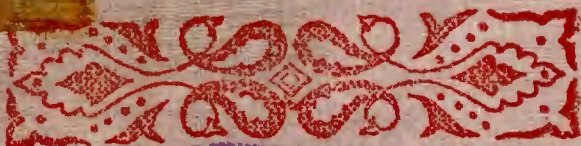

894.342-3

Ә 82

ҰХТАР ӘУЕЗОВ

Архивтік қор
Алматы

АБЛИ

II

АЛМАТЫ · 1949

МУХТАР ӘУЕЗОВ

1951г. № 607
Таджик. ГИБ

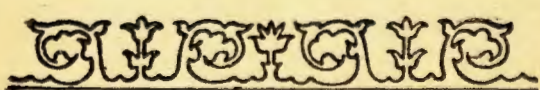
✓ АБАЙ

894342-3
282

ТАРИХИ РОМАН

ЕКІНШІ БАСЫЛУЫ

ҚАЗАҚТЫҢ БІРІККЕН
МЕМЛЕКЕТ БАСПАСЫ

АЛМАТЫ • 1949

5650
Гос. респ. библнотека
СССР им. А. С. Пушкина
Инв. 5650

Гос. респ. библнотека
СССР им. А. С. Пушкина
Инв. 5650

ТАЙҒАҚТА

I

Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. Бірақ, әлі талған жоқ. Әлі де кітап бегіне үңілуде. Әр алуан тілдерде туған бұл кітаптар бүгін осы жерге оқыс келіп, қызық бас қосқан. Абай жақсы ұғынатын шағатай, түркі кітаптарымен қатар, тілін Абай қыйналып түсінетін араб, парсы және олардан көрі де әлі ауырырақ тиетін орыс тіліндегі кітаптар.

Абайдың жайшылықтағы оқуынан бүгінгі оқуының максаты да басқа. Кітаптан алатын білім нұсканың бүгін тіршіліктің қолма-қол керегі үшін асығыс хажет болған бір шағы еді. Абай соңғы күндерде, әсіресе осы соңғы түнде, өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халда. Ол бір ескі «ғалымдар» ма, «рауаилар» ма, солардай бір күйде отыр. Осы жәйіна өзі таңырқай түсіп, қызығып та қарайды.

Парсы, түркі кітаптары бұны, біресе Шираздың гүлзарына әкетеді. Самарқанның мазар ғымараттарына қалтады. Мерв, Мешһедтің миуалы, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал хауыздарына әкетеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Ғазна Бағдаттың сарайларына, мәдреселеріне, кітапханаларына әкетеді. Нелер ықлым замандар бойы, Асфаһани қайқы қылыштары, тынымсыз тайталаспен қарш ұрысып өткен — араб, парсы, түрік, маңғұл тарихына да көп-көп көңіл тартады. Осылардан бір ауық орысша кітапқа түскенде Орта Азия, Иран, Араб

жер-суы, шөл-кұмы, қала-сауда тірлігін айқын таный түскендей болады. Абайды бүгін өзіне үңілдірген — жаңағы елдер мен уәләяттардың дәл бүгінгі көрінісі.

Оқый отырып, кей жәйларды анық айқын етіп хатқа жазып келеді. Керуен көшетін сауда жолдары, ұлы базарлар, атакты қалалар, су жолдары — барлығы да бүгін айрықша керек болған.

Бұл кітаптардан алған хабардың бәрі қазір аттанатын жолаушы үшін керек. Абай оқый отырып, кей кездерде, бала шақтан көп естіген сонау алыс мұнар ішіндегі шаһар, уәләяттарға беттеп, «осы сапарға өзім жүрер ме едім» деп, қызығып та қояды. Көрмек, білмекке қызығады.

Ашық терезеден оқыс соққан салқын жел келді. Үлкен, жеңіл ақ пердені жел үйірді. Шалқыта толқытып кеп, жақын тұрған биік үстелдің үстіндегі кітаптарға төндірді. Перде, біресе ойнаған баладай боп, Абай оқып отырған кітап бетін жасыра бүркеп қалады, біресе желпи қағып, кітаптың жазуларын сыпырып ұшыруға тырысқандай болады.

Абай жаңа байқады, артындағы үлкен есік кең ашылып, ар жағында келе жатқан бір сый адамды күткендей екен. Таң атқалы бұл бөлменің есігі ашылып, кісі кіргені осы еді. Абай бұрылып қарай бере, келе жатқандардың кім екенін білді. Жәй басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан өзінің шешесі екен. Бұл күнде денесі ауырлап, жүріс қозғалысы үлкен қыйындыққа айналған Ұлжан есіктен кеп көрінгенде, оның екі жағынан екі әйел қолтықтап, сүйеп келеді екен. Абай орнынан шапшаң тұрып шешесіне көрпе салды. Түсі Абайға ұқсаған, сәнмен киінген ақсұр сұлу келіншек жастықтар әкеп қойды. Барлық тұлғасы Кұнанбай тектес бұл жас әйел, — осы үйдің келіні, Абайдың апасы, Мәкіш еді. Екінші әйел — Ұлжанның ауылдан ере жүрген жолдасы Қалиқа. Ол, бәйбішенің алдына жалтыраған жез шіләпшін мен қашқардың әсем, сопақ құманын әкеп, су құйды. Мәкіш кең бөлменің ортасындағы топсалы үстелді қайырып жазды да, ашық есікке қарай дыбыс беріп:

— Ал, әкел, жасай бер! — деді.

Үйге Мәкіштің өзі құрбылас, аққызыл жүзді, сұңғақ бойлы келіншек кірді. Оқа жақ салған, қара мақпал кемзалы бар, самай шашы майланып, жылтырай тарал-

ған, келісті келіншек дастарқан жайып, қонақтарға арналған таңертеңгі асты жасауға кірісті.

Шешесі жуынғаннан кейін кезек алып, бешпетін тастап, беті-қолын жуына бастаған Абай ұйқысыз түнде басының азырақ ауырлап, зеңіп қалғанын енді сезіп еді. Мәкіш бұны қонақ тұтып сыйлап, қолына су құйып тұрғанда:

— Мәкіш, суың жәйлі тиіп барады, серігіп алайың. Басыма да құйып жібер! — деп, бас-мойнын түгел жуып алды.

Сүртініп демігін жаңа ғана басқан Улжан, Абай отырған биік үстелге көз салып, баласының жәйін түсінді де:

— Абайжан, осы сен түн бойы ұйықтамағанбысың? — деп, баласының бетіне қарады. Абайдың өңі ақшыл тартып сұрланып, екі көзі қызарып тұр еді.

— Жоқ, түн ортасында көз шырымын алдым ғой! — деді.

— Соншалық сарылғанда кісінің ойы шатаспай ма? Қойға қасқыр шапқанын неғып байқамай қалдың, ұйықтадың-ау! дегенімде біздің Қодыға айтып еді: «ұйықтағам жоқ, бірақ таң алдында, көзіме, тіпті, түйенің өркеші төртеу болып көрініп отырған шақ еді. Дәл қасымнан өтіп, сүмендеп кетіп бара жатқан қасқырды ит екен деп қораға жіберіп алдым» дейтін. Сол айтқандай, түйенің өркеші төртеу болған шақта, мен-зең болған басқа білім қона қоямекен балам-ау? — деді.

Шешесінің қалжыңына Абай да, Мәкіш те күлді. Абай:

— Қодығанікі рас, апа. Бірақ уақыт тырыз. Бүгін жүргіншілер аттанады ғой! — деді.

Улжан, «кітаптан жүргіншілердің қай жолмен жүретінін анық білуге боламекен?» деп сұрастырып еді. Абай, «айқын қара жолдай болмаса да, сол атаған жерге жеткізетін көш соқпағын» аңғарғанын айтты. Және осы күндерде кітап жүзінен аса жақсы қанып, танысып алған бір жәй туралы шешесіне:

— Ал, анау үлкен жеріңіз туралы, бармасам да барғанға жуық қанық болдым! — деді. Бұл бір жаңа тапқан олжасы тәрізді.

Улжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін. Енді шәй үстінде Абайдан осы жолдың бейнеті, қауып-хатері, ауырталығы қандай екенін сұрастырды. Үйде бөтен кісі жоқ. Абай өзі білген шындықты шешесінен жасыруды

ешуақытта хажет, мүмкін деп білмейтін. Мәкіш те Абайдан осы жөннен жауап естімекке ыңтық сыяқты. Ол шешесінің сұрауымен қатар:

— Бәсе, соны айтшы қалқам Абай! — деп қабағын түйіп, сұрланыңқырай түсіп, өз көңілінің ауыр бір уайымын сездірді.

Абай апасының түсіне қарап аз бөгеліп, ойланып қалды. Оның ішін түсінеді. Қалада үлкен үйдің ерке келіні болғанмен, Мәкіш туған жұрағатын, ауыл-аймағын ойлағанда өзгеше бір қыймас ыстық жүрекпен, соншалық тілеулестікпен тебіренеді. Бұның дәл бұл халдағы көңіл күйін жете ұғыну үшін, жастай жат елге ұзатылған қыз болып, дүниеге соның көзімен қарау керек. Бұл бір мұңы да, назы да көп, күрсін арманы да көп нәзік сыр.

Уақыт қана емдейтін, ұзап барып айығатын, әзірше үзілмес шер.

Абай Мәкіш күйін танып, шешесіне айтпақ болған ашық ойларын, бұның көзінше айтпай-ақ қояйын деп еді. Мәкіш ол еркіне қойған жоқ.

— Қазақ баласы емес, тіпті осы жақтан бірде-бір жан, бармаған жол дейді. Қайта оралып, аман-есен келе ме, жоқ па? — деді.

Іркер жәйды Мәкіш өзі айтып отыр. Абай бірер шыны шәй ішті де, тоқтап қалды. Астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ. Түн бойы кітаптан жазып шыққан қағазын қайта алып, соған қарап отырып, шешесі мен Мәкіштің сұраған сөзіне өнді жауап айтты. Мәкішке қарап отырып айтты.

— Мәкіш, әкен оңай сапарға бара жатқан жоқ. Бірақ тәуекелді, үмітті сөрік ет! — деді.

Апасының қатты қыйналғанын көріп, Абай үндемей, тоқтап қалды.

Улжан Мәкішке.

— Әкен, балам жасық екен деп аттанбасын! — деді.

Абай үндемей тұра беріп еді, есік ашылды да Тәкежан мен Ғабитхан есікке жіті басып келе беріп, Құнанбайдың келе жатқанын білдірді. Улжаннан басқа жанның бәрі де орындарынан тұрып, көрпені, жастықты үлкен үстел айналасына баптап салып, әзірленіп қалды.

Құнанбай мен Ызғұтты алда келеді екен. Артынан шұбырып, қоршап келе жатқан кісі көп. Бірақ, қалың жұрт алдыңғы бөлмеде қалды. Ол да жасаулы, үлкен

бөлме еді. Онда да ас әзірленіп жатқан. Мынау үйге Құнанбаймен ілесе, осы үйдің иесі Тінібай кірді. Құнанбайдың көп уақыттан бергі сыйлас құдасы да, досы да өзі. Қала байы. Сыпайы, таза киінген. Отырыста да жайылып отырмайды. Улжанға ерсі көрінген бір әдетпен, бала шәкіртше жүгініп отырды. Жоғары шық дегенге шықпай, Мәкіштің ғана жоғарғы жағынан кеп жайғасқан. Онда да Құнанбайдың шынысын өзі әперіп, қызмет қып отыру үшін, әдейі осы араны алған екен. Имам, хазреттерді күтіп алатын, өздерінше дағдылы, тәрбиелі отырыс, кішілік отырысы. Ишан, пірдің алдындағы мүридтер бейнесіндей.

Құнанбай Улжан жанына отырды да, Мәкіш пен Абайдың жүздеріне қарады. Үй ішінің қабағын әрқашан сергек, танығыш көзбен болжай қарайтын әдеті еді. Бұл жолы балаларын әсіресе барлағандай.

Құнанбайдың өз түсі бұл кезде кәріліктің алғашқы ызғарына анық ілінгендей. Кешендеп, көп ағара бастаған сақал-шашы, жетпіске ілініп болғанша, бурыл ғана боп келіп еді. Қазір ағы дендепті. Бет, мандайында ажымы тереңдеген. Бірақ, бойы әлі сұңғак, әлі етінен арылған жоқ. Жүрісте, отырыста, Құнанбай әлі тіл-тік.

Қазіргі бет ажарында қобалжу да жоқ. Өз ойын өзі қыйнап, алаң еткен кісі емес. Мәкіштің өкі көзі қызарып, өңі қуқыл тартқанын көрді де, жылағанын білді. Алдыңғы бөлмеден жаңа кіріп, біріндеп келіп үстел жанына отырып жатқан жақындар ішінде Тәкежан, Оспан, Жұқып, Майбасар, Ғабитхан бар еді.

Бұл жолға Құнанбай бір жыл бұрын бекінген болатын. Бекінумен бірге былтырғы көктемнен бер қарай, жаз бойы, күз, соғым кездері босын, бәрінде қайта-қайта мал сатқызып, ақша жыйып әзірленіп келген.

Сүйтіп, пұл — уайым емес. Қыйын сапарда уайым болса, ол — кәріліктің тақаулығы, қайрат қайтқандығы. Соны әсіресе көп ойлап, Құнанбай осы жолға өзі баратын ниетті Ызғұттыға да ниет етіп, оны қасына жолдас еткен. Ол көптен бергі сенімді серігі болатын. Жол киімін осы қалада Мәкішке су жаңа қып тіккізіп киінген Ызғұтты, қазір де Құнанбайдың дәл өз қасында отырғаны сол. Жасы қырықты жартылап асып бара жатқан Ызғұтты әлі күнге жыйырма бестегі жігіт күйіндегі шыйрақ қайратты, сергек болатын.

Тыстан келген соң Құнанбай аз уақыт үндемей отырып, шәй ішіп, ыстық самса жеп, тоңазыған ет жеп, тоғайып алды.

Дастарқан басына отырмаса да, бұл үйге кіріп Құнанбайдың жүрер алдында қасында отырып қалғысы келген жақындар біртіндеп кіре түсіп, көбейіп келе жатыр еді. Жүрер шақта үй-іші, бала-шағаға оңашарақ айтпақ бір сөзін Құнанбай осы бөлмеде, осы үстел басында айтармын деп еді. Енді аз бөгелсе, жұрт тағы кернеп кететін сыяқты.

Мәкішке тағы бір рет көз тастап, сұрлана түсті де, Құнанбай үн қатты:

— Ей, менің балаларым, дос-жарым, іні-туғаным! — деп, ойлы, салқын көзбен айнала жұртты шолып өтті. Үй іші жым-жырт, шәй да күйылмай тоқтап қалған еді. Құнанбай кеудесін көтеріңкіреп, қарсы алдына жалғыз көзін салмақпен қадай отырып, сөйлеп кетті:

— Сендер мені осы сапарға қыймайтын сыяқтанасыңдар. «Қартайған шағында қайда шырқап барады, қайта оралып көрмейміз-ау, кеткені-ау!» деп есіркеп қарайсыңдар! Осыларың мынау жолға мені қыймау емес, маған осы жолды қыймау болады. От басында немереге, ас басында келінге, мал басында малшыға: «әй, өй» деп отырып өлетін байбай шал боп өтсем, не мұратқа жетер емі? Бұл сапар менің ендігі қалған тірілігімнің мұраты. Бәріне айтар бір өтінішім, осы жолда, ақ бұйрықты ажал сағатым жетіп, қаза тапқаным естілер болса, сол шақта да бірде бірің мені аяп, мүсіркеп: «эттең өкініп өлді-ау, арманды кетті-ау» деп еске алма. Оларың маған достық емес. Сендер ұзақ жасар жастықты, мен де армансыз жалын кұшып, жасап өткем. Әлі сендер алда татар балды да, зәрді де татып өткем. Аз ба, көп пе, бұйрықты күндерді туыс боп, бауырлас боп, бірге кештік. Сол маған қанағат. Үбірлі-шүбірлі боп тіршілік көшіп жүргенмен, әр қайсымыздың өлім қазамыз өз бетімен, оқшау келеді. Тобыңнан, шоғырыңнан айыра келеді. Ол келген соң қай жерде келгенінде, қай сәтте келгенінде не тандау бар? Қуыс шатты ең соңғы мекені еткен кәрі арқардың келте соқпағындай аз тірлігім қалды. Менің ендігі қысқа жолыма сендер де енді көшірім етіңдер. Жыламастан-сықтамастан аттандырындар! Айтпағым осы. Ал енді, бізді аттандырудың қамына кірісіңдер! — деді.

Ызғұттыға қарап, қамыңа кіріс дегендей белгі етіп еді. Ол орнынан тұра бергенде Тәкежан, Ғабитхан, Оспан сыяқты жастың бәрі ілесе тұрды. Абай да әке қасынан тұруға ыңғайланып еді, Кұнанбай бұны тізесінен алақанымен ақырын басты да:

— Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші, балам! — деді.

Абай қалтасынан сыямен жазылған бірталай мол қағазды шығарып, Ызғұттыға көз салып:

— Менің тапқаным бәрі осы қағазда. Ызғұтты аға, осыны жаныңда сақтайғайсың! — деді.

Абай Ызғұттыға осы қағазын беріп жатқанда, Кұнанбай жолдағы үлкен шаһарлардың атын тағы бір рет қайта сұрады. Абай қазақ даласындағы кұм, шөлді, Қарқаралыдан қосылатын Өндірбай қалпенің өзі біледі деп, жолдың бер жағын сөз қылған жоқ. Тәшкенге шейін қазақ ішімен барысады. Одан арғы қалалардан анықтап атап, көп қайырып айтып бергені — Самарқан, Мәру, Мешһед, Асфаһан, Абадан еді. Осыдан ары жол, не Арабстанның сахрасымен өтпек. Болмаса тіпті жәйлісі, кемемен айналып жүріп отырып, Мекенің өз тұсынан апарып түсірмек. Қысқасы бұл жерден ең төтесін атағанда, көп кітапта Абайдың байлаған жол сорабы осы еді. Әкесіне күнбе күн оқып білген дерегін бүгін ғана емес, бұдан бұрын да айтқан-ды. Жолдағы елдердің өзгеше тірліктерін, географиялық жағдайларын, кәсіп, шаруа салттарын көп-көп әңгімелеген болатын.

Қарқаралыдан, Кұнанбайдың осы сапарына бірге ермекке серт еткен Өндірбай қалпе қосылмақ еді. Қазір жүргіншілер Ертістен шалқайып, қазақ сахрасының қалың ортасына қарай тартпақшы. Кейінгі жолда бұлар мінетін көлік неше алуан боп ауыса берер, бірақ, дәл Семейден Қарқаралыға шейін арбамен жайлырақ боп жүріп баруды Тінібай әсіресе қатты мәслихат етіп еді.

Кұнанбай мен Ызғұтты мінетін кең күйме Тінібайдың үлкен қорасында жегүлі тұр. Қыстан сұлымен шыққан, қазір ішін тартып, тоқ жараған, қалың сауырлы, қан жиірен аттың тройкасы, доғаны сілкітіп, үні мөлдір жез қонырауды шылдырата түсіп, ауыздығын шайнап, жиі-жиі пысқырып қояды.

Азықтар, көрпе-жастықтар, әлде неше қабат жазғы, қысқы киімдер болсын, барлығы да күймеге түгел салы

нып болған-ды. Қарқаралыға шейін Құнанбайды осы күй-мемен шығарып салатын Мырзахан, көшір орнына отырғалы бірталай уақыт болды.

Сонымен көктем күнінің түске жақындаған шағында, екі қабат үйдің барлық астыңғы, үстінгі бөлмелерінен қалың жұрт ақтарылып шыға бастады. Көпшілігі қыр киімін киген ел адамдары. Бірақ, солармен қатар, қаланың сәудегер, шәкірттері, қалпе-хазреттер сыяқты қонақтары да көп. Бұларға Құнанбай Тінібайдың қолымен садақа бергізіп, бәрінің тегіс фатихасын алған. Бұл ренді қонақтар асқа тойып, қалтасына да ырза болып, жымыя күлісіп, көңілдене шығып еді.

Енді осы топтың алдында Құнанбай өзі боп арбаға қарай келе жатқанда, бұл мінетін күйменің көлеңкесінде отырған бір екі адам орнынан тұрып, Құнанбайға қарсы жүрді. Алыстан сәлем беріп, Құнанбайдың алдына тақап келген бұл екеудің біреуі — сақалына бурыл кірген Дәркембай. Қасындағысы — жыртық шапанды, жүдеу жүзді, жалаң аяқ, аяғын қалың күс басқан, 10 — 11 жасар бала еді. Дәркембай тақап келіп, Құнанбайға «жол босын» айтып, соған ілес, жылдам сөйлеп кетті.

— Құнеке, алыс сапарға бет алып, құдай жолына кетіп барады екесіз. О да мүсәпірлік сапар дейді ғой. Кетерінде бұндағы бір шын мүсәпірдің арызын тыңдап кетсең деп тосып отыр ек. Мына баланың арызы бар. «Құдай үшін айтып бер» деп мені ертіп әкелді! — деді.

Құнанбай қабағын түйіп, тіксіне қарады да, жүрісінен бөгеліп қалды.

— Мен дүние сөзінен аулақ кетіп бара жатқан жанмын. Арызың болса, менен өзгеге айтпаушымең? — деген еді.

— Өзгеге емес, өзіңе айтылатын арыз еді, Құнеке.

— Менің басымда сөзі бар, неғылған бала еді бұл?

— Сөзі өз басында болған соң келіп тұрмыз.

Құнанбай айналадағы топтан, әсіресе, қаланың сәудегерлері, молдасы, қалпесінен қымсынып қалды. Көзін бір рет қырын тастап еді, жұрт тегіс аңырып, дағдарып қалыпты. Майбасар Дәркембайды енді танып, оны Құнанбайдың жолынан қақпалап әкетпек болды.

— Дәркембаймысың?! «Арызым» деп, аттанғалы тұрған кісіге не деп оралып тұрсын сен? Тұрсаңшы былай!

— деді. Соңғы сөздерін күбірлеп айтса да, зілмен тастады.

Бірақ, Дәркембай одан ығысқан жоқ. Енді үнін қаттайтықырап, мына топтан Кұнанбай мен Майбасардың қысылып тұрғанын байқап, әдейі даурыға сөйледі.

— Бұл баланың арызы — мында бір қарып-хасердің арасында, өзің құлақ салатын сөз. Кұдай жолына барарда, әдейі құлақ салатын сөз.

— Бұ не қылған бала? Арызы не? Айтшы шапшаң! — деп Кұнанбай, әлі де түйілген қабақпен, енді ызалы үн қатты.

— Бала баяғы Борсақ Қодардың немере інісі — Көгадайдың баласы. Сонада Қодар өлгенде, жалғыз інісі Көгадай, Сыбанда жалда жүріп, жырақта қалған. Өзі өмір бойы шала жансар, ауру адам еді. Алты жыл болды, Көгадай да өлді. Сонымен Қодардан жалғыз қалған ұрпақ осы мынау жетім бала Қыясбай! — деп Дәркембай баланы танытты.

Бетіне бозғылданып түгі шыққан, аса жүдеу, шеке-сінде көк тамыры білінген, сүйектері адырайған бала тұр. Бір көзін кір шүберекпен таңып апты. Қыясбай көзінің жасын зорға тыйып, иегі дірілдей түсіп, Кұнанбайдың жүзіне жаңа қарады. Кұнанбай бұны да оқтай атып тұр екен.

— Несі бар еді бұл баланың менде?

— Несі жоқ еді. Кұнеке? — деп, Дәркембай Кұнанбай көзіне өткір көзін қадап, сыншыдай бақты.

— Айт ендеше, бұның мендегі сөзін. Жүр былай! — деді Кұнанбай. Ол Дәркембайдың сөзінің арты ауыр болатынын тез болжады. Топ алдында ол сөзді түгел айтқызса, өзіне өзі соққы тигізгендей болатынын сезіп, Дәркембай мен баланы ықсыра, қалың топтан шет бөлініп шықты.

Қораның ішіндегі Кұнанбайды қоршаған кәрі-жас Ырғызбайлардың киім сәні бөлек-ті, және қаладағы сәудегер, имам, қалпелердің сәлделі, шапанды, құндыз бөрікті, байлық, барлық көріністері де басқа. Олар, өз орталарынан Дәркембай мен Қыясбайды аластап шығарғандай. Бұл қорда, Кұнанбай қоршауында, ол екеуі қажы, талған түрлерімен, ашаң, жүдеу жүздерімен өзгеше сұп-сұр. Көнетоз, жыртық киімдерімен, ерекше бір азап дүниесінен келгендей. Жоқшылық ауыр мұқтаждық

тұтқындары еді. Құнанбайлар топтан бөлініп шыға бергенде, Майбасар, Тәкежан арттарынан ерді. Абай да бұларға ілес, алдыңғы топқа тақады. Дәркембай сөйлеп отыр екен.

— Қодардың жазығы жоқ болса да, күн деген үн болмады. Үн шығармады заманыңның талқысы! — деді.

«Заманыңның» деген сөз Құнанбайдың дәл өзіне қадалып тұр. Содан шыйрыққан Құнанбай енді зеки сөйлеп, ашу шақырды.

— Не деп таятып отырсын, Дәркембай? Қодардың күнын сұра деп сені маған жіберген қандай ғана Бөкенші мен Борсақ!? Аташы солардың аттарын! — деп кәрленгенде, Құнанбайдың бағана тәңертеннен бергі мүләйім сопы, момын жүзі мүлде жоғалып кетті. Бұрынғы жаулық, шабуылдар үстінде көгеріп, түйілетін қатты аушын қайта тапты. Бұл кезде ол, жыртқыш тағылардың тісті, тырнақтылары болса, солардың гүрілдеп шапқалы тұрған, іреп сойғалы тұрған, қатал тағылық кескініне келді.

Дәркембай бұл пішіннен де сескенген жоқ.

— Күн сұра деп жіберген Борсақ жоқ. Борсақта ондай күн де жоқ. Күнын айтпаймын. Бірақ Қарашоқыны қайтесін?! Ол мына баланың сыбағасы емес пе еді? Сол Қарашоқыда бүгін үлкен ауылың, Күнкенің ауылды маңғыстап мал өсіріп, мыңғырып жатқан жоқ па? Құдай үйіне барасын... Осындай жалғыз жетімнің ақысын мойныңа аркалап кетесін бе?

Құнанбай ақырып жіберді.

— Тоқтат, Дәркембай!

— Мен айтарымды айтып болдым.

— Өмірде менен аяған қастығы болмаған қырсық жауым, қызыл көз пәлем сенбедің, соңымда сұғын қадап жүрген?

— Күнеке! Мен пәле басы болған емен. Пәледен бас қорғаушы ғана болғамын.

— Баяғыда маған мылтық кезеген де сен емеспен?

— Мен, кезесем де атқан жоқ ем. Жазықсыз мойныма арқан салып дарға асқан да тір жүр ғой! — деп, Дәркембай қатты сұрланып ап, Құнанбайдан әлі де өткір көзін тайдырған жоқ.

Құнанбай қанша кәрлі, зәрлі болса да мынадай кінәдан қатты сасып, әппақ сұр болып, дірілдеп кетті.

— Онда атпасаң, бүгін аттың ғой. Мынау менің кө-

ріме атып отырған оғын ғой. Алды ғой мынау менің жағамнан! — деп, өзінің амалсыздығын шаққандай боп, Майбасарға жалт қарады. «Не ғып шыдап тірі отырсың?» дегендей. Майбасар осы кезде Кұнанбай мен Дәркембайдың арасына, қатты алқынып кеп, зығыры қайнап киліге берді. Топтан тасалана отырып, Дәркембайды қатты боқтап жіберіп, кеудеден жұдырықпен нұқып қалды.

— Жап аузыңды! — деп, сыбыр аралас тыйым салып, — енді үніңді шығарсаң сақалыңнан алып тұрып, лақша бауыздаймын! — деді.

Кұнанбай орнынан тұра берді. Тәкежан мен Майбасар Дәркембайды екі етегінен басып отырып қалды. Қыясбай бала үн салып жылап жіберді.

— Қарызым кетті мойныңда... Қарызым!.. — деп жылап еді.

Дәркемай екі мықты мырзаның сығымында отырса да, Кұнанбайдың сыртынан соңғы сөзін қатты айтып қалды.

— Кеше күдіретінді аға сұлтан боп жүргізіп ең. Енді Кұнанбай қажы боп алып жүргізем деп барады екесін. Білдім, күдай жолы емес... тағы да Кұнанбайлық жолыңды жоқтап барады екенсін ғой. Өлтірт, талат мына бөлтіріктеріңе! — деді, Майбасар мен Тәкежан Дәркембайдың екі жағынан алқына сыбырлап:

— Өшір үніңді, қақбас! — деп, сол арада бүріп, түтіп жібергендей болып еді.

Осы сәтте Абай, жонын жұртқа беріп отыра берді де, Майбасар мен Тәкежанның Дәркембайдың жағасына жабысып отырған қолдарын қатты жұлып-жұлып алып, серпіп жіберді.

— Күдай атқыр арсыздар! Тарт былай! — деп қалды.

Дәркембайдың көзі Абайға түскенде, оның жүзі сұп-сұр боп, екі көзі қан талап, Майбасар мен Тәкежанды жарып өткендей, от шашып тұр екен.

— Килікпендер, арсыздар! Бұның сөзі әкемің күдай алдында жауап беретін сөзі. Нені ұғып, нені ойлаушыңдер сендер! Көр кеуде арсыздар! Мекеге бара жатқанда да әкем осындай күнәм бар деп бара жатқан жоқ па? — деп, Майбасар мен Тәкежанды ауыз ашырмады. Сол сәтте Дәркембайға бетін бұрып:

— Дәркембай! Айтпасыңа болмаған шығар. Орайлы арызың болған соң қысылшаң жерде айтсаң да айыптай

алмаймын. Мен қарыздармын әкем үшін. Қарғамай, сілемей қайта бер, жарқыным. Сөзің жетті маған. Етім түгіл сүйегімнен өтті. Бар қазір, жүре беріндер! — деді. Дәркембайды сүйеп тұрғызды да, Қыясбайға қалтасынан жүз сом шығарып беріп, ол екеуін жөнелтіп салды.

Құнанбай көпке шейін үн қата алмай, ішінен күбірлеп тәубе қылған кісідей сілейіп тұрып қапты. Енді қасына Бізғұтты мен Улжан келіп, жүрудің мезгілі болғанын айтты. Қорадағы қала адамдарына Құнанбай енді ғана асығып, тез-тез қоштасты да, арбаға мінді.

Күймеге Құнанбай қасына Бізғұттыдан басқа Улжан кеп отырды. Барлық ағайын тобымен бірге о да, күйеуін бірталай жерге шығарып салмақ.

Үш жирен атты сәнді күйме, бай үйдің кең қақпасынан дүрілдей шылдырап, ағындап шыққанда, арба мен салт атқа мініп, шығарып салуға ілескен жұрт саны қалың еді. Құнанбай күймесінің артынан тағы екі күйме шықты. Оның біріне Мәкіш пен Абай мінген. Екіншіде — Тінібай мен бәйбішесі.

Осындай қалың жүргінші, бар көшені өздері алып, даурыға сөйлеп, шаңдата тартып бара жатқанда, барлық кішкене қаланың еркек-әйелі, бала-шағасы түгелімен қақпа алдына, терезе түбіне жүгіре анталап, қадала қарап қалысқан.

Салқар ұзақ топтың ең алдында қатты кетіп бара жатқан Құнанбай күймесі, аз уақытта қаладан шеттел шығып, батысқа қарай еңісе тартатын қара жолға түсті. Салт аттының бәрі де желе жортып, бір топталып, бір шұбырып, ілесіп келеді.

Құнанбай артына айналып қараған жоқ. Қем қойса, бір бекеттей жерге, бар ағайынның шығарып салып қайтатынын біледі.

Дәркембайдан айрылған соң Құнанбай көпке шейін үн қата алмай, томырыла, түйіліп қалған-ды. «Тұнығымды ылайлады», «Тұнығымды ылайлады-ау әлгі!» деген бір сөздерді өз ішінен неше қайырып айтты. Кейде көп алдына, тып-тыныш тұрған апансуға кесек атып толқытқан әрекет елестейді. Жүресіне ерте ойлап әзірлеген мінездері, сөздері бағанағы таңертеңгі еді. Артындағы жұртты, өзінің жолына тілеу тілетіп қалдырмақ болған сопияна сөздер, мінездер болатын. Дәркембай болса, соның бәрін күйіндай ұшырып кеткендей болды.

Сонымен қатар Құнанбайды бұл өмірден тықсыра серпіп, шетке қағып тастағандай болды.

Осыдан зығыры қайнаған қалпында, көп үндемей отырып, зорға бойын жыйды. Енді тымқұрса Улжанмен арыздасып, көңіл жазып кетпек болды.

Мырзаханға аттарды осындай қатаң жүрістен баяулатпай жүргізіп отыруды тапсырды да, өзі Улжанға бұрылды. Қабақ танығыш, сезімтал Ызғұтты, осы кезде көшірге қарай сырғый беріп Құнанбай мен Улжанды соңғы айтысар сөздеріне, бетпе-бет, оңашарақ қалдырды. Өзі Мырзаханмен тіл қатыса отырып, жолдың барысын, бұрылыстарын болжай отыр.

Көктемнің ерте кезі еді. Әлі бұл өңірде көктің шабан тебіндеп келе жатқанын, қыс ызғарының әлі түгел айығып болмағанын әңгіме қып отырды.

Құнанбай Улжанға қарай бар денесімен бұрыла түсіп, бет беріп сөйлеп отыр.

— Бәйбіше, үй серігім ғана емес, өмір серігім едің. Узақ кешкен тірлікте қай белдің астында жүрсем де, артымда отырған бір бел — өзің едің. Сенің айтар кінәні болса да, менің саған артар бір түйірдей назым жоқ. Адал жүрек, ақ бейлің үшін балаларың бағы ашылсын, — деді.

Улжанның нұрлы біткен ақшыл қызғылт жүзі, ішін тоназытқан сезімнен көкшіл тартып, қатты сұрланды. Бірақ, көпке шейін үндемей отырып, жүрек тоқтатты.

— Мырза, мынадай сапарыңа кінә түгіл, наз ертсем, оным білместік болар еді! — деп күйеуінің бетіне салмақпен қарады. Улжан, енді тең адаммен мейлінше еркін сөйлескен, ойшыл түске ауысты. Бұл уақытта оның өңі қайтадан өз ажарын тауып, бір түрлі нұрға балқып тұр еді. Кесек біткен сұлу кең құлаштар дана пішін. Сөзін дамыта берді.

— Жастықта адамға төсек те, үй де, тіпті дүние деген тар екен. Ал, егде тартып, зауал шағына бейімдеген сайын дүние кеңейе береді екен. Өзің босаң, кішірейе беріп, айналанда қуыс дүниені көп тауып, өзгеге орын босата бергің келеді екен. Кінәң азайып, кешірімің көбейіп, суына бастайды екесің. Осы көңіл мені жеңгеніне көп болған! — деп, біраз толас етті. Құнанбай аса қаты ден қойып, ұйып тындап қалған еді. Улжанның жүзіне телміре қадалып қапты. Улжан қабағын көтеріңкіреп, өкі көзін қысыңқырып, тағы да толғанумен нұрлана түсті.

— Әйел еркекке, ене бауырындағы құлындай жанасып жүріп те, не шеттеп тайталасып жүріп те, сүйеніп өседі екен. Ерден әйел жамандық та алады, қасиет те алады. Мінім болсын, өзгем болсын, бір жағы өзіңнен еді. Узақ дәурен кешіп келіп бүгін сен ырзалық айтып аттансаң болады. Мен сенімен енді кеп кінәласам ба, мырза! — деді. Узақ өмірде күйеуінен көшкен көп реніші есінде тұрса да, ашпады. Оны іркіп қалды.

Осы сөзден соң Құнанбай өзге бір жеңілірек, жайлырақ тиетін әңгімеге түсті. Бұл сөзге екеуі Ызғұттыны да қосқан еді. Құнанбаймен осы жолы Мекеге бірге баратын Өндірбай қалпе. Ол бұның көп заманнан қадірлейтін адамы екен. Қазір енді бар туыстан жақын боп, бір сапар кешпек.

Осы Өндірбайдың Құнанбайға айтқан тілегі бар еді. «Не қыз алып, не қыз беріп құда болсам» дегенді арман ете беруші еді. Құнанбай осы жолы сол сөз қайта шықса, келісіп аттанбақ. Мырзаханнан хат жазады. Өндірбайдың жас қызы бар. Соны Улжан өз қолына келін етіп алса, лайық болады. Құнанбайдың кенжесі, әлі де таусоғар, сотқар Оспан үйленгелі 2 — 3 жыл болды. Бірақ, оның өзі ойламағанмен, әке шешенің кенжесінен немере сүйе алмай келе жатқаны мұңға айналып барады. Сүйтіп, осы жолы Оспанға тағы бір қыз айттыру орайы бар. Улжан осыған әзір болсын.

Ендігі жол бойынша, бұл күйменің ішінде кетіп бара жатқан әңгіме осы еді.

Үш құла жеккен екінші күймедегі Абай мен Мәкіш. Бұл екеуі көпке шейін үнсіз келе жатты. Оңаша шыққан соң, Мәкіш жиі жылап отырды. Абай оған бір-екі рет: «қойсаңшы, Мәкіш!» деп тоқтау айтып еді, апасы тыңдаған жоқ. Сонан соң Абай, үнсіз, жалғыз өз ойына кетті.

Қазірде Абай ойынан да үлкен орын алып отырған жаңағы Дәркембай сөздері, соның мінезі. Ол, Абай ұғымынша, Құнанбайдың енді алдына қойып ішейін деп отырған дәмді асын теуіп төңкеріп төгіп кеткен тәрізденді. Қодар... Қодар... Одан қалған сорлы жетім...: панасыз бала Қыясбай. Абайдың көз алдынан, жүдеу бала кетпейді. Оның басындағы кір шүберек, гаріптіктің сор құрсауындай сезіледі. Бала бар тірлігімен, бишаралығымен және Дәркембайдың айтқан әділ дауларымен

56080

Кұнанбайға айтылған өмір өкімі сыяқты. Бұл — дұға, намаз, ораза, хажы жеңе алмайтын өкім. «Сондай күнәй сұмдығым бар еді» деп өкініп бара жатқан Кұнанбай болса да, бір сәрі еді. Жоқ, әкесінің шын өкінген жүзін Абай көрмеді. Оның баяғы қатал ызасын ғана көрді. Екі арасы бітімсіз. Жыртқыштық пен жазықсыздық арасындай кереғар. Ендеше... әкесінің бұл сапары, бұл барысы не? Тағы Дәркембайдікі рас болғаны ғой! Құдайшылық емес, Құнанбайлықты жақтап бара жатқан барыс болғаны да!.. Абай аса бір ащы мысқыл, ызамен қабақ түйіп жымыйды да, Құнанбай жәйін ойлаудан, оның сапарынан көңілін бір-ақ кесіп тыйып, басқа күйге ауысып кетті.

Бұл шақта қатты жүрген күйме, жаңа ғана қылтанактап келе жатқан, жол жағалаған, тықыр көктің арасымен келе жатыр еді.

Көптен қаладан шықпаған Абайға жаңа көктем енді ғана өзінің келе жатқанын баян етті. Сол жақта, алыс көк жиекте, көкшіл мұнар ішінде Семейтау көрінді. Қардан о да арылышты. Кесек, жұмыр бір ғана қатты толқын бүктетіліп, түйіліп кеп, мәңгіге мөлшиіп, қатып тұрып қалғанға ұқсайды. Айнала, сар дала ортасында оқшау бітіп, оқыс тұрып қалған бір үзік тау. Мәңгі бақый жым-жырт боп, жәй созылған сахраның бір заманда, әлденеден булығып, лықсып шыққан ереуіл толқыны ма? Ашу қажыры ма? — сол бейнелі бөлек тау.

Абай тау ажарынан осындай оқшау бір бітім көріп, қадала қарап отырып, тымағын алды. Пысынаған басына, бетіне, Семейтаудан ескен қоңыр жел лөп-лөп тиеді.

Денесі серги бере, сүйсіне бір күрсінгенде, сергек, сезімтал көңіл де өрби түскендей болды. Абай жер көркін, өз көңілін еркін өлең етіп кетті..

Мынау салқын лебі айықпай ескен күншуақты көктем күніне Абай жүрегі өзгеше бір еміреніп келеді. Кеудеде талай ыстық толқын сезімдер сыя алмай сығылысқандай... Өлең әнге оралып, еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады.

Абай байқамапты. Бұның бар өлеңін Мәкіш тындап отыр екен. Бөтен біреудің өлеңі емес, інісінің өз өлеңі екенін де біліп отырыпты.

— Абай, осы сен ақынсын-ау! — деді де күліп жеберді.

Абай Мәкішті ұмытып кеткен екен. Әуелі үркіп қалғандай, қысылып қалып:

— Е, оны қайдан білдің? — деді.

— Естіп келем ғой... Жасырайын депсең? — деп, Мәкіш күлді де, — және Ербол бар, барлық жас кұрбың да көп айтады ғой. «Жарысқа түспегені болмаса, анық ақын» дейді, рас па сол? — деді.

Абай енді күліп жіберді.

— Сонысы рас! Ақынмын!

— Қандай өлең айтасың?

— Әй, Мәкіш-ай, өлеңім менің желге кетіп жүр ғой.

— О қалай?

— Мен сүйген мен күйгенді айтам. Сүйгенім оралмастай алыста. Ал айнымастан қасымда, жадымда қалар — жалғыз күйігім ғана. Соны айтқан соң желге айтқанмен бір емей немене?

— Күйігің не? О не деген сөзің? Сенде қандай күйік болушы еді? — деп, Мәкіш Абайға кінәлай да, сынай да қарады. Інісінің қабағы шытынды да, өңі тағы сұрлана түсті. Толықша біткен дөңгелек, жүзінде әлі бірде-бір ажым жоқ. Кесек сұлу бітіміне, бұл күнде ұзарыңқырап шыққан қыйық мұрты да жақсы жарасады. Селдір қара сақалы да бетінің көлемін бұзбай, сәл ұзарып қана барып тоқтапты.

Қазір Мәкіш барлап қараған шақта, Абайдың мұрны мен бетінде, азырақ жылтырап білінген, майда жұмсақ бір нұр бар еді. Жаңа ғана толып жеткен жігіттің анық сұлу ажары. Отты, саналы көздерінің ақ, қарасы айқын. Ажары таза көздері әрі көрікті, әрі ыстық тиеді. Бір қараған кісіні қайта тартып, еріксіз қаратқандай, алмасы бардай, әсерлі көз. Жіп-жіңішке боп, ұзын сызылған қап-қара қасы да, жігіт жүзінің жақсы ажарын аша түскендей.

Мәкіш өз туысына, інісіне, іштей мақтаныш ете қарады. «Күйгенім бар» дегеніне сенген жоқ еді. Сонда да айтқыза түсіп, танығысы келді.

— Сол күйігіңді не деп айттың, соныңды айтшы! — деп сұрады.

Абай көңілінде ерте күннің айықпас сағымдай сұлу қыял естегісі отыр еді. Сол күнде жүрек толқынын осы бір әнмен айтып еді. Бұ да жаңылмас серігі еді, содан бері. Естегісі — Жәнібекте өткен жайлау түні болатын. Сүйіндік ауылындағы алтыбакан. Әлпеншекті Тоғжанмен бірге теуіп тұрып, осы әнге сыр бөлеп еді екеуі. Жұрт көзінше бір әнде, бір жүрекпен табысқан еді. Сол

«Топай көк» әнін бастады. Мынау көктем күні Тоғжанды тағы да аса бір сағындырып, қатты көксетіп келе жатыр.

Апасының айт дегені бұның өзінің де жүрек, қыял, тілегі болатын. «Топай көкті» бұл жолы шырқау үнмен айтпай, қоңыр баяу ырғақпен бастағанда, өзгеше бір нәзік шердің сөзі кетті. Мәкіш өлең сөзін, әсіресе құлақ қойып тыңдап қапты. Мұңға толған жас жігіт айтып келеді:

— Жарқ етпес кара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ
Саған жар менен артық табылса да...
...Сорлы асық сағынса да, сарғайса да,
Жар тайып жақсы сөзден жаңылса да
Шыдайды ырза болып жар ісіне
Қорлық пен мазағына табылса да... —

деп барып, қатты сұрланып көп тоқтады. Өзін де, оны да айтқаны еді. Екі ынтық. Екеуін де жалын өртейді. Бірақ шарасыздық — қатал тағдырдай. Соның соңғы кездерде көңілге көп оралып жүрген бір тынысы осы тәрізді.

Бірақ, Мәкіш бұны ұққан жоқ. Ол бұрын өзі естіп көрмеген, жаңағыдай тосын сөздерден бір ғана «жар» дегенді аңғарып, тоқтап қалды да, Абайдан сұрады:

— Ұқпадым. Бұндағы жар дегенің кімің өзі?

Абай апасына оншалық шешілмек емес.

Жар дегенім күйік салған бір жан да! Жар дегенді білмеушімен?

— Білсем, жар деп кісі үй жолдасын айтат та!

Абай селт етіп, жалт қарады.

— Ділдә демексін бе?

— Ия! Ділдә болса қайтуші еді?

Жас жігіт бұл жерге жеткенде айтқанына өкінгендей боп, шұғыл айналып бұрылып қалды. Күйіп, қыйналып кетіп:

— Ойбай жаратқан, Мәкіш-ай, Ділдәң не? Не деп кеттің? — деді.

Мәкіш өзінің Абайға қатты батқан сөзінен қысылып қалды. Ыңғайсызданып күлді де:

— Япырай, сөзім саған түрпідей тиді-ау, Абай. Ділдә байғұстың не жазығы бар еді? — деді.

— Рас, Ділдәнің жазығы жоқ. Бірақ оған ынтыққан

арман өлеңін айтар менің де жазығым жоқ. Төрт бала тапқан Ділдәні айтқаның не?

— Е, бала тауып бергеніңе жазықты ма, саған?

— Жазығы жоқ. Қайта балалары жақсы. Ол — балаларымың анасы. Ата мен ана қосқан жолдасым. Бар болғаны сол ғана. Ал жүрек жалын, ынтық достық десен, ондай оттың бәрі де ол кеуде де өшкен. Болған шағында да, соншалық маздаған шырақ жоқ еді. Көңілі ертерек бітеу тартып, ерте суынған жан ғой ол! — деді де, Абай енді бұдан ары сөйлегісі келмей, тоқтап қалды.

Осыдан кейін бұл күйме, алғаш қаладан шыққандағы қалпына қайтып, әңгімесіз кетіп бара жатты.

Узақ, салқар қалың көштей боп, шандата шұбалған салт аттылар арбаларға таяу келе жатқан. Үштен, төрттен, бес-алтыдан шоғырланған ел кісілері, қала халқы.

Осы аттылар тобының орта тұсында Тәкежан да келеді. Оның қасындағы төрт кісі: Ғабитхан молда, Жұмағұл, Ербәл және Дарқан деген қосшы жігіттің бірі.

Тәкежан әке жәйын қалада да, жол бойында да іштей бірталай уайым етіп келсе де, енді тыныштық тапқан. Абай айтқан жол қиындығын Тәкежан оншалық тесіле ойлаған жоқ-ты. Қаладан шыққан соң Ғабитханнан біраз күдік етіп сұрағанда, өмірге көбінше сенгіштікпен қарайтын, ақ көңіл Ғабитхан ешбір уайым ойлатқан жоқ.

Бұл кезде толықша тартып, семіре де бастаған, жігіт ағасы боп қалған Тәкежан, қалжыңқой, күлегеш те болатын.

Әсіресе біреуді қолға алып, қағытып, мысқыл, ажуа қып отырмаса, бойына ас батпастай болушы еді. Кездесіп бірге жүре қалған шақ болса, үнемі күлкі ететіні, ойнайтыны осы Ғабитхан молданың өзі еді.

Тілі қызық, аңқаулығы Қожанасырдай Ғабитхан туралы Тәкежан ел ортасына талай күлкі әңгімелер таратқан. Ол әңгімелері көбінше Ғабитханның қазақ тілін өз тіліне қосып, теріс оғаш қолданатын өрескелдігіне де арналады.

Кейде Тәкежан молданың аңқаулығын өзінің болымсыз ұсақ керегіне де жаратып жүреді. Осыдан екі күн бұрын Тінібайдың қонақ үйінде жатқан қалың елдің арасында Тәкежанның қамшысы жоғалып кетті. Содан кейін Дарқан мен Жұмағұлға үй онашада тағы бір рет

қамшысын қаратып-қаратып, табылмағансоң ақырында Тәкежан бар қонақтың қамшысын жыйғызып, алдына салып қойып қарап отырса, бір тамаша сұлу, сары ала қамшы бар екен. Сұрастырса бұл Ғабитхандікі боп шығады. Тегінде Ғабитхан қамшы, белдік, қын, пышақ деген сыяқты ұсақ бұйымдарға аса ұқыпты, және қайдағы бір көрікті сұлуына қызыққыш болатын. Қайдан да болса, сондайды таппай қоймайды.

Тәкежан өзге қамшыларды іргеге лақтырып тастап, сарала қамшыны қолына алып, мырс беріп күлді де:

— Менің қамшым мынау болат! — деді.

Жұмағұл күдік етіп:

— Ойбай, Тәкежан, Ғабитхан бермейді. Қызарғанға кыздай құмар, әсіре, берсін бе! — деді. Тәкежан оған қараған жоқ.

— Үндеме, сұрап алам деп отыр деймісін? Урлап алам! — деді. Үшеуі бірдей ұғысты да, күлісіп қалды.

Сол арада Жұмағұл Тәкежанның бұйырығы бойынша Ғабитхан қамшысының бүлдіргесін өзгертіп, жылтыр қайыс бүлдірге тақты да, қамшыны басқа үйге апарып тығып қойды. Ұзақ жолға жүретін күндерде Тәкежан бір-ақ ұстап шықпақ.

Ғабитхан содан бері екі күндей қамшысын жоқтап, бар қонақтың мазасын алып, әбден сарп ұрса да, дерек таппай, сілесі құрып қойған-ды. Ғабитхан мазасызданып, қамшысын іздеп тыпырлап, қапаланып жүргенде Тәкежан мыз бақпай, үн қатпай отыра беретін. Сол қамшыны Тәкежанның ең алғаш ұстап шықаны бүгін.

Жол бойында көпке шейін Тәкежан Ғабитханмен бірге келе жатқанмен, әдейі молданың оң жағынан жүріп отырып, қамшысын байқатпай келген. Бір уақытта Тәкежанның қамшысын көзі шалып қап, Ғабитхан атының басын оқыс іркіп, тоқырай беріп:

— Әй, Тәкежан, мінім қамшымны сін алғансын ба? Бұл не хыянат!? — деп, сұмдық көргендей қарады.

Тәкежан түк шіміріккен жоқ.

— Қойыңыз, молда. Қамшы өзімдікі, байқап айтыңыз! — деп, әдейі сыпайы сөйлеп, таң қалған кісідей қарап тұр. Қамшыны енді көрнекке шығарып, атының жалында көлденең ұстап тұр. Ғабитхан біресе Тәкежанға аңыра қарап, біресе қамшыға қарайды. Өрімі, сабы, сарбасы... Сапқа ораған жезі бәрі де өз қамшысы. Күмән жоқ. Енді Тәкежанға ызаланып, ұрсып жібермек болды.

Бұның жасы үлкен. Және қылжақбас Тәкежанға бұл кейде қатты сөйлейтін.

— Уй ахмак. Қара минім камшымны ұрлап тұрғанын! — деп қамшыға қол соза берді. Тәкежан қарсыласқан жоқ. Қамшыны молдаға өзі де созып қолына беріп жатып:

— Молла, ашуланбай тұрып, әуелі аңғарып алыңыз. Қамшы міні, анықтап қарап шығыңыз. Бар белгісі өз қамшыңыздай болса, «көзім жетті, иманым кәміл» деңіз де, алыңыз. Ал, өзіңіздікі болмаса, онда кісіні мына қауым алдында иянаттамаңыз!.. — деді.

Ғабитхан қамшыға жабысып, бар жерін нискелегендей ұстап қарап кеп, ақырында бүлдіргеге қарады. Қарады да, қабағын түйіп жіберді. Бір жақындап үңіліп, бір алыстап қарап, ақырында таңдайын қағып, басын шайқады. Жұмағұл, Дарқан, Тәкежан үшеуі де көз алмай, молданың бар қыймылын бағып тұр. Ғабитхан қамшыдан түңілген екен:

— Айхай болмас, болмае... һәммәсі менің қамшым. Бәлки, шу, хайуан бүлдіргесі міннікі түгіл... Ухшауын ұхшайды, бірақ қамшы минікі емес. Мә, Тәкежан, хафа болма! — деп қайырып берді.

Тәкежан бастапқы мыз бақпаған салмақты пішінмен қамшыны алып жатып:

— Е моллекке, бәсе! — деді де Жұмағұлға қарап көз қысып, бір жақ танауын тыржыйтып қойды.

Ғабитханды кейде ілгері жіберіп, Дарқан, Жұмағұл үшеуі күліп-күліп алады. Бұлар осымен Құнанбайға қос айтысатын бір бекет жерге қалай жеткендерін байқамай да қалып еді.

Алдағы күймелер тоқтаған екен. Арбалардан жүргіншілер, үлкендер тегіс түсіпті. Ілгерілеп барып жетіп қалған салт аттар да түсіп жатыр.

Тінібай күймесінің артында емізіктеген қара саба келе жатыр еді. Барлық ұзатушылар жыйылып болған соң, сол қымыз әкелінді.

Жұрт жағалай Құнанбай мен Ызғұттыны ортаға алып отырып, соңғы рет бірге дәм татысты.

Құнанбай енді бөгелмей, жүріп кетуге асыққан еді. Ызғұтты соны сездіріп, қымызды шапшаң ішуге жұрты асықтырып отырды. Ақыры Құнанбай орнынан тұр-

ды. Барлық жыйын да, дүрк тұрған еді. Бұл жерде Құнанбай көп сөйлеп созған жоқ. ✓

— Ал, жарандар, шығарып салу үшін осы келістерін де жетерлік. Еліме, жеріме сәлем жеткізіндер. Қош ағайын! Дәм, ырзық бұйырса, амандық шаттықпен қайта көрісуге жазсын! — деді.

Тінібай бастап барлық үлкендер:

— Еншалла, еншалла, әмин, әмин! — десті.

Содан кейін, Құнанбай Улжаннан бастап барлық жұртпен кұшақтасып амандасып шықты.

Абай мен Құнанбай ең соңғы сәтте үнсіз қоштасқан еді.

Азғантай жіпсігені болмаса, әлі тер шықпаған, сұлымен жараған үш жирен ат, үнді қоңырауды шылдырата түсіп, тартып кетті. Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін ойнай, сөйлей бара жатты. Бірақ, барған сайын тұншыға берді. Үнсіз қатып, кадалып тұрып қалған бар жыйынға ең соңғы рет бір-ақ баяу шыңғыр етті де, қоңырау өшіп кетті...

Күйме алыстап барып, сар көделі белден аса берді. Енді бір сәтте ұзақ сапар жолаушылары ұзатушы көздерден таса болды.

Әлі де үнсіз тұрған жұрт, енді ғана қайтуды ойға алды.

Улжанды Абай мен Мәкіш сүйеп кеп, өз күймелеріне мінгізді. Ол мінген соң, күймеде орын тар еді. Абай арбаға мінбей, шешесін ілгері жөнелтіп, өзі салт атқа мінді. Қасына Ерболды ғана алып, топтан оқшау қалып, асықпай, аяңмен ғана қайтты.

2

Тінібай үйін көптен басқан қалың қонақ Құнанбай жүргеннен кейін тез тарады. Бірақ Улжан, күйеуін ұзатқан соң да, елге тез қайтқан жоқ. Қалаға көптен бері келгені осы еді. Және елін, ауылын үнемі сағынумен жүретін Мәкіш те шешесін жібермеді. Тінібай кұдасы да Улжанға «қайтпаңыз, асықпаңыз, мына Мәкіш балам жүдеп кететін сыңайы бар. Күйеуі болса саудамен-ен алыс сапарда жүр. Осының өксігі басылғансоң қайтарсыз» деп тілек еткен...

Тінібай үйінің ендігі аз қонағы, бірақ аса сыйлап, баппен күткен қонағы Улжан мен Абай, Тәкежан және

солар қасында қалған үш-төрт қана жігіттер Бұл уақытта Тінібайдың асты-үстілі үлкен ағаш үйінің бар бөлмесі қайтадан көп жасаумен құлпырғандай. Кілем, алаша, оюлы сырмақ, тұс киіздер тегіс қайта тазартылып, қайта жайылған.

Ел біразда жайлауға шығады. Қаладан ұзап кетеді. Бала-шағаның, келін-кешіктің жаз киетін киімі бар, ауылға керек, қонақ-қопсыға керек қант, шәй сыяқты алатын зат көп. Көп үйлі, көп ауылды аймақтың анасы есепті болған Ұлжаннан базарлық дәмтетін жандар да көп. Қалада ендігі жатқан күндерінде Ұлжан, Абай мен Тәкежанға, Ғабитхан, Ерболға күн сайын есіне түскен нәрселерін тапсырып, базардан алғызып отырады.

Абай шешесі қайтар шақ таянған сайын әр күн кешке, өзге заттармен қабат, топ-топ кітаптар да әкеліп қосады. Осы өткен қыста, алты ай бойында, әкесін жөнелту қамымен қаладан қайтпай жатып, Абай орысша тілге тағы да көп зер салды. Бірнеше жылдан бері тұтас беріліп, ұзақ отырмаса да, осы тілді білу жөнінде, сол тілдегі өнер-білім бұлағынан нәр алу жөнінде талпыну, тырбануын үзбеген. Бірақ жете білуге қыйын тіл екенін Абай басқан сайын байқай түсіп, үнемі ойлайды. «Әттең, бала шағымда уысымнан шығарып алпын. Сонда қуатын жоғым едің!» деп талай айтып еді.

Қалада, осы күндерде, әсіресе осы соңғы қыстың ұзақ түндеріндегі оңаша тімтінудің соңында, Абай орысша жазылған, жеңіл тілді кітап, әңгіменің көп жерлерін өздігімен ұғатын боп алған.

Әзірше ауыр ұғатыны — орыстың ақындары.

Бірақ енді не де болса, орыс кітабы досы болды. Осы күндерде шешесімен бірге елге жібермек боп жыйнап жүргені де сондықтан. Енді бұрыңғыдай емес, елдегі уақытын да кітапқа бермек.

Ұлжан асықпай жатса да, ақыры елге қайтатын мезгіл жетті. Қасына Тәкежан, Ғабитхан, Дарқан, Жумағұл ерді. Күймеге мінетін Ұлжан мен Қалиқа ғана. Көшір — жас жігіт, асау үйреткіш Масақпай.

Абайға шешесі бірге қайтайық деп еді. Бірақ баласының әлі бітпейтін, бөгейтін шаруалары бар екен. Құнанбай тапсырып кеткен алыс-беріс сыяқты істер еді. Елді жайлауға шыға берер кезде қуып жетпек боп, Ербол екеуі қалып қоятын болды.

Күйменің артына ұзынша бір сандықты лық толтырған кітаптарын тиеп беріп, Абай шешесін өз қолымен қолтықтап арбаға мінгізген жерде, Ұлжан баласының қолын ұстап отырып, соңғы бір ақылын айтты.

— Алты ай қыс ауылды көрмей, ұзақ жолаушыдай шырқап кеттің. Үйде жар жолдасың сарғаяды, балам. Кішкентай балапанша бұлдыр қағып, шұнандаған балаларың тосады. «Ағам, ағам келеді» деп, олар күткелі қашаң. Әбішім мен Мағашым қандай десеңші менің, егіз қозыдай! Соларды ойлап сағынғанда менің де ұйқым шайдай ашылады. Сенің қайтып дәтің шыдайды?

— Оларды мен де ойлаймын... Мен де сағынамын ғой, апа. Жаңағы айтқан екі немерең өзімнің де ыстық көретін балаларым. Әкеліме мені мойындатқан да солар ғой. Бірақ бөгетімді көріп отырсыз ғой.

— Білмеймін. Сылтауға сылтау қосыла бергенге көндігіп ап, осы қаланың шаңын жұта бергенге дағдыланып кеткенбісің деймін. Бүйте берсең үй де бір, тұз де бір боп, жатағынан түңілген жас құландай боп кетерсің. Тез қайт, балам, Абайжан! — деді.

Соңғы сөздерінде, Абай көңілінің бір жарықшағын сезгендей күдік, қобалжу да байқалды. Шешесінің сезімтал, жүйрік көңілі қыс бойы елге қайтпаған баласының қабағын аңғарып, қалаға келгеннен бері ақырын бағып жүр еді. Үй ішін сағынып сұраған ашық жарқын ажарын көре алмаған. Бұдан бірнеше жыл бұрынғы Абай бұлай болмаушы еді.

Әлде, Мәкішпен оңаша сөйлескен кездерінде баласының Ділде туралы түңілгендей, суықтау сөйлейтінін есітті ме?

Ұлжанның сөздері, қабақ болжасқандай боп, сыпайы, майда айтылған болса да, ар жағында сыр, салмақ жатқан сөз. Бірақ бұл орын, бұл кез оны ашысып айтысқан шақ емес. Шеше ойында күдік қалдырғанын білсе де Абай үндемеді. Тек қана:

— Хұдай бұйырса, ел жәйлауға көшіп, өздеріңіз Шыңғыс аса берген шақта, біз де жетеміз. Бала-шағаға сәлем айтыңыз. Ал енді, жолыңыз болсын! Шаршамай-шалдықпай, жәйлі жүріп, жақсы жетіңіз! — деп тілек айтты да, анасының жүріп кеткенін мақұл көрді.

Тәжежандар аттарына мініп, Мәкішпен, Тінібайлармен қоштасып болып, ашық, кең қақпаның алдына ба-

рып топтанып түр еді. Масақпай да ат айдады. Үш күла ат жеккен кең күйме, сықырлай, шылдырай түсіп қозғалып алып, дүрілдей тартып, жүріп кетті.

Осыдан онбес-жыйырма күн кейін, Абай мен Ербол да елге қарай келе жатты. Қаладан күн шыға атқа мінген жүргіншілер, көктемнің ұзақ күнінде жолды өндіріп жіберді. Абай мен Ербол екеуі де қатты жүріске шыдамды, берік болатын. Қыс пен жаздың қандай ұзақ, қыйын жолы болса да, біріне бірі: «шаршадым, қажыдым» дегенді айта қоймайтын. Қайта, нелер жүрісі қатты аттармен күнұзын, дамыл алмай суыт жүрісіп, кеп, кешкі қоналқаға жеткен жерде, дененің ауырғанын, қыйналғанын айтыспауға тырысатын. Іштей, екеуінің шыдамдылыққа байласқан серті, бәсекесі бардай.

Дәл бүгінгі жүрістері ерекше бір айта қалғандай жүріс болды. Бұлардың өздері ғана емес, тіпті ат үсті суыт жүріске өмір бойғы кәсіп арқылы біржолата пісіп қатып кеткен Қарабас, Жұмағұлдай атшабарлар да, Елеусіз, Бесбесбайлардай Олжай ішінің барымташы, жортуылшылары да некен саяқ жүретін жол еді.

Екі жігіт Семейден шығып, күн бата бергенде, Орда тауының Шілікті кезең деген тұмсығына кеп ілінді. Ел атаулы жайлауға қарай тартып, жолда қонатын ауылдар сиреп қалған. Бір қоналқа жер болса, Орданың осы тұсында болмақ. Дәл Шілікті кезеңде Орданы қыстайтын Мамай руының кедейлеу, Байшора деген атасы бар. Бұлар сыртқа кешендеп шығушы еді. Жүргіншілер сол ауылдардың біріне жете қонамыз деп өктеген. Абайдың өз қыстауларының үстімен жүрмей, Орданы басқаны — Улжан ауылы быйыл да Бөкенші жайлайтын Көлдененді басып, Бақанас өзенін жайламақ-ты. Соған қарай тартатын төте жол — Орданың үсті.

Қала мен Орданың осы кезеңінің екі арасы жүз отыз шақырымдай жер. Абайдың астындағы күрең төбел ат — ұзақ жортуылдың аса сенімді аты. Бұрын мінген Ызғұтты бұл аттың жүріске берік, үнемсзарлығын тұлпармен теңейтін. Ерболдың жетек аты бар-ды. Өз аты тоқ жарау қара шұбар, күрең төбелдің тізесіне шыдамады. Намаздігер шағында қамшы салдырып белі босаңсый берген. Содан кейін Абай оған, жетектегі бесті айғыр Теңбіл көкті мін, — деді. Бұны Абай, мүсі-

ніне, теңбіліне қызығып, «үйірге салам» деп, осы аз күн ішінде базардан сатып алған-ды.

Ербол ат ауыстырып мінсе де, күрең төбелдің екпіні әлі басым. Күн еңкейіп келген кезде Ордадан бұлт шықты. Жолаушылар алдынан қатқыл жел соғып, күн күркіреп, не дәуір қалың жауын келе жатыр еді. Осыны аңғарған соң Абай, «көз байланбай елге жетіп көрейік» деп, жүрісті тағы қатайта түсті. Күрең төбелдің сар желісі еді. Омыраудан соққан салқын жел күреңнің белін көтеріп, желігін арттыра түсті. Шалдыққаны білінер ме екен деген күдік кезде, күрең төбел тіпті егесе түскендей. Ауыздығын шайнай беріп, басты да шұлығып, пысқыра жер сүзіп те қояды. Абай басын қатты тартып тежеп отырмаса, өршелене түсіп, шаба жөнелгісі кеп, оттай жанып келеді.

Ербол күреңді көптен бағып келе жатыр еді, Абайдың жүрісі қатайып кеткен соң, Теңбіл көкпен кейіндеп қалып қойып, бір кезде шауып отырып, қуып жетті. Аздап қыйыстап, күреңнен оза беріп, қырындай қарап алды да:

— Түү, мына сарамасқа дауа болмас, Абай! Омырауының терін күрғатып апты әуелі. Япырай, бұ қаншаға шыдамақ? — деді. Абай да күреңді аса бір сенімді, берік дос танып, сүйсініп келе жатыр еді.

— Тіпті, білмеймін, Ербол. Хайран боп келем. Белінің беріктігі сонау Тінібай қақпасынан шыққандағы қаз қалпы. Тегі адам шыдаса, ат жүретін жерде түп жоқ екен-ау! — деді.

Қатты жел тездеткен жауын, Абайлар Шілікті кезеңге тақай бергенде, жауып та кетті. Жылы жауын. Жел басылған. Орданың ет-бөктері, ал күрең бетеге жусанмен кұлпырып тұр екен. Жас көктің жауын ішінде кұлпыра түскен шат селін, жүргіншілер, тықыр жолмен жарып өтіп келе жатқанда, айналасынан жас жусан исі үзілмей толқып келіп отырды.

Бірақ жауын қатайып, бұлт тұтасты. Күн қай мезгілге жеткенін біліп болмайды. Батыс жақты жауын құрсап, күн көзін толық жасырған. Енді ымырт тақау сыяқты. Сам жамырай бастараны ма, жоқ батар күннің жауын бұлты арқылы себездегені ме, әйтеуір батыс жақта, көк жиек үстінде сарғыш мұнар сәуле бар. Сөнер үміт, үзілер тірліктей, жүдеп, талмаурап бара жатқан

соңғы сәуле. Аздан соң ол да сұлдері азайып барып, бәсеңдей берді. Сарғыш сәуле сұрғылт тартты. Тағы бір сәттен соң күңгірттене барып, қарақошқыл қызғылт реңге кірді. Көгілдірленіп барып, мұнды, қоңыр аспан-ның түн мұнарына жол берді.

Көз байланып қалған еді. Осы шақта ғана Абайлар тасырлата басқан қатты жүріспен кішкене тастақ төбеге шыға бергенде, алдарынан ит үрді. Жауынды, бейуақ ішінде елп еткен үміттей боп, кешкі оттар жылт-жылт көрінді. Жақын жерде, жолдың сол жағында, көгалды бұлақ басында жеті-сегіз үйлі, қоңырқай ауыл отыр екен.

Кедейлеу ауылдың аз ғана қойы қоралапты. Саны азғана сыйыр, түйе де жауыннан ықтай-ықтай, тыйым алыпты. Ешкі атаулы үйді-үйлердің ығына жабысып, жауын жаққа артын беріп, үнсіз сілейіп, тұрып қалысыпты. Ауыл сыртында арқанда жүрген, тұсаумен жайылған, бес-алты ат бар. Абайлар, қатты жүрісті, ауыл іргесіне тақай бере бәсеңдетіп, енді түсер үйді болжасып келе жатыр.

Алдарынан әлде қашан үріп шыққан көп иттер ауыл үстін беймаза қып, тау жайғырта шабаланып келеді. Ауылға аттылар тақалған сайын, сандары молайып, өршелене шулайды. Өлі жүні түспеген қайқы күйрық қаншықтар. Арты қушық, құлағы салпаң, бойы шардақ төбеттер. Үні жаман бітімсіз, туыссыз, қапалау, сүмелек, ала күшіктер.

«Аулақ! Қонбайсың! Е, тентіреген жүргіншіні асырайық деп отырмыз ба? Сендерге бере берсек, шаш та жетпес. Жауын боса қайтейін. Бар! бар! Тарта бер. Атыңның бауырына тығыл жауыннан. Маған десе, тоқымыңды жамыл. О нес, өл де маған! Бар... бар... бар!» деп қуып жатқандай.

Ербол, түсетін үйді сырт нобайынан барлап келеді екен. Осы сегіз үй ішіндегі ең бүтіні және үлкендеуі ортада тұрған жалпақтау, бесқанат үй екен. Соған қарай, Абайдан озыңқырап барып бет бұрды.

Абай тақап келгенде, үй иесі шыққан еді. Иығына шекпен жамылған сақалды біреу. Бір аяғын сылтый басытын сыяқты. Ербол бұрын сөйлесіп, «қонақпыз» деп, өздерінің кім екенін айтып еді. Үй иесі:

— Е, жігіттер, түсіндер. Дәм айдап келген екесіндер!

Барымыз әзір!.. Қәні! — деп кеп, Абайдың атын өзі байлады!...

Ербол бұл кісімен тұс таныс екен. Абайға тыста келе жатып, ақырын күбірлеп:

— Бекей-Шекей дейтін екі ағайынды Байшора бар еді ғой осы Ордада. Соның Бекейі осы, — деген. Жігіттер бұл ауылда бұрын болып көрмеген-ді. Үйде от маздап жанып тұр. Қонақтар кіріп, амандасып, болжап отыр. Үй іші көп жан емес екен. Оң жақта, жер төсектің үстінде төрт-бес жасар немересін кұшақтап, сар қызыл кемпір отыр. Ұзын бойлы, ашаң жүзді, аққұба әйел бар. Қырқ шамасына жаңа ілінген қара көз әйел. Қезінде сұнғақ сұлу болғанға ұқсайды. Бекейдің өзінен басқа әзірге көзге ілінген жандар осы.

Үй иесін Абай жаңа анықтап көрді. Бұйралау, ұзын, сары сақалы бар, қызыл жүзді, көк көзді, кесек мұрынды, сұлу адам екен. Ол жігіттерден жөн сұрады. Барыскеліс жәйы еді. Үні қатқыл, даусы зор екен. Абайлар кіргеннен бері маздап жанып тұрған құрғақ тезектің оты әлі де көңілді қызу сәуде беріп, үй ішін мейірлі қонағуар, жәйлі ұядай етеді. От үстінде, ұзын аяқ мосыда, үлкен қара шәугім асулы тұр.

Бекей шешесі жақтан отырып еді. Абайлардың жай-жапсарын біліп алған соң, шешесіне бұрылып, ақырын күңкілге кірісті. Бұлардың оғаша кеңесі ұзаққа созылған жоқ. Бекей түрегеліп, тысқа шығуға қамдана беріп, әйеліне:

— Тезегінді шақтап жақ. Құрғақ отының жетпей қалар. Қазан көтеруге суың жетушімеді?.. Мен әлгі бір баланы алып, мал қамдап келейін. Қазан суынды қамдай бер жылдам! — деп бұйрық берді. Әйелі үндеген жоқ, бар айтқанын қабылдап, мақұлдаған сыяқты. Аздан соң, тыстағы Бекейдің қатқыл зор дауысы шықты.

— Наймантай! Уай Наймантай! Уа, бер келші, балам! — деп, біреуді шақырып жүр.

Шапшаң қайнаған шәй Абайлардың алдына жасалған кезде, күіз есік шалқасынан ашылып еді. Аллып тұрған Бекейдің өзі екен. Кіргізбек болғаны — соятын мал. Үй ішіндегі лапылдаған оттан үркіп, тыпырлай тырысқан қызыл кебені көлденеңдетіп итеріп, бала жігіт Наймантай кірді.

Қыс ортасына жетпестен арамза боп туған қызыл кебе семіз көрінді.

Абайлар шәй ішіп жатыр. Қызыл шыт көйлегін ышқырына қыстыра, түркіреп алған, ақ қатын, бұл уақытта от үстіне ошақ құрып, қазан асып, суын ысыта бастаған.

Бекей енді үйдің екінші жағына шығып алып, қонақтардың шәйін өзі құйып отыр. Қызыл кебені Наймантайғез сойды. Бас үйтіле бастады.

Абайлар шәйға қанып болып еді.

— Әлгі Шүкіман қайда? Саған келіп болыспайды-ау! — деп Бекей, мал сойыла бастағанда бір-екі рет біреуді атап еді.

— Қайтесін, Шүкіманды? Ана үйде күйеу балалардың қасында отыр. Өзіміз де жайлаймыз ғой! Ойнай берсін! — деп, әйелі ол аталған кісіні шақыртпады.

Ербол Шүкіман деген атты естігелі: «бұл, қыздың аты-ау! Әлде осы үйдің бой жетіп қалған қызы да бар боларма екен? — деп ойлана түсіп, айналаға анықтай қараған еді. Сол жақтағы Бекейдің ағаш төсегінің бас жағында тағы бір жер төсек бар екен. Көрпе жастығы қызыл-жасылды, жаңа төсек тәрізді. Егер бұл үйдің қызы болса, ол сол Шүкіман да, мынау соның төсегі болмаққа керек. Үй ішіне үндемей көз тастап отырған Ербол, осындай жәйларды топшылаумен болды. Бекей, әйелі ет сала бастағанда «сал! оны да сал!» дей түседі. «Болды ғой, ірікпеймісің» дегендей боп, бетіне қараған әйеліне:

— Әлгі күйеулер де ас татқан жоқ қой бұл үйден. Шүкіман соны айтып, қыңқылдап жүр еді. Қонақ аз және өздерінің құрбылары ғой. Бүгін асты осынан ішер олар да кеп. Шекейдікіндегі келінге хабар айтып қой, қатын! — деді.

— Ендеше, ас піскенде, Шүкіман қонақтарын осында ертіп келсін. Сен барып соны айтып қой! — деп, аққұба әйел Наймантайға тапсырды.

Қазан асылған соң, тезек мол жағылып, от қызуы үй ішін ысыта бастады. Күннің жауыны да басылыпты. Далада жел жоқ, жылы түн еді. Тынысы ауыр, қапырық, қараңғы түн.

Үнсіз отырған Абайдың басы зеңіп, пысынай түсіп,

уйқысы келді. Сонымен ас піскенше мызғып алмақ болып, жантайып, жатып қалды. Ербол да ұйқыға кеткен еді.

Абай өзінің қанша ұйқтағанын білмейді. Бірақ селт етіп оянып, басын жастықтан жұлып алғанда анық аңғарғаны — сөйлеп, ұйқысырап оянса керек. Ең соңғы сөзі әлі көкейінде, әлі түгел айтылып та жетпегендей.

— Кел! Келші бір, сәулем! — дегенді анық айтқан тәрізді.

Дауыстап айтты ма? Үй іші естіді ме? Оны біле алмады. Бұл ояғанда Ербол да басын көтеріп алып еді. Абайдың екі көзі қып-қызыл екен, ісініңкіреп тұр. Бастығырылып ұйқтаған ба? Бірақ әңгіме онда емес. Абай көтеріліп, отыра бере, елең етіп, сыртқа кұлағын салып, қадала тыңдап қапты. Ербол енді аңғарды. Көрші үйден, жалғыз әйел айтқан, аса бір әдемі нәзік ән келіп тұр. Соны тыңдай отыра, Абай бар денесімен қозғалақтап, дірілдей түсіп, сабыры кеткендей болды. Ербол байқаса, жолдасы ұйқысыраған адамдай, атқып тұрып, жүріп кететін тәрізді. Өңіне қарап еді. Сұп-сұр боп, реңі қашыпты. Екі көзі жасаурап, демі дірілдеп, қол, иығы да қалтырай түседі. Ерекше кұбылып, бұзылғандай. Екі көзі қанталаған қалпында жоғарылап, шалқалай қарайды. Ғажап сырлы сәуле көргендей, бұ дүниені ұмытып кеткен тәрізді. Ерболды асыға қозғап, қатты түрттіп:

— Тұр, тұр! Тұршы Ербол! — дей берді.

Ербол:

— О не, немене, Абай? — деп, сескене қарады. Үркіп қалды. Ойында: «бір нәрсе шалып кетермекен. өңі қалай жат еді. Ауырып тұрды ма!?» деген неше алуан қорқыныш күдік бар. Абай бұның ойын ұғынып, аңғарар емес. Тымағын киіп, шапанын жамылды да, Ерболға:

— Тысқа шығайық, жүр! — деді.

Үй іші бұлардың оқыс жәйларын байқаған жоқ екен. Кемпір ұйқтап қапты. Бекей қонақтарға сыртын беріп, от басында қалғып отыр. Олардың сезбегені жақсы болды. Қатты өзгеріп, жат толқынға түскен Абай, әлі оңалған жоқ. Кұлағы мен ынта-бейілі тыста. Жалғыз бір үнде. Әнде ме, әлде? Алғаш шапшаң түрегелген жерде буын-буыны қалтырап, жығылып қала жаздады. Ербол ғана сүйеп қалып, зорға дегенде буынын бекітті. Бірақ сонда да өзін өзі аңғарып жүрген жоқ. Бір тұман, түс

ішінде, алдағы бір ғана сәулеге асығып, қалтырап, ұмтылып бара жатқандай. Оқшау, сұлу ән үзілген жоқ. Содан кұлағын алмайды. Көңіл дені соған ауып, ұйып қапты. Есікті қалай тауып, үйден қалай шыққанын да білмейді. Тысқа шыға сала, Абай тымағын жұлып алып, ән шыққан жаққа бар сұлдерімен ұмсына түсіп, қатып, жабысып тындап қалды. Ән — «Тоғай көк». Енді ғана нәзік ырғақ, соншалық бір сұлу сәнмен, еркеленіп, толқып кеп, баяулай басылды. Ән бітті. Абай Ерболға қарай ұмтылып қап:

— Тоғжан! Япырау, мынау Тоғжан, Тоғжаным ғой мынау! Дәл өзінің үні. Айнымаған өз ырғағы. Өз нақысы ғой. Ербол-ау, мен қайда тұрмын осы? Мынау үйде мені шақырып отырған Тоғжаным ғой! — деп, бар сабырдан айырылып, тағы да өзгеше бұзылып кетті.

Абайдың кұбылысы орасан болғанмен, енді Ербол бұны түсіне бастады. Шынында өзі де хайран боп тұр. Жаңағы үн бұған да алғаш үйде естілген кезінен-ақ бір таныс дауыстай тиген. «Осы кімнің дауысы» деген ой бұған да келіп еді. Бірақ Абайдың дегбірі қашып, ес тоқтатпаған жас баладай боп, алас ұрып, ұмтылып барады. Ерболды сүйрей жетектеп, әлгі ән шыққан үйге қарай ентелеп, есі-дерті ауып кетіпті.

Тоғжанға деген Абайдың ынтықтығы, ауыр арманы, ұзақ жылдар бойында айықпаған қалың шер екенін жолдасы жақсы білетін. Бірақ, сонда да, дәл осы қазіргідей боп Абайдың тақаты кетіп, жан ұшырған кезін Ербол көрген емес. Мына түрінде көлденең, жат жұрттың көзіне өрескел болатын бір істер істеп, оғаш сөздер сөйлеп жіберетін сыяқты. Соны ойлаған дос жігіт Абайды қатты тартып, тоқтатып ап:

— Өй Абай, тоқта! Бұ не? Отқа түсеміз бе? Әуелі ес жыяйық. Мәніңді айтшы өзің! — деп еріксіз кейін бұрып алды.

— Жоқ, осы үйде Тоғжанның өзі отыр. Өзі емес пе? Тым кұрса соны ғана біліп берші! — деп Абай әлі де ырыққа көнбей жүр еді.

— Жарайды Абай, азғантай сабыр етші әуелі. Екеуіміз бірдей бармаймыз ол үйге. Мен барам да, біліп шығам.

— Бар, бар ендеше. Басың сұқ та, қайта шық. Дәл осында Тоғжан отыр.

— Ойбай, Абай, ұйқысырап тұрсың. Қайдағы Тоғжан. Ол жоқ...

Абай сөйлетпей, тыю салды.

— Қой Ербол... Айтпа оны. Жаңа ғана өзі келіп аян берді! — деді.

Ерболға мынау сөз әсіресе жат сезілді, шалық сөздей. Бірақ Абайды жамандыққа қыймаған дос көңілі аяп кетті. Оны кіші інісіндей етіп, еркелеткендей боп, шын кешіріммен күліп жіберді. Оң қолымен қапсыра құшақтап алды да, Бекен үйінің сыртына қарай алып жүрді.

— Ол әннің айтушысы қазір қасымызға келеді. Азғантай тақат қылайық та, үйден тосып алайық. Бірақ, «аян берді» дегенің не? Өзіңнің осынша, балаша қатты әбігерге түскенің не? Соның маған мәнін айт! — деді. Бұйыра сөйледі.

Абай өз мінезінің Ерболға соншалық өрескел, оқшау тигенін енді аңғарды.

— Мен мәнімді түгел айтайын. Қазір «бала» де, «есалаң» де, «шалық» де... Өзім де білмейім. Бірақ өмірде басымнан кешпеген ғажап жұмбақ бар халде тұрмын. Тек осыны айтпас бұрын, сенен серт алам. Кім келеді, қашан келеді, жұмысым жоқ, тосар тақатым жоқ. Қазір менің мәнімді естисің де, мынау үйге барып, барлық жанын анықтап көріп келіп, маған хабар етесін. Осыған уәде бермесең, жөнімді айтпаймын, — деді.

Ерболдың екі иығына қос қолын артып бір құшақтай түсіп, бір сілкіп қойып, асықтырып жауап күтіп тұр еді. Ербол бөгелген жоқ, барайын деп уәде берді. Содан кейін Абай бөгелместен, демі дірілдеп, асығып сөйлеп, өз басынан жаңа ғана кешкен, сыры жат бір жәйды жолдасына баян етті.

— Бұл түс емес! Дәл анық, айқын өңім. Өңім болмаса таңғажайып бір хал, Ербол. Басында сол кәмшат бөркі. Шолпысы, қара мақпал кемзалы да баяғыша. Сонау Жәнібек өзеніндегі түн екен. Өмірде, аз көрген сағаттарымда еш уақытта бұндай ұмтыла жақындап, бұндай еркін, ашық келіп көрген жоқ еді. Бір сыпайы ұяндық тарта беруші еді ғой! Мынада соншалық жалын атып кеп, ынтызардың үнімен: «аңсадым ғой, зарықтым ғой!» деді. «Өзің үйреткен «Топай көгің» бар еді. Соны мен күндіз де, түнде де айтам. Тында мені» деп тұрып, әсем үнмен бір ауыз айтты да, «енді кел, көлші жақын.

Мен міні қасындамын, бөгет жоқ, қасында жалғыз тұрмын ғой!» деді. Мен де кұшағым жая ұмтылып: «кел, келші, саулем!» — деп барып, оянып кеттім.

— Рас, сен сүй дедің. Соны айтып ояндың! — дей берді Ербол.

— Тұра тұр. Ғажап... Көзімді ашып алсам түс екен. Бірақ ән, «Топай көк», дәл Тоғжанның өзі, соның алдында ғана айтқан қалпында, дәл Тоғжанның өз үнімен айтылып, үзілмей шырқап тұр. Өзге түс болсын, осы не? Түсімде анау! Ал өңімде, ешбір басқа кісінің үні емес, шын жарымның өз үні, қақ қасымнан шығып тұрғаны несі? — деп тағы да таң болған күйде тақатынан айрылды. Қозғалақтап жүріп кетіп, Шекей үйіне қарай тағы да жалт етіп, шұғыл бұрылды.

Абай осы кеште болған өз халін бұл түнде де, ертеңінде де түсіне алмай кетті. Анығында, Ербол екеуі ойлағандай «ғажайып» еш нәрсе жоқ еді. Оның көргенінің басы түс болатын. Тоғжанды түсінде көріп жатып, тынышсыз ұйқыдан шала ояна бергенде, анау үйдегі ән естіліп, ол түсіне араласып кеткен. Сондай, ұйқы мен ояудың, түс пен өңінің арасында, әсіресе шаршаған күнгі ұйқыда болатын, қызық бір, аралық хал еді.

Ерболдың жаңа берген уәдесі бар еді. Ол Абайға енді екі айтқызбай, өзі жөнелді. Кетерінде жолдасына:

— Жә, тұра тұр енді, мен барып шығайын. Сен мені тыстан тос, тез шығам! — деп кетті.

Айтқанындай аздан соң, Ербол Абайға қарай асыға басып, тез оралып келді. Бірақ қазіргі Ербол, өзі де, жаңағы Абайдан да бетер аң-таң еді. Келе бере, жағасын ұстап, даусы қатты шығып, аптыға сөйледі.

— Кұдай-ау сенің көргенің түс емес, Абай. Өзі, дәл өзі отыр.

— Не дейсің, жаным-ау! Тоғжан ба, өзі ме? Бәсе! Бәсе! — деп, Абай үйге қарай жұлқына берді.

— Токта! — деп Ербол қатты бұйырды. — Тоғжан емес. Өзі емес!

Абай оқыс бұрылып, қыйнала түңіліп:

— Өй, не деп тұрсың? Не деп кеттің? — деді. Ерболға ыза бола бастап еді.

— Өзі емес. Бірақ дәл өзінің егізінің сыңары. Айналайын құдай-ау, айнымаған Тоғжан, және сол Жаны-

бекте көрген қалпы. Уылжыған жас күні. Тоғжаннан айырса танығысыз бір қыз отыр.

— Рас па, өй! Бу не ғажап? Ән салған да сол ма екен?

— Әнді кім салғанын білгем жоқ. Аты-жөнін де сұрамадым. Тек көрдім де, есім шығып қалды.

— Уқсағаны шын болса, ән де соныкі. Басқанікі болу мүмкін емес.

— Соныкі, мен де солай ойлаймын. Түсін көріп тұрып, тіпті сұрауды да керек емес деп білдім. Ал енді бұл не сыйқыр, Абай-ау? Шырт ұйқыда жатып, сен қалай сездің? Әлде бір көріпкелің бар ма, жаным-ау? Түс демеямін, бұл сәуегейлік қой бір. Әлде тіпті екеуіміз де бірігіп ұйқыдан шатасып тұрмыз ба? — деп Ербол, өзі де, шалық шалған кісідей бола бастады.

«Айнымаған Тоғжан» дегеннен бері, Абай осы ғана бір сөзді қайта-қайта күбірлеп айтып тұр. Жүрегі аттай тулайды. Көңілінде қуаныш та бар. Бірақ, ұқсамай шығып, осының бәрі түс, сандырақ қана болып, айыққан сағымдай, жоқ боп кете ме деген қорқыныш та бар.

Енді неде болса бір сәулеге асыға ұмтылып, ұсынып тұр. Өртеп кетері от болса да, сол ұсынған бойында, талпынбақ та, құламақ.

Екеуі де үйге қарай басты.

Сол кезде Шекей үйінің есігі ашылып, далаға қызғылт сәуле түсті. Күле сөйлесіп, далаға шығып келе жатқан еркек-әйел дауыстары білінді.

— Әне, солар да шықты. Қазір ас ішуге бәрі тегіс Бекей үйіне кіреді! — деп, Ербол Абайды өз үйлеріне қарай тартты. Олардан бұрын кірмек.

Екі жігіт үйге келіп, бұрынғы орындарына, төрге отырысты. Ербол отқа жақындай түсіп, тезектің отын көсеп, қағыстырып жатып:

— Жарығырақ босын, осы отқа кішкене қол тигізейінші! — деп жатыр.

Абай асығып күтіп отыр. Жастар онша тез кірген жоқ. Тыста да әзіл-сыңқыл дауыстары шығып, біраз бөгеліп қалды. Үйдегі Бекей мен Наймантай, су, шіләпшін қамдай бастады. Аққұба әйел енесін оятып, тұтқыш алып, қазанға жақындап келіп еді.

Осы кезде киіз есік шалқасынан ашылып, келуші қауақтарға жол берді. Әуелі үйге екі жігіт кірді. Тымақ, шапандары жүліні. Саптама етіктері бар, жүздері тө-

мөншік, уяндау. Сәлем беріп, иба қып кірген күйеулер екен. Соларға ілесе ұсақ қыздар кіріп жатыр. Бір-екі келіншек кірді. Жыйыны жеті-сегіз кісі. Абай көзін алмай, сабыры қалмай қадалып отыр. Енді аз бөгелістен соң, басына сұрғылт шапан жамылған, бетінің жарымын бүркеңкірей түскен, орта бойлы бір қыз кірді. Мұрны қоңқақтау, қара торы көрінді. Шекей қызы — қалыңдық осы болу керек. Дәл осының артынан, шолпысы ақырын сылдырап, ақ жүзіне жұқалау қызылы нұрдай жарасқан, анық Тоғжан өзі келеді екен. Сыпайы жымыйып, күліңкіреп кірді. Мінсіз әппақ тістер қолмен қойғандай. Екі бетіндегі нәзік жарастық қызылы, асығып күткен қызыл арай таң сәріндей.

Әлі де айықпаған ұяң сыпайылықпен қонақтарға карап ақырын амандасқанда, реңіне шұғыл толқын кірді. Бет үшіндегі жұқалаң қызыл тұтасып, бар жүзіне ду етіп тарады. Үлбіреген, бала жастықтың аса қатты қысылған, қымсынған белгісі білінді. Оны ұялтқан Абай еді.

Орта бойы, дәл Тоғжанның өз бойындай. Бар мүсіні келіп тұр. Бет бітімі, ақ қызылы, жаңа Ербол айтқандай, айнымаған Тоғжан. Бұның да жібек талды, қолаң қара шәші бар. Мұрын-аузы да, бір қарағанға ма, дәл сол сағынышты ғашығының Абайға ерекше ыстық көрінетін аса сұлу, сүйкімді ауыз, мұрнындай. Аз көтеріңкі қырлы мұрны, үш жағына келгенде жұмырланыңқырап, өзгеше келісті біткен. Жұқалаң қызыл еріндерінде балалық, кінәсіздік лебіндеі, ыстық әсер демі бар. Айналасын қуантып, сүйсіндіргендей, жавықсыз нәзік күлкі қуаныш бар. Анық Тоғжан жары осы. Бірақ, жаңа түсінде көрген сыяқты, ертерек күндегі үлбіреп тұрған жас Тоғжан. Ең алғаш сәт сағатта Сүйіндік үйінде, көктем кешінде, Түйеөркеште көрген сол сұлуы. Хайран, ғажап хал үстінде жаңа туған ай көрді. Бұрынғы сүйікті айдың, қайта жаңғырып, айнымаған тұлғасымен қайта айналып келіп, тірлік аспанынан, өзіне сай оқшау орнын алғанындай.

Ақыл сезім осы сәтте, қыз келіп орнына отырып болғанша, жұмбақ тұман мұнарға батты. Абай өзін де, айнала жұртты да тегіс ұмытыпты. Тек қана түс артынан болған жүрек құйынын аңғарады. Енді соған қосылған, бар сыры жат көрініс келіс мынау.

«Қасындамын. Міні келдім!» деп еді ғой. Дегені рас, жалғаны, жансағы жоқ. Өзі, өзі келді. Ұыздай та-

за боп, үлбіреген сезімтал күйде, нәзік жүрек толқынымен, дірілімен келді.

Жас қыз кірген кезде, қатып қарап қалған Абайдың реңі тіпті жат еді. Екі көзі шарасынан шығып, тесіле қадалып қапты. Сұп-сұр болып қаны қашқан жүзінде, аспаннан тағдыр жұлдызын күткендей жат ажар бар. Аңырған, аң-таң дағдарыс бар да, ерні күбірлей түскен, үнсіз сыйыну бар.

Үйге кірген жұрт амандасып жатыр еді. Абай оны сезген жоқ. Ешкімді көрмей отыр. Жалғыз ғана бір жанға ынта, бейілі ауған да, құлаған.

Сезімтал сұлу өзіне қадалған көзді кіргеннен-ақ аңғарып еді. Қысылып тұрып, амандасқан да болатын. Бірақ көз айырмай, есі ауғандай қадалған жігіт, қыздың амандасқанына жауап та қатпады. Құр болымсыз ғана ерні жыбыр етті. Сұлу жас, осыдан қымсынып, қып-қызыл боп кеткен.

Ербол, Абайдың сөлекет мінезінің бәрін бағып, танып отырып, үй ішімен, жаңа қонақтармен ашық жарқын сөйлесіп жатыр. Күйеулер осы Мамай руының ішіндегі Еламан екен. Олардың ауылын, ақсақалдарын Ербол біледі.

Қазір енді бұлардың ауылдары қайда? Сыртқа, жайлауға көшті ме? Шыңғыс асты ма? Сондай дағдылы хабарларды сұрап отыр.

Қыз жөнінде Абайдың жалғыз абайлағаны — ол осы үйдің баласы екен.

Қонақтар жайғасып отырған соң, Бекей оған қарап: — Шүкіман, қарағым ана жақтан апаңа болысып, орамал әпер, дастарқан жайып жіберсеңші! — деген.

Сонымен Шүкіман, отырған жұрттың алдына жалғыз жүріп, бір-екі сыпайы жәй қозғалыс жасап, бой көрсетті. Кемзалы, ақ көйлегі, бұның да барлық бой тұлғасына жарасып тұр. Тек басындағы бөркі ғана келмейді. Көнелеу, сарғыш құндыз екен.

Абай ішінен: «алып тастар ма еді» деп, іштегі қыял — көрік реңін бұзғандай көріп отырды. «Шүкіман» деген атын да жақтырмады.

Ас үстінде, күйеу жолдасы — шоқша сақая қара жігіт пен Ербол әңгімесі үзілген жоқ.

Шүкіман Абайды сыртынан білетін. Ұйткені осыдан бір жыл бұрын осы елдің Қоңыркөкше деген болысына Қунанбай баласы жас жігіт Абай болыс болды дегенді

естіген болатын. Осы қыста сол болыстықтан өз ықтыярымен түскенін де естіген. Бірақ, оның бәріне Шүкіман баға беріп, ой тоқтатқан емес-ті. Абай туралы жақсы сөзді де, жаман сөзді де көп естіп білген жоқ.

Алыс биік сықылды, қатқыл, суық ызғары сезілетін Құнанбай деген мырза бар. Соның болыс болып жүрген баласында, бұл кішкене, момын ауылдың не ақысы бар? Мырза атансын, болыс атансын — бұндағы жұрттың жұмысы жоқ. Соның ішінде, әнге жаны кұмар, тірліктен бала қызығын еркелеп еркін алып жүрген Шүкіманның, әсіресе, жұмысы жоқ.

Бағана Шекей үйінде де Абай келгенін естіп еді. Бірақ көруге асықпаған. Жаңа келіп, өзі амандасқанда, Абайдың үн қатпай, жауап бермей қалғанын ол жаманға жорыды.

Асқақ, жуан ауылдың мырзасы, амандықты да қыймайтын шығар деп, ыза бола, реніш ала, бой тежеп еді. Абайға енді айналып көз салған жоқ.

Ас артынан үлкен қара шәугім қайта асылды. Тағы да маздап, жайнап, көңілді от жанды.

Наймантай анау үйден қоңыр домбыраны алып кеп, күйеу жолдасына берді.

Бекей бұл жігітке қарап:

— Балалар, ана үйде ән салып, даурығып отыр ендер ғой. Бұнда да қымсынатын жер емес. Ойнап, ермек етіп отырыңдар, шырақтарым! — деді. Бекей Абайға бұрын да жағып отыр еді. Мынасы тіпті тапқан ақыл болды. Бекей сөзін қостап, енді ғана тіл қатып, шырай беріп:

— Рас, құрбылар. Мұнда келіп, бізге қосылып ойындарың шырқы бұзылмасын. Жаңа бір әсем ән де естіліп еді. Тосырқап, жатырқаманыңдар! — деді.

Ербол да «сол бір ән» деп қадай сөйлеп, тілек етіп отыр. «Айтушысы өзіңсің ғой» дегендей, Шүкіманға қарап сөйлейді.

Шүкіман қысылып, қызғылт тартып жымыйса да, жауабынан тартынған жоқ. Мөлдір, нәзік үнменен, ақырын күлді де:

— Ән бізде ғана мекен? Көп естіп, көпке қанып жүрсіздер. Өздеріңізде ғой. Қонақ кәдесі тағы бар ғой! — деп, Абайдың өзіне қарап, тағы күлді.

Күлкісінің үні соншалық сыңғыраған, сонша бір

мәлдір, нәзік еді. Бұның күлген үні Тоғжан даусынан да әсерлірек. Құлақтан кетпестей ән тәрізді күлкі екен.

Абай іркілген жоқ.

— Жол жора мені тапса, мен жаман да болса бір ән тауып көрейін! — деп, үй ішін ырза қып күлдірді де, домбырасын шыйрақ тартып, күйлеп алды.

Сезімге толы қоңыр әнде, Шүкіман естіп білмеген мұнды сұлу сөз бар еді.

— Жарқ етпес қара көңлім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүнияда сірә сендей маған жар жоқ
Саған жар менен артық табылса да!..

Бүгін бұл сөздерде дағдылы арман емес, жалын, сенім тәрізді, жарық сәуле елесі бар. Иесін тауып, соған ғана арналғандай. Үн толғауы, әнші ырғағы, сондайлық үміт жағасына қарай, ұмсына созылып, бой ұрды.

Абай, үй ішінің сүйсініп тындағанын байқап, осы әнін үш қайырып айтты.

Содан кейін, Шүкіманға қарап, өзі тілек етіп:

— Шүкіман, еруліге қарулы бар еді ғой. Жаңа ана үйде айтылған «Топай көкті» мына Ербол екеуміз ұмытқамыз жоқ. Оны кім айтып ед деп сұрамаймыз да. Айтушы сіз дегенде күмәніміз жоқ. Соны тек бір қайырып айтсаңыз екен! — деді.

Шүкіман кішкене әзіл қатып, тағы да сәнмен күліп:

— Қап, ол әнді айтқан, ана үйде қалған біздің бір кәрі жеңгеміз еді ғой, шақыратын екен!.. — деп, жігіттің өз өзіне сенімділігін азырақ ажуа қып отырды.

Қасындағы ұсақ қыздар мен қалыңдық та күліп, алдаусыратпақ болып еді. Абай мен Ербол көнген жоқ, иланбады. «Өзіңсің», «өзің айт» деп ынтыға сұрады.

Осыдан соң, Шүкіман «Топай көкке» шырқап кетті. Сөйлегендегі көркем үні, әнде еріксіз ұйытып барады. Жібек талдай жіңішке бұралған, бөлек саз тапты. Абайға ән жер үні емес, өмірде сірә естілмеген, сымбат пен сыр лебізіндей. Жігіттердің өзіне таныс болғанмен, «Топай көк» бұрын мұндай үнде, дәл осындай жан бітіп, ішін ашқан емес-ті. Абай табынып, ұйып тындады. Бір ғана сәтте Шүкіман жүзіне көзі түсіп еді. Сұлу жас қыз енді қымсынбайды. Барлық сезімтал жүрек, тал бойымен күй ырғағына берілген екен. Жіңішке қасы кейде аз

шытынып, кейде көтеріле керіліп, іш толқынынан леп-леп елес береді.

Қазіргі Шүкіман, нәзік ырғақ, мөлдір саздың тұсында бар хасиетін аша түсті. Өзгеше өнер нұрымен балқыған, ерекше сұлу еді. Әнінде, ашық, айқын бір келісті сарыннан басқа, үзілмей ілескен, майда, рахат лептей, бір күміс лебіз толқын бар.

Жігіт жүрегіне, әсіресе, сол ілес үн өзгеше ыстық әсер етеді. Көз алдынан нелер сұлу көріністер өтіп жатыр. Ай сәулесі, сылдырап аққан жіңішке бұлақ жүзіне түсіп, жарқырай қуана ма! Түн үніне сүйсініп кеп, нұр сәулесін төккендей бола ма! Сондай бір сурет, әсіресе, көп елестейді. Шүкіман тағы да баяу толқытып, салмақпен еркеленіп кеп, ақырындатып барып тоқтады.

Жұрт тегіс жым-жырт сүйсініп, бағына тыңдап қалған екен.

Абай демін ішіне тартып, үздігіп қалыпты. Қуаныш, бақыт араласқан жарқын жүзбен қатты күрсінді. Шүкіманға қарап, үндемей, басың иді.

— Айтушысына кездеспей жүр екен ғой сорлы! Мынандай боп айтылған «Топай көкте» арман жоқ! — деп, Ербол тамашалап отыр.

Бұл Абайдың да ойы еді. Бірақ, ол іштегі рахат күйін, бұл арада сөзбен айтып жеткізе алар емес. Қөңіл толы нұр сәуле тұр, кернеп толқытқандай... Тіл қатып, сөйлеп көрсе, сол шексіз рахатын өзі бұзып қуғандай болар еді. Жалғыз ұғып білгені, ішінде күн туғандай. Анық бақыт сезеді. Күдер үздірген, жоғалтқан бақыт, қайта оралып өзі келіп, еркелеп аяп, қайта тапқандай.

Осы сәтте, Абай ойында қайтпас берік байлау туды. Бір кезде жастық, амалсыздық, әлсіздікпен айрылып еді. Кешірместей кінәлі еді өзі сол үшін. Енді мынау жұлдызынан көз жазбақ емес, айырылмақ емес... Дүние ойран болсын. Ата-ана, ағайын-туған жат көрсін. Барлық әлем оғат десін, безсін бұнан... Сонда да мынау көріктен Абай безбек емес, айрылмақ емес. Айрылар болса тірлік те керек емес. Бар мұрат арманы енді қайтып бұрылмастай боп, осы қыял, осы байлауға бекіп отыр.

Жастар жыйыны тарқағанда, Абай Шүкіманға қайта-қайта бір сөзбен алғыс айта берді. Демі дірілдеп, жүзі сұрланған жігіттің аузына басқа сөз түспей тұр.

Шүкіманның көңілі жүйрік, сезімтал еді. Ол сыпайы сызылып, қызара күліп тұрып, Абайға соңғы рет көзін салды. Қазір ол бағанағы жігіт емес. Алғаш көргендей паң, суық танылған Абай емес. Жүзі жылы, мінезі майда жан секілді. Барын ірікпей жабыса тартар, жақсы адамдай сезілді. Шүкіманның көрмеген, күтпеген жақсысы сыяқты. Қыз оны туысындай көрді. Жақын шырай беріп, ұзақ қарап қоштасты... Жатарманға келгенде, Шүкіман бір жақын женгесінің үйіне кетті. Әуелі күйеу қонақтарын ертіп шықты да, содан өз үйіне оралған жоқ...

Ертеңінде, Абай мен Ербол Шілікті кезеңнен аттанып шығысымен Шүкіман жайы ауызға алысты...

— Керім... Керім... Несін айтасын! — деді Абай.

— Әй, керім!.. Әй, керім! — деп, Ербол да сұқтанып, тамсанудың үстінде еді.

Абай, «қалай айттың, қалай айттың?» деп, жолдасының жаңағы айтысын қайта-қайта қайыртты да:

— Ал, мен бір нәрсе айтайын ба? Бұның Шүкіман деген аты сұлу емес. Сай емес!.. Жаңа ат қоямыз. Оны дәл осы арада сен таптың. Шүкіман аты қалсын, шын аты «Әйгерім!» Әйгерім! болады! — деді.

Бұлар әңгімесі тағы да түндегі түстен басталып, ғажап хайран шындықпен аяқтаған, таң-тамаша сырға оралып кеп еді. Екеуі де ұзақ сөйлегенмен, не сыр барын, нендей халдан осының бәрі туғанын біле, ұға алмайды. Дағдара береді. Ең аяғында Абай өзі бір тұспал, болжал жасады.

— Ербол, ақылға сыймаса да, мен бір сөз айтайын ба? Дәл осындай боп, түсінде алдын көру, — не соған салынған сәуегейдің, көріпкел, бақсы-балшының ісі. Немесе, кітаптар айтатын әулие, пірдің ісі. Мен мұның бірі де емен. Қалайша көрдім? Мерзім алып, болжал етіп жүрген жәйім емес. Бірақ ақыл-санамен жүретін көптеп басқа, осындай сезімтал сергектік тағы бір жандарда болады. Ол — ақындар. Осы мен тегі ақын болсам керек! — деді.

Ербол Абайдың ақындығына ден қоюшы еді. Бірақ, мынау жөнді түгел ұғынған жоқ, үндемеді. Жат жұмбақ деп санаған күйде қала берді. Абай да, ол да түндегі тұс жайын дұрыс түсіне алмай, тек бал ашқандай боп, бұлдыр болжал жасады. Бірақ, «ақын болсам керек»

деген сөзді Абай қазірде бір айқын сезіліп келе жатқан шын шабыт үстінде айтқан еді.

Жол Шілкті кезеңнен асып ап, тура тартып, Орда-ның теріскей төсіне қарай сулады.

Жүргіншілердің қарсы алдынан Шыңғыстың желі есті. Алыста, сахраның ғажайып ертегісіндей боп, сұлу сағым толқынады. Неше алуан бейнелер, елестер шығып, бадырая түсіп, ереуілдеп қояды. Кейде олар көк мұнар толқынменен қалқып көтеріліп, жерден үзіліп, аспандап кетеді. Кейде тау, кейде қыстау, мола, кейде тоғай сүйтеді. Осы сағым ар жағында, көкшіл мұнар ішінде, Шыңғыстың қалың қатпар, қара көк биіктері көрінеді.

Айнала, бар дүниені ал қара көк бетегемен, шашақтанған ал күрең көде басыпты. Анда-санда жол жағасында түп-түп ши кездеседі. Теңселіп, ырғалып, тобыменен бір ғана нәзік, ызың үн салады. Өз хорымен өзі боп, бар тобы бір ынтымақ күйін тартып шайқала ма? Балапан көгін бауырына алып, о да жаңа жастық, жаңа көктемді мәдіктай ма?

— Қуаныш, бахыт сездім тұрған ымдап..

Сырымды сөйлеп келем сөзбен сындап.

Ессе бір суыл қағып, жел сырласып,

Изейді шилер басын шын-шын — шындап..

деп, Абай бір құлақ күй іздегендей болды. Бұл күнге шейін арылмай келген көңіл кірбеңі, түннен бері, дәл осы сәтте, өз-өзінен — көзеліп, жадырап кеткендей. Қыял шабыт жолы да сол кеудеде саңғырап ашылғандай, Өлең асығып, қыстығып шыққандай, неше алуан бұралып, тез-тез оралып келеді. Жүректе ұйтқып асыққан қуаныш бар. Орныққан, тұрақтаған ой жоқ. Қызу жастық, кейде тентек, шәлкес сөтқарлық тілегіндей де боп кетеді. Қазіргі термелеп келе жатқан өлеңдері де дәл осы жүрек күйіне сай, үзік-үзік шығады. Дірілдеген шолақ тыныстай боп, жиі-жиі ауысып, сан бұралады. Сан рет ырғағынан жаңылып, құбыла түсіп, лықсып-лықсып шығады. Әншейінде өз өлеңі жөнінде, Абай өзі іздейтін бір қалыпты айнымас ырғақ, аумас «уәзін» жоқ. Бір кезде ол:

— Сенсің жан ләззәті,

Сенсің тән шәрбәті... —

деп шығыс ақындарынша, сұлдер тауса термелейді. Оған орай өзінше ән-әуен ілестірмек болады. Күй тілін де

өзінен таппақ. Кісі айтқанды айтса, өз сезімі емес, оған сай емес, жалған жыр айтып қоятындай көрінеді. Тағы бір толқыған сәтте Тоғжан, Әйгерім екеуінің де қастарын көз алдына келтіріп, мінсіз ыстық, сұлу көрікті тамашалап кетіп:

... Жіңішке қара қасы сызып қойған
Бір жаңа ұқсатамын туған айды... —

дейді. Сол айы бұрынғыдай аспанда емес, алыс емес, бұны тандап, танып келіп, енді қасына жақындап төнгендей. Осыны сезген сайын Абай тоқтаусыз жыр тереді. Жүректе, бала күні, жас боз бала күні қайтадан қуанып оянып, қайтадан сабырсыз шаттықпен ойнақшығандай. Қазір қарсы алдында бұлындаған сағымдай боп, ендігі тіршілік те ертегі, қыял рахатына қарай, дулатып тартады. Жастығын, шексіз шат жастығын қайта тапты. Сағынып, сүйсініп тапты. Соны табумен бірге өзінің ішінде қыстығып, бұйығы тартып, бой тежеп жүрген ақындықтың да ентелей тулап қанат қаққанын көрді. Өлеңінде ұшы қыйыр жоқ.

Бақыт тапқан, азаттық алған тор құсындай, елбіреп, ойнақ салып келе жатқан, еркелеген сөз бар. Оңай ойнап құралған ырғақтар мен ұйқастар бар. Кезек-кезек ауысқан, шапшаң ауысқан жеңілдігіне қарай, соған үйлесе кететін әндер де ойына әлде қайдан түсе-түсе кетеді.

«Осы мен ақын болармын!» деген Ерболға айтқан сөзін қазір, ұзақ сұлу, елсіз тыныштық жол бойында өз ішінен үздіксіз тауып келеді.

Абай Ордадан шығып, дәл Қарауылға жеткенше, түстік жерге барғанша, айықпай, айнымай жыр шертті, өлең тебірентті. Қай жерде, қалай келе жатқанын мүлде ұмытып кеткендей. Тек Қарауыл суының бойына ілінген кезде ғана түс-қыялдан аз оянып, селт еткендей болды. Бұл ояну да рахат еді. Елді, жерді қыс бойы қатты сағынып қалған екен. Өзінің туған қоныс, өлкелері. Әсіресе өзінің ең ыстық көрген өзені — Қарауыл.

Көз алдынан тізбек-тізбек елес суреттер өтіп келеді. Ең алғаш Тоғжанды көргенде осы өзеннің бас жағындағы, анау алыста көкшіл тартқан — Түйеөркеште көрген... Осы Қарауыл суы тасып жатқан. Ашулы ағыс тулап өтіп жатқан шақта, Абай Тоғжанды ең алғаш

рет, жазықсыз бала, тазалығымен ынтық, ыстық кұшағына алған. Сол Тоғжан, күйдірген, арманды еткен Тоғжан бүгін, міні, жылдар, зарлар, мұндар бәрін сағым етін ұшырды. «Ол жоқ, ол бекер. Мен әлі сол ғана ұыз жас қалтымдамын. Сондай ақ кіршіксіз көңілмен сені қайта таба алам. Сүйіп, сүйсіндіріп, бақытты ете алам» деп келіп тұр.

Өлең, қыял серпіні енді анық ойға әкеп соқты.

Абай ендігі сырына Ерболды ерекше сеніммен тартты. Түннен бері ойына келген байлауын айтты. Бұнысы кешеден бергі алай-түлей күйыи сезімнің, сабыр білмес, шолақ, берік байлауы.

Сырын ірікпес досына түннен бергі, бүгін таңертеңнен бергі, және жол бойындағы қыял сезім күйыиын айтып кеп, ең аяғында:

— Ербол кналама, ұқ мені! — деп алды.

Әр кезде оқыс іске бекінсе, Ерболға алдымен түсінікті болғысы кеп, осылай бастайтын. Ербол әлденені сезгендей сықсыя қарап, жымыйын күле түсті. Досын ұғып та, танып та келе жатқан сыяқты. Абай оның пішінін баққан жоқ еді. Айта берді.

— Мені ендігі тіршілік бұрын баспаған бір жағаға тартты. Мен татпаған маған бұйырмаған бір дәуренге мегзеп кетті. Барам, тілегім осыған ауды. Мен Әйгерімді жар етемін, аламын! — деді.

Жолдасының Әйгерімге құмар болып аттанғаны, Ерболға айқын еді. Дәл, бірақ «аламын» дегенін күтпегенді... Аңырып қарап, тез жауап бермей, ойланып қалды.

Екеуінің ендігі жолдағы әңгімесі осы болған.

Шыңғыс асып, күн бата Шалқарда отырған Улжан ауылына жеткенде екі жігіт Абайдың осы байлауына бір жолата тұрақтап, кесескен еді.

Шалқар деген кең төскей, мол жайлау, құлпырып тұр екен. Өзелі тұнық, бұлағы тастай суық, көгалы ұшан теңіз, ұзыны мен көлденеңі бірдей, құнан шалтырымдай. Шалқар десе Шалқар еді. Күндіз-түн айықпай, самал боп есетін, арканың майда қоңыр желі Шалқарда, әсіресе, рахат лебіндеі майысып, желпитін. Төрінде бетегелі белестері бар — жасыл жібек толқынындай. Осы Шалқарға быйыл қонған ауылдар көп екен. Абайлар өз ауылын тапқанша талай қалың ауылдарды аралап өткен. Бұнда осы қоныстың иелері Бөкенші, Борсақ

руларынан басқа, быйыл көңіл жарастығымен кеп қонған Жігітек ауылдары да бар. Ұлжан ауылын қоршай көшкен Ырғызбай, Жуантаяк, Қарабатырлар бар. Бірен-саран Көкше де келіп қоныпты.

Сыбаға әкелген қадірмес абысын-ажын, бәйбіше-келін Ұлжан ауылын басып жатқан болу керек. Абайлар тақай бергенде, бірнеше арбаларға тиелген бір топ қатындар, шығыс жақтағы Сүйіндік қонысына қарай тартты. Тағы бір қалың топ — салт атты әйелдер, тайпалған жорғалар мініп, найқалған жуан құр аттар мініп, батысқа қарай тартып барады. Сарыкөл жақтан, Жігітек ауылдарынан келген қонақтар сыяқты.

Абай мен Ербол осы топтардың айығар кезіне жеткендерін теріс көріскен жоқ.

Қонақтарын өзі тысқа шығып аттандыртқан Ұлжан, әлі үйге кірген жоқ екен. Абайларды үлкен үйдің сыртында көп қатындар, жас жігіттер, балалар тобымен қарсы алысты.

Жұрт жаңа. Майысқан, балауса көк әлі жапырылмаған. Ауыл-үй маңы тап-таза. Сол сыяқты Ұлжанның өзінен бастап, айналасында тұрған келін, абысындармен балалардың үсті-басы да тап-таза, өңшең жаңа киімдер киінген. Жаулықтар эптак, қос етек шұбалаң көйлектер, қынай бел кемзалдар, неше алуан бояумен ақ үйдің сыртын, көгал дүниесін өзінше шұбарыта сәндендіріп, нақыстап тұр.

Шеткі үйлердегі киімі жыртық, өңі жадау сауыншы, тезекші, қойшы-қолаң әйелдері, балалары бұл топқа жолай алмай, жырақтан қарап, шеттеп жүр. Күндізден, ерулікші қонақ әйелдер келгеннен бастап, Айғыз бен Қалика оларды бұл үйлер жаққа бастырмаған. Осындайдағы әдеттері бойынша, екеуі мысқылдап: «ұсқының құрғыр түге, жұртты шошытып, түсіне кірейін деп көрінемісің? Ана жаққа кет!» деп, қара лашықтарға қарай, сауындарға қарай айдап салатын.

Туыстары Абайды жарқын жүзбен, қуанып, қарсы алды. Ол бейілді алдымен білдіріп, баласының бетінен ніскеп, күліп қарсы алған Ұлжан өзі. Абайдың алдына ең кіші немересі, екі-үш жасар Мағашты көлденең тартты. Сүйегі ұсақ, беті жұқалаң, эптак сұр, қасы, көзі сонша сұлу қыйылған Мағаш, аса бір сүйкімді, биязы қызғалыс жасап, Абайға қарай жақындады да, еңкейе берген әкесі-

нің мойнынан қушақтап, бетіне бетін басты. Абай мейірленіп, көтеріп алып, «Мағашым» деп сүйгенде, ол уялып қысылған жоқ. Көптен көрмесе де, жатырқамапты. Үлкен шешесіне қарап, маржандай ұсақ, әппақ тістерін ақсыйтып күліп қойды. Әкесінің бетін оң қолымен айналай беріп, құлдырай жабысып, қулана күліп:

— Аға, сен мені Мағаш деймісің?.. Бәлі, ұмытып қапсың ғой... Мен Мағаш емес, Әбішпін ғой! — деді.

Кім үйреткені белгісіз. Бірақ мөлдіреген моншақтай, соншалық таза, сондай сүйкімді, және ең ыстық, ең сүйікті баласының аузынан шыққан мына сыяқты анық кекесін, Абайға аса ауыр тиді. Барлық ауыл жұртымен көңілдене амандасып тұрып, Абай жаңағы Мағаш сөзіне қайта оралды. Бұны үйреткен Ұлжан емес, оған Абайдың көңілі кәміл. Мағаш жаңағыны айтқан жерде Ұлжан Абайдың сәтте шытына қалған қабағын байқады. Мағашты арқаға қағып, байсалды, әсерлі үнмен сөйлеп:

— Өй, ақылсыз балам. О не дегенің? Кісі алыстан, сағынып келген ағасын сүйдеп қарсы ала ма екен? — деген.

Бірақ шешесі солай десе де, Абай тыныштана алған жоқ. Ойдағысын ірікпей, шешесіне әлдекімді шағып сөйледі.

— Апа-ай, мына балаң не деді? Қімде болса, осы сөзді үйреткен кісінде ес жоқ-ау! — деп, қынжыла сөйлеп, үйге кірді. Қалың шұбар топ күлкі-күбірі, әзілі аралас, үлкен үйге тегіс кірді.

Елдің сұрасқаны Құнанбай жәйы. «Дерек бар ма?», «Хабар келді ме?», «Дені сау барамекен?!» дескен сұраулар болатын. Абай алған хабар да шолақ еді. Тек Қарқаралыға, Өндірбай қалпеге аман-есен жеттік деген азғана сәлем болатын. Соны жеткізді.

Абайды тыста тұрып қарсы алған топтың ішінде Ділдә да бар-ды. Үлкен үйге де бірге кірген. Мағашқа жаңағы сөзді үйреткен өзі еді. Абайдың қыйналғанын Ділдә сезді, бірақ түк өкінген жоқ. Қайта ішінен, «шоқ» дегендей боп, кекесінмен күлген-ді. Алты ай қыс бойында ауылға бір күн қайтпай жүрген күйеуін Ділдә осы қыста талай ызаланып, жамандап, қарғаған да болатын. «Солжақта біреумен ілігі бар ғой. Жады болған ғой... Бар баласын, үйін ұмытқанда тапқаны кім екен? Жолың болмас Абай, татарсын содан. Келмесең одан арман!»

дел, кейде аса бір қыңыр жуандыққа басып, Улжанға да естіріп, тулап сөйлейтін.

Ер жетіп, оннан асып қалған Ақылбай деген баласы Нұрғаным қолында өседі. Одан кейінгі алты жасар қызы Күлбадан және төрт жасар сүйкімді ұлы Әбдрахман, ең ыстық, ең тәтті кенжесі Мағаш — бәрі де Ділдәнің өз бауырында өсетін. Ауыл-аймақпен, Улжан, Айғыздай ежелер болсын, бәрі де Ділдәні күтіп тұрады. Балалары — барлық үлкен аға, жеңге мен қайың, абысынның шын сүйетін ыстық ермегі. Ондайлық көп ұл тапқан және елге ыстық жақсы балалар тапқан, жуан ауылдың қызы ерке болмай тұрмайды. Тілге де, ашу-әзілге де тоқтамсыз, томырық келеді. Ділдә Абайға ыза болу арқылы осындай қатқыл, пан, суық боп бара жатыр еді.

Абайдың осы қайтқан сапарында, Ділдә екеуін, әсіресе, ұғыстырмайтын осындай бір салқын жатқан. Ол көптен жіңішкелеп біліне жүріп кеп, енді айқындап, сыртқа шығып келе жатқан шалғайлық еді.

Бүгінгі кеш бойында, үй іші көп жұрттан арылған кезде де Абай мен Ділдә оншалық жылы ұшырасқан жоқ. Бірақ әйеліне не құрым елеусіз салқын қараса, сол құрым Абай балаларына аса мейірімді, сағынышы күшті әке боп келді.

Өмірінде ең алғаш рет, Улжан алдында Күлбадан, Әбіш, Мағаш үшеуін де алдына алып құшағынан шығармай, жабыса сүйгені осы еді. Абай өз ішінде, бүгін жол бойы ойлаған ойларынан қайтпаса да, балаларына осы бүгінгі бейіл шыраймен әрдайым мейірбан, қамқор әке болуға сөрт етіп отырғандай.

Осы кеште, Улжан мен Айғызды таң қалдырып, ерекше бір байлауын айтты. Кенессіз, даусыз, өзі ойлап, өзі шешкен іс екен.

Онысы: Күлбадан, Әбіш екеуін кейін қалаға апарып, орыс оқуына беру жәйы.

Улжан Әбіштің әлі кішкенеелігін айтып және ден саулығы мықты емес, жұқалаңдығын ескертіп — бұл немересін, әзірше, ауылда, өз қолында ұстауды мақұл көріп еді. Абай уақытына таласқан жоқ.

— Бірақ, апа, осы екі баланды адам етем. Білім тәрбиені ерте беріп, жақсы адам етем. Екеуіне де әлі ертерек екені рас. Тек, әйтеуір, қала тәрбиесін, заман тәрбиесін беретінім анық. Осы — берік байлауым! — деген.

Әкелерін қатты сағынып, еркелеп отырған балалары Абайдың сөздерін қостап:

— Барамыз, оқыймыз. Қалаға апар! — десіп, асыға, қызыға уәде берісті.

Ордада туған байлауын Абай көпке шейін үй ішіне білдірмек емес еді. Әуелі ол ниеттің іс болуы оңай ма, мүмкін бе? Қалай бастап, қайтып кіріседі? Әйгерімді айттырып отырған жер бар деген, ол кім? Қыз өзі қалай қарайды? Ауыл аймағы не дейді? Білмек керек, аңдап баспаса, асығып, аптығып килігуге болмайды.

Ерболмен екеуі жұрттан жасырған сырын онаша ақылға салғанда, бұл іске көлденең, дос адамның бірін көмекке алу керек десті.

Осы жөнде екеуінің де тандаған, тоқтағаны — Жиренше болды. Абаймен бірнеше жылдан бері дос боп келген Жиренше, бұл уақыттарда пысық, шешен атанып, елеулі кісі боп қалған-ды. Қалың Көтібақтың ішінде Байсалға анық сенімді серік болған, білікті жігіттің өзі еді.

Абай өзі Қоңыр Көкшеге болыс болған кезінде, Жиреншені сол елдің бір биі етіп, қасына серік қып жүрген болатын.

Абай өткен қыста, әкесін жол жүргізем деген сылтаумен өз еркімен болыстықтан түскенде, Жиренше өз еркімен биліктен түспей, әлі де Қоңыр Көкшенің, сол Мамайдың бір биі боп келе жатқан.

Әуелі Абай Ерболды жіберіп, сол Жиреншені шақыртып алды.

Ұлжан ауылында қона, түстене жатып, Жиренше жас досының бар мұңына қанған еді. Әр жағын салмақтап, ойлап-ойлап келіп, ақырында қарсы болған жоқ. Және өзі араға жүрмек те болды.

Абай бұның дұрыс бейілін білген соң:

— Бұлай болса, мен бар билікті, өзіңе берейін, Жиренше. Қыз жақсы ма, әуелі оның өзін сынап, танып шық. Ең алдымен өз көңілін біл. Содан соң әке-шеше, ауыл-аймағының ау-жайын түй. Бір нәрседен қатты сақ бол. Бар-барынша көп айтатыным сол. Қайсысы көнсе де, Құнанбай баласы еді, елге істейтін тізесі көп, жуан ауыл еді, бермесем зілі бола ма, кесірі тие ме деген ойды ойлай көрмесін. Құдай куә, не, қыз жүрегіне, не, жақындар көңіліне өзім жақпас болсам, қолқа жоқ. Ата ай-

дынымен, ауыл атағымен алар болсам, онда қыз алған, жар алған болмаспын, қорлық алған болармын. Осыны сенен өзгеше қолқа етем. Не де болса, бар сезгеніңді маған ашық айтып кел! — деген.

Жиренше жүрерде осы сөздерін әдейі қадағалап бақтыру үшін, Абай Ерболды да бірге аттандырды.

Мамайға жөнелткен достары Абайды көп зарықтырып, сарғайтқан жоқ. Үш күн жүріп, тез оралды.

Жиренше Әйгеріммен ауыз сөйлесіпті. Қыз көркі оған да аса жаққан екен. Әсіресе ақылы, мінезі қатты ырза қыпты. Абайға енді ғана мәлім болды. Әйгерімді айттырған жер Мамайдың өз руының бірі екен. Бірақ алғаш атастырған күйеуі жастай өліпті де, кейін қайын ағаға ұйғарған екен. Ол мосқал адам және бұрын қыздай алған әйелі бар. Ертеде мал берілген жесірі жетіп келе жатқандықтан, сол қайынаға, Әйгерім басына рұхсат бермей, өзім алам депті. Сонымен, Бекей қызы жіпсіз тұсаулы екен. Қыз жақындары кұдасынан Әйгерім басына азаттық тілеген бір кезі де болған екен. Оған қайынаға көнбепті. «Кеңшілігім жоқ. Кұдай қосқан жесірім, өзім алам» депті. Бірақ осылай деп қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, қалың малын да түгендемей, ұрын да келе алмай, өз әйелінен аса да алмай, шырмалып жүр екен.

Жиренше осы жәйдің бәріне Бекей, Шекеймен жақсы әңгімелесіп қанды да, Әйгерімнің өз көңілін де, өз ауызынан әбден білді. Әйгерім көңілі — ерік тиер болса, ол күйеуге бармақ емес. Бірақ Абайдың да әлі артта жатқан көп-көп ауыр түйіндері бар. Ағайын-ауқым, шеше-туысқан болса, бұл ниетті білмейді. Алшынбай қызы Ділде бар. Ол қайтеді? Мәлім емес. Осы жәйларды өзі іштей нық ескерген епті Жиренше, Бекей мен Әйгерімге сөйлескен сөзде, әзірше үлкен бір кұпиялық сақтауды сездірген. Тіс жарып, сыртқа шығармай, бүркей тұруды кеңес етті.

Бұнысы Абай қамы ғана емес, әсіресе, қыз қамы. Түбі ойда жоқ кедергі шығып, осы сөз бос сөз боп қалатын болса — ол Әйгерімнің бағын байлауға мүмкін. Және анау қайын жұрт білсе, ағайын алалығы туып кетуге де болады.

Осындай мән-жайды, ел таразысын баққан қырағы Жиренше, бұл ауылға жақсы байыптатты. Мамайдың жесірін аздырып, Құнанбай баласына әпермек боп, ел

ішіне алалық салды деген сөз шығатын болса, және Абай алмай, іс шықпай құр жаман лақап қалатын болса, ол Жиреншенің өзіне де мін болар еді. Осымен, бір жағынан, Абайдың Әйгерімді алуын ішгей анық мақұлдап қайтса, екінші жағынан, сыр ұшығын метке шықпайтын етіп, шеберлікпен тұйықтап та келіп еді.

Абаймен әңгімелері қысқа болды. Байлау бұл үш жігіт арасында берік боп бекінді. Сөз соған сайған соң, Абай Жиреншеге сүйсіне отырып:

— Ал енді, іс еткен соң түгел ет. Өзгеге салар ісім емес болса да, менің шешем — сөзін тастар кісім емес. Әке болса, түзде жүр. Енді анамның рұхсатын да өзің сөйлесіп, өзің алып бер! — деді.

Улжан Абайдың бұл ісін мақұл көрген жоқ. Жиреншенің ұзақ сөзін аса бір ренішті, күйзеу қабақпен тыңдап шығып:

— Шырағым, Абай бұны істемек боса, ол құпияның ісі емес, әшкеренің ісі ғой. Маған несіне кісі салып, жіңішкеlep сөйлесіп отыр? Одан да, өзін шақыр, өзін де алып кел. Үшеулеп отырып сөйлесейік, — деді.

Абай келгенде Улжан іркілген жоқ. Үлкен ойлы, мұңды пішінмен баласына қадала қарап отырып, салмақты, қатты үнмен сөйлей жөнелді.

— Абайжан, балам, ниетінді ұғындым. Қызыққаи кісін кім? Оны да мына Жиренше танытты. Маған ақыл салыпсың. Жақсы ма осыным дейсін ғой? Жақсы демеймін. Сөзім қысқа. Мен айтардың көбін өзің көзіммен де көріп өсіп ең. Көп қатынның бірі мен болғанда, сол көп қатынның бірінен туған, көп баланың бірі сен боп өсіп ең? Сырлас, шерлес ек қой. Тәттімеді маған да? Жеңілмеді саған да? Біз басқан ізді баспаса дегенде, мында бір ойлайтыным осы бір жер еді. Өкінесін деп қорқамын. Алды қызық көрінгенмен, оңай түйілгенмен, арты зәр еді мұның. Опық жейсін жақсы балам. Міні, айтарымды айттым. Бірақ көрер қызық та сенің өзіндікі, татар зәр де өзіңнің ғана сыбағаң. Мына Жиренше де, мен де былай қаламыз. Қыйнаған қауыпымды айтып шықтым. Ендігінді өзің біл! Өзің ойлап, өзің шеш! — деді.

Абай жауап айтқан жоқ. Үндемей кетті. Шешесімен ең алғаш ұғыспай, шалғай кетіскен бір кезі осы еді. Айтар еді, көп нәрселер айтар еді. Бірақ бұның қазіргі көңілін ұғу керек емес, сезіну керек. Сол сезімін Абай бұн-

дай салқын кеңесте жеткізе алмайды. Ақыл сынына салып сөйлесе, ісінің теріс шығатынын жігіт өзі де түсінеді. Шешесі де соны айтты. Ал, жүректе жатқан не? Оны түгел ақтарып сырласуға Абай шешесін аяйды. Оның ең үлкен түйіні осы әке-шешенің бұдан ықтыяр, таңдау сұрамай, қақпалап апарып Ділдәға қосқаны еді. Тсғжандай ғашығы туралы бір ауыз хал сұрамай, бұның жастығын аямай айырғаны еді... Бірақ бүгін қайтып ол туралы анасымен айтысады? Және, әсіресе өзін «титтей де кінәлімін» деп толғанып көрмеген, өз түсінігіңше «қамқорлықпен ғана өттім» деген, қаталығы барлығын аңдап көрмеген, мейірбан шешесіне не деп айтады. Осы күйлерді сезгендіктен, Абай әдейі үндемей кеткен.

Бірақ іс байлауы бөгелген жоқ. Жиренше Мамай ішіне тағы кетті. Бұл жолы он бес күндей жүріп, бар сөзді өзі жайлап, бітіріп келді. Әйгерімнің қайын жағын да тоқтатып, ырзалайтын боп келді. Үлкен қыйын түйін осымен шешілген еді. Абай Бекейге де, ана Мамайға да көп мал беретін болды.

Құнанбайдың үлкен шаңырағында, Ұлжан қолында, малға ие боп қалған Оспан еді. Ол Абайдан түк аямайтын. Әйгерім үшін шығатын малды оп-оңай тізіп, топырлатып бірақ жөнелтті. Жақып, Жиренше, Оспан, Ғабитхандар болып, Бекей ауылына барып, құда түсіп, киіт киісіп қайтқан. Соның артынан жаңағы Оспан малы, әрі қарғы бау, әрі қалың есебінде, шоқ беріліп еді.

Осымен аз күндік аял болды да, ақыры, Абай қайындайтын күн жетті. Тағы да Жиреншені бастық етіп, Ербол, Оспан, Ғабитхандарды алып, Абай күйеушілеп атанды.

ЖАЙЛАУДА

I

Кең көгалға жайыла қонған үлкен ауылдың оң жақ шеті өңшең үлкен ақ үйлер. Бұлар мал жататын қотаннан, иіс-қоңыстан мазасыздықтан әдейі қашандап, шалқая қонған.

Ауылдың екінші шеті мен мал иірілетін орта тұсында отырған өңшең қоңыр үй. Бұл шетте жыртық, шоқпыт лашықтар, құрым қара қостар, кішкене күркелер де бар «Қоңсы-қолаң» атты көп жанның баспанасы осы жақ. Қойшы шал, қозышы бала, түйеші, сауыншы, жылқышы да осы жақтан шығады.

Қазір үлкен ауылдың бұл шетіндегі қолы бос жас-желең де, шүйке есіп, уршық иірген кексе қатын, кәрі кемпір де түгелімен ауылдың екінші жағына құлақ салды. Тегіс алаңдап, солай жүргілері де келеді. Олардың бәрін еліктіріп, ала қыздырған — жалғыз бір шырқаған асқақ үн; ол — ән. Ауыл үстінде шаңқай түсте, бұлтсыз көк аспанға шаншылып шырқаған өктем, әсем жалғыз үн.

Шеткі үйлердің барлық жаны бұл әншіні бұрын алыстан болса да естіп, дәндегендей.

Ән уқпайтын кішкентай немересін арқалаған бір қарт шеше, белі бүкшіе тұсіп, ән тындауға асыға басады.

Мүкіс тартқан кәрі қулағының үстіндегі кимешегін кейін жыйырып қойып, басын жоғары көтере бере, құлағын төсей түседі. Жалтыр күннен ұялған жасты көзін сығырайтып, қарт жүзіне сансыз көп ажымын тереңдете, иреңдете, жыйып келеді.

— Уа, өркенің өссін әншібегім! Біздің көңілімізді көтерсең, сенің көңіліңді құдай көтерсін!.. — деп, тіссіз иегін шошандата сөйлейді. Қотан ортасында бұны жақтырмай, қыжырта мазақтап, Қалиқа тұр.

— Е-е, кәрі желөкпе, сен қалма! Саған айтып жатыр ғой, адыра қалғыр! Өл де маған, о несі!.. — дейді.

Кәрі кемпір Иіс кекесінді есітсе де тоқтамайды, қасына тағы бір кексе қатынды ертіп алып:

— Е-е, кекетпесең Қалиқа боламысың! Шедірем қал!.. — деп, кетіп барады.

Ауылдың үлкендері отырған шеткі ақ үйлерден де қыйыс өтті. Беттегені анадайға оқшау тігілген төрт үй.

Бұл ауылдың атақты әнші қонағы соңғы бірнеше күн ел қыдырып кетіп, кешелер мұнда қайтқан. Және ертең еліне қайтады, кетеді деген хабарды да ауылдың бар адамы естіген. Енді соңғы әндерді естіп қалуға ауылдың көп жаны бүгін әсіресе кұмартатын.

Бірақ кұмартқанмен, шеткі қоңыр үй, малшы, жалшылар үйлерінен сол әнді тыңдауға талпынған талай жан бара алмай, өкінішпен күйікте қалған.

Айғыз үйінің жанындағы қара үйде іркіт піскен екі қатын реніш айтады. Бұның бірі — қатқан қара келіншек Баян, екіншісі — орақ тұмсықты, ақсұр әйел Есбике. Екеуінің де жүзінде ерте түскен қалың ажымдары бар. Беттері ашаң, үстеріндегі көйлектері бірдей тозған, жыртық. Және талайдан жуылмаған кір. Баян, осы ауылдың ұзақ жылдан бергі қойшысы Қашкенің әйелі. Есбикемен жасы кұрбы, мұндас еді. Қара үйдің ортасында үлкен тайқазанды толтырып, Есбике кұрт қайнатса, Баян кұлқын сәріден бері дем алмастан, үлкен күбіде іркіт пісіп тұр.

Баян, өздерінің ән тыңдауға бара алмаған өкінішін үлкен бір армандай айтады.

— Ойын, сауық сен екеуіміздің теңіміз бе! Айғыз бәйбіше, жаңа Қалиқадан соны айтып жіберген ғой. Екеуі тырп етпей, іркіт пісіп, кұрт қайнатсын депті? — дейді.

Есбике ажымды сұрғылт жүзімен, кейісті қабағын жыбырлата түсіп, ауыр бейнеттен жүдеп жүрген екеуінің күйін айтып кетті.

— Бізге ән тыңдататын Қалиқа ма? Айғыз ба? Сыйыр сауатын, қой сауатын, іркіт пісетін, кұрт қайнататын, ірімшік қайнататын, одан босай берсең, жыртық нығыңа қап салып тезек теретін — біз.

— Өлмей жүрміз-ау әйтеуір. Ел жатқан соң үйге барып, күні бойы көрмеген үйімді жыйнап беруге де мұршам жоқ. Табалдырықтан аттай бере, мұрттай ұшып жығылам, сілем қатып.

Есбике де Баянды тыңдай түсіп шерін ағытады.

— Біресе «арқан ес», біресе «ноқта ес» деп, тағы басыңа әңгір таяқ ойнатады. «Сорлы күң саған да шалжыйып отыру керек пе» деп кеше ғана жер жебіріме жетті. «Шаңырақ түйеге мініп келген күң сен емес пе ең? Құлақ кесті құлым — сенің байың Бәшібек емес пе еді?» дегенде, басыма таяқпен салып кеткендей болды. Мені бүйтіп күң етіп, ол сорлыны, Бәшібекті құл етіп қойған соң, атар таң, көрер күн жоқ болған соң, не дейін! — деп, қазан астындағы ыстық жалынды көсей түсіп, Есбике кемсеңдеп жылап қояды. — Табанымнан таусылып жүрсем де шыр бітерім жоқ. «Ән тыңдайын, мен де барайыншы, апатай!» деп қызым Сақыш жаңа сонша оралып еді. Барсаң бара қойшы күнтайым деп, үстіңе қарасам, бой жетіп қалған қыз ғой, босағадан аттатып, жан жүзіне көрсете алатын емеспін. Үсті-басы менің үстімнен де жаман, ит талағандай, шоқпұт-шоқпұт, — деп, Есбике әлі көзінің жасын тыя алмай отыр.

Баян іркітті пісе түсіп, Есбикеге қарай иіле күбірлеп сөйлейді. Қалиқа, Айғыздар естіп қоймасын деп, жалтандай айтып, тағы да екеуінің ауыр мұңдарын созады.

— Қылаңдап атқан таңменен, бозторғай шырылдамастан тұрып, бәйбішелер жатқанша, ақ үйлер түндігі жабылғанша, бір сәтке тізе бүгіп отырмай, елдің бәрінің соңынан жатамыз. «Ел жатса да, енекем жатпайды» — біз ғой. Жаз да, қыс та сарп ұрып жүргенде, Айғыздың маған қойған аты — «сарала етек күң». Ән дейміз, ән біздің не теңіміз бопты? — деп, екі мұнды өз бастарындағы ауыр еңбек, өпсіз бейнет күйін күңрентеді. Құнабайдың үлкен ауылында малшы қатындарды, ас пен сауынды басқаратын қатал тоқал Айғыздың бұлар басына салған әлек бейнеттерін шағады.

Осы қара үйге жалғас үш канат жыртық лашықта, дәл осы кезде алыстан шырқаған әнді ести түсіп, Есбикенің қызы Сақыш жыртық жабу үстінде қырық құрау болған ескі көйлегінің тізесін жамап отырып, үн сала алмай, қыстығып жылайды. Бұйра шашты қайғылы басын қос тізесіне басып, өзінің сорын шағып жылайды. Көп тілегі де жоқ. Тым құрса анау көгіп бара жатқан

кәрі кемпір Містей ғана әншілер үйіне барып, босағада отырып-ақ, сығалап-ақ, жабықтан баспалап-ақ үй ішін көріп тұрып тыңдаса болар еді. Бірақ, кеше Айғыз айтты деп, Қалиқа келіп, қатты тыйым салып кетті.

— Есбике күннің, Бәшібек құлдың сіңірі шыққан қызы, жаман түйенің жабуындай, жалбыраған қайыршы киімімен ақ үйлер жаққа келмесін. Ән не теңі, шықпасын үйінен! — деп кетіпті.

Ән ауыл үстінде самқап тұр. Бірақ оны тақап тыңдай алмай, алыстан шөліркеп, арманды боп жүрген тек Есбике, Баяндар ғана емес. Желі басында ертеден қара кешке бие сауған Бүркітбай да қасындағы көмекшісі бала жігіт Баймағамбетке әр биені саууға отыра бере, ауыр-ауыр кейістер, мұндар айтады. Ақырын ғана қонқыр үнмен, бөгде біреулер естіп қоймасын дегендей, жалтан көзденіп айтады. Түксиген сары қасы бар, өткір көк көзді бала жігіт Баймағамбет, қарт Бүркітбайдың мұңын соншалық ден қойып тыңдайды.

— Ән салады! Күндіз-түні ән салады. Сол жаз бойы қонақ болған әншінің жүзін Бүркітбай әлі бір көрді ме десеңші! Жок, жоқ, жоқ! Көруге мұршам кәні? Құлқын сәриден әкеліп байланған елу биені күніне оң сауамын. Желі басына байлаулы құлынмен бірге байланып, арқандаулы аттай күнім өтіп келеді. «Улжан үйі қымызсыз болмасын, Айғыз үйінің сабасы толы тұрсын, қонақ үйде екі саба емізіктеп тұрсын. Қалиқанікі қымызсыз болмасын» деп-ақ құртты. Ымырт жабылғанша, өзін көріп жүрсін, бұл ауылдың биесі ағытылмайды. Биені ағыта сала шешінуге мұршам жоқ, үйге бара жығылам! — дейді Алыстан ән шырқай түскенде, Бүркітбай шала-шарпы естіп тоқтап қалады да, шелегін көтеріп келесі биеге қарай жүреді. Баймағамбет, нокталы құлындардың бірін апарып байлап, бірін шешіп әкеліп, енесіне жағыздырғанда, алыстан ән елесін тыңдай түседі. Келесі сәтте, биенің бауырына тағы кіре отырып, екі қолы жыпылдап, қос емшекті тартып жатып, тағы да өзінің ауыр мұңын айтып жатқан ашаң жүзді, қартан Бүркітбайдың шерін тыңдайды.

— Жыйырма жыл, табан жыйырма жыл Бүркітбай бие сауыпты. Шыр біткен Бүркітбай болсайшы. Айғыз бенен Қалиқа бір тостаған қымыз жұтқызса, «құлқынның құрғыр» деп сұғын қадап тұрып, зәрін қоса жұтқызады. «Атау керенді ішкір, саумал ішсең жетпейме,

сауғаныннан бұрын қымызды өзің кұртасын» — деп қақылдап тұрғаны. Мен босам, екі тізем сары су, шор боп барады. Екі қолым, осы сауыннан, сарып болған қойдың аяғындай, әбден желге толып болды. Түнде жатқанда, аяқ-қолым қақсағанда танды таңға ұрамын.

Баймағамбет Бүркітбайдың күндегі сауыншы көмекшісі емес, болса да, оның қол-аяғының аурулығын білуші еді. Өзі адамға жаны ашығыш, бауырмал қалшымен Бүркітбайға кейде ақыл айтып, көмек еткісі келеді.

— Қойсаңшы тастасаңшы осы сауыны кұрғырды. Басқа бірдемесін істесең болмай ма, Бүке! — дейді.

Бүркітбай күлейін десе де, кейісті жүзі жадырай алмай, тек ащы мысқылмен жымыя түседі.

— Ой, байғұс бала-ай! Тастамаймын деймін бе, бірақ кайда барып, не кәсіп ете аламын. Балаларым, Бейсембай мен Ағай боса әлі жас. Өзім басқа еңбекке, мынау тобан аяқ болған күйімде, шор болған дімкәс күйімде, неге жараймын? — дейді.

Ауылдан әлі де ән, әсем шырқау ән самғап келеді. Кейде үзіле жаздап, әлсіз баяулап бір кетіп, кейде қайтадан қара үйлер жақ шетке, желі басына, бұлақ жағасына тағы шырқай жетіп, талай жанды әр алуан толқынға салады. Бірден мұң, бірден көздің жасын, бірден ауыр арман «аһ ұруын» тудырады.

Өзен жағасында, қолау тайға мінген қоңқақ мұрын, арық бала Байсүгір, тайының шоқтығына еңкейе жабысып, ауылдың сыртына тақап кеп, ән тындап тұрып қапты. О да бай ауылдың сонау шетіндегі төрт қанат, тозған кұрым үйдің қозышы баласы. Осы ауылдың баяғыдан бергі кедей көршісі, қазір кұяң болып, жер төсекте сарғайып, инеліктей қатып жатқан қартаң ғарып, Байторының баласы. Қозыға елең-аланда кеткен бала, аузына ас та тимей, аш жүрсе де, ән тындауда аштығын ұмытып, тайының үстіне жабысып, ұзақ тұрып қапты. Ауылға келіп, тайдан түсіп, үйге тақап тындай алмайды. Ауылда қой жатыр. Қосақты қойдың арасында шелегін көтеріп, ыстық күнге маңдайы шыжып, сауын сауып, бүкшендеп жүрген қартаң шешесінің бойын Байсүгір анда-санда бір көреді.

Ауылға келсе қозы жамырап кетеді. Олай болса, мұның кішкентай басына одан ауыр пәле жоқ. Быйыл жазда екі рет байқамай, қозыны жамыратып алып, Майбасардан естіген сөгісі, жеген таяғы да есінде болатын.

Қазір қалың қозы Барлыбай суының жағасында тыныш жатқандай еді. Жамырамас деп сенген бала, тайымен желі басына тақап кеп, әнді әлі тындап тұр. Мүлгіген күйде ұзақ тұрып қалды. Шаршау мен жалғыздықта қажудың салдарынан, жас бала өзін-өзі ұмытқандай. Түс пен ояудың арасында, белгісіз, ұзақ тұрыпты. Ән үнінен басқа үндерді есінен шығарып жібергендей. Осы халде тұрғанда артынан ақырып келе жатқан, ашулы, катал үн шықты. Жүйрік, семіз атпенен екпіндетіп, ақырып, айдын атып келе жатқан — тағы Майбасар екен.

— Әкеңнің... әнде басың қалғыр, сен сүмелкеке де ән керек пе! Көзіңді ағызайын! — деп, ұзын шыбық қамшысын иіре көтеріп келеді. Есі шығып, шошыған бала, оқыс қорыққаннан, ауытқып түсіп қала жаздаған еді. Жалт қарай бере, Майбасардың ашуының себебін де көрді. Әлгі бір әзірде өзен жағасында жайғасып жатқан қалың қозы, енді өзендей ағып, көп үнмен маңырап ағып, ауылға тақап қапты. Ауылда қосақтағы қойлар да маңырап жатыр екен.

Сол қозыны қарамадың, жамыраттың деп, зәрін шашып келген Майбасар, Байсүгірді қамшымен тартып-тартып жіберді. Аямай ұрған қамшы арқасын қылышпен тілгендей тызылдатып өткенде, жүдеу баланың шошыған айғайы да, көзінің жасы да бірге шықты.

— Ағатай-ай! Ағатай! Өлтіремісің! — деп, тайынан домалап түсті. Майбасар балаға ақырып ұрсып, тұқым, тұғыянынан түк қалдырмай боқтап, аттың бауырынан алып, сабап жүр.

Кұнанбай хажыға кеткелі бұл ауылдың үй-іші билігі, катал, тәкаппар Айғызға ауысса, сыртқы ат үсті — «бас-көздігі» Майбасар болатын. Ол, Кұнанбай жоқта, малшы, құсшы бейбітсіп, аяқсып кетпесін деп, соңғы жылдар осы ауылдың жылқышы, қойшы, түйеші, биеші, қозышыларына шейін, қоныс сайын бір-бір сабап, шошытып, ығыртып жүретін. Байсүгір, сондай Майбасардың қырына быйыл жазда міне осымен үшінші рет ілініп еді.

Қозы жамырап кетті. Баланы шыңғыртып сабап, атын борбайлап Майбасар әлі ақырып жүр. Ауылда қой сауып отырған Байсүгірдің кәрі шешесі, сабалып жатқан баласына жаны ашып, қолындағы шелегімен, жан ұшырып жүгіріп келеді. Баласын Майбасар тағы сабап жүргенін үйде жатқан Байторы да естіп, тұра алмай дөңбекшиді.

— Тілеуін кұрғыр-ай! Қаршадай баламды тағы шырылдаттың-ау, қанішер Майбасар! — дейді.

Қазының жамырағанын Байторының сақ құлағы бағана сезген. Жас баласы «ұйқысы қанбай ерте кетіп, далада ұйқтап қалып жамыратты ма, не тайдан жығылып қалды ма» деп жатыр еді. Жаңа, қатынының: «тағы сабады-ау ананы. Аттың баурынан алып жүргенін қарашы Майбасардың қаршадай баламды, сорлыны, соры қалың бейбақты» деп, жүгіріп кеткенін де Байторы үйде жатып естіген-ді. Қой қотан ортасында қосақталмай, ауылдың осы қара үйлер жақ шетінде, сыртында. Байторы үйіне жақын жерде сауылып жатқанды. Ақ үйлер жағынан у-шу алыс босын деп, Айғыз, Қалиқалар қойды осы қара үйлер жақта сауғызатын.

Сартөсек боп, жайдақ жердегі құрым шоқытқа желімдеп жапсырғандай боп жатқан Байторы, өзінің ауруын бір қарғайды.

— Осы қу ауруды сенің жылқыңның соңында, қар төсеніп, мұз жастанып жүріп алмаппем, Өскембай баласы! Шық түскен, боз қырау түскен, күздің қара суық түнінде қораңның шетінде, қойыңды күзетем деп алмаппем! Қуарған Майбасар, енді өзімнен өтіп, қаршадай жас балама жетті ме зәрің? Менің, тұқымымнан тұқымыма жетті-ау сенің тозағың. Кұдай — құдай емес, сен болдың ғой мені қырына алған қу құдай, шұнақ құдай! Тозақ отында күйдірген, жолың болмағыр, Майбасар! — деп, иегі кемсендеп, қабағын тыржыйта, көзін жұмып, бүк түсіп, өз басын өзінің қос жұдырығына соғып, үнсіз жылап жатты Байторы.

Айғыз бен Қалиқаның кәріне қарамай, ән тыңдауға кеткен Иіс кемпір қонақ үйлерге жеткен-ді.

Бұл үйлер бар ауылдан бөлек. Ерекше сый қонақ күткен үйлерге ұқсайды. Төрт үйдің арасында да кермелер тартылған. Алты қанат, кестелі үйді ортаға ала жайғасқан бір топ үйдің бәрінің жанында үюлі ер-тоқым көп. Дағдылы еркек ер-тоқымдарынан көрі, әйел мінетін қокан ерлер молырақ. Кермедегі аттар жоғына қарағанда, бұл үйлердің қонақтары қазір емес, бұрын келгенге ұқсайды.

Дәл осы үйлер тұсында, тыста жүрген адам аз. Тек, көп жерошақтың басында ғана әлденеше қазан асқан және үлкен сары самауырларды түтіндете қайнатқан үнсіз әйелдер көрінеді. Жыртық киімді екі-үш тезекші, қазаншылар жүр.

Қонақшыл төрт үйдің қазіргі сәтте үшеуі бос тұр. Барлық жұрт ортадағы үйде екен.. Қалың елді қасына жыйған ән, әлі де шырқай түсіп, ыргала толқыйды.

Жерошақ басындағы асшыларға тақап қалған Иіс самауырға тобылғы салып тұрған қызыл келіншектен:

— Жаңа келін, жас келін ән салды ма? — деп сұрады.

Келіншек:

— Е, ән салды. Қорғанар деппең?.. Айтқызбай да қоймас!.. — деді.

Иіс тамсана таңданып сөйледі.

— Ана бәйбішелер жақтырмай жатыр еді ғой. «Ауылға келін боп түспей жатып ән шырқамасын, тәйтiк болмасын!» деп, тыйып тастапты деп еді ғой...

— Олар айтпа десе, мұндағылар айт дейді. Еркіне қоймайды.

— Айтса екен айналайын..

— Тағы бір соның лебізін естісек екен!.. Өзі де жібектей есілген кішіпейіл ғой! — деп, екінші кемпір де қостады.

— Бәрінен де көрші-қолаңшыға қандай? «Сіз, біз» деп бауырыңа кіріп, жылы ұшырап тұрады! — десіп, кексе әйелдер жаңа келінге жақсы бейіл білдірді. Сол жас келіннің күтушісі, жаңағы қызыл келіншек Злиха өзі де сүйсіне түсіп:

— Мінезі сондай кішіпейіл, сондай жақсы. Бірақ анау үйлер: «аспасын!», «шаңыраққа қарасын!» деп жазғырып жатыр! — деп, сыр айтқандай сыбырлап сөйлегенде, өзге әйелдер тандай қағып:

— Келмей жатып па?

— Алда, күндес-ай!

— Айтар, Айғыз бен Қаликалар!..

— Есіл әсем келін-ай!.. — десті.

— Бірақ оларына пысқырған кісі көрінбейді мұнда... «Айт, шырқа!.. Артықсығандар шеніңе ілесіп көрсін!.. іркілме!» деп, күндіз де, түнде де айтқызады, қайта! — деп, Злиха сүйсініп, сықылықтап күліп жіберді. Келген әйелдер үй жақтан тағы шырқаған әнге оралып, солай басты.

Бұл көршілер әңгіме еткен «жас келін», «әнші келін» — Әйгерім болатын.

Қалың қонақ жыйылған отау да соның үйі.

Абай Әйгерімді осыдан үш ай бұрын ұзатып әкелген

еді. Қазір басында желегі бар жас келіншек қалың қонақ ортасында, Абай қасында отыр.

Бұл екеуінің осы жолғы қонағы да өзгеше. Ол — өңшең қыз-келіншек пен бозбала. Бұл жыйын бастығы Абай болып, қазіргі сәтте мына ауылдың өзге тірлігінен оқшау бөлінген бір топ тәрізді. Ызғарлы, қатал, жуан ауылдың шырқын, әнмен, өнермен бұзып отырған топ. Сол үшін бұл үйлерді сыртынан Майбасар, Айғыз, Қалиқалар шыйқандай көреді. Алыстан жазғырып, аулақта кекетіп жүр. Бұл үйлерге келем деген ауыл адамдарына зекіп, ұрсып, жолатпайды.

Өз үйлері сондай жиреніш, жаттық қоршауында тұрса да, кішкентай ғана өнер аралындай болса да, оны елеген Абай жоқ. Жайлаудағы ең әнші, өнерлі жастарды жыйып әкеп, соларға бар бейілді беріп отыр. Осындай ойын-сауық жыйынның ортасында ең қадірлі бір топ қонақ бар. Шет елден келген қонақ. Бұлар — қазір төрдің тап ортасында, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарға шынтақтаған сал серілер. Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жыйынға қадірлі, сүйіктісі — мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бөйлы, қызғылт жүзді, кең, ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол — Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем әнімен ұйытқан Біржан сал.

Тобықты ішіне сонау алыс Қөкшетаудан келген, сирек, сый қонақ. Өзі ақын, өзі әнші, өзі сері Біржан. Үстінде қара мақпал, кең, жеңіл шапаны бар. Омырауы ағытылған, «сері жаға», ақ көйлектің сыртынан киген сарғылт түсті, қытайы жібек кемзалы бар. Оқалы тақиясының жібек шашағы ырғала түседі. Күйкылжыған әніне қалың жыйын қыбыр етпей ұйып, мүлгіп отырғанда, кербез әнші өзі де, жүзіне бір жылтыр майда рең бітіп, нурлана құбылады.

Баласы Қожағұлдың біржан салмын
Жұртыма зияным жоқ жүрген жанмын,
Кісіге өзім қатар бас ұрмаймын
Өзім ақын, өзім сал кімге зармын...

деп бір кетеді.

Әншінің «Біржан сал» атты осы бір әні өзінің майда қоңыр, сырлы қоңыр сазымен бастала жөнелгенде, өзге көп жұрт ішінде демін тартып, қатып тыңдаған кісінің бірі Абай еді.

Қадірлі ақын, хұрметті қонағына Абай қадалып қарап қапты. Ақ-қарасы әлі де айқын, таза, ұзынша

көздері өзгеше боп телміре түсіп, шарасынан асып үлкейіп қарайды. Бірақ қазіргі сәтте, кірпік қақпай қарағанмен, бұл көз, әнші жүзін көріп отырған көз емес. Ән мен өлең сөзді, өнерлінің өзін түгел қосып, бір бітім, бір тұтас тұлғадай қыял суретімен елестетіп, көріп отырған көз.

Ерекше әсері бар күй менен аса ұнаған ән тыңдаған уақытта Абай, сол сарын сөзбен қатар, өзге бір дүниені жарыса ойлап кететін. Өмір, қыял суреттерін, уақыйға тасқындарын, жаратылыс, кұбылыс толқындарын көріп, соған шомып кетеді.

Қазірде, міні, белгілі өр қыялы бар ән, ірі туысты әншіні мынау ортадан бөліп, жырып, аулаққа әкетті. Шырқау алыс қыяға әкетті. Тұлғасы ерен, кең кеуделі асқақ үнді әнші, сахраның ғажайып бір адыбы боп апты.

Сол алып, өнер алыбы, Сары Арқаның ең заңғар биігі Көкшенің басына шығып тұрып, бар ұлан ұзақ Сары Арқаға, сахраның салқын бел, самал көліне қонған елі-жұртына көз тастайды. Жуансып күштісі, артықсып асқағы, күнреніп көбі жүрген жон жотаға көз тастап қоймай, үн қатады. Ән тіл қатады. Еокек, асқақ атойдай қып, зор кеуденің алып күйін азнатып төгеді.

«Мен келемін! Өнер келемін! Танымай көрші, аңдамай бақшы! Сай сүйегің босамай, алпыс екі тамырың иімей көрші!»... деп, бас идіре ән төккенде, ән емес, нұр төккендей. Әлемнің жүзімен жауыздық зұлымдығын қуып әкетіп, қыяда болса да дүние бетін, Арқа жүзін сан сұмдықтан тазартып бара жатқандай... Ол ән, асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсың қарағайы — мынау әнші басындағы оқалы тақияның жібек шашағындай болып, теңселіп барып, төгіле жапырылып, жол береді, бас иеді... Арқаның қара түні де мынау ақын үстіндегі қара мақпалдың бетіндей майда, мейір түні болады... Сонда ел жүзі де осы ақыл жүзіндегі жылтырап көрінген нұрға толғандай болады. Ел жүзінде, қазіргі ақын түсіндегі, ән үстінде езу тартқан жарастық күлкідей боп, шат қуаныш күлкі көрінеді Абай көзіне.

Сүйткенде, үй ішінің аласа сөйлеген, алғыс айтқан үндері шығып жатыр екен... Ән үзіліпті. Абай қыялы ғана үзіле алмай, аяқтап келген қалпы екен. Ол, шарасынан шыққандай болған отты, ойлы көзімен, әнші жүзіне әлі аңыра қадалып, қарап қапты.

Абайдың тал бойы ұйып қалғандай осы халін елден

бурын сезген Әйгерім, қасында отырып, күйеуінің тізесіне сүйенген боп, шынтағымен Абайды сәл түрте қозғап қалып, ақырын ғана күліп оятты... Абай ең алдымен селт етіп, Әйгерімге қарап, ес жыя бергенде, өзі де күліп жіберді. Бірақ өңі сұп-сұр болған. Күлген демі де дірілдеп шығады. Бұның өзін жақсы бағып, жақсы ұғып отырғаны үшін, сөзімтал Әйгерімге сүйсіне қарап қалды да, өңді Біржанға бұрылды:

— Өзге өзгенді не қылайын, Біржан аға, — деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. — Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін бөзеп, жанын жалдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол кетіруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы еді. Әң қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай, арзан етіп еді. Сен әнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныңа ғана қуанам. Осының-ақ қадір қасиетінді тапуга жетіп тұр!.. — деді.

Біржан құп тыңдап, өзі де сүйсіне көтеріліп:

— Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушым сен болсайшы, Абай! — деді. Әйгерім де, өзге жыйын да екеуін дәл ұғынғандай, түгел қостап, күлісті.

Таңертеңнен бері ортадағы кең дастарқан бойында үш жерден сапырылып отырған қымыз, аздан бері ішілмей, іркіліп қалған-ды. Қазір, Ербол, Мырзағұл, Оспан үшеуі үш жерден құлаштай сапырып, сырлы тостағандарды қонақтарға қыдырта бастады. Ән толасы болғалы, үй іші жапырлап, әр тұстан сөйлесіп, күбірлесіп, күлісіп жатыр.

Абай жаңағы өз ойын аяқтатып тоқтатпақ боп:

— Бай, бағлан боп, қадірлі болмайды жігіт! Өнерлі боп, сол өнерін ұстай біліп, қадірлі болады. «Өнерпаз болсаң — өр бол» дейді, Біржан аға. Жалқы бол, жарлы бол, ол кемшілік емес. Өнерлі ақын, асқақ әнші болсаң — ел көңліндегі мұнды айтып, көзіндегі жасты тыйсаң, сенен зор, сенен қадірлі болмасқа тиісті! — деп, Абай өз қасында отырған Әйгерім мен інісі Әмірге қарап, бір түйін тастағандай болды.

Тобықты жасының бұл жыйынындағы үлкені, жігіт ағасы боп қалған Базаралы, күле сөйлеп, жауап қатты. Ол, төрдегі сый қонақтардың қатарында отыр еді. Абайға қалжыңдап:

— Осының бәрі рас, Абай. Жігіт қадірі өнерімен

өлшенсін! — деп, әдейі ойнақыланып, серік сөйлеп, — Пәләй! Мақұл-ақ! Ал, ендеше мен нені айттым!? Менің айтқаным да, істегенім де, түгел Тобықты бәріңе танытам дегенім де, осы ғана емес пе еді, сығыр-ау! Кедейшілігіме қарама, кісілігіме қара демеп пе ем? Өй тәйір-ай, іші терең жігіт десем, сен де осындай үстірт пе ең, Абай? Саған осыны ұғындыру үшін сонау Көкшетаудан, исі Арқадан, тек Біржан ғана келу керек пе еді? — деп назбенен, ойын пішінмен сақ-сақ күлді...

Базаралының ашық қалжыңы Біржан бастаған бар қонақты да, өзге жыйын жасты да күлдірді.

Абай да күле отырып, іле жауап қатты:

— Рас-ау оның, Базыке, бәрі рас! «Кедейлігіне қарама, кісілігіне қара» десе, түгел Тобықтыдан сені атау дұрыс. Бірақ біз өнерді айтып отырмыз. Бір тайпа Тобықты деген елдің жігіті екеніңіз рас. Жігітіміз — сіз бен біз, бірақ біз өнерлі жігітпіз бе? Сол өнерге келгенде сіз екеуіміз — ел есінде қалар не көрсеттік, нендей үлгі шаштық? Қандай еңбек еттік ортамызға?! — деп, Абай қатты үнмен, шыншыл жүзімен бір сұрақ қойды да, аз үндемей жағалай қарап шықты. Ешкім: «мен өнер көрсеттім», «еңбек еттім» дей алмайтын сыяқты. Сонан соң Абай Базаралыға көз тоқтатты да, баяу, әсерлі ғана үнменен:

— Базыке! Сіз бен бізден «жас буыным», «жаңа төлімнің басы» деп, ел үміт қылатыны рас. Сіз екеуіміздің, бір өнер тастайтын кісідей, дәмелендіретініміз дә рас. Ал, шынды, сырды айтайық!.. — дей бергенде, Базаралы көтеріле түсіп, күле отырып, көңілденіп:

— Бәсе шын босын, сыр босын. Барыңды, шыныңды айт! — деп, ентелей түсті.

Абай жауабы біткен жоқ еді. Ол да қымызды көтеріп қойып, қыза түсіп:

— Базыке! — деп, қатаң үнмен тоқтата сөйледі. Базаралы сынап күлді де, Абайға қадалып отырып, тосып қалды.

— Сіз бен біз дәмәттірдік те, соның ар жағында берерді бергіміз жоқ қой. Тоны сұлу туғырмыз ба? Жоқ, ағызып жүрген жүрісі бар, бірақ өзінен туар құлыны жоқ, тұл бедеуіміз бе? Сын мен есеп сонда емес пе? — деді.

Базаралы таңдайын қағып, басын шайқады.

— Ондай сынды серт еткен Базаралы жоқ болатын.

Бұл ойында мен жоқпын. Менде жоқты іздепсің, оныңа Базаралы қайдан тапсын!? — деп, мойнын бұра күлді де, жастығына жантая кетті. Абай сұрағына жауап жоғын, барлық жас ұғынған еді. Базаралы әнші де, ақын да смес-ті. Жұрт күліп қана, жәйді ұқты.

Абайдың сөзі Біржан өнерін сонша зор көтеріп, өз елінің бар жасына «бізден бұл артық!» деп отыр. Осыны жалған намыс ойламай, соншалық кең, жақсы көңілмен айтып отырғаны Біржанға жаңа бір ой салғандай болды.

Ол тағы да домбырасын біраз бөбеулетіп, желдіртіп алып кеп, «Жанботаны» шырқап кетті. Жастар бұл әннің неден туғанын, Біржанның қай жарасын ашатынын білуші еді.

Ол, Біржанды жаңа Абай айтқан «бай, бағлан» дегендердің бірі сабап күйдіргенін ашық айтқан ән болатын.

— Жанбота, өзің болыс, әкең Қарпық
Ішінде сегіз болыс шенің артық,
Өзіндей Азнабайдың боштабайы
Қолымнан домбырамды қалды тартып.

Тартса да домбырамды бергенім жоқ,
Есерді боштабайдай көргенім жоқ.
Қамшымен топ ішінде урып еді,
Намыстан уа дариға өлгенім жоқ.

Жанбота, осымеді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің.
Кісісін бір болыстың біреу сабап,
Бармеді статьяда көрген жерің?.. —

деп қайырды.

Мұң айтып, күйік шағу. «Сен мені елден асқан десең менің кеудемді осындай ыза, намыс дөрті басқан. Жуан содырдың қамшы соққысы басқан!» дегендей.

Бұл, саналы көңілдің шер шемені еді. «Жетіскендей көресің, қарқ боп жүрген Біржан қайсы екен?» дегендей. Абай Біржанға жаны ашып, жұбату сөйлемек боп:

— Сонау Жанбота, әне біреу Азнабай ма әмірлі, кәрлі дегендері. Бай, бағлан дегені? Соларың сол айуандықты тонмойындықпен етіп отырса да, дәл жаңағы Біржан ағамның «Жанбота» әнінен соң, «бота» түгіл, «бұта» құрым болмай, жапырылып, тапталып қалған жоқ па? — деп, тағы бір түкпірлі алыс ойға кеткендей сөйледі.

— Азнабайлар, мынау жерде, бүгін ғана азнайтын шығар. «Мен жер кұдайымын» дейтін шығар. Бірақ ертең олардан із де, тозаң да қалмайды, қалмасы хақ! Сонда, тек Сары арқаның атрабынан, Атығай, Қарауыл, Керей, Уақтың шежіресінен өзіңнің ғана атың қалады. Және сол Азнабай жауыздың, Жанбота жуанның бетіне соққан соққың қалады. Кейінгі нәсілді олардан жирентетін ұят таңба, шақпақ таңба боп қалады. Қалады сол, не қыласын, Біржан аға! — деді.

Бұл сөздерді жыйынның бәрі ұқпаса да, естияр жағы түгел қостағандай болды. Әсіресе, төрде отырған аға жастар — Базаралы, Жиреншелер құптай жөнелді.

— Аты қалған деген сол емес пе, осы мына отырған өңшен, әнші болам деген жалынды жас, екі айдан бері еріп жүріп, Біржан әнін үйренген екен. Енді сол алғанын есте ұмытар емес. Әнді ұмытпаса, айтушысы, үлгісі Біржанды ұмытар ма? — деп Жиренше, осындайда көрінетін зерек ұғымталдығымен, жаңағы Абай сөзін іліп алып, дұрыс өрістетті. Сонымен ілес, өз сөзіне дәлел болсын дегендей, Әмірге қарап:

— Міне, мынау Әмірдің Біржаннан артық дейтін өнерлісі бар ма екен? — деді.

Жұрт көзі тегіс Әмірге қараған еді. Ол ақырын тыңқылдатып, өз домбырасына, Біржан үйреткен «Жыйырма бес» дейтін әнді салып отырған.

Біржан, жас жігіттің жүзінен, жақсы бір шабыт көргендей боп:

— Басып жіберші кәне осыған!—деп, аға бұйрық етті.

Әмір іркілген жоқ. Ақсұр жүзі тек біраз сұрлана түсіп, шырқап кетті. Үні жіңішке, таза, сәнді екен. Біржанның өзі үйреткен нақыстарын зор ықласпен, дәл шығармақ боп, ынта салып айтады. Сөзін де, әнімен бірге, қызыға сүйсініп, Біржаннан ұққан. Жаңа замандарда Зілқара шығарған әсем «Жыйырма бес», Тобықты елі естімеген толқыны, сәні бар, нағыз тамыр бойлар ән еді. Сөзі де жас жыйынға жалын тастағандай болатын:

— Беріп кет сақыйнанды мыс та болса,
Жүрейік күліп, ойнап, қыс та болса,
Шеш тағы етігінді байпақшаң кел,
Көрейін өз сорымнан ұстап алса... —

деп, еркелене ырғалып кеткенде, Базаралы жастықтан басын жұлып алды. Сұлу жүзіне ыстық бір тасқын қан ойнап:

— Алда айналайын осы қыз-ай! Жаудыраған қара көз қалқатайым, көрермін бе сені, көрмеспін бе мен бейбақ! — деп, үйдің ішін ду күлдірді.

Біржан Базаралының жүзіне тілеулес, дос ажарымен қарап:

— Базыке, о не дегенің! Көрермінбең не? Қасында-ақ отыр ғой Балбала боп, сол қара көз! — деді. Базаралының өз қасында отырған, сұлу бойжеткен — Балбала атты көршісі бар-ды. Біржан сөзінің тұсында, Базаралы оқыс жарқ беріп:

— А, астапралда, солай ма еді? — деп, әдейі ойнақыланып, құбыла беріп, Балбалаға қарай қалды. Бұл қарасы, томағаның астындағы саңлауынан сығалап, дәл қасынан, тұғырының түбінен өтіп бара жатқан мысыққа қараған, қыран шегірдің қарасындай еді... Жұрт онысына да күліп, сүйсініп қалғанда, қырындау отырған Балбала да жалт етіп, Базаралыға бір қарап қалды. Ажарлы, сұлу қара көздерін, қырын отырып, төңкере қарады. Үлкен көздерге жарасатын, бір қыйғаш қарас болатын. Өңіне де, ұяла қысылған әдемі жұқа қызғылт қан соқты. Тартымды назы бар жандай боп, кішкентай ғана қабақ шытып, үнсіз ғана езу тартты... Әппақ сұлу тістері көрне түсіп, қайта жасырынды. Базаралы Балбаланың көзімен көзі кездескенде, жазығын мойнына алып, тәубеге келгендей болып, бірақ сол халін, соншалық бір талантты артистше, әдемі қып, баппен ойнап берді.

— Тәубе! Тәубе! Күпірлік екен айтқаным... түф, түф, түф, — деп, түкірген белгі етті. Балбала жаққа бас ие берді де, тез жалт етіп, жұртқа қарап: — отыр екен, бар екен қалқаларым! — деп, әр жердегі, әр сұлу қыз-келіншекке жағалай қарап өтті.

Біржан да, Балбала қысылып қалмасын деп, және өзгелерінің көңіліне келмесін деп, Базаралыны қостап, іле жөнелді.

— Ән де біледі, айтса тілі орамды, шырқаса үні балдай. Тәрбие-тәлімімен жібек талдай, отыр ғой міне жақсы шәкірт, жақсы інілерім!

Біржан «қыздар», «қарындастар» деген сөздерді әдейі айтпады. Ол сөздерді әдепсіздеу, тұрпайылау көрді. Және әдейі аға боп, бауыр тартып сөйледі. Осында отырған бірнеше өнерлі, көрікті жас әйелдерге жағалай көз тастап өтті. Аттары аталмаса да, зор хұрметпен еске алғандары — өзі мен Абайды, Базаралыны айнала қор-

шап отырған — Балбала, Керімбала, Үмітей, Әйгерімдер болатын.

Мағналы сөз қатып, одан да мағналы жүзбен Біржан көз салғанда, барлық жаңағы жас әйелдердің шыншыл, сезгіш жүздеріне: жағалай дуылдап, шапшаң толқын, жеңіл қызғылт нұр жүгірді. Бейне бір таң сәскеде түндікті ашып жібергенде, шаңырақтан күн сәулесі түскендей. Сол кезде батсайы шымылдық, дүрия көрпе, манат мақпал түскиізді, күн сәулесі қуанта бір алгүл қаққызып, жағалай сәулелендіріп, жайнатқан тәрізді. Жас әйелдердің Біржандай әз ағадан, әсем өнерпаздан естіген мақтаулары да сондай әсер етті.

Үй ішінде сыңқыл-сылтың да, мәз қошемет те қатар қаулап, әзіл мен жарастық күлкі көп естілді.

Сыпайы сыйластық ажарлары, өнерлі жастар мәжілісі реңдене түскендей.

Абай мен Әйгерімнің бұл жолғы қонақтары шынында Тобықты жастарының ең бір өнерлі, нәрлісі болатын. Осыдан екі күн бұрын осы Күнанбай ауылы отырған Барлыбай өзеніне Бірғызбайдан, Торғай-Көтібақтан және Жігітектен, одан арғы Бөкеншіден көп қыз-келіншек, жас жігіттер әдейі шақырылып, арнаулы қонаққа келгенді.

Абайдың қасында отырған — інісі, жас бозбала Әмір Құдайбердінің баласы. Ол өз нөкерімен келгенде, Үмітей сұлуды ерте келген. Базаралы қасында отырған Балбала — Әнет қызы. Ол да бір топ қыз нөкерімен әдейі шақырылған.

Бөкеншіден Сүгір баласы Әкімқожа мынау. Ол өз қарындасы Керімбаланы ертіп, Жігітектен Базаралының әнші, сері інісі Оралбайды ала келген.

Сол жастың бәрі де өнерқұмар және тегіс жақсы әнші. Олар Біржанды бұл жолы ғана көрген емес.

Осы күндерден екі айдай бұрын Тобықтының шетіне келген Біржанның хабарын Абай естіп, алдынан Әмірді жібергенді. Абайдың ең бір қадірлес ағасы Құдайберді жастай өлгенде, содан жетім қалған бес баланың ортаншысы Әмір болатын. Құдайберді өлерде, Абай оған: «Балаларыңды әке орнына бағу, қарызым болар» деп, «жетімдік көрсетпеспін» деп ант еткендей болатын. Айтқанындай, Абай содан бері Құдайберді балаларын өзімен туысқан Оспаннан да, өз балаларынан да қатты еркелететін.

Ал, Әмір болса, сол балалар ішіндегі әнші, өнерлісі боп келеді. Ерке, серілігі де бар. Өзінде шалқып, серпіп шығарлықтай бір шығым бар, дәмелі жас. Аса тілеулес ағасы Абай, оның алдынан шықпайды және ешкімге бетін де қақтырмайды.

Сол Әмірді Біржанға құр шақырушы етіп жібермеген-ді. «Бар, көр. Шын өнерлі, қызықты болса, елге әкел. Еркімен көсілтіп, ойын-сауық ет. Жас буын өнер үйренсін, үлгі алсын. Мен де көмекші болармын» деген...

Әмір Біржанмен ел шетінде кездесіп, екі-үш күн бірге болып, өз ортасына шақырып қойып, өзі үй тіктірмек боп, және сал жөнімен, баппен қарсы алмақ боп, алдымен келген. Аялдамастан Абайға кеп, өзгеше бір қызын жәйін, көңілмен жүзден танытқан.

Абай содан соң-ақ Біржанды әуелі Әмірдің қонағы етіп, Құнанбайдың осы үлкен ауылына әдейі келтірткен-ді.

Содан бері екі ай өтті. Біржан Әмірге ғана емес, Абайға да ерекше ұнады. Екеуі ескі мұндас достай кездесіп, тез табысып кетті.

Абай осы бүгінгідей етіп өз ауылына Тобықтының әнші, күйші жасынан жігіт-желең, қыз-келіншегінен талайын, талай рет жыйнаған. Біржанға оларды танытып, оларға ақын әншінің хаснет қадірін танытып, көп қызық мәжілістер құрған.

Өздері әнін үйретіп, сыйластық, хұрметтестікке жеткен соң, көп ауылдардың жастары Біржан мен Абайды өз ауылдарына шақырып, үзілмеген ұзақ сауық күн-түндерін өткізген.

Біржандар Әмірдің, Үмітейдің де қонағы болған. Сүгірдің әнші қызы, сәнді, бойжеткен Керімбала мен Әкімқожаның қонағы боп, ол меймандос ауылда да көп сый көрген. Одан қайтыс жолда, Базаралы, Оралбайлар Жігітек ішінде көп күндер қыдыртып, қонақ еткен-ді. Бөкенші, Жігітек жастары үнемі бірге араласып, айырылыспай күтіскен.

Сонымен, қазір Біржандар қайтатын шақ жеткен соң, Абай осы тұрған төрт үйді әдейі, қонақтарды шығарып салу тойына арнап тіккізген. Енді бүгінгі түстіктен кейін, кешке қарсы көп қонақ атқа қонбақшы боп отыр. Үйткені, ертең Біржандар еліне қарай аттанбақ. Соның алдында, «сый қонақтар бір кеш көпшіліксіз болып, ты-

нығып аттансын» деп, Абайға Базаралы, Ербол, Жиреншелер айтқан-ды. Абай да соны мақұл көрген.

Сүйтіп, бұл мәжіліс жаздай асыл аға, үлкен ұстаз болған Біржан мен Тобықты жасының айрылар мәжілісі еді. Сол себепті жаңағы Әмірді «Жыйырма беспен» сынап тыңдағандай, өзге әнші жастардың бәрі де, бір-бір жаңа әнмен өз өнерін көрсетпек керек.

Әмір айтқаннан кейін, әлгі қалжың әзілдер басылған соң, домбыраны Оралбай біраз күйлеп кеп, қасында отырған Керімбаланың әніне жетекші болды.

Керімбала Абай үшін ыстық, ескі көздей болатын. Жас қыз кезінде Абай мен Тоғжан арасындағы жалынды сырдың азды-көпті куәсіндей болған. Содан бері ер жетіп, бой жетті. Және бай ауылдың ерке, еркін қызы, Бөкенші, Жігітек ортасының жалғыз аяулы қызығы есепті боп, көпке шейін ұзатылмай келеді.

Ауылының сауығын, жастығын сақтаған, сәнді, мінезді қыз, ағайын аялаған жас болғандықтан, Сүгірдің өзі де, әсіресе мына Әкімқожадай серілік, сауық сүйген балалары да, мұны Қаракесектегі қайнына әлі бере қоймай, сақтап келе жатқан.

Керімбала бұл күнде осы үйдегі Тобықты қызының ішінде, оң жақта ең көп отырғаны. Бірақ ауылды, ата-ананың, өзінің де қадір-хасиетін кетірет жаманаты шықпаған. Сүгірдің ұзатпай сақтауына, мұның осы ерекше мінезділігі де себеп болған.

Шошақтау боп біткен үлкен қой көзді, аққызыл жүзді, қалың шашты Керімбалада саналы қайрат бар, ұстамды, сырлы салмақ бар. Сонысымен ол әрі сәнді, әрі өзгеше біткен сұлу.

Керімбала да Біржаннан өзі сүйіп ұққан әнін айтты. Ол да Тобықты ішіне Біржан әкеп үйреткен бұрынғы бір ән. Біржандай көп әнші, ақынның айтуынан өтіп, сырланып жеткен, атсыз бір әнші шығарған — «Қарға».

— Қарғам-ау, сен қалайсың мен дегенде... деп сөзі кетті. Бүгінгі әнші, өнерлі жастардың біріне бірі көрсетіп жатқан хұрмет, ғыззат, сыйсұхбат арасындағы нәзік жарастық күйі болды. Біржан мен Абай үлкен ілтипатпен тыңдасып еді.

Керімбаланың, осы әніне орай қып, Оралбай да бір кербез әнге шырқай жөнелді. Оның әні — «Гауһартас».

— Басасың аяғыңды ырғаң-ырғаң,

Артыңда таққан шолпың, күміс сырғаң...

Ән зор дауысты, сұлу пішінді, аққұба жігіт айтқанда, жаңа сыр тапқандай. Әсіресе, Оралбайдың айтуында сол өзі суреттеп отырған «шолпылы» сұлуды нағыз ынтығындай сезіну бар. Жан тартып, демін, лебін сезіп отырған ыстық жалын білінеді.

Жұрт Оралбай әніне қатты сүйсініп, алас урып, тоя алмай қапты. Біржаннан бұрын Керімбала бурыла қарап, сүйсіне күлді. Көп сақыйшалы, үлкен білезікті әппақ қолын, сәл көтере түсіп, жігітке сыпайы тілек етті.

— Тағы бір ауыз! — деп еді, Оралбайға.

— Тағы! Тағы! — деп, Біржан да ықласпен айтты... Әнші, алғашқы қайырмасының аяғын үзбестен ілгері өрлеп, тағы да сәнді үнмен, шабыттанып, толқытып кетті.

— Есілдің ар жағында көрдім сені,
Сырғанды қайық қылып өткіз мені,
Сырғанды қайық қылып өткізбесен
Болсаң да хордың қызы көрмен сені.

— Жігіт ерке тілек айтады. Дос жүрегіне сенеді... Ынтыға тұрып еркелейді. Күн көзінде керіліп еркеленген жас тағыдай, өз отына, оның отына да қуанып сенеді. Онсыз жас жігіттің қуанышы қуаныш па? Еркелет те, еркеле. Жалынмен жалын ойнап, жарысып қосылсын.

Бар жыйын, әсіресе, Базаралы, Жиренше, Абайдай аға жастар, шіміркене түседі. Аққызғылт рең Керімбаланың да жүзіне бір толқын соғады. Ақырын ғана көркем сыңқыл, әсем үнмен, Әйгерім күліп, қызарады.

Әппақ, кесек, ақ тістерін сұлу қызыл еріндері аша түсіп, қайта жасырып, Балбала езу тартады.

Өз қасында отырған шабытты әнші, көрікті құрбысы— Әмір жасқа, көз алмай Үмітей қарайды.

«Осы жас-ау! Сондай еркелікті батыл айтатын, жарастыра айтатын жас, осы Әмір-ау!» дейді ішінен. Тоңазыта діріл қақтырған бір толқынға бой бергендей. Ақша маңдайлы, кең сулу жүзді Үмітей, ашық үнмен сық-сық естіп, үй ішіне естірте күледі.

Ән, домбыра кезегі қыдыра жағалап осы Үмітейдің өзіне келгенде, о да іркілмей «Баян аулышы» бастады. Әмірдің домбырасы қостай ереді. Қоңыр ғана, ақырын ғана тартса да, шынында, бүліне бебеулеген, тілеулес, үндес бір күй бұралады.

Баян ауыл басынан бұлыт кетпес,
Қыядағы түлкіге құсым жетпес,

Ақ боз үйдің сыртынан аттандырып,
«Қош, қалқатай» дегенің естен кетпес...

Үмітей бұл әннің сөзін арманды күдікпен, аса бір-кұпия сыр етіп айтады. Сондықтан бұл сөз, бұл саз бұрып емес, дәл осы арада ең алғаш айтылғандай болады. Бір туган айдай, қылдай нәзік, бірақ емеуріндеі анық сыры бар. Дәл көңілдің өз үні боп шықты.

Осы кәмшат бөрік, алтын сырғалы, ең сәнді киімді сұлу қыз айтты да, жүзіндегі әншейіндегі жұқалау қызылынан айрылып, әппак тартты. Оң жақ бетіндегі әдемі қап-қара меңі айқындап барып тоқтады.

Мұны да үй жыйыны үнсіз мейірленіп тыңдап еді...

Үмітей үзілтіп, ақырындап, бәсеңдетіп кеп, «енді осымен тоқтадым» дегендей етіп, бетін жарқ еткізді. Есіктен төрге дейін ентелеп отырған, тұрған жыйынға қарап, тағы да ашық үнмен, сыпайы күліп жіберді.

Үмітей осылай өзі айтып тоқтасымен, дәл қасында оң жағында отырған жас жеңгесі Әйгерімге бұрылып:

— Ән жағалап әншісіне де кеп қалыпты-ау! Сонымен, көні енді өзің айт! — деді.

Үй іші осы әзілмен ілес, тегіс Әйгерімге қарады.

Есік жаққа бағана кеп орналасқан шеткі үйлердің қартаң әйелдері де ентелей түсті:

— Келін, келін айтады! — десіп, күбірлесіп, үн қатысты.

Әйгерім әніне де Әмір домбырасы жетекші боп, төменгі пернелерден безек қағып, «жүр-жүрлеп» тұр.

Әйгерім Үмітейге қарап, қысыла қызарып:

- Қой, қалқам. Қой, лайығы жоқ... — деп, тартынып қана ақырын күліп еді...

— Сенің де кезегіңнен қалатын жөнің жоқ. Тым құрса ауылдың алты ауызы болсын! — деп Абай емеурін жасады. Өзі де ықласпен тыңдайтын шырай көрсетті. Біржан, Базаралылар да, Балбала, Үмітейлер де, Әйгерімнің аса нұрлы жүзінен көз алмай қарап қапты.

Бұның жас сәулелі жүзінде кішілеу қара көзі, әсіресе, естен кетпестей. Аса сыпайы қарайтын, ойлы, нұрлы көзінде бөлек бір шұғла бар. Жаңа жеткен жастық, тазалық шағында, ақ жүзді, ақсұр жүзді қара көз әйелдерде оқта-текте кездесетін осы шұғла, кейде қоңырқай көлеңке ренденіп, көзінің астына ұялап тұрады.

Кірсіз, мінсіз тазалықтың, нәзік жастықтың шақ қа-

на бір дәурені сақталып тұрып, кейін ұшып кеткендей —
өшіп кететін бір нышаны еді ол.

Қара көз сұлу көп болса да, бұл бітім, хасиет, шанда
біреуде ғана болатын.

Абай Әйгерім жүзіндегі осы бір, өзгенің бәрінен бө-
лек нысанаға әр кезде көп қадалып, қызығып қарай-
тын. «Уялы қара көз», «Нәркес көз» деп осыны айтса
керек» деп, ішінен ойлаушы еді.

Сондайлық нұрлы, шұғлалы көзі төрдегі Балбалаға
қарап, Әйгерім ән шырқады. Мұның айтуында, ең ал-
ғашқы ұзақ «ахаудың» өзі де нақысты ырғақтай.

Жас жарына көлденең қарап отырған Абай, тағы да
Біржан ән салғандағы сыяқты, өзгеше сезіммен толқып,
тағы бір жақсы созылған өмір-сурет дүниесіне шомып
кетті.

— Ал, бибай, саған айтам гигаимды...

Арғы сөзі Абайдың құлағына кірген жоқ. Барды ай-
тып жатқан сөз емес, әуен мен үн... Көп күміс қоңырау
сән түзеп, бір үн сала ма? Әлде неңдей ғайып текті, ақ
қанатты асыл зат көк жүзінде күнге шағылыса ма! Кү-
міс сымдыр нұр шашып, сырлы аспанға, мәлімсіз сапар-
ға, серікке шақыра ма?! «Берші сараң, сырдаң бойыңды!
Түйіліп қалған жүрегің, тартынып қалған, ашылмай ты-
ғылған жан сырың бар. Ашшы соныңды! Өрге, өнерге
шақырайын бар үніммен. Иықтан басқан зілден, мы-
нау дел-сал күйден өтші!.. Сонда... сонда осы толқынды
торғын желек астындағы жас сұлудай, жанындағы жа-
рыңдай, осының нәркес көз, бұлбұл нақыс үніндей, ақ
тамақ, алгүл жүзіндегі жас жарастық, жарқын өнер тө-
гілер еді өзіңнен! Шықшы іркілмей, бүкпапы баяу!
Мені де еліктір, өзің де өрлеп желікіші, желпініші! Мы-
нау нәзік назды қара көздің астына іркіліп, қорғалап
тұрған, көкшіл қоңыр сәулелі көлеңке сыяқты қорғалақ
асыл өнеріңді ашшы!»... дейді. Жұртқа қарап шырқаса
да, Абайға арнап наз тілек тастап отыр.

Ән үзіліпті... Абай Әйгерімнің жүзіне: «ақ жұмыр
иегің неге қозғалмай қалды? Жұқалаң, сұлу, қып-қызыл
еріндерің неге жаңағы назыңды қайталамайды? Кір-
шіксіз, аппақ, мінсіз сұлу тістерің неге іш қайнатқан
қатарын жасырды?» дегендей, ұзақ сұрақпен қадалып
қалған екен...

Әні тоқтаған Әйгерім, күліп қана қымыз ұсынып, Абайды тағы өзі оятты.

Абай қымыздан қолын тартып, тостағанды алмай тұрып, қабақ шытып барып, қалпына келді де, ұзақ созып:

— Япыра — а — а — ай! — деп, күліп жіберді.

Усынған қымызды алмаған күйеуінен Әйгерім қысылып, қызарып, уяң күліп отыр еді. Абай соны енді тез аңғарып барып, оның қолындағы тостағанды да бас салды. Және екінші қолымен келіншегін кұшақтай қошеметтеп, торғын шәлісінің сыртынан хұрметтей сыйпады.

Есік жақтағы бағанағы Иіс кемпірден бастап, барлық қартаң әйелдер:

— Айналайын келінжан, өркенің өссін!

— Кұдай көңіліңді өсірсін...

— Осы әніңмен, осы сәніңмен өт жалғаннан!.. — десті. Соңғы алғысты Иіс айтып еді. Абай елең етіп, Иіске қарады да:

— Апырмай, мына Иіс шешем алғысы қандай жақсы еді! Әмин дөші, Әйгерім осыған! — деді.

Әйгерім аса бір сыпайы алғыс жүзімен Иіске қарап:

— Әмин, әже! — деп өзі кейінірек қағылды да, Иіс кемпірді қасына шақырып ап, қымыз ұсынды.

Әйгерім әні Біржанды да ұйытқандай. Ол қошемет болар деп, сыртына сыр шығарған жоқ.

Тек Жиренше шыдай алмай, қозғалақтап:

— Жаным-ау, Әйгерімнің үні, осы қызыл көмейінің үні ме, жоқ бейіс үні ме? — деп үй ішін күлдіргенде, Біржан ақырын ғана Базаралы жаққа үн қатып:

— Ән салса, Әйгерім ғана салсын да! — деді.

Шыншыл өнерпаз, өзге жастармен қатар, өзін де аяған жоқ.

Үй иесінің әні ас алдындағы тойтарқар үні есепті болды.

Ас піскен еді. Жыйын серпіліп, есік жақ астан хабар алып, шығыса бастады. Қонақтар да осы орайда желпініп келмек боп, есікке беттеді. Әйгерім тұрып, қымыз ыдыстарын жыйғызуға белгі берді.

Дәл осы кезде, есіктен шығып жатқан қонақтарға қарсы жүріп, сығылыса кірген Қалиқа, Абайға жақындан кел:

— Телғара! Қалқам, сені апаң шақырады! — деді.

Абай Әмір мен Оспанға, Әйгерімге қарап:

— Мен бөгеліп қалсам, тоспаңдар! Қонақтарға ас бере беріңдер! — деп, шығып кетті.

2

Үлкен үйде Ұлжан, Айғыз, Ділде үшеуі ғана отыр екен. Шақыртқан осылар көрінеді.

Жаулық астынан көрінген самай шашы бұл күнде эппақ болған Ұлжан, бұрынғысынша етті болса да, қазір кәрілікке жеңгізгендей. Жүзі сарғыш тартқан. Маңдайының ажымдары қалыңдағаннан басқа, тереңдеп созыла түсіпті.

Абай шешесінің өмірден қажып бара жатқанын, әсіресе, оның екі ұртына соңғы жылдар түскен екі қатар қалың ажымнан аңғарып, бағып жүруші еді. Осы екі терең сызық — анық уайым сызығы, шер табы.

Сол ажым сызықтары қазір, әсіресе, айқындай түсіпті. Ойлы-мұңды ана жүзін, анау жас отаудағы ән сауықтан келген Абайға, суық етіп танытқандай. Анасының үнсіз жүзінің өзі-ақ Абайға әлде не үшін, «кінәлісін, кінәлаймын» деп тұрғандай.

Абай көңіліне қорқыныш аралас реніш кірді де, өзіне арналған өкім күтті. Бірақ анасының дағдылы мейрім жүзі сыртында болмаса да, ішінен өз қалпын ауыстырмаған екен.... Ол алғаш бастаған сөзінен бой берді.

— Абайжан, — деп, ақырын ғана сөз бастап, Ұлжан баласының бетіне жүз бұрды да, — ой да көп, уайым да көп ойлай берсең, ой да жоқ, уайым да жоқ ойнай берсең! — деп еді. — Сен соған бақтың ба, балам? — деді.

Абай мұның артында не зіл барын аңғарып, соны тез айтсын дегендей боп:

— Сол болғаны да, ана! — деп, бар денесімен шешесіне бұрылды да, ар жағын сұрағандай, үнсіз аңырып кадалды.

— Кәрі екен сапар шеккелі талай болды... Хабар-ошар жоқ. Күн жым-жырт. Көңіл күпті. Ол қалай, бұл қалай? — деп, біраз үндемей қап еді.

Айғыз әңгіменің бұлай басталғанына сабырсыздық етіп, ырза болмай:

— Біз айтпай саған кім айтады. Бір жол емес, бір күн емес, осы ала жаздай масайрап кеткенің қалай? Сүйтетін күн бе еді?. Не ойың бар осы? — деді.

Абай бар сөз түгел айтылып болсын дегендей, үндеген жоқ. Екі ененің зілді сөздерін арқаланып, енді Ділдә сөйледі. Үні қатқыл. Кесек томырылатын ашулы қалпында екен. Кекетіп, қағытып:

— Не ойы болушы еді? Ой ойлағандай боп жүр ме, жады болған соң. Асық жары, сыйқыршысы әнші болған соң, жанын салып жүрген де жағынам деп! — деді. Көзінде ашу жасы тұр екен.

Улжан бұл сыяқты қатты сөздерді тыйған жоқ. Тағы да бір кінә қосып:

— Ауылдағы қонақ жалғыз сал-сері, қыз-қырқын емес. Мына Ділдә келіннің шешесі де келіп жатыр. Ол сенің анаң еді ғой, балам. Оған да берген бейіл, шырайың жоқ. Сырлас құдағыйын күтетін әкең болса бір сәрі еді. Мен емес еді ғой оның іздеп келгені. Көріп қайтайын, өлім бар да қаза бар, батамды беріп қайтайын дегені сен едің. Оны да ойламайсың. Бас сұқпайсын. Кімнен жатырқап, қайда тартып барасың? — деді.

Ділдә осы тұста ызалы жасын ыршытып отырып, долданып кетіп:

— Сіңірі шыққан кедейдің қызы, босағамды көруге тең бе еді! Енді міне желек астында желігін жасыра алмай, күнде-күнде әнін шырқап, төбеме ойнап отыр. Қу кедейдің қызын құтыртып отырған... — дей бергенде, Абай тамағын кенеп, қатты сұрланып, Ділдәға ренішпен қарады.

Анау үй күн шуақты, сәулелі өмірдің мамыр айы еді. Мынау үй жұт болар жылдың күзіндей. Сұр бұлтты, қара желді қарашадай.

Абай Ділдә сөзін бітірткен жоқ:

— Қой, Ділдә, Тіленшідей атадан керек құлақ қып туғызған мен емес. Шүлессен шөл туғызған мен деп пе едің!? — деп, кейіспен бір кекетті. Содан соң әрі оған, әрі аналарына жауап етіп: — Қонағым Біржан. Ол — Тобықты көрмеген өнер иесі. Ел жасын ұйытып тыңдатып, оған жан тартқызған жалғыз мен емес. Біржанды көрген де арманда, көрмеген де арманда... Одан да, естіп қалсын, ана Ақылбай, Әбіш, Мағаш сыяқты балалардың бәрін жіберіп, тыңдатып қалсаңшы сен ақыл білсең! — деді. Ділдә бұрынғыдан да булығып:

— Бармайды балаларым... Ендігі қалғаны жәдігөй

қатынына босағасынан сығалау ма еді, әкесі тіріде жетім боп!.. — деп, еңреп жіберіп, үйден ата жөнелді.

Абай Ділдә кеткен соң да шешелерімен ұғыса алған жоқ. Бір талай кіна айтысып отырып, екі шешесінің аңғартқаны — тым құрмаса, сауығын Ділдәнің үйіне құрғанда орынды болмас па еді дейді екен.

Айғыз тіпті анық қып айтып берді:

— Әйгерім аспасын, сені паналаса қайтейін. Қайда отырғанын, кім аулына Байшора қызы басымен келін боп отырғанын біле ме? Шаңыраққа қарасын. Ән салғаны кеудемізді басқандай тиеді. Үн шықпасын бұдан былай! — деді.

Бұл — бұйрық, қатал тыйым.

Абай, Әйгерімге жаны ашып, оны жаңағыдай әделетсіз, аянышты зорлықтарға қыймаса да, үн қатқан жоқ. Шешелер бұйрығы айтылды. Айтқызып отырған Ділдә. Соның қыңыр томырық қаттылығы. Абай осыны аңғарған сайын Ділдәға үлкен реніш жыйып, ішінен қатты араз боп, түйіліп қалды. Шешелерінің бұдан кейінгі сөздерін үн қатпай тыңдады да, шығып кетті.

Отауларға қарап жаңа беттеп бара жатқан Абайды арт жағынан, Айғыз үйінен шығып келе жатқан Майбасар дауыстап шақырған еді.

Сақалына бурыл кіргені болмаса, Майбасар баяғысынша қызыл күрең жүзді. Бұл күнде етөйіп, сыртқы тоны салмақты, сызды тартқан.

Майбасар Абайды үлкен үй сыртына оқшауырақ апарып отырғызды да:

— Абай, мені анау Түсіптің бәйбішесі — қонақ енең жұмсап отыр. Әдейі, «сен айт» деді. Маған айтқызып отыр, ұқтың ба? — деп, інісіне салқын қабақпен, «кіммен сөйлесіп отырғаныңды аңғар» дегендей, қадала қарады. Абай Майбасардың доңайбатын мысқыл еткендей боп, шаншыла қарады да, кекетіп күліп жіберді.

Майбасар оны елемеген боп, қабағын түйіп алды.

— Енең болса тілек етеді, мен болсам бұйрық айтам. Мына Түсіптің бәйбішесі қайтқанша Ділдәнің үйінде бол. Жалғыз Әйгерімнің отауынан айналып шықпай, өзің айналшақ жегенбісің? Жоға, қос қатын алған жалғыз сен бе ең? Әкең, атаң бәрі алған. Алған екенсің, кезегін сақтамас па? Жаты боп кеттім деп жүрмісің Ділдәнің? — деді.

Абай жаңағы мысқыл реңін өзгерткен жоқ. Майбасардың сөзін аяғына шейін зорға шыдап тыңдағандай еді!

— Майеке, осы... — деп баппен бастап, — өмір озады, ажар тозады. Кей сақалға, «қойсаңшы» дегендей боп, буырыл да бітеді. Бірақ бақсам, сонда да тозбайтын бір тіл, тозбайтын бір тілек деген де болады екен-ау! — деп, ызамен күлді.

Жігіттің күлкісі сондай өтімді болғаннан ба, Майбасар тез түсініп, санын бір салды да:

— Өй, қу заманның баласы-ай, жүйкемді мүлде күрттың-ау! Ұмытты ма деп ем баяғыны. Әлі тосып жүр ме ең? — деп, қарқ-қарқ күлді. Абайдың ызасын да, мысқылын да бойына осы қалжыңмен дарытпады.

Өз сөзін тағы қайталады.

— Ділдә сенін жарың емес пе? Мен теріс айтты деп отырмысың? Әлде орыс кітабын көп оқығанға, орыс боп кеттім деп жүрмісің, екі қатын алмайтын?

— Бұл жолда сол орыс болсам дұрыс болады, не қыласың?

— Ей, не оттап отырсың өзің? Топты баласымен Ділдә не болады сонда?

— Ділдәға менің керегім жоқ. Ол маған кек пен ызадан басқа көңілден ажыраған...

— Е, сонда тастағаның ба?

— Ол балаларымның анасы. Жақсы анасы болса, жақын досым. Оған қанағат қылмаса, бетінен жарылғасын. Жолы болсын!... Сөз осы-ақ!.. — деп, Майбасардың қалған сөзін сөйлетпей, түсін суытып, сұрланып қалды да, орнынан тұрды.

Майбасар не дерін білмей, сұмдық естігендей, бір нәрсе дейін деп еді.

— Қойыңыз, болады осымен. Бұл менің өз басымның жәйі. Аяқ баспас жерге араласпа, ағайын! — деп қатал қайырды. Майбасардың аузын ашырмай, тұжырып тастады.

Соған ілес Майбасарға айтпақ бір сөзін бастап кетті. Ол Майбасардың ойында жоқ, бөгде сөз еді.

Абай, жаңа шешелер үйіне келе жатқанда, жылап жүрген бала Байсүгірді көрген. Оны уатып, қасына ертіп келе жатқан Баймағамбет Абайға Майбасар қылығын қатты шаққан болатын.

Қазір Абай соны есіне ала бере:

— Онан соң сізге айтатын менің де бір сөзім бар. Бұны ренжіп, түпті күйініп айтамын. Байсүгірді неге ұрдыңыз? Өлі мен тірінің арасында ғарып болып әкесі жатыр. Неге ұрасыз осы ауылдың малшыларын?! — деді.

Өңі сұрланған Абай қазір анық ашуланып алған екен. Бірақ Майбасар бұл жайға сасқан жоқ.

— Уа, қойшы! Малшы, қосшы басынып кетеді. Тәу-бесі есіне түсіп жүрсін. Түк етпейді! — деп, елеусіз қалдыруға айналып еді.

Абай енді намыстанып, қатты сәйлесіп кетті.

— Жо, бекер айтасыз, басынбайды малшылар. Неменеге жетісіп басынушы еді? Көздеріне көк шыбын үймелеп жүрген сорлыларда не қауқар бар еді? Осы, ауылдың үстіне бір емес, екі емес, қамшы үйіре бермеңіз! — деді.

Майбасардың осы жазда бірнеше рет малшыларды сабағанын еске алып еді.

Майбасар болса бұған да тоқтамағандай. Дау айтпайын деп келе жатқанда, Абай таласа сөйлеп, бастырмалатып кетті.

— Немесе! Жетім-жесірдің ауылы ма бұл, сіз әкімдік жүргізетін. Бала емеспіз, бармыз өзіміз де. Бұдан былай тек жүріңіз! Ұрмақ түгіл, зекімеңіз көршілерімізді. Ендігәрі бірде-бірін шертпеңіз. Әйтпесе, араз боламыз. Қатты араз боламыз. Онда маған өкпелеуші болмаңыз. Бүгін Байсүгірді ұрғаның өзімді ұрғаннан кем болған жоқ. Білдіңіз бе?.. Сол! — деді де, жүріп кетті.

Абай қонақ үйлерге қарай кетті. Майбасар бұл жерде үндемей қалғанмен, бұл ауылдағы ән-сауықты тыюға сырттан кіріскен еді. Абайды шешелер үйіне шақыртқанда, кей қонақтарға да кісі салған болатын. Сүгір баласы Әкімқожаға Майбасар сәлем айтып: «Ауылда мырза жоқ. Көп жанның көңілі күпті. Әкімқожа өзі біледі ғой. Бұл ауылды қыз-қырқынның топыры етпей, енді өзі гаратсын!» деп, тәсілдеп айтыпты.

Үмітей сұлу Айғыздың сіңлісі есепті. Қара Батыр Есқожа деген байдың қызы еді. Оған Айғыз өзі апалық әмір етіп, «ауылға қайтсын, енді жетті» депті.

Бүйтіп Абай қонағының шырқын бұзып жатқандарып Майбасар мен Айғыз Абайдың өзіне сездірген жоқ.

Қонақтары да тек қайтуға қам қылғандары болмаса, неге асыққандарын біріне бірі де білдірген жоқ-ты.

Ауылдағы көрші, малшы, бала-шағаны Абайдың үйіне жібермей ығырып жүрген Айғыздар Абай сыртынан осылай әрекет еткен еді.

Сонымен, Абай қайта қайтқанда, көп отаудағы қонақтардың аттары ерттеліп, кермелердің бәріне: жарау жүйріктер, күдері бел жорғалар, найқалған құр аттар байланыпты. Күміс ер-тоқымдарымен, қызылды-жасылды ат көрпелерімен, ауыл үстін өзінше жаңғыртып тұр еді. Абай көп қонақтарының асығысына таңданса да: «Ертең жүретін Біржан оңашада тынығып алсын дескен шығар» деп, өзге мән бермеді.

Ол, үйге келісімен соңғы қымыздарын ішісіп болған қонақтар ырза-қоштарын айтысып, Абай-Біржанға соңғы алғыстарын да айтысып, қыймас жүзбен, жүрмекке беттеді.

Жан-жаққа топ-топ боп тарап кетіп жатқан жыйынды, Абай, Біржан, Ербол, Әйгерімдер тысқа шығып тұрып, аттандырып жатыр.

Ең алдымен бір топ болып Саркөл, Қопа жаққа беттеп, Әкімқожа, Керімбала кетті. Бұлар қасында Оралбай бірге барады. Үмітейді ертіп, қасына қылжак сері Мырзағұлды алып, бір топ боп, Пұшантайға қарай Әмір тартты. Ол, дәл жүрерде Біржан мен Абайды өз ауылдарына қонаққа шақырып кетті. Ертең жүретін Біржандардың шыға қонуына, сол ауылдар жәл еді. Абай ол шақырысты мақұл тапты. Өздерінің тағы бір ауылына соңғы рет қондырып, қонақ аттандыруды аса орынды көрген.

Ендігі бір топ — Балбаланың тобы еді. Бұл уақытқа шейін атын ерттесе де, қалай беттерін шешпей отырған Базаралы, Балбаланы Әйгерім кеп аттандырған жерде, қыя алмай қарап тұрды.

— О, дәурен, Ләйлісінен қалған Мәжнүннің тірлігі кұрсын! Тарт менің де атымды! — деп бұйрық еткен. Ербол оны да аттандырды.

Базаралы Балбаланың қасына қатарласып ертіп бара жатқанда, осы Абай үйінің жанында, жаңағы соңғы сөзді естіп, қарап тұрып қалған бір қызғашты суик көз бар еді. Ол, Құлыншақтың «бес қасқасының» бірі — Манас болатын. Соңғы топ жөнеле салысымен, сол Ма-

нас, Айғыз үйінде отырған Майбасарды тысқа ертіп шығып, намыс пен кекке толы бір сөз сөйледі.

— Базаралы Балбаламен әуейі бопты дегенді сырттан естіп, біздің Торғай іш кұста боп жүр еді. Сөзіне де, ісіне де бүгін көзім жеткендей боп тұр, Майеке... Қосағын жаза алмай, ана кетіп барады Әнетке. Жесірімді бұзып барады әнікі... «Ерді намыс» деген болса, мен де тек тұра алмаспын. Қыздың күйеуі біздің Бесбесбай ініміз, өзі батыр, өзі сотқар. О да кеудесін кісіге бастырайын деп жүрген жоқ. Білдіргенім осы. Жә, не қылсам рауа, мынау Қауменнің қаншелегіне? — деді.

Өңі сұп-сұр, дырау қамшысын қымтып ұстап алған Салалы саусақтарында сабырсыз діріл бар.

Майбасар Базаралының Нұрғаным турасындағы сыбысын осы быйыл естіп, тісін басып жүруші еді. Көзі күлмдеп, танауы деліе түсіп, сұрланып алды да, бірақ түйіп, қысқа байлау айтты. Құпыя қып айтты.

— Қазір соқтықпа. Тек түнде тос. Оралады ғой Балбаланың босағасынан. Аянт амансыз, жан күмәнсіз, кұдай қол-аяғын бәйлап бергені сол емес пе, қанды мойын айыпкер етіп? Содан ары Бесбесбайың бар, Бесқасқаң бар, жасқанып қалсаң жер жұтсын дермін сендерді. Одан да, кұрып кет, білдің бе? — деп Манасты кеудеден түртті де, — бар! — деді.

Сол кеште Барлыбай жазығындағы Құнанбай ауылынаң жан-жаққа шашырай жастар топтары, осы атрапта иін тіресіп отырған, талай жүздеген ауылдар үстінен, «шимандай» ел арасымен өтіп бара жатып, еркін, әсем ән шырқады. Біресе, бұлбұл нақысты, көп ырғақты «Жыйырма бесті» созады. Бірде, назды қоңыр, кең тынысты «Жанбота» шығады. Тағы бірде, екпінді өршіл, сегіз сырлы «Жамбас сыйпар» кетеді. Бірғала қалқып, дария толқынындай атрапқа тарап кетіп жатқан, асыл Біржан өнегесі мен өнері. Сол әкелген Сары Арқаның қан қазнасы, кейде шырқап өрлеген Әмір, Оралбай үндерімен шығады. Кейде сызылта, жіңішкерте бұралтқан бірақ соншалық күшті және сонша алысқа тарап естіліп жатқан бойжеткен Балбала, сері сұлу Үмітей, сыпайы сынды Керімбала үндерімен сыр баяндайды.

Барлық ерке, еркін әндері: «өмір, өмір, сені сүйем!» Әнші өнерпаз бойынды кер, қанат қақ Сазды кеште назды көңіл сыр ашады. Азат, асыл шын жүрек шер

шағады. Кейде: «Қайдасың, таны, тап мені, қадірлі жар, қалқатай, қасиетің асқан қара көзім!» дейді.

Көрейін өз сорымнан ұстап алса...

осыны айтып жатқан қыз құрбандығы қандай!

Түскенде сен есіме, ей қарағым,
Жортайын аш бөрідей тау жебелеп.

дейтін жалынды жігіт қандай! Немесе:

Ақ боз үйдің сыртынан аттандырып,
«Қош, қалқатай» дегеннің естен кетпес

дейтін опалы жігіт қандай? Не болмаса:

Ақ дидарың көргенде балқыдым-ай

дейтін жүрек тыныстары толқынады! Қайырмалар болса, Қара көз «Айым», «Сәулетайым», «Қалқатайым», «Сабырым қалмас» деп үздігіп барады. Жан бергендей ұсынып, тірлік барлығымен, соңғы тынысын ашық жарға арнап, жан минажатын, жас дұғасын айтып жатады.

Тіл көмейден бал беріскен, балбұл жанған жастық оттары, Тобықты жайлауларының қоңыр, бейуақ кештерің, жай отындай сара тілің, өтіп жатыр. Біржанның бұл ел жасының бір алуанына әкеліп берген жүрек тілі, сезім нұры осы еді.

Сол кеште, Әнетке қарай беттеген Базаралы, ат үстінде ән салып келе жатқан Балбаланың сымбатты сұңғақ бойына, қыпша беліне тамашалай қарайды.

Сол кеште, Керімбала мен Оралбай қосылып, ән сәндейді. Өзі әнші болмаса да, әнді барынша сүйетін, Керімбаланың ағасы Әкімқожа, қатар келе жатып, қос әншіге жол бойы ән салғызады.

Сол кеште, жарық айлы, сырқұмар кеште, көп жолдастың қоршауында келе жатып, Әмір мен Үмітей саз қосады.

Сол кеште, үлкен өнер, әсерлі әнмен қоштасар кеште, отауда қалған Біржан мен Абай мәжілісінде тағы Әйгерім ән шырқап отыр. Ол әуелде:

— «Мен айттым ғой. Маған жетті ғой. Мені қойыңызшы, Абай! Біржан ағаның өзін естіп қалайық та!» деп, бірнеше рет өтініп, тартынып көріп еді.

Әйгерім әнді соншалық ықласты, ынталы тыңдаудан басқа өзі айтуды да жақсы көретін. Кұлақ қойып тыңдайтын, ұғарлық саналы жыйын арасында әдейі қанат-

танып, сүйсіне құмартып жырлайтын. Соңғы айлар ішінде, қасында Абай тыңдап отырса, ән салуы сол Абайдан алған жарастық, рахат, шаттық жалыны сыяқты болатын.

Біржан мен Абай қоса тыңдаған уақыттарда сол екеуіне ғана арнап, әр нақысына бар ынтасын, бар хұрмет, қызметін бағыстап айтқандай болады. Таң сәріде өз бұтағын тауып қонған, өзі туып өскен ұясының жанында өскен гүлдерге арнап отырып, шіміркене жырлаған — ән құмары — құмыр бұлбұлдай болатын-ды.

Бірақ, дәл осы бүгінгі кеште, әуелі ән айтқысы келмей іркілгені шын еді. Үйткені күндіз Абайға үлкен үйде айтылған наразылық, кейін, кешке жақын бұған да айтылған.

Абай Әйгерімге күндізгі сөздерді айтпай, аяп, жасырып қойса да, мұның өзін Айғыз бен Ділде шақырып ап, қатты, суық, ауыр сөздер айтқан. «Абайға айтқан сөз дарымаса да, саған айтылған ақыл сөз, үлкен сөзі далада қала алмайды» деп отырып, Байшораның, кедейдің қызы екені де, қолы жеткені де айтылған. «Қеуденді керме, аяғыңды аңдап бас.: көзіңді ашып қара, кімнің иығына шығам деп жүрсің!» дескен. Әйгерімнің өмірде ойына келіп көрмеген жат мінез, тәкаппарлық сыяқтының бәрін жала қып айтқан. Әйгерім көзіне жас келіп, бір жүдеп, әппақ боп, жанып сөнгендей, отқа түсіп шыққандай болған. Бойындағы әдеп пенен тәрбие, Абай достығына арналған адал жар жүрегі, және өзінің әнді сондай сүйетіндігі — бұған ешбір ақталу сөз айтуға рұхсат бермегендей еді. Әйгерім бір ауыз тіл қатпаған. Ән жазықсыз. Әсіресе бұның Абай бұйрығымен айтқан әндері, ең таза көңілмен, тек сүюмен, сүйсінуге арнап айтқан әні кіршіксіз де, жазықсыз. Бұны бала күнінен өз ауылында, кедей ата-ана үйінде айтқанда, ешбір жан кінә қып көрген емес-ті: жуан ауыл, әнге де жуандық, зорлық етеді екен. Осыны өз ішінде өзі ұғынып, үндемей кетті. «Айтқызған Абай ғой!» деп, ақталғысы да келген жоқ...

Бірақ ең ауыр тиген бір соққы, есінен кетпестей қорлау салған бір дерт: «Біз — бай ауылымыз, сен — күнге лайық кедейсің. Бұл аталы, ордалы ауыл. Сен оның малшысымен, құл ауылынан шыққан қоңсы-қолаңсың. Жолың жіңішке болып, жүрісің жалынышты болсын.

Басынды төмен салып жүр. Үнің шықпасын. Ол саған асқандық болады. Сен иә болатын теңдік емес!» дегендері. Соңшалық әділетсіз, тоңмойын, қыңыр зорлықтың күшін сезіп қайтты.

Содырлы ауылдың, қыянатшыл ауылдың Әйгерімді үркіте ренжіткен, құбыжық түсі осы еді.

Бірақ Абай мен Біржан да, осы кешке, осы отауда отырған Оспан қайнысы да, Ербол да Әйгерімнің іркілгеніне ерік берген жоқ.

Әсіресе, о жар, кесек сөзді Оспан, жеңгесінің қасына жантая сүйеніп кеп:

— Әй, Әйгерім, желегі басынан түспеген келін тілазар болғанын неше атаңнан көріп ең? Бұйырамыз! Айт, жаның барында! — деп, өзінің бар жеңгені аямай, қатты бұйырып, тілін алғызатын әдетіне басқан.

Әйгерім тамағын кенеп, еріксіз көнгенін білдіріп, ән шырқаған.

Бірнеше ауыз ән салды. Біржан мен Абай әдейі арнап, шәкірт әншінің сынды жырын тыңдағандай боп отырды. Олар өздері атап отырып, Әйгерімнің осы жаз бойы Біржаннан үйренген бар әндерін кезек-кезек айтқызды.

Бірақ Әйгерімнің қазіргі көңіл күйі, өзінің сында отырған әншілігін қысылып сезінуде емес. Жаңа кешке есіткен намыс соққысын жарадай сезген қалыпта. Ол жуан содыр күштің әділетсіз зорлығын, қазірде, барлық жазықсыз пак көңілімен намыстанып, қорланып сезеді. Бірақ соны ұққан сайын, Абайға, әсіресе, жан тартады. Қуантқан қызығы мол, қызу оты мол ыстық жарын жан-тәнімен жабысып сүйеді. Бұрынғы өмірінде бұндай қып сезбеген, алғысы аралас сүю жалынын, өз ішінен бүгін, әсіресе, айқын табады.

Сонысына орай, Абайдың да бұған қазіргі сәтте анық асықмасыдай, қарсы жалын атып, қызығып, сүйіп отырғанын аңғарады. Соны өзінің әні үстінде екі жақты қысым, қызудай таныған сайын, өзі де көркем сезім рахатымен өсе түскендей. Бір жағында у жатса, мұны кішірейтіп, жер қып табанға басып, жүн қылғысы келген зіл жатса, екінші жақтан, сол ренішті күйігін Абайдан әрі жасырып, әрі оған өзі де сүйгендігін танытып, арнап жырлайды.

Әйгерімнің осы әндері алғаш күміс қоңырау үнімен

шырқап барып, үлкен үйлер жаққа жетісімен, сол үйлерден отауға қарай Қалиқа жіберіліп еді.

Айталы, жырынды, және осы ауылдың бар жасырын сырын, ішкі қыбыр-жыбырын, у мен зәрін жақсы бағатын кексе абысын Әйгерімнің отауына кіргенде, үнсіз ғана, сұрланып кірген.

Ол өзінің келісімен-ақ, «Әйгерім аңғарар, қояр» деп еді. Әйгерім ән арасында тек орнынан тұрып, өзінен жоғарғы жерден орын берді де, Оспанның жаңа бұйрығы бойынша, тағы да әніне кіріскен.

Қалиқа өз көзінше Әйгерім айтқан бір ауыз әнді шала тыңдап бола бере, төмен отырған келіннің санын қатты шымшып, мытып отырды... Әйгерім әнді үзген жоқ. Бірақ мына қысым жанын тілгендей. «Жамбас сыйпардың» соңғы ырғағын қып-қызыл боп, от жалын жүзбен бітіре берді де, көзінен моншақ-моншақ ыстық жасын төгіп жіберіп, тоқтады. Қалиқаның ығында, қаға берісте отырып қалғандықтан, оның бұл жасын көрген кісі болған жоқ.

Қалиқа ғана сезген болса, ол шіміріккен жоқ, қайта ысқырғандай боп, шапшаң ғана сыбыр етіп:

— Жетті... Желікпе!.. — деп, бұйрық берді.

Әйгерім әні осымен тоқталған еді. Содан әрі Біржан-ның өз домбырасы гуіл қақты. Аға әншінің саңлақ, даңғыл, зор сұлу әуені өзі самқап шығып еді. Жайлау түнінің жұлдызды жарық аспанына, шырқап, шаншылып ән кетіп жатты...

Осы түнде, Әнет ішінде, сол Біржан әндерінің салдарынан туған бір оқшау уақытқа болды. Ол күй Базаралы басында болған еді.

Ымырт кезінде, Балбаланың белінен құмар құшағын жазбаған Базаралы, бой жеткен қыздың ауылына бірге келіп түскен.

Балбала Базаралыны шын сыйлаған, сүйген көңілімен, өз қасынан жібергісі келмей:

— Базыке, бүгін менің қонағым бол! — деп, ертіп келген-ді.

Балбаланың әкесі өлген болатын. Ауылының бас-көзі болған үлкен ағасы үйде жоқ екен. Базаралы ере келіп, үйге кіргеннен кейін, Балбаланың өзі рендес, байсал мінезді, кең жүзді, қызылсары бәйбіше біраз қысылып қалған. Шәй қайнаттыруға бұйрық берумен бірге, төсек-

тің аяқ жағына қызын шақырып алып, ақырын, сыбырлап сөйлеп:

— Қалқам-ау, не білгенің бар? Қайның Торғай болса, үрген итінің даусы естіліп, мына жерде отыр. «Үйіне өлде кімді неге әкеледі» десе, не дейім? Мен қара жер болмаймын ба? — деп еді.

Сабырлы, салмақты жүзді Балбала, әуелі әппақ тістерін тегіс көрсетіп, құпиялай күлді де:

— Апа, «аз күндік қонағымсың» деуші ең ғой! Қанша да сайран сала берер дейсің. Торғайыңа да басыбайлы боп барармыз, жаны шықпас. Базыкемді қайтіп қыйып, аулақ жүр дей аламын... Саспа! Күтіп сыйлап, қонақ етіп жібер! — деген.

Содан соң бір бағлан сойылып, үй іші жаңа көтерілген қазанмен жадырап, масайраған шақта, Балбала өдемі бір балқып тыңдаған, тыныш рахат көңілге кеп, Базаралыға арнап, өзінің өдемі әндерін созып айтып отырды. Ашық, қалжыңқой еркін мінезі Базаралыны бұрынғыдан да ұйытты. Жігіт Балбаладан бар бейілімен айналып отырған.

Сұлу қыздың шешесі мен бөлек отаудағы жеңгесі көп өтінген соң, қонақ жігіт Базаралының өзі де, көп ән айтты. Әңгіме, қалжың, әзілге де үй іші қарқ болғандай. Аса бір кең жарастық хұрмет кеші боп еді.

Дәл жатар кезде, шеше, Балбаланың аброй-атағын, қадірін қорғап, қызын жеңгесінің үйіне жатуға жіберді де, Базаралыны өзінің үлкен үйіне жатқызды. Ұйтуінің, әсіресе, бір себебі, кешкі отырыста осы үйге әншейінде келе қоймайтын бір-екі ересек балалар келіп кетті. Олар Торғай, Құлыншақ ауылының балалары екен. Өгізге міңгесіп елеңсіз боп келген. Қиімдері жүпіні, қозышы балалар сыяқты. Келген себептері де орынды. Күндіз қосылып кетпеді ме деп, қозысын іздеп жүрген, «жоқ қараушылар» болды. Бірақ, олар үйдің ішіндегі қонаққа, үй жандарының шырайына, қалжың-әзілге «қозыдан» көрі көп көңіл бөлген. Қулау балалар екенін бәйбіше сезіп, өздеріне ас ішкізіп жөнелткен-ді.

Осы балалар қойдың ішін аралаған боп, күзетшімен сөйлесіп, бөгеліп, түн ортасына дейін шұбалып жүріп алды. Тек Балбала оларды байқамаған, елемеген қалпында, үлкен үйге қонағын жатқызып, түндікті жауып,

өзі отауға қарай барып жатқан соң ғана, «қозышы» балалар кеткен-ді.

Шала шешініп жатқан Базаралы түн ортасы ауа бергенде, үлкен үйден ептеп шығып, Балбала жатқан отауға тура беттеді. Ай әлі батпаған, дала самаладай екен. Бозғыл отаудың түнлігі жабық. Ауылда күзетші де, ит атаулы да жым-жырт болған соң, жігіт айналаны елең қылмай, отау үйдің есігін көтеріп аша берді. Сүйткенде, отаудың көлеңке жағымен жасырынып келген еңгезердей үлкен бойлы, қара кісі Базаралыны иығынан ұстай алды.

— Тоқта!.. Былай жүр! — деп, бұйрық етті.

Ол Манас екен. Базаралы түк саспаған салқын жүзбен, сұрланып қана жалт қарап, таныды да:

— Уәй, Манаспысың? — деп еді.

— Манаспын ба, таласпын ба, біліп не қыласын, бері жүр! — деп, Манас тағы да ақырын дауыспен, бірақ зілді, ызалы үнмен бұйрық етті.

— Өй, тәйір алсын... Жөніңе кет!.. — деп, Базаралы елемей босанайын деп еді, Манас көнген жоқ.

— Балбаланың жаман атын қан жайлау білмесін десең, қайт былай! Жігіт болсаң, тым құрса, қыздың абройын төкпе! Болмаса, мен дәл осы босағада жанжал салам! Бол! — деді.

Базаралы басын шайқады да, кейін қозғалды. Отау жанынан екеуі де жырақтап, үйдің сыртына қарай басып еді. Сол кезде осы отаудың сыртындағы бірер түп тал жанынан үш жігіт шығып келді.

Сол төрт жігіт Базаралыны ортаға алып, кимелей бтырып, ауылдан ұзатып апара жатыр. Бір жігіт үлкен үйдің белдеуінде әлі ер-тоқымы алынбай, таңасып тұрған Базаралының семіз көк атын шешіп алып келді.

Содан әрі қолға түскен жігітті өз атына мінгізіп, өздері де аттарын тегіс мініп, барлық шоғырымен Торғай ауылдарына қарай кеткен...

Былай шыққан соң Базаралы:

— Босат, жібер сендер де жетіп отырған жеріңнің абройын төкпе! Ертең жұртқа жаман аты жәйылады! — деп, қатты салмақпен айтып көріп еді. Манастың қасындағы Көшпесбай және өзге екі жігіт ырк берген жоқ. Көшпесбай Балбаланың туған қайынысы. Өзінің ағасы Бесбесбай сыяқты, Манас тәрізді, о да алпам-

садай зор денелі, және балуан, сойылға да мықты, ер атанатын...

Ауылдан ұзап шыққанша Манас та, бұл да Базаралымен қысқа-қысқа болса да, тілге келгендей еді. Ауылдан әбден ұзап алған соң, төрт жігіт бірден ым қағысып кеп, Базаралыға қамшы басып, жабылып кетті. Атының да шылбыр тізгінін білектеріне шапшаң орап, қымтып апты. Содан соң Базаралы соққы да көрді. Осы түнде атынан, шапанынан да айрылды.

Таңертең, ел тұрған кезде, Абайды Айғыздың үйіне Майбасар шақыртқан екен. Абай сонда келгенде, бұл үйде Майбасардан басқа: Базаралы, Ербол, Айғыз, Нұрғаным отыр еді...

Майбасардың да мұнда кіргені жаңа болу керек. Абай үйге кірместен бұрын, тыста жүрген Оспаннан Базаралының сабалғанын естіп, қынжылып келіп еді.

Базаралы екеуі бір-бір қарастан-ақ көңіл күйлерін ұғысқандай болды. Қабақ танысты. Себепті айту да керек емес. Жалғыз-ақ, Базаралының оң жақ бетінде қамшы табы, қан қызыл дақ болып, жаман көрніп тұр еді. Сұлу жүзді, өр көңілді, нар жігітті осыншылық бағы көшкендей қорлық түсте көру, Абайға аяныш та, намыс болды.

Майбасар мұндай көңілде емес, ағы ақ, қызылы қызыл. Тіпті сүйсінгенін жасырмағандай, жайнаңдап сөйлейді. «Қалай ұрды, қанша ұрды?» дегенді де нашаланып сұрап, түгел білгісі келеді. Базаралы сұрланған жүзбен ызаланып қалып отыр. Майбасарға көп ашылып жауап айтпады. Соған жыны қоза түскен Майбасар, мынау жұрт алдында, әсіресе, өзі білетін сыбысы, сыры бар Нұрғаным алдында, жігітті жер қылмақ боп, бір сұм қулық ойлады.

Базаралыға сықсыя қарап отырып, бір танауынан мырс беріп күліп, табалауым дегендей қып:

— Базым, қамшы өзіңнің бетіңе де тиген ғой түрі! Құтырыпты-ау бұл Торғай, ә? Басыңа мініп, қырғый боп, қайткелі жүр бұл? — деді... Осы шаққа шейін тартынып, жүдегендей боп отырған Базаралы енді сұп-сұр болған жүзіне, дуылдап ыза намыс шығып, екі көзі Майбасарға қадала қарап, жалт етті.

— Е, Торғайдың торғай болмай, қырғый шыққанын жаңа біліп пе ең, сығыр?! Әуелі артыңа шоқайтып дән-

деткен өзін емес пе ең? Менің басыма, сенің артыңа мінген соң қырғый болмай, кім болушы еді? — деп салды. Бар жараны оп-оңай сілкіп тастап, кепі қайтқандай рахаттанып, сақ-сақ күлді.

Үй іші де тегіс қостап күліп еді. Майбасар аузын аша алмай, қақ басқа бір салғандай болды. Мойнын оқыс теріс бұрып салып:

— Әй, тіліңе шоқ тұссін, қан шелек! — деп, ұялғаннан күліп жіберді.

Абай соншалық рахаттанып, сүйсініп күліп кеп:

— Есіл, Базыке-ай, осындай найза тілің барда, сенен қазақтың қамшысы түгіл, мылтығының оғы да өтпес-ау!.. — деді.

Біржан сыяқты шет қонақтарға Базаралының бұл жайын бұл ауыл білдірмеуге тырысты. Сондықтан, Абай Базаралыға тез ғана ер-тоқымымен ат мінгізіп жөнелтуді өз міндетіне алды, Айғыз бен Нұрғанымға қарап:

— Базыкеңнің үстіне шапан, кемзал, басына тымақ кигізіңдер, — деді.

Кейін Базаралы жөнелерде, Абай айтқан ат-тұрманға қосымша етіп, Нұрғаным өз қолымен әдемі жаңа шапан әкеп, тыста Базаралының иығына жауып жатып, жұрт көзінен бір ғана қақас тауып:

— Қадіріңді қыймаймын, Базыкем. Тек өз басыңды неге кішірейттің? Ішіме от салдың ғой!.. — деп қалды.

Осы күн, түс ауған соң Біржан Құнанбайдың үлкен ауылынан аттанған еді. Кеше Әмір мен Үмітей қонаққа шақырып кеткен. Бүгін бұл қонақтар сонда болмақ.

Біржанға, дәл жүрер кезінде, Улжан өз үйінен, өз алдынан дәм татқызып отырып, бата берді де, оң сапар тіледі. Сонымен қатар, Айғыз, Нұрғанымдарға әкелгізіп тоғыз-тоғыз сый ұсынды. Біржанның өзіне өз қолынан үлкен күміс тайтұяқ сыйлады. Қасындағы бар жолдасына қоржын тола манат, мақпал сәлем-сауқыт берілді.

— Ауылыма келіп, мұндағы үлкен аға, кіші ініні өнеріңе қарқ қылып барасың. Қайда жүрсең жолың болсын. Өнерің, қадірің асын, шырағым. Біздің, апа, жеңге боп саған ұсынған жол-жорамыз осы. Бірзалықпен аттан!.. — деді.

Бұл үйде Біржан үлкен алғыс айтып:

— Ұлы-қызың игілігін көр, жақсы ана. Ауылыңда, елінде көргең сый-хұрметім қайда жүрсем есте болар:

Кұдай ырза, мен ырза! — деп Улжан, Айғыздардың қолдарын қос қолымен, кішілік хұрметпен тұтып, қош айтысып шықты.

Абайдың сыйы — Біржанның өзіне тартқан сары жорға ат, сонан соңғы бар жолдасына жетектеткен, және бірнеше жуан тұғыр екен.

Сондайлық қос-қосармен Біржандар Пұшантайға, Әмірдің қонағына жөнелгенде, Абай, Ербол, Әйгерім де бірге аттанды. Әйгерімді қалдырмай, бірге ала кел деп, Абайға көп тапсырған Үмітей мен Әмірдің тілегі бар-ды.

Соны ескеріп, Абай Әйгерімнің тартынғанына, ұялғанына болмай, ертіп алған.

Осы топ сол күні кешке, Кұнанбайдың үлкен әйелі Күнкенің ауылында, Әмір тіккізген үйде болды.

Бұл соңғы түнде де ән мол айтылып еді. Бірақ еттен кейін таңға шейін созылған Біржан-Абай мәжілісі де ұзақ болды.

Жаз бойы Біржанды тыңдап, ән қадірін, әннің хасиетін азамат өнерінің бір зор биігі деп бағалаған Абай, күндей толқынған көңлінен, естілмеген бір сыр жырын шығарған еді:

Кұлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй,
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең менше сүй!..

деп басталған өлеңін, Біржанға осы мәжілісте оқып берді. Біржан Абайды өз ішінен ойшыл, кемел жас көретін. Мынау өлең оның саналы ақын өнерін де шын өзгеше етіп танытты.

— Абайжан, менің әнім саған жақсы қозғау салды деуші ең. Сен болсаң, әндегі біздің өзіміз байқамай, елемеі жүрген түкпірді ашасың. Ендігі өміріме борыш арттың ғой! — деді.

— Ендеше, мүддеміз бір жерден шыққан екен, Біржан аға!

— Мүдде жолында біріміз ары, біріміз бері шыға жатармыз. Бір ғана саған айтып кетсем дегенім — өзіңнің әнді көтеріп қадірлегеніндей өлең-сөзді мен де ең алғаш бағалағаным осы десем не дейсің? Саған менің бергенім көп десең, маған сенің бергенің, жол азығың қанша екенін өзің де бір аңғарсаңшы! — деді.

Жаз бойы Біржаннан Абай барлық Орта жүз, Арғын, Найман, Керей, Уақтағы шешен биді, күйші, әншіні,

ақын-ақылқойды көп естіп, көп ұғынып еді. Соның бірі қазір есіне түсіп:

— Біржан аға, тек өнер қадірін білгеніміз анық болса, өмір тірлікте, басқа шауып, төске өрлеген өнерді ғана қадір тұтайық. Рас, онда сіздің аз болып, жалғыздық көруіңіз де хақ. Бірақ сол жақсылық жолы жаманшылықпен жарғыласу екенін ұмытпай сақтайық! — деді.

Бұл, екеуінің де табысып, түйіскен жеріндей болатын. Жанботаның, Азнабайдың апшысын әнмен қуырған Біржан, осы жолда өзінің бір қыймылын көрсеткен де кісідей.

Әңгіме сырлары сондайға көп сарқып, екі шабытты көңіл ұғысты да, сәл тыным тапты.

Кеш жатқан қонақтар түске жақын тұрып, шәй ішіп болған соң, тез жүруді талап етті.

Аттар ерттелгелі де бір талай уақыт болған еді.

Ақыры, Абай бастаған барлық Біржан достары, еркек-әйелі боп тысқа шығып, сал-серілерді қолтықтап тұрып аттандырған кезде, Біржан ең соңғы бір ағалық тілекті жас әншілерге жолдады.

— Әмір, өзің бастап, Әйгерім, Үмітей қосылып тұрып, «Жыйырма бесті» бір шырқандаршы! Менімен сендердің айтқан қош-қошың сол болсын, асыл інілерім! — деді.

Оқшау тілек. Бірақ Біржанның бойына сыятын—серілік, ерке тілек.

Абай мақұл көріп түсініп тұр. Жастар да іркілген жоқ, әсем қосылып шырқап кетті. Осылар бір ауыз айтып шыққанша көзін жұмыңқырап, азғана езу тартып, ұйып тыңдаған Біржан, атының үстінде тұрып, «енді бір сәт тоқтандаршы» дегендей белгі етті. Құндыз жиекті, жасыл барқыт, пұшпақ бөркін маңдайынан кейінірек шалқайтып тұрып, жаңағы жастарға еңкейіп, бас иіп, енді өзі бір ән шырқады. Бұрын, бұл, жаз бойы айтпаған ән болатын. Арманды, мұнды, кербез әннің қайырмасы шынды ашты.

Ей, боз бала-ай,
Өтті-ау заман-ай,
Қош бол аман!..

деп күлді де, өңі ағарып, қобалжыған Біржан, атының басын алыс сапарға қарай бұра берді.

Артынан қарап, қатып таңырқап тұрып қалған Абай-

ларға әнін әлі тыймай, арнап шырқап барады. Өзгеден бұрын бұл жөнді ұққан Абай еді.

— Мынасы жаңа ән!.. Дәл осы арада туған, бізбен қоштасып айтқан ән ғой!.. Шын шабыттың өзі ғой!.. — деп, қызығып, тындап қалды.

Абайдың осы сөзінөн, жаңа ән туып кетіп бара жатқанын аңғарған Әмір, ата жүгіріп кермеге барып, ерттеулі тұрған ала атқа қарғып мініп алды.

— Үйреніп қалам! Есте қалмай кеткені обал да! — деп шаба жөнелді. Ол сонымен қонақтарын қуып жетіп, бірге жанасып кете барды.

Біржан осы әнін тыймастан шырқап, қалқытып айтып бара жатты.

Абай тобы талмай тындап, әлі тұр... Ұзақ тұрды, ән бір сәт үзілген жоқ.

Ей, боз бала-ай,
Өтті-ау заман-ай,
Қош бол аман!..

Жолаушылар ұзап барады... Әйгерім, Үмітейлердің құлағына соңғы қайырма әлі де анық естіліп тұр. Алыстары көк жотаға қонақтар өрлеп барады.

— Қозы көш жерге кетті. Әлі естіліп тұр, неткен үн! — деп, Ербол тамаша сүйсініп тұр.

Енді бір азда, қонақтар әнін үзбестен, белден асты.

Әмір сол жотаның бер жағында қоштасып, қайта жортып келе жатыр. Абайлар оның оралып келгенінше үй сыртынан қозғалған жоқ.

Әмір үйреніп келді, тақай бөре: «Ей, боз бала-ай!» деп, жаңағы қайырманы айнытпай, дәл әкелді.

— Әннің аты не екен? — деп Үмітей сұрап еді, Әмір оқыс сұраудан аңырып қалып:

— Япырау, әттегенай, атын сұрамаппын ғой! — деді.

— Оның атын жаңа Ербол айтқан жоқ па? Қозы көш жерге шейін естіліп барады деді ғой. Атын Біржан да қоймаған шығар. Бұл — «Қозы көш» болсын да! — деп, Абай енді үйге қарай беттей берді.

Дәл осы кезде бұлардың қасына, сырлы қызыл таяғын ұстап, Күнке бәйбіше жетіпті. Бар жас, бастығы Абай боп, ол кісіге бет бұрып, кішілік амандық айтты. Әйгерім үлкен хұрмет білдіріп, қатты иіліп тәжім етті. Бірақ Күнке өзге жасқа қарамай, Абайға ғана көзін салды.

— Абай-ау, шырағым-ау, мұның не? Кімге өнеге беріп тұрсың? Біздің ауылдан қонақ осылай аттанғанды қашан көріп ең? Кімді асырып, асқақтатып тұрсың, осынша басындырып? Тым кұрса пәруәйсыздықты мына, алақұйын Әмірге берсең етті. Сені ествяр деген дәмем қайда, жарықтығым?! — деді.

Абай ызалана жаздап барып, өзін іркіп қалды да:

— Ап-ай, ойлағаныңыз — ауылдың, елдің жым-жыртты ғой. Сәнім сол дейсіз ғой. Бірақ ондай-ондай сән табылар, ән табылмайды ғой! — деп шімірікпей күлді де, жастарға қарай бұрылды. Ербол мен Әмір қостай күліп:

— Сән табылар, ән табылмас... — деп жарыса қайталасты.

Күнке сұрланып, түйіліп, Абай жаққа жиреніш көзін бір тастап, айналып кетті. Әмір енді еркін күліп:

— Абай аға, тілеуің берсін! Қашанғыдан бұрын үлкен әжемді ғана бір, жамбасқа алып, соғып бердіңіз ғой! — деді.

Әйгерім, Үмітейлер, бұл сыяқты кесек қалжаққа өте қысылып тұрып, қатты күлді де, ұялғандарынан отауды айналып, тез қашып кетісті. Еркін, ерке Әмір, әжесінің артынан әлі көз алмай қарап:

— Өл де маған... о несі екен, ән салса, Әмір діннен шыға ма екен? — деп, қыңыр тентектігіне басып, сылқ-сылқ күле берді.

3

Сол Біржан аттанып кетісімен, аз-ақ күн ішінде Олжай ортасына бір үлкен ылаң кірді. Бұның басы жайлаудың бір жым-жырт түнінде, жарық айлы аспанға, мұңлы жүдеу шер шаққан, нәзік ырғақ әнмен басталды.

Ел бауырға түсіп келе жатқан кез болған еді. Жайлаудан екі жаққа айрылыса көшкен жапсарлас Тобықты мен Керейдің барымташы мен жортуылшылары осы кезде түн шабуылын жиілете береді. Әр түнде: «алып кетті», «тиіп кетті» деп, ел іші даурығып жүр.

Осындай тынышсыз күндерде сақтық ойлаған Жігітек, жылқысының түнгі өрісін қалың елдің ортасына, ішке қарай беттетуші еді. Сол жылқы Қараша, Қаумен ауылдары отырған Суық бұлақтан кешкі су ішіп өргенде, Сыбайлас — Қаршығалы өлкесін бетке алып жайылған.

Алды-салды көп болатын кезде, дәмелі ер азамат түн баласында жылқыны барлап, ат үстінде болады.

Өз әкесінің жылқысы жоққа тән, ап-аз болса да, жылғы бағуды сылтау етіп, бүгін жылқышыларға еріп Оралбай да шыққан.

Жылқыда Қараша балаларынан өзі мықты, өзі жау түсіргіш Абылғазы бар.

Ол семізден жараған аяңшыл қара ала атқа мініп, қатқан қара сойылын ерінің алдына көлденең салыпты. Жеңіл сұр шекпеннің омырауын жарық айға қарсы ашып тастап, кішкене тымақтың бір құлағын ішіне жымыра киіп, Оралбайға әңгіме айтқызып, өзі анда-санда бір шырт түкіріп тастап, көп жылқыдан ұзаққырап шығып, жер шалып келеді.

Жылқының жайылысымен, жер шалумен түк жұмысы жоқ, тек қана түс тұманында жүргендей боп, сұп-сұр болған жүдеу Оралбай, Абылғазыдай жақын ағайын жасы үлкен ағаға іштегі шерін айтып келе жатыр. Үйден осы бүгін атқа мініп шыққанда да, қайда барарын, қайтерін білмеген делсал дерттен шыққан. Уйқы, күлкісіз күн кешкелі де көп болды.

Ағып сөнген жұлдыздай, мұның қыял жұлдызы сонша жарқырап ақты да, енді міні өшіп барады. Өшкен емей немене! Қызығын, ыстық жалынын бұған дәл осы жылы бір ғана кеште ашқан Керімбала, аз күнде бұның көзінен ғайып болмақ.

«Қаракесектен күйеуі келеді. Осы жолы алғалы келеді, әкетеді» дейді. Енді Оралбай тек дерт кұшып, айрылу зарын зарлап қана қалғалы тұр. Істер шара деген бар ма дүниеде, жоқ па? Өмір жастықтан осыдан басқа тілегі жоқ. Ілгері тілеудің бәрі де орындалмай-ақ қойсын. Қысқа тілеу, бір-ақ тілеу тілесін жас! Сонысы осы жол— тек Керімбала! Соның жолында өлу. Бірақ білегінен ұстап өлу. Ұзын өрім, қолаң қара шашын Оралбай өз мойнынан асып тастап, қыпша белінен бұралта кұшып тұратын, айрылмайтын күн болса, одан арғы дүние өртеніп кеп, мұны жұтсын! Арманы да, қыңқ етіп қынжылуы да болмас еді.

Оралбайдың Абылғазыға шаққан зары сол. Осы жылы көктемде, Біржан келместен бір ай бұрын, екі жас біріне бірі сыр ашқан екен де, содан бері жан жүзіне білдірмей, іштен тынып жүреді екен. Жігіт мұның үн

қатпай, сыр бермей тындаған Абылғазы, Оралбай әңгімесінің аяғында аз ғана сөз салды.

Абылғазы емендей, шақпақ сүйек, зіл салмақты адам еді. Оралбайға әуелі «оң, теріс» деп түк айтпай, тек қана бір жәйды білмек болды.

— Қыз қалай? О да сендей ынтық па? — деді.

— Қыз, «жаным сенімен бірге шықсашы!» деп еді.

— Ендеше, серттен тайғанды әруақ атсын. Тәуекел қыл да, тас жүт!.. — деп бір-ақ түйді.

Оралбайдың үлкендер ішінде, ақыл салғаны осы болатын. Тіл көмегі болса да мынандай мырза көмекке қуанып кетті. Ендігі бір ғана күдігі Базаралы екен.

— Базыкем не дейді? Тәуекел етсем, сол қайтеді? — деді.

Абылғазы оған да іркілген жоқ.

— Қызың Керімбала болса, ондай жақсы сұлудан «жан ая» дейтін Базаралы ма екен!? Өзінің кеше ғана қол аяғын байлатқан Балбаласын қайтеді? Істеріңді істеп ал. Одан ары Базаралы түгіл, бар Жігітек саған болысады. Болыспай қайда барушы еді? — деді.

Оралбай мынау ақылды естігенде, астындағы күміс күйрек, ақ көк атын қамшылай жалақтатып, дүр сілкінгендей болды.

Дәл осы уақытта, екі шалғыншы Қаршығалы жақтағы соңғы бір ұзын белге шығып қалған екен. Аттарын тоқтатып, аз аял қып, тың тыңдай бергенде-ақ, Оралбайдың құлағына Қаршығалы жақтан жіп-жіңішке боп, сызыла созылып келіп тұрған ән естілді. Еркіне қоймай «қайдасын?» деп, іздеп шарлайды. Үзіліп, талып жетіп, еміс естіліп тұрса да, әлде бір сабырсыз жүрек шырқырап шақырады.

Оралбайдың тақаты қалмады.

— Ағатай-ау, мынау ән мені шақырып тұр ғой! Өзі дәл Бөкенші жайлауынан, Қаршығалыдан, тіпті Сүгір ауылының үстінен шығып тұр ғой! — деді. Аты да тыным ала алмай, ай астында жарқ беріп көлбендеп, шырқ айналады.

— Рас, Сүгір аулынан шығып тұр... Алда сорлы-ай, тілеуің қабыл екен ғой! — деп, Абылғазы кеңкілдеп, күліп қойды.

Хатерден қашатын Абылғазы емес. Бағанадан Оралбайға айтқаны: оның қыйналып, ойланып айтқан кеңесі емес-ті. Жым-жырт тыныштықтан да, ат үсті әбігер қақ-

тығысты тілеп жүретін әдеті болатын. Сол себепті, жігіт қызуына шоқ тастап қыздыра түсу, бұған бір ермек көрінген. Рас, ылаң шықса одан жасқанып, бой тасалап қашатын да Абылғазы емес. Мына қара ала ат, мына келкен қара сойылды, осы Оралбай үшін сілтеуден іркілмейді.

Оралбайдай жалын билеген жастын, шынымен өз бетіне қарай ақыл берерлік кісі іздегенде, ақылдасары да осы Абылғазы екен...

Жас жігіт енді тақат қыла алмай:

— Айтқаның шын болса, енді жүрші, бірге жүрші, Аба аға! Бағым ба, сорым ба, осының шақырғаны — мен ғой! Жалтарғанша, жерге кірсемші! — деді.

Сонымен екеуі:

«Жүр! Жүр!» — десіп ап, тебініп жіберіп, ойдан төмен ағыза жөнелісті.

Оралбай осыдан аз бұрын, ойындағы тілек байлауы не екенін, өзі де атап айта алмайтын еді. Қазір, ақ боз аттың екпінді желімен бірге соққан, күйындай сабырсыз, бір ғана арманы бар.

Мұның тақатсыз жүрегіне, жаңағы ән, Керімбаланың өз әні боп, даусыз сол ғана боп танылады. Кім айтқанын білмесе де, «сол!» дейді... Шауып келе жатып, көз алдында, әнменен толқыған ынтығының әсем бұғақты ақ тамағын, жұп-жұмыр әппақ мойнын көріп келе жатқандай.

Қазіргі байлауын, дәл осы кештегі әмірі күшті, күдірет әні болмаса, ол әлі талай күн тебіреніп, толғанып барып шешер ме еді! Ал, бүгін ән шықты да, жүрек отын найзағай ойнатты. Мөлдір сулы өзені бар, шалқия төстиген кең көк өзек — Қаршығалы, қазір ай астында сұлу сәулеге оранып, ақшыл тартады. Түс мекеніндей боп әппақ бұға ораныпты. Өзеннен, шалғыннан шыққан түн буы, кей ауылдарды орай қымтап, көзден тасалайды. Өлкені өрлей қонған он шақты ауылдың көбі жатқан. Оттар сөніп, түңліктер жабылған. Тек қана, оқта-текте әр тұстан ұйқылы үнмен күзетші айтақтап қояды. Иттер де көп үрмейді.

Сол қалғыған өлкеде, барған сайын айқындап, ән өктейді. Жігіттер шауып келе жатып, танып келеді, әйел әні... Сүгір ауылы — ортадағы көп үйлі ауыл еді, ән соның үстіне қарай шақырғандай.

Бірақ екі жігіт дәл Сүгір ауылының өзіне тақап келгенде, ән мұнда емес, қақ қасындағы ауылда екені білінді.

Оралбай, Сүгір ауылынан басқа ауылдың әні боп шыққанына түңілген жоқ. Үйткені, жақындап тыңдаған сайын, ол әр ырғағынан, әсем зор қалпынан, Керімбаланың әнін әбден таныған.

Алыстан шақырып әкелген, еркін алған ән, мұның жүрегін адастырмай, сүйгенінің әні боп шыққанына, сабырсыз жігіт тәубе еткендей. Ішінен: «қандай жақсы ырым еді», «жүрегімді жүрегің қан жайлаудың қалың елінің арасынан, қараңғы кеште адаспай танып, шақырып алғаны қалай еді!» деп, Керімбалаға алғыс бейілін барыстап келеді.

Мезгілсіз дүсірлетіп келген екі атты, ән шыққан ауылдың көп итін шулата үргізді. Ән, бірақ сонда да үзіліп, баяулаған жоқ. Көп иттің, көп үнмен өшігіп үрісі қалындай беріп, ауылдың өзге үндерін жасыруға тырысса да, Оралбай кұлағы енді Керімбаланың «Жыйырма бесті» айтып тұрғанын аңғарды. Иттердің арсылдап үрген мазасыз даңғазалығы, дәл осы күндегі, Оралбай, Керімбала айналасындағы суық дүние бітімсіздігі сыяқты.

Керімбала мен жеңгесі Қапаны мынау көрші ауылдың бір бой жеткені бастаңғыға шақырып, «алты бақан» кұрған екен. Бағанадан бері, жас жыйын қайта-қайта алты бақанға Керімбаланы мінгізіп, әнін тыңдап тұр еді.

«Жақында ұзатылады-ау. Жат елдің адамы боп кете барады-ау. Есіл қыршын, жақсы бой жеткен!» деп, ішінен Керімбаланы қыймай, бірақ сыртқа шығарып тіл қатпай, капаланып тұрған кұрбы қыздар, әсіресе, жеңгелер көп. Қапа сыяқты аса тату, есті жеңге бүгін Керімбаладан басқаның көбіне ән кезегін бермей, тек өзінің қайын сіндісіне ғана мұн шағуға ерік беріпті. Өз қолымен арқанды ырғап тұрып, оқта-текте үнсіз жасын Керімбаладан жасырып, сығып тастап тұр.

Оралбай осы бір сәтке келді. Ақ атты, ақ сойылды, жіп-жіңішке сұңғақ бойлы жас жігіт, алты бақанға жолдасынан бұрын жетті. Тыққыршып шырқ айналған атынан Оралбай сарт етіп түскенде, Керімбаланың үні үзіліп қалды. Айдың әлсіз ақ сәулесінен туғандай, бу мен нұрдың тып-тыныш шағынан пайда болғандай жігіт келді.

Гайыптан пайда болған қыял жасы — түн жігіті, әнмен таласып, өзі де әндей боп келген сыяқты.

Оралбай асыға басып, алты бақанға келгенде, тіл септігі аз, тек көңіл, қабақ, әр қыймыл ғана: «Келдің бе? Көрдім бе!» дегендей.

Керімбала ешкімнен қаймықпастан кеп, жігіттің қолынан ұстап, саусақтарын қысты да, алты бақанға тартты.

Жыйын жұрт екі әншіге қуанып, қызыға тұрып, кезек берді.

«Ақ дидарың көргенде балқыдым-ай!»...

деп, Оралбай бастап, Керімбала нақыстап еріп кетті. Екеуінің сағынысып келген жүздері, ай астында әппақ боп сұрланып қобалжыйды. Аға әнші, ұмытпас Біржан қастарына кеп, «қосағыңмен ағар» деп, жігіт батасын беріп, бар қыйынға батыл бастап тұрғандай.

Керімбала мен Оралбай көп ән салды. Сағынысып, зарығып қалған жүректер сөзбен айтыса алмас шер, сырларын әнмен үзбей айтады. Біресе кезектеп, бірін-бірі тыңдап алып, біресе, айырылыса алмай, қызық шаққа қана алмай, қосылып айтады. Сол әндер екеуін елтітіп, ақыл мен еркін де алды... Барлық алдағы өмір байлауын да жасатты.

Абылғазы мына екі жастың ажарына көп қарап, үйлес үндерін көп тыңдап тұрып: «мына екеуін өлім ғана айырар» деген ойға кеп еді.

Өзі Әкімқожаның келіншегі Қапамен құрдасша ойнайтын. Шынында, Әкімқожа екеуінің жақ шамалары да жақын. Және ағайын ішінде үнемі тату, сыйлас болатын. Аз сөзбен, бір аға, бір жеңге тез ұғысты да, барлық жасты өздері меңгеріп, билеп алып, Керімбала мен Оралбайды өзге топтан бөліп жіберді.

Оралбай Керімбаланың қыпша белінен құшып, қысып тұрып, өзінің бүгінгі түнде немен келгенін айта бастап еді, Керімбала көп сөйлескен жоқ.

— Жаным, жарығым! — деп, жігіттің бетіне ып-ыстық бетін басты. Көзі толы жас бар. Аздан соң жасын жұтқандай боп, тамағын бір кенеп, бар дүниеге кейісті шағымын білдірді.

— Құдайдың құртар күні, қу күні келіп қалды ғой сені мен менің басыма! Бірақ ойым ойға, саным санға бөлінсе де, сенен айрылар мұршам жоқ. Немен келгенің-

ді түсіндім. Әнеу күні бір айтқанында сұмдық көріп ем. Енді ерік өзінде... Баста! Біз де ұрпағы едік қой. Әруақтар жар болсын, жарым! — деді.

Оралбай өзінің осындай ынтығынан, «жарым» деген сөзді есіткенде, жанып кеткендей боп, жабыса сүйіп, үнсіз қатып қалды... «Жаным, жарым» деп, Керімбаланың өзі айтқан анық кұштар үнін, сыбырмен қатты кұмарлық сыбырмен айтты.

Осыдан соң бір-ақ күн өтті. Келесі түнде Оралбай қасына кұрбылас үш жігітті ертіп алып кеп, Керімбаланы алып қашты.

Екі жастың есін алған жалыны бұларды осындай шаққа жеткізді. Олжай іші болса, үстіндегі аспан жарылып, жай оты төгілгендей, өрекіп бұлді.

Керімбала, Сүгірдей көп «көк аласы» бар, мыңды айдаған байдың қызы. Берген жері Қаракесек, Қамбардың мықты, малды жері. Содан сан рет айғыр үйірмен, қыруар жылқы алған Сүгір, енді қызының отауын көтеріп, «ырғап, жырғап» ұзатқалы отырған.

Бөжей, Сүйіндік заманынан бері бұл күнге шейін Жігітек, Бөкенші арасында араздық салқыны түсіп көрмеген еді. Бірақ мына жастардың мынау қылығы енді Бөкеншіні тұтас тулатып, өртке салғандай болды. Жәй Бөкеншінің бірі де емес, өзі Сүгір. Бұл күнде Сүйіндік өлген, ендігі тізгін көбі осы Сүгірде болатын. Көп жылқысының арасында «біреуге ат майын», «біреуге ат сауырын» дегенді бергіштей жүріп, Сүгір салмағы күшті бай боп алған.

Ол содан асып, жуансып та, панданып та жүретін. Сонғы жылдар Бөкенші ішінде бір қалжың лақап барды. Сүгір бай қылаң жылқыға мінген кісіні көрсе:

«Мынаның мінгені менікі емес пе?» деп айтады дейтін. Енді сол Сүгірге қараған Бөкеншінің Байгөбек, Жангөбектей үлкен аталары, Борсақ, Дәлекендей қоңсы туысы түгел дүрлікті.

Сүгірдің Әкімқожа, Балқожа, Нұрқожа деген балаларымен өзі боп тулағанда, «әуелі Жігітектің жылқысын тиіп аламыз» деп бір жасанды. Қауменді шауып аламыз деп бір лоқыды. Иісі Жігітекке: «тұрысар жерін айтсын, болмаса бір күн, бір түн ішінде қыз бен жігітті алдыма қол-аяғын байлап әкеп салсын!» деп, бір айбат шекті... Осындай өрттей шалқыған жыйын ашуы, әр жаққа бір лап беріп кеп, аяғында, Бөжей ауылына кісі салды.

Бұл күнде Жігітектің бұрынғы басшылары — Бөжей ғана емес, Байдалы, Түсіп те қайтыс болған. Енді ел сөзіне не болып, біркелкі жас буын шығып еді. Олар: Бөжейдің балалары Жабай, Әділ. Сонан соң жаңа пері боп атанған табанды, қырыс Бейсембі. Және «ку бастан куырдақтық ет алады» дейтін, қан сүлік Әбділдә болатын.

Таңертең жаманат біліне салысымен, Бөкеншінің шақыпай жыйналысып, әбігерге түскенін, сыбайлас Жігітек күні бойы естіп, біліп отырған-ды. Әсіресе, бір ғана белдің астында отырған Қарашаның ауылы, дамыл алмай хабарланып тұрды. Жансыздар жіберіп, Бөкеншінің әр саққа толқыған, іштей сөйлескен ашу кеңесінің де бәрін білді. Өздері біле тұра, өзге Жігітекке де қайта-қайта кісі шаптырып, хабарлап тұрған.

«Жылқы аламыз!», «Шауып аламыз» деген сөздер Жігітекті Бөкеншіге сол күні-ақ жауықтырып қойып еді. Өзінің саны көп, өзі өмірде соғыс шабуылдан қорқып, үркіп көрмеген Жігітек, сол күні түстен кейін-ақ, сойылшоқпарын белдеуіне қыстырып, жарау аттың бәрін ерттеп мініп, суыта бастады.

Бөкенші болса, Жігітекке кісі салумен қатар, ес жыя бере, көлденең, ара ағайынға да кісі шаптырған. Жігітек те Бөкенші дақбыртын ести сала, сол ара ағайынға қос-қос аттап кісі жөнелтті.

Екі елдің де бұл жөнде: «араға кірісіп, жөн айтсын, арандатпасын» деп сөз салғаны — Айдос.

Олжай үшке бөлінгенде — сол Айдос, Қайдос, Жігітек боп тарайды. Қайдосы бүгінгі Бөкенші. Айдос болса, осы маңдағы Тобықты ішіне күші мәлім, ісі мәлім — Ырғызбай, және Көтібақ, Толай, Торғай — төрт ата болады.

Айдос деп сөз салатын екі ағайын, сол Ырғызбай, Көтібақтарға тегіс жағалай хабар айтқызды. Арнаулы кісіні Құнанбай ауылына, Құлыншақ ауылына жіберген. Көтібақта Байсалдың орнына бұл күнде ел сөзін ұстайтын — Жиренше бар. Соған да екі жақтың шапқыншылары кезек келген.

«Айдос» деп, тобына сәлем жолдап жатқандықтан, Жиренше де, Толай, Торғай адамдары да өз беттерімен жауап айтысқан жоқ. Ырғызбай ішіне бас қосып, Құнанбай ауылына келіскен. Кешелер Біржан аттанған Барлыбай өзеніндегі Ұлжан ауылына жыйылып жатты.

Ырғызбайды алса, бүгін Күннанбайдың өзі жоқ. Ендігі қалған ауылдарының бұндайда сөз ұстайтын үлкені мен пысығы — Майбасар, Тәкежан. Ол екеуі алғашқы дақпырт шығысымен, өздерін «іздегендер сол жерден тапсын» деп, Улжан үйіне — Өскенбайдың кара шаңырағына орнап жатыр.

Осыншалық көп әбігердің себепшісі екі жас, бүгін таң аткалы әлі күнге орын тауып, байыздай алмай жүр.

Әуелі, Қаумен, Қараша ауылдарында қалуға болмайтын болды. Бөкеншіге қонысы жақын. Сүгірдің ашу сөзі шыққан сайын, тілеулес жеңге-құрбылар, жастарды бұл арадан жалтартуды хажет десті. Қанды мойын айыпкер деп, алдымен көздейтіні осы ауылдар болған соң, шынында, бұнда болуға жол қалмады.

Одан сырғыған соң, иісі Жігіттектің қарқарадай көрінетін атасы, көп Тобықтының ескі шаңырағы — Кеңгірбайдың ауылын паналатпақ болысып, сонда әкеліп жасырып еді.

Кейін Бөкенші елшісі тура осы ауылға кеп түсе бастаған соң: «біреу болмаса, біреу сыбыр беріп қояр. Бөжейдің орнына ел пәлесі орнап қалар» деп, бұл ауылдан да сырғытты.

Содан кейін, бір кезек, қазіргі жастың абройлысы және өзі табанды мықтысы деп, Бейсембінің ауылына жылжытып еді. Бейсембінікі бір ғана шәй ішкізуге жарады. Содан ары Бейсембі: «ертең мен Бөкеншімен тартысқа түсем. Сонда сөзге сынық боламын. Бұл жерден тайғыза тұрындар!» деп, ол да сырғытып жіберді. Кешке шейін осындай түртпекпен жүрген Оралбайдың намысы қайнап: «Базаралының өзі келсін. Бауырым бар еді десе, осы бүгінгі күн көзіме бір көрінсін!» деген. Ызалы қысымда тұрып айтқан, соншалық қысқа, сондайлық қатты, суық сөз еді.

Осы сәлемді ести сала Базаралы атқа мінген. Ол өзі ең әуелі бұл істі естігенде, ғажап халға ауысып, бір ауыз үн қатпаған. Оң дегені де, теріс дегені де мәлім емес. Не бір қатты ашу ма? Не болмаса тістеніп алып «өле көрсем де, шыдадым» деген жігер-қайрат бекінісі ме? Әйтеуір, қатты сезім бұны буып-түйді де, әлі күнге үнсіз жүрген. Бірақ соның орайына, күні бойы, тек айналадағы жұрттың үнін қас қақпай тыңдаумен болған. Ол Бөкеншінің, шарасынан асып, бұрқ-сарқ етіп жатқан хабарын да есітті. Жат хабарды Жігітек алғаш естіген

жерде, бір талай ақсақал, қарасақал боп, Оралбайды қатты кінәлағанын да есітті. Ол ғана емес, кейбір топтың әуелде: «Бөкеншімен кетіспейміз. Ағайын бетін не деп көреміз? Екі тентек ісі болса, елге ылаң болмасын. Жігітке айып тартқызып, қызды қайырту керек» дегендерін де естіген. Осыны да үнсіз, жауапсыз тыңдап шыққан-ды.

Тек түстен соң ғана Бөкеншінің «жылқы алам», «ауыл шабам», «Жігітекпен жасасып, соғысам» деген асқақ сөзі келе бастаған соң, Жігітек жыйындарының беті өзгере бастады.

Өзгерткен бір себеп — сол хабар болса, екінші себеп — бір топ жастар мінезі болды. Бұлардың басы — Қарашаның Абылғазысы.

Ол, Оралбай ісі Бөкеншіге мәлім болысымен-ақ, ат үстінен түскен жоқ. Тіпті елден бұрын кеп, Керімбалаға өзі амандасып: «қадамың құтты болсын!» деп көңіл білдірген. Аға жақынның ең алды өзі еді.

Содан соң күні бойы, не қойшы-қозышыны, немесе бие қайтарған бала жігіттерді, не ел қыдырған қатындарды жансыз етіп, Бөкеншіге құлағын түріп отырған. Бұл адамдары, тек сыртқы қыймыл-қозғалысты бағатын «сырт көз» болса, содан соңғы ең бір шебер ісі — өз ауылындағы Бөкенші қызы, бір келіншекті дәл Сүгір ауылының өзіне ерте жіберіп қойған. Сол келіншек барысымен Қапаға жетіп, күні бойы Әкімқожа мен Қапаның отауында болды. Қасында тайға мінген Ержан деген бала бар еді — қайнысы болатын. Соны Қапамен екеуі Абылғазыға кезек сәлем айтып, күн ұзын талай жіберіп алды. Баланы бір белдің астында Абылғазының қойшылары тосып, қайта жіберіп отыратын. Керімбаланы өзі аттандырып салып, Қапа таңертең Әкімқожадан қатты таяқ жеген-ді. «Сенен жасырын сыры жоқ. Ауылға қастық еттің!» деп, күйеуі сабаса да, Қапа қайын сіңлісінің тілеуінен бетін бұрмаған. Үндемей, сыр бермей таяқты көтерген де, енді шамасы келгенше Оралбай мен Керімбаланың керегіне жарамақ еді.

Бар Жігітекке, Бөкенші туралы ең деректі сөзді алып келген Абылғазы, үлкен ептілік жасады.

Ол, әуелі Оралбайды ақтайтын кісі боп келген жоқ. Дел-салда отырған жыйын, Оралбайды ұстап беруді де, Бөкеншіге қарсы тұруды да шеше алмай отырғанда, Абылғазы Бөжей үйіне келді. Ақ сақал, қара сақалдың

тап ортасына батыл басып кіріп, үй ортасына бір тізелеп, жүгініп отырды. Тымағын алғанда, сұлу біткен кесек жүзі салқын еді. Үлкен басын, соғысармандай боп, ақ шытпен қатты байлап апты.

Бөкенші сөзі шыдамнан асып бара жатқанын, әсіресе, айта келді. «Ауыл шаппақ, жылқыға тимек, тұрысағың жер айтысып, өліспек. Бұған енді қызды қайтарғаның да шара болатын емес. Қанды мойын айыпкер боп, жазықты тіл тартпас боп, түгел Жігітек тізе бүгетін боп тұр. Одан басқаға Бөкенші ашуы қайтатын емес. Ендеше соған білгенінді қыл, әкетай, елдіктен кетіппіз. Қор болыппыз, ашуыңды тарқат, саба мені. Ашуыңды бас, малыңды ал! Мені қатын ет, үйткені, менде азамат жоқ. Менде қауқар жоқ, қормын» дейік. «Сүйтіп, алдына түсейік!» деп, Жігітек намысын қатты соққыға алған. Содан қайта сұрлана түсіп, суық құбылып алып:

— Сонша жер табанға түсіп, жалпыетек болар не дүниені бүлдіріппін?! Екі ғана, ес тоқтатпаған жастың албырттығы ма? Сол үшін елдіктен, әруақтан, ежелгі достықтан кетер болса, ол Бөкеншінің сені қыймағаны қайсы? Ол сені қыйып қорлап кетсе, сен неңді аяп іркілесің? Нең қалып еді? — деп, аса өткір сөйлеп, батыл келген.

Осы сөзден соң Жігітек берік байлау жасамаса да, бірақ таңертеңнен бергі екіұдайлықтан, былқ-сылқтан арылып, сөзді бір араға түйген-ді. Сол түйіні бойынша, істің бәрін Бөкеншінің өз мінезіне қарай істейтін болады. Жігітек қазір жауапкер ел, сондықтан өзгенің аңысын аңдау, ең үлкен тәсіл болмаққа керек. Әзірше Бөкеншінің алдына түсіп, айыпкер боп беталды бойсұнбайды. «Бөкенші жақсы сөйлесе, жақсы ағайынның көңлін дауалаймыз. Жаман сөйлесе, кінә өз мойнында — жығыла кете алмаймыз!» деп, сөзді осыған сарыққан.

Базаралы бұл кеңесті де өз құлағымен естіп, үн қатпай кеткен еді.

Қоналқалық орын таба алмай жүрген айыпкер інісі мен жаңа келініне келе жатқанда, осындай көп хабарға қанып келген-ді.

Оралбай мен Керімбаланы кешке жақын, бір үш-төрт үйлі кішкене кедей ауылға әкелісіп еді. Жүдеу үйдің иесі — жас жігіт Бөкембай бұлардан үркіп қорықпады.

— Сенен жаным аяулы емес. Осында бол! — деп, азылағының бірін сойып жатыр.

Базаралы осы үйге келсе де, Оралбаймен көп сөйлескен жоқ. Оның өзін тіпті сөйлеткен де жоқ. Тек, Керімбала мен екеуіне қатар ескертіп:

— Ел көзіне тентек болсандар да, несіз, панасыз емессіндер. Кінәласса да, қайда кетуші еді жұртың? Көтермейім десе де, көтереді ауыртпалығыңды. Болар іс болды, тек өкінбөңдер. Берілмейсіндер, бергізбейміз!.. Бермеймін, қасындамын. Өзім хабарласып тұрам! — деген.

Осының алдында дәл осы соңғы айтқан байлауына өзі бекінген соң, түс ауа, Абайға хат жазып, кісі жіберіп еді.

Салмақ салып, ағалық, базналық бәрін қосып, «болды бір іс. Аралас, тартынба, қорған бол. Тіпті болмасқа кетер болса, билігін өзің айт» деп тапсырған.

Абай осы сәлемді естіген жерде, оның қасында Ербол мен Әмір бар-ды. Сол екеуіне ақылдасқандай боп: — Жә, біз бұған не дейді екеміз? — деп, бір қойып еді.

Әсіресе барлағаны Ербол болатын. Соған қарап:

— Бөкенші — өзін болсаң, Жігітек бауырың. Оның ішінде Оралбай, Керімбала болса — тілеуің бір кұрбың, тату жас, достарың. Әуре-сарсаң осы болушы ма еді, бұл қалай болды, Ербол?! — деді.

Ербол өзі де осындай толқында болатын.

— Мұның бәрінен жаманы, ара ағайынның мінезі болады. Сол деген жерден шықпайды ғой, Абай. Осындайдың тұсында пәлені басам демей, түлкі бұлтаққа салатындар көп шығады. Мынау екі жас қапыда сондай пәленің сылтауы болғалы тұр. Қолдан келсе, пәлені өрбітпе. Жаны ашығанның ісі сол! Менің ақылым осы-ақ! — деді.

Абай өз досына аса бір ырзалықпен қарады. «Бөкеншімін» деп ұранға қызып отырған жоқ. Абайға: «сен өз басың адам боп, азаматтық биіктен табыл!» деп отыр... Және сөзі, шын тереңдеп ойлайтын кісінің түкпірлі сөзі... Ербол туралы ішінен қорытқаны: «бұның — адал адамның да, еркектің де сөзі ғой. Түбінде Ербол осы елдің сүбе адамының бірі болады-ау, бара-бара!» деп білді.

Әмір өзіне арналған сөз болмаса да, Ербол тоқтай салысымен, іле сөйлеп жатыр. Абай Ербол туралы ойлап қалып, оның сөзінің басын аңғармап еді. Енді тыңдаса, жас, таза бейіл, қызу жігіт:

— ... Оралбай мен Керімбаладан аянып қалғанымыз уят. Бар көмегіне жарау керек. Қаракесек азар болса мал алар, айыбын алар... Болыспай қала алмаспыз... Мен, мінеріне ат, ішіп-жеміне сойыс жіберу керек деймін!.. — деді.

Абай ақырын күліп, бас изеді де:

— Бұның да бір алуан дұрыс байлау. Сенің қолыңнан бүгінде одан зордың өзі келейін деп те тұрған жоқ. Тым кұрса дос замандастарың бейіліңді көрсін, Әмір. Бөтен жұртқа, көп көзіне дабырайтпа! Бірақ жаңағы атаған көмегіңді, өз атыңнан сәлем айтып, Оралбай мен Керімбалаға жөнелте бер! — деді.

Осындай үй ішіндегі ішкі кеңестен соң, Абай Ұлжан үйіндегі жыйынға келген.

Онда бұл уақытта бар Айдостың әр атасынан келген атқа мінерлер қымыз ішіп, қызынып отыр екен. Қазір төр де, сөз де Майбасар мен Жақыпта. Солар қасында қызара бөртіп, оқта-текте күле түсіп, қоздана сөйлеп қойып, Тәкежан отыр. Көтібақтан келген Жиренше бұлардай емес, тартынып отырған сыяқты. Топай кісісі Базар да онша көп шешілмейді. Бірақ Майбасар, Тәкежанша жеңіл жортып, әр саққа кетіп, әлде неге сүйсінгендей көтеріңкі отырған — Торғайдың адамы Даданбай көрінді.

Абай басында үндемей барлап, жұрттың қабағын бақты. Төрт ата Айдостың екеуі бір мінезде, екеуі бір мінезде отырғандай. Енді біраз байқақтап барып, Майбасар мен Жақыпқа қарап, Абай:

— Ал, мына екі ағайын ылаңына не дескелі отыр бұл жыйын, ара ағайын? Сөз ұстатып, Айдос атынан Бөкенші, Жігітекке кісі жөнелттіңіздер ме, жоқ па? — деді.

Әуелі Жақып қысқа жауап қайырды:

— Жоқ, жібергеніміз жоқ! — дегенде, Майбасар бұдан ары ашыла түсті.

— Не деп жібереміз кісіні? Бітім айт деп отырған ағайын болса, бір сәрі. Бірімізді «кұпта» деп отырған жоқ па? Қайсысына болысайық?..

— Сонымен, ара қарындас, әншейін үндемей, түк білмегендей боп, қарап қалмақ па?

— Түбі қарап қалмас... Неге үйтсін?

— Ендеше, екі елдің араздық өштігі өрши түссін деп отырмыз ба?

Абай сұрақтары тергеудей боп, үй жыйынын еріксіз мойын бұрғызып барады. Жұрттың бәрі басқа сөзді қойып, мына қағысуды тыңдауға кірісті.

Майбасар Абайдан әзіргі сөзге ығыспағандай:

— Бұл пәле қозданғалы тұрған бір өрт емес пе? Оған қазір айтқан басу сөз ем болмайды, сол отты үрлеу ғана болады.

— Е, олай болғанда, әйтеуір шығатын өрт екен, сол шығып болсын деп отырмыз ғой...

— Ашу алды, ақыл соңы. Әуелі Бөкенші өрекіп барып, өзінің ашуына ие болатын шаққа жетсін. Өрт шықса, оны алдынан шығып өшірмейді, қуа өшіретінді білесін ғой! — деді.

— Осыны да «ел тыныштығын, татулығын ойлау» дейміз-ау! «Мен кірісем, емші, жамаушы болам. Бірақ, мені солай араластыру үшін, әуелі өзін пәлеге бата түс... өртеге түс» дейді екенсіз, ә?.. — деді. Енді Абай ашулы еді. Жиренше мен Базар, Абайға: «анық, осы сөзің мақұл» дегендей боп, ентелесе тыңдады.

— Бәсе, осы жым-жырт отырыстың бабын мен де таппай отырмын. Жаны ашыр болмайды ғой, бұндай!.. — деп, Жиренше тіпті күйініп отырғандай болды.

Ол тегінде Жігітек пен Көтібақ достығын қыймайтын-ды. Бөжей, Байсал тұсынан қалған достық болса, оны жаңа басшы — Жиренше өзінің сақтауына, бағуына қарыз деп білетін. Толай болса, тегі осындай ағайын ішінің араздық салқындығына, қулық тәсіліне көп ермей, тура, әділ мінезді болғанды артық санайтын. Осы екі ата сонымен Майбасарлардың іркіліп, тартынуын бағанадан босаңсыта алмай, және дәл сырларын ашып сала алмай отыр еді. Абай сөзі ашылысуға қамшы болды. Сол жәйларды аңғарып отырған Тәкежан, Абайдың бағанадан бергі тергеуіне ырза емес болатын.

Абай жаңағы соңғы сын сөзін айтып, «ағайын ішің тыныштығын тілемей, өртін іздеген мінез бар» дегенде, ол іле қағытты:

— Өрт, өрт дейсің! Соның рас, өрт. Бірақ біз бастап, біз тілеген өрт демекпісің өзің? Тіпті, түкпірді қазысақ, өрт енді шығайын деп отырған жоқ, бұрын шығып қойған жоқ па? Оралбайың мен Керімбалаң салған жоқ па? Соны көрмей отырмысың? Жоқ, әлде: «ән» деп, «сән» деп, осы жаз бойы өзің серімастанып ең, сонда-

ғы серіктерінді әдейі бүркеп отырмысың!? — деп қатты кекетіп, мазақтай күлді.

Абай күлген жоқ, бірақ қысылған да жоқ.

— Е-е, айыпкер табылды де!.. Ол — ән екен!.. Әнді сүйген мен екем ғой! Менің ауылымда Оралбай мен Керімбала ән салыпты, содан екен ғой!.. Олай болғанда, тыныштық, татулық күнде, Кішекең, Бөбең жасының, сенің ауылыңнан ішкен қымызын, жеген қойын тағы айыпкер деп қосамыз ғой! Тіз, тізе түс! — деп біраз қадала берді де, артынан қайта ызаланып, батыл үнмен сұрланып сөйледі.

— Сеп болуға жарамай отырып, немесе, әдейі сеп болғысы келмей бұқпантай ойнап отырып, айыпкер таппақ! Сеп болмай, еп көздеп, сылтау қуып отырсың ғой, түге! — деп, Ырғызбайдың жыйынын жерлеп тоқтады.

Соңғы жылдарда ағайын-ауқымында Абайдың анық ірілеп келе жатқанының бір белгісі осындай да көрінетін. Нені болса көзге шұқып, басқа сабап айтатын. Және соны ашулы қазы, әділ би түсінде қатты зекіп, зілмен айтады. Қазір ырғаса кеп, соған басқанда, Майбасарлар тоқтап қалды. Абайдың алғырлығы, бет беделі және әділдігі таразыны басып әкетіп бара жатқандай. Сөз бен жолда Майбасарлар жеңілді. Бірақ сонда да бұл отырыста Абайдың дегені балған жоқ. Өзге Ырғызбай бір бөлек, Абай жалғыз өзі бір бөлек боп шықты. Мұны қостаған Айдос: Жиренше мен Базар еді. Аз ел емес екі үлкен атаның сөзі Абайға ерді. Қалған екі ата қарсы болды. Оның ішінде, Торғайдың Абайға көнбей Майбасарды ұстанып қалғаны кек-қыжалдан болатын. Жігітек ішінде осы пәлеге қанды мойын айыпкер Базарлы болатынын сезген Даданбай, ішінен «шоқ бәлем» дегендей боп, әнеугі Балбаланың ызасын есте тұтқан.

Сүйтіп екі ұдай болғандықтан, Айдос тұтас сөз айтты, анау екі елге кісі жібере алмады. Бірақ, «пәле өрбіп кете ме, ел арандаса ма» деп қыйнауға түскен Абай, өздігінен Сүгір ауылына кісі шаптырды. Ол жібергені — Ербол еді.

Ара ағайын сәлемі мен өтінішін Абай Сүгірдің өзіне, Әкімқожаға жолдаған. Тілегі — «қол қыймылы болмасын, істі насырға шаптырып ап, ежелгі дос Кішекеңмен кетісіп қала көрмесін. Ем табайық, тек жараны ұлғайтпайық. Осыны Айдостың көбі өтінеді!» деп жіберді.

Бірақ Абайлар білмейті. Айдос ішінен Бөкеншіге кеткен алғашқы сәлем бұл емес екен. Майбасар жүрт көзінше, Бөкенші кісісіне, Айдос сөзін нақтылы қып ұстатпай, екі ұдай еткенмен, оңаша сөйлескен жерде, Сүгірге құпия сәлем айтыпты. «Жігітекке бата қыймыл етсін, салмағын мықтап салсын, тайқымасын. Айдос түбінде тентекпен болмайды. Бүгін алдырып отырған Бөкеншінің қасынан табылады» деп жіберіпті.

Майбасар мен Тәкежан мұндай құпия сәлемді текке айтқан жоқ. Оңаша сөзде Сүгір кісісі бұл екеуіне бір айғыр үйір жылқы беруді уәде еткен. Соны екеуі қабылдап отырып, бір жақтан Айдосты сатып, жаңағы уәде сәлемді айтты.

Осындай қолтыққа бүріккен дем, өзі ызамен томырылып отырған Сүгірге, анық қамшы болды. Үйткені ашу үстінде аңғармаған Сүгір, өзге сөздің ішінен осы сөзді ғана ұқты. Және мұны түгел Айдостың түбегейлеп ұстатқан сөзі деп қалды.

Абай сәлемі бұдан сонақұрым кеш келді. Күндіз Жігітекке жіберген елшілері Бөжей ауылында боп, бар салмағын салып, «қыз бен жігітті қазір әкеп алдыма сал, қолыма бер, болмаса тұрысатын жеріңді айт!» деп отырып алған-ды.

Оған Абылғазы кіріскеннен бергі Жігітек байлауы көңе алмады. «Бұл — ағайынды ел емес, жауласқан араз елдің сөзі. Ел сағын сындырмай, келісетін сөзді ұстап кел. Өзімізді ақылыңа ала отырып, бірге ем іздеудің сөзін әкел. Сол — ынтымақ сөзі болады. Мыналарың қара күш, зорлық. Кішекеңді қорлағаның. Иттің иесі болса, бөрінің тәнірісі бар, бұ не қылғандарың? Бір ғана осы жол болмаса, бұрын Жігітек, Бөкеншіден қатал мінез көретін не жаманшылық істеп еді? Екі арамздан тату ағайын арасы бар ма еді? Қыл өтпестей тәттілікті бір ашуға сатпайық. Қеше осы ұрпақ қамын ойлап, үнемі достық, татулықты бізге мұра қып кеткен Бөжей, Сүйіндік, Байдалыны ойлайық. Бөбең сөзін сәлемін ойланып айтсын!» деп, кешке жақын осындай бір жауаппен Бөкенші елшісін қайырмақ еді. Бұл жолы Бөкенші сәлемін әкелген, сол Бөкеншінің бүгіндер шыққан, жаңа буын атқа мінерінің басы, зор денелі, бітімді жігіт Күнту болатын. Сол кетер кезінде Жігітектің өзі

тұрғылас жаңа басшылары Жабай, Бейсембі, Әбділдә үшеуіне оңашалап тұрып:

— Мына жауабыңа Сүгірді тоқтатам деп айта алмаймын. Ол бүлініп отыр. Пәле шақырдың, ағайын, айтпайдың деме! — деген.

Жабай осы соңғы сөзге қайыса жаздап: «өй тоқташы, бұл қай айтқаның?» дей беріп еді.

Күнту суық жүзін жібітпей, отты қара көздерін салмақпен, салқын қадап отырып:

— Айтқаным сол! — деген-ді.

Жабай сыр берсе де, бұндай қауыптан әлі күнге бет бұрып, жалтарып көрмеген, өзі сөзуар, өзі орамды, алғыр Әбділдә ығысқан жоқ.

— Уай, Күнту, таразыға сенімен мен түспек боп тұрғам жоқ. Әруақ пен ел түсіп тұр. Содан үлкен болдым деп, содан аттап кетем десе, Сүгірді де құдай табар! — деп шапшаң да, қатты да айтып, бір-ақ тұжырған.

Майбасар сәлемі бір келсе, соған ілес Жігітектің бұл сәлемі, бұл жауабы және келді. Қыз бен жігіт те жоқ. Алдыға түсіп кінәсына мойындаған Жігітек те жоқ. Жаңағы сөздің бәрі — «тіл емізу, қашыртқы салу» деп бағаланды.

Содан соң-ақ Сүгір айғайды салып, от басын сабап, Бөкенші әруағын шақырып, тұлан тұтып кетті. «Мың көк аланы салдым намыс жолына. Шаштым, бердім қолыңа барымды! Тек, кегімді әпер мынадан!» деп жуан бай бүлікке кетті. Асып-тасқан содырлыққа басты. Ат-сойылы дайын отырған Бөкенші тобынан жүз жігітті, жүз боз атқа мінгізіп жіберіп, дәл сам батареда Жігітекке аттандырды. Жаулыққа аттандырды. Тапсырғаны:

— Жігітек кісімді әкетті. Малмен ашу баспаймын. Кісі барымтасының орайы кісі барымтасы. Жігітектің жанына бататын жерінен маған да бір адамын, бір жесірін тартып әкеп беріңдер! — деп жөнелткен.

Абай сәлемі, осындай өрескел барымташылар аттанып кеткеннен кейін келіп еді. Сүгір Ербол сөзін үнсіз тыңдап шығып, жауап айтпай, қатып, сілейіп қалған.

Бөкеншіден аттанған жігіттер бүлікке кеткен соң, дегеніне жетіп, бүлдіріп қайтты. Жігітек ішінде Жапа дегеннің жаңа түскен мөлдіреген сұлу келіншегі бар-ды. Соны, басындағы желегімен, есін шығарып, шошытып тартып алды. Ауылды басып, жаншып келген жүз жігіт

бірде-бір кісіні тыпыр еткізбей, келіншекті зорлықпен киіндіріп тұрып алып кетті.

Сол түн ішінде Бөжей ауылында қонып отырып, мына хабарды естіген соң, Бейсембі, Әбділдәлар да сол арада ашу байлауын жасады.

— Жақын деп қапыда жүр екеміз, жат екеміз ғой! Шабысуға кеткен осы болғаны ғой. Жебір-жесір етіседі екеміз. Тұр, аттан сен де! — деп, Әбділдә Абылғазыға бұйрық берген...

«Күш жыю, ес жыю» деген бөгет, аяң болған жоқ. Жігітек ызасы енді келген екен. Ол айғайсыз, байбайсыз бір-ақ ышқынып, сазара көгеріп алғандай. Сөз қатқан кісі аз. Асығып, әзірленген қыймыл бар.

Аздан соң бұдан да жүз жігіт шығып, Абылғазыға бастатып, түн ортасы болмай-ақ, Бөкеншіге қарай ат қойды. Сол топ, таң атар атпаста қайта қайтқанда, жылқыға тиіп мал алып қайтқан жоқ. Бұ да кісі барымталап келді. Бөкеншінің елеулі жігіті Солтабай дегеннің де быйыл түскен, о да желек астында жүрген жас келіншегі бар еді. Соны тартып алыпты.

Бұл түнді Бөкенші-Жігітек ішінде ұйқысыз өткерген күзетші мен жылқышы ғана емес, тегіс ел болатын.

Солтабайдың келіншегі барымтаға түскенін ести сала, Бөкеншінің бар жайлауында түнгі жайылыста жүрген жылқы атаулы ауылға қуылып келіп, күн шықпастан аттар ұсталды. Еркек кіндікті Бөкенші тегіс сойыл, найза, айбалта ұстап, атқа қонып, Сүгір ауылының үстіне үйілді. Дәл осы сәтте Жігітек те осындай, шоқтай боп, жорық-жортуыл, соғыс-қақтығысқа бет түзеп алыпты.

Сонымен күн найза бойы көтеріле бергенде, Жігітек қонысы — Сар көлмен, Бөкенші қонысы — Шалқар арасы, Суық бұлақ пен Қаршығалы арасы — қайнап сірескен қолға толып алды. Аз уақыт ішінде, жасыл бел, кең жазық көк төскейдің бәрі шылқымай майданға айналды.

Жасы алпыстың жуан ішіне кіріп, жетпіске тақап қалған Сүгір, өзі де найза ұстап, соғысқа шығыпты. Қарсыласқан ұрыста бір кезекте мұның бет алдынан Жабай мен Бейсембі кеп қалып еді. Шал, найзасын соларға қадап, үңіле шапты. Жабай қасындағыларына бұйрық беріп:

— Мына кәрі өлгелі жүр ғой, қанына қарайып. Қол тигізбеңдер! — деп қалды.

Бірақ, Сүгір тақап кеп найза саларман болған соң, **Жабайларды** қорғап, **Жігіттектің** бір жігіті көлденеңдей түсіп еді.

Сүгір найзаны әлгі жігітке салып жіберіп, ұшырып түсірді де, ілгері ұмтылды.

Бірақ артына жалтақтап, «жаңағыны өлтіріп алып, кұнықор боп қалам ба?» дегендей қауіп ойлап келе жатыр. Қарсы алдына **Бейсембі** кеп қапты, найзасын енді соған оқтала берді. **Бейсембі** төбелескен жоқ, тек найзаны қармап алмақ еді. **Сүгір** соны аңғарғандай боп, өз найзасын бос қана соза беріп, **Бейсембіге** ұстата салып, кейін жалт берді. **Бейсембі** саспайтын. Есінен ешуақытта айрылмайтын, тапжылмастың өзі екен. Сақ-сақ күліп жіберіп:

— Көрдің бе, мынаның қылығын, көрдің бе?! — деп найзаны шошайтып, **Жабайға** көрсетіп: — ана жігіт өлер болса, түпкі дауға барысқанда: «мен салғам жоқ, найзамды **Бейсембі** жұлып алған» дегелі, маған ұстатып кетіп барады!.. — деді.

Бұл — соғыстың бір тусы... Өзге тұстарында талай жан қан кұшып, жарадар боп, аттан кұлап, мерт боп жатты.

Жігіттек пен **Бөкеншінің** талай ер, балуан жігіттері де кезігіп, шайқасып алды. Әсіресе, бүгін қайратпен, ерлікпен көзге түскендер: **Жігіттекте** — **Абылғазы**, **Бөкеншіде** — **Марқабай**. Кеудесі бір кұшақ, балтыры бесіктей, жасы отызға жаңа ілінген жалпақ бет, ала көз, қара **Марқабай** — шын алып қайратты. Өзі **Тобықтыға** белгілі түйе балуан, әрі даңқты мешкей болатын.

Бүгін қайта-қайта ат ауыстырып мініп, сол **Марқабай** талай **Жігіттекті** аттан ұшырды. Өзі де сойылды көп жепті. Басы бітеу жара болса да, оны елең қылған жоқ.

Бұл соғыс түске шейін созылып, енді одан ары да кете баратын еді. **Жаралы** болған, мерткікен кісілерін екі жақ та жауға бермей, ауыл-ауылына әкетіп жатқан. Ағайын қанға батысып жатыр. Осыны білген **Айдос**, қалың қол боп түске тақау майдан үстіне жетті де, екі жаққа да тыйым салды. Әмір етіп, ақыра сөйлеп, **Айдос** атынан **Жақып** шыққан.

— **Токтамағаның** тентексің! Енді тыйылмағаның — өзіңе қарсы бізді жау етесің! — деп, еріксіз тоқтатты.

Жауласқан екі жақ осыдан соң амалсыз басылып, өзді-өз еліне қарай қайта берді.

Айдос тобы тап ортада тұрып ап, екі жақтың түгел тарап болғанын күтіп еді. Олар әбден арылып болған соң, қалың жыйынымен Жігітекке бармай, Бөкеншіге тартты. Бұл Жігітектер үшін жаман белгі болатын. Не екі жаққа бөлінбей, не арадан өзге бір атаға тартпай, түгел Айдос боп Бөкеншіге бұрылғаны: «күйінді сол, соның қасында болайын» дегені ме? Жоқ: «жазықсыз сол, соған болыстым!» дегені ме? Әйтеуір көп Жігітекті күпті етті. Айдос тобы Сүгір ауылына түсетін болған соң, Бөкеншінің өз жасағы осы маңдағы Бөкеншінің өзге ауыл-ауылына тарап түскен.

Соғыс, әлек, қан қырғын боп жүрсе де, сонымен қатар бұл елдер ішінде әр қашан бір гу-гу мақтан әңгіме де, күлкі мысқыл қылжақ та жүруші еді. Бүгін соның бірін Жігітек, Сүгір туралы айтып, аңыз қып кетсе, екінші бірін, Марқабайдың бір өрескел мінезі туғызды. Ол өзін қоршап, сүйсіне қошаметтеген бір топ жігітпен Дәлекең ішіне кеп түскен. Сонда бір ауылда мұның осы жаз бойы кұмартып жүрген қызы — Құндыз бар-ды. Бірақ қыз көңілі де мұнда болғанмен, шешесі қатты анду салып, алты ай жаз Марқабайды бір маңайлатпай қойған.

Бүгін Марқабай мына әбігерді сол бір тілегіне сылтау етіп пайдаланбақ боп, көрші үйге жігіттерімен түсті де, қасындағы бір-екі кұрбысына: «сендер Құндыздың шешесін ортаға алып, әңгімеге бөгей беріндер!» деген.

Келіп, жайланып, қымызға қанып, күпілдек әңгімеге кіріскенде, Құндыздың шешесі — қатқан қара кемпір де осы үйге келіп еді. Жігіттер оны әңгімесімен бөгеуге кірісті.

Марқабай дәл осы сөздің қызу кезінде сусып шығып, тура Құндыздың үйіне асыға кеп кірді. Есік түрүлі тұр. Үй ортасында, үлкен қазанда ірімшік қайнап жатыр. Құндыз жалғыз, кесте тігіп отыр екен.

Қыз әңгіме айтқызайын деп, соғысты сұрай беріп еді, Марқабай оған жөнді жауап қатқан жоқ. Бастың бітеу жарасын да ұмытты. Тек қызға жалынып, кұшақтай алды. Қыз сескеніп, атып тұрды. Марқабай Құндызды еркіне қоймай, кұшақтай түрегеліп, тамағына жабысып, сүйіп, тұрып қалды. Қыз бұлқынып босанайын десе де жібермей, қатты кұшақтап тұр. Дәл осы кезде тақыс кемпір, бұның анау үйден кетісіне сенбей, атқып шығып,

өз үйіне келген еді, қызын кұшақтап, сүйіп тұрған Маркабайға:

— Уай, төбеңнен жортқыр! — деп, ақыра жүгірді. Маркабайда үн жоқ, қызды әлі кұшақтап сүйіп тұр.

Кемпір, қаны қайнап, тағы ақырып, қазанда тұрған ыстық шөмішті жұлып алып кеп, Маркабайдың жалаң бас, бақырдай басына шүйде тұсынан періп кетті де:

— Ойбай! Көнің адыра қалғырдың, көні кеуіп қалған ба! — деді.

Маркабай осы кезде ғана қызды кұшағынан босатып жіберіп, қаша жөнелді. Ол осы «шөміш жеген» жәйін жолдастарына өзі айтып берген. Сол күні дүйім елге, мынау ылаң үстінде, осындай бір күлкі де тарап еді.

Бөкеншіге түскен Айдос тек түспепті. Жігітекті тентек деп айыптап, Бөкеншінің дегенін істетпекке түсіпті. Және бір Абайдан басқа, түгел Ырғызбай, Торғай осында. Қазірде Көтібақ, Топай адамы да бұнда келген. Жиренше мен Базар кеше түнге шейін Абаймен бір еді. Таңертең Жігітек жаулыққа шығып, Солтабайдың қатынын алып қашып алды деген соң: «бұлар, ара ағайынды елемеймін деген екен. Бөкенші ет ашумен, Оралбайдың тентектігіне орай, бір оғат іс істепті. Бірақ қайда кетер қалушы еді? Сабыр қайда? Аз шыдаса, ара ағайын алдында жеңер ақынға мықты болмас па еді? Енді өзі бүлдірді. Тіпті Оралбай мен Керімбалаға кұтылар жер қоймады. Олардың да сорын өздері қайнатты. Енді сол жесір қайтпай тыным жоқ!» деп байласқан да, Бөкеншіге бұрған. Сөз осыған жеткен соң, Жиренше мен Базар Абайдан бөлініп, Майбасарға еріп кетті. Абай жапа-жалғыз болып, капаланып, үйде отырып қалды.

Абай ел бүлігі үшін Керімбала мен Оралбайдан ұялды. Қол-аяғын қалың елдің ылаңы, қатал жолдың зорлығы бұғалы тұр. Бірақ Абай енді бір іске тез қамданып, жол жүрмекке әзірленді.

Бөкеншіге орнаған Айдос, Жігітекке шапқыншы жіберіп, осы сөзді ұстайтын басты адамына, Сүгір ауылына тез келуге бұйырған екен.

Бұл хабарды алысымен Жабай, Бейсембі, Әбділділар жыйырмадан аса кісі ертіп, атқа мінді. Дәл жүрерде іс аңғарын жақтырмаған Бейсембі, Абылғазы арқылы, Базаралыға хабар айтты:

— Іс ырайы жаман боп барады. Оралбай мен Керімбаланы алып, басқа бір далдаға тая тұра ма, кайтеді? — депті.

Базаралы бұны естігенде қатты күйіп, намыстан өртенгендей болды.

— Беделсіз би, қайрымсыз қара бауырлар өңшең. Сендерге сенем деп бөксе басты болармын ба? Сүгір — бай, мен — кедеймін. Оның сөзін мың көк аласы сөйлейді, кісінеп тұрып. Айдостың сатымсақ бітімшілерінің жетегінде, астында жүріп сөйлейді. Менің, керек десе, қашып кетер, бұт артарым да жоқ. Жігітектің сөз қуған жемқорларына сойып берер малым да жоқ... Өзім барам, сол тартысына! — деп, бір бекініп еді.

Абылғазы, бұл байлауын қабылдамай, тыйым салды. «Бүлініп отырған жұрттың арасына сен барсаң, жанжалды ұлғайтып аласын. Өшігіп, өршеленіп кетеді» деген. Осыдан соң, Базаралы амалсыздан Оралбай мен Керімбаланы өз қасына алып, Шыңғыстың елсіз тасына қарай тартты.

Күшігін арқалап жортқай жаралы арлан тағыдай боп, долданып, ыза кернеп, жортып жөнелді.

Дәл жүрерде, көңіліне бір жұбаныш боп, Абайдан хабаршы кеп еді. Ол Әмір мен Мырзағұл болатын. Екеуі қос-қосардан төрт жарау ат жетектеп кепті, және сойысқа бір тай әкелген екен.

— Осыны керегіне жаратсын. Ағайын ниеті бұзылды. Жерге кіргендей боп отырмын. Бір ақылымды алар болса, Базыкең бұл өлкенің елінен қайыр күтпесін. Ертең Жігітек те қуғыншы боп, соңына түседі. Сонда жалғыздық көреді. Енді не де болса екі жасты алып, қалаға, ұлыққа қарай беттесін. Осыған көніп, Семей баратын болса, тек маған лезде хабар етсін. Мен өзім де қалаға аттанамын, қазір жүргелі әзір отырмын. Сол жерде керегіне, көмегіне жараймын. Осыныма сенсін де, көнсін. Тез жүрсін. Болмаса, мынау ел ішінде жапа-жалғыз қалып, әл-қуаттан айырылып отырмын, — депті.

Базаралы, Абайдың қыйын күнде ат сауырын бергеніне қуанып тұрып, ырза болды. «Елім безсе де, сен безбесің. Бүгінгі тобықтыда кісі болса, ол сенсін ғой, Абай. Қалаға түссем, керегіме жарайтының да рас. Бірақ, қалаға елден безген, қуғын жеген боп не деп барам? Ондайды істеген бұл өңірдің адамы да жоқ. Оның өзін де

бір сұмдық деседі ғой артымнан. Одан да осы елдің өрісіне жетем. Елдігі барма, жоқ па, бар сырына көзім жеткізем. Егер азғындыққа басса, жағаласып өлем. Жарғыласпай, қан төгіспей көнбеймін. Бірақ қалаға да бармаймын. Ендігі жаным осы екі жастың жолында шықсын! — деген.

Осымен Базаралы жас қашқындарды апарып, Шыңғыстағы Қараша қойтасы деген қыйын күздардың арасына жасырды да, оларға Абай жіберген қысырдың тайын сойып берді. Өзі, беліне сапы асынып, тақымына шоқпар қыстырып, қолына емен қара найзаны ұстады. Жымда тосқан жолбарыстай боп, қойтасқа кірер ауызда көлденең жортып, күзетіп жүріп алды. Зор, балғын денесі бұл кезде қатайып, шыйрап алған, сондай шапшаң. Жүзінің қызыл нұры өшіпті де, долданғанда пайда болатын кескін бігіпті. Көгере сұрланып, суық томсарып, сазарып алған.

Сүгір ауылындағы жыйын, Жігітек кісілері барған соң бір күн, бір түн керіске түсіп, ақыры, Бейсембі, Жабайларды жасытып, жеңді де, байлау жасады. Жігітектен айып кесіп, мал әперетін болды. Жер есесі Бөкеншіден асып жүр деп, Қарауыл бойынан Сүгір пайдасына үш қыстау айыпты тағы кесті. Оның үстіне Оралбайдан Керімбаланы айырып, Қаракесекке жөнелтетін болды. Жігітек оларға пана болудан бас тартты. Осы байлаумен қашқындарды іздеп таппаққа жөндеттер шауып еді.

Бұлардың алғашқы бір тобы, он жігіт боп кеп, Базаралыға килікті. Базаралы жалғыз тұрып, олармен қаты шайқасты. Өлімге бекінгені айқын еді. Бір ет асым жалғыз алысқанда он жігіттің бесеуін найзалап, қалған бесеуін, жаралы, ызалы жолбарыстан қашқан қорқақ иттей қып, қуып, айдап тастады.

Бірақ осы бесеуі, Шыңғыстың бар биігінде андыздап жүрген көп Бөкенші мен Айдосты тағы әкеп қаптатты. Екінші кезек, отыз кісі боп кеп жабылды да, Базаралыны тықсырып, Қараша тасынан шеттетіп әкетті. Жеңіп, жығып қолға түсіре алған жоқ. Өлермен ердің бүгінгі ажарынан, маңайласқан Тобықты жігітінің бәрі сескенді.

Осы кезде, қалған көп аттылар Оралбай мен Керімбаланы тауып алған еді. Жігітті арпалысқанына қара-

май байлап тастап, қызды ат алдына өңгеріп алысты... Дәл айрылар кезде, байлаулы Оралбай айғай салып:

— Керімбала, сәулем, қайта іздеп барып тағы алып қашпасам, әкем Қауменнен тумай кетейін! — деп қалды.

Керімбала да қатты ашумен қызарып, жанып:

— Жетер болсан, жолыңа жаным кұрбан! — деп кетті.

Зорлық дегенін етті.. Осы күн кешке Базаралы шауып отырып, Бөжей ауылына кеп, қораның ортасында тұрып, өлі әруақ Кеңгірбай, Бөжей атын шақырып: «бармысың, әруақ көремісің мына қорлықты? Қарға! Сіле, мына елдіктен кеткен ездерінді!» деп, қарғыс атап, озан салып еді. Ауылда отырған Бейсембі, Жабай, Әбділдә ұмтылысып кеп, ортаға алды. Базаралы Бөкеншіге шауып, «қан төгісіп өлісем!» деп тұр екен. Аналар: «мынау пәле шығарады» деп кеп, шылбырына орала кетті. Екі жағынан жалынып оралған Бейсембі мен Әбділдә болатын. Долылық бұған Базаралы екеуіне де:

— Жанын жалдаған екі қор.. Елдің сорына шықтың ғой!.. Әлі талай сұмдықты етерсің екеуің.. Кет жолымнан! — деп, бастарынан қамшымен тартып-тартып жіберді. Бейсембі мен Әбділдә, сонда да, шылбыр-тізгінге оралып, қатып қалды. Жабай осы ауылдағы бар жігітті жауып жіберіп, Базаралыны аттан түсіріп, еріксіз үйге кіргізіп, табжылтпай басып отырып алды. Қаруларын да ұрлатып, тыққызып қойды. Түн бойы, жыйырма отыз Жігітек Базаралыны осылай қамап, тұтқын етті.

Бөкеншіге Керімбала келісімен, бағана Оралбай екеуі айтысқан серті естілді. Бұрын да байлау бекіген екен. Сүгір: «ауылыма бұл шіріген жұмыртқаны сақтап отырмаймын!» деген болатын. Оның үстіне Базаралы мен Оралбайдың тоқтамасын көрген және Керімбаланың да ырайдан қайтпасын сезген Бөкенші, осы кештің өзінде, қасына бес жігіт ертіп, Керімбаланы Қаракесекке жөнелтті. Мұның алдында да Сүгір кұдасына хабар салған еді. Енді, «үй жасауын бөлек кеп алсын, әзір мына бұзылған жесірін, көзі тіріде, қолына табыс етемін. Өзі ие болсын, тыншымас болса, өлтірсін мейлі, жоқтарым жоқ. Кұдай алдында қарызсыз, күнсыз» деп жөнелтті.

Олжай ылаңы осымен бітті.

Арада екі күн өтісімен байлаудан босаған Оралбай, тақат, тыным алмай, кұштарының артынаң шауып, Қа-

ракесекке келді. Неге келгенін, несіне сенгенін өзі де білмейді. Тек, шер жүректің қанды жарасын арқалап бір келгені. Өз жөнін жасырған болатын.

Бірақ Керімбала жүдеп, жасып қалған екен. . . Айнала анталаған қайын, абысын көзі де бар. Қайғылы, қара қабақ жігіт отыр. Қос қанаты қайырылған, сары аурудан тұрғандай, салбырап, жүдеген Керімбала бар. . . Екеуі де үнсіз, бейшара бопты. . .

Отау үйдің отының басында бір ұзын бойлы, кең жауырынды қара жігіт, кеш бойы пышақ қайрап отыр. Бір кезекте күңк етіп, Керімбалаға тіл қатты.

— Бүгін, не сен өлесің, не жігітің өледі. . . Бірайдан қайтпаған болсаң, байлауым сол-ақ! — деді.

Ол жігіт Керімбаланың қайнағасы екен. Дәл ет піскен кезде жас келін етті түсіріп, жасап болды да, табақтан тілді алып, бір шетінен ұстап тұрып, Оралбайға карап:

— Өріс таусылды, Оралбай. Ақсақ кемпірдің соңғы сәлемі осы болсын. Мына тілді, келіп менің аузымнан алып же де, сонымен тоқтай біл, тыйыл, жарқыным! — деді.

Сүйтті де тілдің бір үшін аузына алып, Оралбайға қарады.

Жігіт те жасқанған жоқ, атып тұрып барды да, Керімбаланы соңғы рет кұшып, соңғы рет сүйіп тұрып, тілдің жартысын тісімен үзіп алды, өлердей жалынмен өксіп, күрсініп тұрып, кейін қайтты. Осы түн қонбастан, атына мініп, жүріп кетті. Содан қайда кеткені белгісіз, қан жаралы жас жігіт жоқ боп кетті.

Бір талай күн өткен еді. Сол Оралбайдың өлі-тірісі мәлімсіз боп, кұстамен кеткеніне қамығып отырып, Абай өз отауындағы Ербол, Әмір, Әйгерім үшеуіне бір сөз қатты. Есіне алғаны Біржан екен.

— Есіл Біржан, қадірің қандай еді! Елімнің асыл күшін арқалап жүр екенсің ғой! Сенің әніңнің лебі ғой осы жастарды осылай тартқан. Өнер болса, осылай боп, толқынсыз апан суға кесек тас түскендей, ұйқы-тұйқы етсін де. Өмір соны тілейді ғой. Осылай, кұйындай соғар күштер болмаса, шіріп бүксіп күндер өтеді ғой, — деді.

Ербол Оралбайды әлі аяушы еді.

— Бірақ соққыны дәмелі жасың, қыршын жасың көріп қалды ғой. Қанаты қайрылды ғой! — деді.

Абай ойы басқа екен.

— Бұл сахрадағы қу өмірге осылай тізе көрсетер соққы болсын. Ер қайғысын бара-бара сол емдер! — деп, біраз отырып, үлкен бір ой түйді. — Арыстан айға шауып мерт болғанмен, артында жортқан баласы арыстандық етпей қоймас. Ақ сұңқар ауға шырмалғанмен, уясынан ұшқан балапаны сұңқарлық етпей қоймас! деген қазақ неткен дана! Тобықтының зорлығы мен қараңғылығы Оралбайды жеңгенімен, өмірді, тауарықты жеңе алмас, бұра алмас... бұра алмас!.. — деді.

ЕҢІСТЕ

I

Есігі түрүлі, түңлігі шалқая ашылған кең үйге көктем сәскесінің бар тынысы, бар үні мол кіріп тұр. Биік сүйек төсек жанында дөңгелек үстелге шынтақтап оңаша ғана отырған Абайға есіктен кірген самал да жайлы.

Таласа, жарыса білінген изен, жусан, жас бетеге иістері де күншуақты салқын сәскенің қош лебіндей. Шырылдап ушқан бозторғай үні бір кезек үй үстіндегі аспанға ілініп, қадалып тұрып қалып, қырық құбылады.

Ақшоқының жақын сайларынан анда-санда үн қатып, көкек шақырады. Үнемі жауапсыз сұрағын қайталай қадалтып, сұңқ-сұңқ етеді. Дүниенің ең бір жазықсыз, аңқау ұнпазы өз жұбайын шақырам деп, кішкене сырын кең тау-тасқа да паш етеді.

Кейде жақын жердегі кең жәйілім — «Қорықтан» адырға қарай шеттей ұшқан топ үйректердің сыпсын қанат қағыстары естіледі. Уяны сай тастан, інді моладан салып ап, жұп-жұбайлы күндерге жаңа ауысқан саралақаз, италақаздар үн салып өтеді. Абай кітап оқып отырса да, көктемнің осы сыяқты көп алуан жаңа тірлігін үнемі қатар сезеді. Ойлай сезеді.

Үй жанынан кішкене, шымыр туяқтарымен шапшаң дүбірлеп, топыр салып, жас қозы-лақтар жүгіріп өтті. Бір болымсыз себептен үркіп, ұйтқып безгендей. Әлі өмір танымайтын жас буын өз тірлігін үрке сүйеді.

Көрші үйден осы қозылардай, оқушы балалардың да жамыраған үні Абай құлағына оқтын-оқтын естіліп қа-

лады. О да адам көктемнің жас төлді, балапанды тірлік үні.

Абай кітабын оқый отыра, даланың кей дыбыс, иістерін үстірт қана сезінсе, кейде оңай оралған қатар ойды жаңағыдай ойлай да отыр.

Еңсесі биік отаудың оң жақтағы түскиіз, шымылдығына шаңрақтан түскен күн сәулесінде көктемдік, жаңа, ашық рең бар. Таза сыпырылып, таза жыйылған оңаша үй, Абай көңілін көтеріңкі етеді. Өзіне өзі тиген еркін шақта, жас жасаулы, жарастықты жаңа көктемді, үйден, тыстан бірдей сезіп, өзінше бір қуанышпен тын алады.

Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үніледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықласы тіпті бөлек. Ол ықлас — кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір ұғынысудан. Орыс тілінде жазылған ұзақ әңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі осы. Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей. Абайдың көп жылдан бері жетсем деп, тырмысып созылған, арманды жағасына шығаратын өткел.

Быйылғы өткен қыс бойы Абай неше алуан «тәпсірлерді» серік етіп, жалғыз табандап қадалғаны — орыс кітабы еді. Аяғында осы көктемде, жаңа дүние саңлауы шын жарқырап ашыла бастағандай болған соң, Пушкинге ауысқан. Қара сөзінен бастаған. Қазірдегі өздігінен оқып ұғып келе жатқаны — Пушкиннің ұзақ әңгімесі «Дубровский». Тілін берген «Дубровский» хикаясы өзегін де берді.

Осы таңертеңгі оңаша отырыста Абайдың бар дүниені, үй-мекенді, кең тынысты көктемді өзгеше шат, жарқын көңілмен сезуінің себебі де, сол жаңа тыныс, жақын дос болған, қызық кітаптан ауысқан әсер еді. Көптен бұндай қуанған да емес сыяқты.

Бытырғы жаз бен өткен қыс бойында барлық істен, сөзден безер боп, қашып жатып алып, үйден шықпай қойғанының да, енді міні, орайы қайтты.

Майбасар, Тәкежан, Жиреншелер бұны сырттан қалжың, әзіл етіп:

«Әйгерімді алды да, дидарынан көз ала алмай қалды ғой. Аспандап жүрген жігітің жылан арбаған торғайдай топ етіп түсті ғой, Байшора қызының қасына!» десті.

Абай соны ести түсіп, күле жүріп, бұрынғы медреседе ынта берген ұқыпты шәкірт қалпынан танбаған. Ешкімге ішін ашып ақыл салмаса да, енді «өмір өрісінің өзін де қалаға қарай жақын беттету керек» деген. Сонымен, қар кетісімен, әлі елдің бәрі қыстауда отырғанда, осы Ақшоқыға көшті. Әйгерімнің ғана отауын алып, осы арадан өзіне бөлек қыстау салғызып алмақ боп келген. Жидебайда шешенің үйі, Оспан, Ділдәлар қалған-ды.

Абай, қора салатын ұсталарымен, жұмысшыларымен және төрт-бес үй көршісімен келіп, сол жұмысын жүргіздіріп жатыр. Қораны салушылар өз жұмысын істеп жүр. Ол жақта көбінше Ербол мен Әйгерім болады. Абай бұл жолы әке-шеше ауылынан біраз ұсақ балаларды, Кішкене Молда деген тәрбиеші молдасымен, бөлек үй көтеріп, бірге көшіртіп әкелген. Қазір көрші үйде үн салып жатқан сол шәкірттер ішінде, Абайдың Ділдәдан туған балалары — Ақылбай, Әбіш, Құлбадан және кішкентай Мағаш бар.

Абай кітапқа үңіліп отырғанда, тыстан сөйлесіп, дабыр салып, Әйгерім, Ербол, Кішкене Молда кірді. Кішкене Молда өзінің хайран болған бір жәйін үйге кірерде, дауырыға айтып келеді екен.

— Хұдауәндә! Бүгін жаңа қораның іргесі көтеріліп жатқанда, Абай неге бармады? Мен соған хайранмын. Өзі сауемекен? Әлде сырхат па? — деп үйге кірген еді.

Әйгерім еркектердің соңынан табалдырықтан аттай бере, күйлі үнімен ақырын күле түсіп:

— Сырхаттан сау, бірақ біздің қора салғанымыздан көрі бұл кісінің бұндағы машақаты қыйын ба деймін. Содан қолы тимей жатса керек! — деп, Абайға қарады.

Абай Ербол мен Әйгерімнен қораның іргесі көтерілгені туралы бірер сөз сұрап, қайырлы болсын айтты. Соның артынан Әйгерімнің жаңағы әзіліне бұда күле жауап беріп:

— Менің машақатым, кірпіш қалаушы, үй-дүкен салушы төренің машақатынан ауыр десем, Ербол екеуің күлесің ғой. Бірақ, Төренің еңбегінің арты — үй болса, мені де солай, дәл бүгін таңда қуантып отырған — бір күй бар! — деді.

Ербол, Кішкене Молдаға қарап күлді де:

— Оңаша, салқын үйде, төрт қабат көрпенің үстінде қыбыр етпей отырған кісінің машақатынан зор машақат бар дейсіз бе! — деді.

Кішкене Молда әлі де Абайға таңданғандай, және наразы да болатын.

— Үй-жәй сіздің тұрашақ мекеніңіз. Бүгін сәт күні достарыңыз халал жар жүфтіңіз, жақсы бір тілекпен жаңа жәйдің іргесін көтерді. Аса жақсы шат тілекпен көтерді. Сіздің сол сағатта үй ішіңіздің жақсы тілегіне қатнаспағаныңыз мені шын хайран етеді, — деді.

Әйгерім Абайды кінәламаса да, ақтамақшы емес.

— Біз молданы да бүгін шақырып алып, бата қылдырып жақсы тілекке арнап, бір бозқасқа шалдық. Молда әруақтарға сыйынып, құран оқып, бата берді! — деді.

Абай бұл жәйдің бәрін шын мақұлдағандай, ықлас білдіріп, Әйгерімнің өзіне де, бала-шаға, дос-жарына да осы жаңа үйде жаңа бақыт, тіршілік тілегенін тағы айтты. Содан Кішкене Молдаға қарап, көзі күлімдеп, аз мысқыл әзіл тастады.

— Моллеке, Әйгерім Ақшоқыдан қора салғанда оқылсын деген де фатиха бар ма еді? Қандай құран оқыдыңыз?

Кішкене Молда, сарғыш жүзі ду етіп ызамен қызарып:

— Сіз фатиха жоқ деп білесіз бе? Күллі мұсылман білсе лазымдұр, һәрбір жақсы ниетке, жақсы фатиха бірге ере жүрсін. Мен «яразиқұл ғибади» фатихасын оқыдым. Ғайып па екен сол!? — деді.

Абай бұрынғы сабырлы қалпынша:

— Моллеке, ол қырман көтергенде айтылатын фатиха болса керек еді ғой, «Ләухынамадан» солай көрсем керек! — деп еді.

Кішкене Молда Абайдың фатиха жөніндегі қалжыңын орынсыз көріп, қабағын ренішпен бір шытынды да, үлкен көк көздерін дәукес Абайға қарай жалт еткізіп, үндемей тынып қалды. Мінезі шадыр, тез ашуланғыш, бірақ ықласы таза молданың көңілін Ербол ренжіткісі келген жоқ:

— Абай-ай, жақсы ниеттің бәрі жақсы емес пе, тәйір! «Ақ қойдың келдесі, қара қойдың келдесі, мен кұдайдың бендесі» дегенді де намаз деп жүрміз ғой. Оның қасында молданың жақсы үнмен, мақамдап айтқан батасы, қырман түгіл, Қорықтың пішені туралы айтса да, Әйгерім екеумізге батаның төресі көрінді! — деп үй ішінің бәрін күлдірді. Жаңағы, алғаш кездесудегі аз кірбенді жазып жіберді.

Әйгерім бұл уақытта Абай алдында тұрған дөңгелек устелге шашақты, жаңа дастарқан жайды. Тыстан, үнсіз ымменен жас келіншек Злиханы шақырып келтіріп, шұбат сапыртып, еркектерге ұсынды. Абай өзінің кітап оқыған, шаттанған халін қайта тапқандай боп, енді Қішкене Молдаға, Ерболға жаңағы айтқан машақатының раятын білдірмек болды.

Салқын, қою ақ шұбатты, сырлы аяқтан, сабырмен жұта отырып, өз алдында жаюлы жатқан орысша кітаптың беттерін аударып түсті.

— Қора салған да машақат. Қырман шапқан, былжыр басқан ол да машақат. Бірақ талай жылдар ізденіп жүрген тілегіне ұғымды тілменен жауап қатпай жүрген мұсаннифлер кітабын өзіңмен ұғысатын етіп алу, ол да аз машақат емес. Мынау Әйгерім, Ербол куә. Молла өзіңіз де сезерсіз, мен былтырғы жаз, быйылғы қыс бойы бір ғана талап соңында едім. Қазір міне сол талабымның салынып біткен қорасын бірінші рет көргендей боп отырмын! — деп, біраз тоқтап қалды.

Әйгерім мен Ерболдарға «осы айтып отырғаным түсініксіз-ау» деген күдікпен тоқтаған еді. Енді тағы бір жаңа ой келгенде, Ерболға қарап сөйледі.

— Мына кісі, Қішкене Молла, жақсы біледі. Ықласты шәкірт көп оқыған жылдар соңында, бір уақыт жайшылықтағы оқып жүрген жылдарынан, айлар, күндерінен бөлек бір жаңалық табады. Дүние есігі жүре бара өзінен-өзі, оның ақыл көзіне, кең ашылып кеткендей болады. Оқушы, талапкер тірлігінде ол ең бір бақытты шақ. Бұны мына кісілер, моллалар «мұталағасы ашылғаны» дейді. Мен өздеріңе мәлім, көп ізденген, ұстазсыз шәкірт халымда, орыстың тілінен сол мұталағам ашылған шаққа жеткендеймін. Соған, Әйгерім, Ербол, сендер Ақшоқыдағы қораның іргесін көтерген кезде жеттім десе болғандай. Менің машақаттарымның да осындай сыры бар еді, достар! — деді.

Бұл сөзді айтып тоқтағанда, Абайдың жүзінде, ақшыл сұрғылт тартқан бір толқын білінді. Тегін сөз айтпаған сыяқты. Сирек шығатын шыншыл, қуаныш толқыны.

Жарының түсінен шынын жақсы танып, бағып өскен Әйгерім, Абайдың бұл халына қоса қуанғандай. Әлде неден көзі жасаурап, қызара сүйсінді. Абайға мейірлене қарады да, сыпайы күліп:

— Ендеше шаттық молы сізде екен. Хайырлы болсынның үлкенін сізге айттық біз! — деп, Абайға жаңадан шұбат құйып, оң қолымен ұсынды. Ербол жауап қатқан жоқ. Бірақ іштей табысқан көңілмен, ақырын ғана күліп қойды.

Бұл екеуінен Кішкене Молданың көңілі басқа шықты. Ол әлі де Абайды мақұлдаған жоқ.

— «Мұталаға ашылды» демек, Мантик, Фақайыдты оқып жүріп, «Қафия», «Шарх Ғабдолланы» өз талабымен халфесіз, хазретсіз, дәріссіз фәһімлейтін болса, соған айтса ләзім. Болмаса, орыстың әллә нинди «шыт-рый-мыт-рыйын» фәһімләдім деп, «мұталағаны», бұл жерде сөз қылу мүмкін емес. Оныңыз һәм хата, Абай! — деді.

Абай әуелі қабақ түйіп, бір сәт қатты ашуланып, «тоқта молла!» деп, зілмен тыйып тастады. Артынан біраз үндемей отырып, шұбаттан бір жұтты да, салмақпен сөйледі.

— Біздің бүгінгі хәлфә, хәзрет, көп ишан ғұламаларымыздың осындай бір сору бар еді, Кішкене Молла, сіз де содан арылмаған жансыз ғой!

Кішкене Молда қазір тоқтайтындай емес екен.

— Абай сіз исламият, ғарабият жолында сөйлесеңіз, мен ешнәрсе айтпас едім. Сіз кімнің кітабын, нені айтып отырсыз? Дүнияуый ғылым мәжүси, насранилерде қадимнен бар болатын, бәлки ешбір мұсылман ғалимі оны өзіне қанағат қыларлық, шүкірана етерлік білім санамағаны қайда? — деді.

Абай, жаңа бір бахас, ұзақ бахас боларын аңғарса да, Кішкене Молдамен сөзді ұзартқысы келмеді. Ойында көп дәлелдер бола тұрып, молданы тоқтататын бірер-ақ сөзді айтуды хажет деп білді.

— «Ешбір ғұлама» дейсіз, «айтпаған» дедіңіз. Өзгені қойғанда пайғамбардың хәдисінде, «ғұламаның жазу жазған қара сыясы — шәһидтің қанынан қымбат» деген сөзді қайтесіз? Екінші — ғалемнің, инсі жынның жаралмыш тарихын, тек «Қыссасұл Әнбиеден» білген білімнің аты да білім бе? Адам қауымының, бар нәсілінің мінез құлқын тек қана «қырық хәдис», «Лаухынама», «Фихқ-кәйдәни» тұрғысынан танып білген де жұбаныш па? — деп еді.

Кішкене Молда бұған да жауап қатты.

— Ол аз болса, оқыңыз! Бар ғұмырыңызды сарф етіп

оқып көріңіз. Бәлкі, мұсылман ғұламаларын оқыңыз. Сіздің бір ғұмырыңызға жетерлік білім содан да табылар!

Абай ендігі сөзді кең бір өсиетке салды.

— Мен сізге хайранмын дәмолла! Мұсылманшылық қағидасы «ғылым қайда болса, кімде болса, сонан ал» десе болар еді. Сіз айтқан өріс менің де біраз шарлаған жерлерім. Мен ғылымның, яғни фәннің, көп ғасырлар бойы адам баласы жыйған қазнасына қол артамын деп, сапар шектім. Сіз оқымаған адам болсаңыз бір сәрі. Өзіңіз ұстаз саналасыз. Бірақ, ғылымды бір-ақ жолдан, бір-ақ тар асудан ізде дейсіз. Ғылым демек, шексіз кең дүние демек емес пе еді. Мұсылман ғұламаларының даналары Сақрат хәкимнен, Афлатоннан, Аристотельден оқымап па? Солар мұсылман ба еді! Айлар, жылдар бойы іздеп отырған бір талибұлғылымды көресіз де, «ізденбе, алысқа ұмтылма» деп етектен тартасыз! — деп, біраз отырды да, — Қысқасы, бұл жолда сіз бенен біз ұғыспаспыз. Тек әрбір өмір, әрбір талаптың өзінің жететін бір бәйге төбесі, қарақшысы болады ғой! Сол жерде сөйлесерміз! Менің талабым — талап, өрісім алдымда. Сөз тәмам! — деді де, сырлы қара шақшаны тырнағымен сырт-сырт қаға түсіп, насыбайын атты. Өңі тағы да сұрланып барып тоқтады.

Ербол бағанадан үндемей тындап отыр еді. Олоқымаған болса да, байымдағыш, жүйрік көкірегімен өзінің досын мақұл көрген-ді. Енді қалжыңға салып, сылқ-сылқ күліп алды.

— Мен өзім қарапайым кісімін. «Дүмше молда дін бұзар» дегеннің қандай болғанын да көп аңғармаймын. Бірақ, бір түйгенім бар. Оны да Абай арқылы аңғарып жүрмін. Осы біздің молдаларымыз кейде, өзге мұсылман емес елдің өнеріне келгенде, кәдімгі осы өзіміз көріп жүрген Тобықты ішіндегі Ырғызбай, Жігітек мінезін істеп кетеді. Әділ де болса, Қарабатырдың, Әнеттің, Бәкең мен Борсақтың сөзін өре бастырғысы келе ме, біздің мына Майбасар, Тәкежан, Бейсенбілердің?! — дегенде, Абай қатты күліп, сүйсініп кетті. Ербол өз сөзін аяқтай түсті:

— Біздің молданың орыс кітабы мен өнеріне істеп отырған зорлығы дәл Майбасардың Құлыншақ балала-рына істеймін деген зорлығы секілді деп білемін, — деді.

Ерболды, Абай, Әйгерім ғана емес, шұбат құйып

отырған нұрлы жүзді, сұлу келіншек Злиха да қостаған еді. Абай Ерболға сүйсінгеннен қатты күлді, көп күлді. Кішкене Молда бұл мінездердің бәрін тәрбиесіздік, тұрпайылық сыяқты танып, қабағын қатты шытынды да, үйден шығып кетті. Көрші үйдегі шәкірттер ортасына ызғарлы, ашулы жүзбен жеткен сыяқты. Молда барған мезгілде балалар үйі, үйшіктегі көшкі қозылардың маңырағанындай, тегіс шулап жөнелді. Жамырай үн қатты.

Осы кезде Әйгерім тұрып, есіктен аттап, тысқа шыға бере, келе жатқан бір аттыларды көріп, үй ішіне хабар берді.

— Үлкен ауылдың көші келе ме екен? Бір-екі атты келеді ғой. Бұлар кім өзі? — деп еді. Ербол үйде отырып:

— Кім тәрізді? Қөш болса болар! — деп тысқа шығуға айналды.

Әйгерім келе жатқандарды әлі де аңғара алмай, қадала қарап тұрып:

— Біреуі еңгезердей бір үлкен кісі! — деді де, артынан тез күліп жіберді.

— Жаным-ау алпамсадай болған кім десем, мынау Кенжем ғой. Сол емес пе? — деп, үйден жаңа шыққан Ерболға бұрылды.

Әйгерімнің Кенжем дейтіні Оспан болатын. Оның хабарын естігенде, үйден Абай да шықты.

Үлкен ауылдан, қалың елден айдан артық уақыт бөлек көшіп кеткен аз үйлі топ, қазірде көп елді, көп туысты сағынып қалған сыяқты.

Көк жетіліп, жаз жадырап шыққанша қыстаудан ұзамай, Жидебай мен Шыңғыста қалған Құнанбай ауылдары, енді көшіп келіп, көктем кезін осы Ақшоқының алдындағы мол шалғынды, мол сулы Қорық бойында, Ащысу өлкесінде өткізбекші.

Сол арттағы елдің көшіп келетін мезгілі жеткен еді. Абай ауылға тақап қалған Оспанды көріп, жаңағы Әйгерімше, о да таңғалды. Оспан шұбалаң құйрық, семіз торы атқа мінген. Үстінен қыс киімінің бірі, қалың күпіні тастамаған. Аяғында саптама етігі бар. Басына киген тымағы да қыс тымағы сыяқты, қалың ұзын жүн елтірі екен. Атын сыйпай қамшылап, сумандатып, қатты аяңдатып келеді. Денесі еңгезердей болғанда, қалың киім онан сайын зорайтып, молайта түскен. Бұл көріністегі Оспан Тобықтының бүгінгі ортасында ешкімге ұқсамаған, алып батырдай. Соқталы, зор торы аттың тізесіне шейін ұзын

сыйрағы созыла түскен. Етігінің басы атының қолтығынан аса салбырап келеді. Абай өзінің інісін, осындай көп көріспей жүріп кеп бір қараған кезде, жаңағы Әйгерімше ұдайы таңданып барып таныйтын. Бірақ бұл жолы сол таңданғанын сыртына шығарған жоқ.

Елді сағынған ауыл адамдары, Оспан мен оның қасындағы жолдасы Дарқанды көңілді, жадыраңқы жүзбен қарсы алды. Әйгерім Оспанның алдынан шығып, сыпайы жүзбен атын ұстады да, қысқа ғана амандық айтып, кішкене әзіл қатты:

— Кенжем! Тұнқатып шыққансың ба? Алыстан келген жолаушыдайсың ғой! — деді. Абай Оспанның сәлемін алар-алмастан:

— Көш қайда? Әке-шешен аман ба? — деп бастырмалатып, жөн сұрай бастады. Оспан, ауылдың бүгін жақын жерден, мынау Орта Ақшоқының арғы жамбасындағы Есіргемістен көшіп, Қорыққа қарай кеткенін айтты да, үйге кірді. Денесі кесек, алыптай болумен қатар, осы кезде жыйырмананың ішіне кірген Оспанның ерте шыққан сақал-мұрты да ұзарып, өсіп қалған екен. Бірақ жат денелі жас жігіттің сақал-мұрты селдір, сұйық күйінде сояулап шыққан. Жылқының қыл түбіндей боп, әрбір түгі үдірейіп, шанжаулап, қыңыр біткен. Үлкен отты көзінде шала ұйқы қанталатқандай, салқын қызғылт бар. Өңі Абай рендес болғанмен, одан гөрі суықтау, қалың, қара сұр келген. Қырыс қабақ, қою қастың астында көз еті де қалыңдау, томпақтау.

Әйгерім шәй әзірлетіп, түстік камдату ісіне кірісіп Злихаға ақырын бұйрықтар бере бастап еді. Оспан ол қыймылдарды мезгілімен сезді де, Әйгерімге ас қамын камдамауды бұйырды. Белін шешкен де жоқ. Әңгіме-көңеске сараң. Абай сұраған әр сөзге қысқа келте, күңгірт жауап береді. Ақшоқыға бұлар әкелген жаңа хабардың бір ауыр, суығы да бар еді. Құнанбайдың Тәкежан мен Қаражаннан туған ең үлкен немересі, сүйікті немересі 12 жасар бала Мақұлбай, көктемнен бері науқас еді. Кеше сол қайтыс болыпты. Сонымен көшіп келе жатқан ауылдар қаралы, жылаулы екен.

Осы хабарды естіген соң, Абай Оспанның жабырқау жәйын содан деп білді. Інісінің үйленгеніне жеті жыл болса да, өзінде бала жоқ еді. Тәкежан мен бұл екі туысқан көп достық татулықта болмағанмен, Оспанның мынау жадаулығын, мұңдылығын Абай жақсы көрді.

Інісінде суық жүз, қатал қабақтың ар жағында жатқан бауырмалдық, мейірбандық барын танығандай боп, сондықтан ырза еді.

Енді көп сұраулармен Оспанды қажаған жоқ. Шубат ішіп, сусын қандырған соң, Абай үнсіз отырып қалғанда, Оспан мен Дарқан қыстау салғыза кеткен ауылдан сол істің барысын сұрастыра бастады. Бірақ ол жөнде Абай жауабы да сараң болған. Оспан енді Ербол мен Әйгерімнен сол шаруа жөнін көбірек қанғысы келді.

Ол өзі мал бағуға, шаруа меңгеруге, мал-жан иесі болуға да, Абайдан сона құрлым икемді, орамды болатын.

Оспан өз ағасы Абайдың шаруа шебері емес екенін білетін-ді. Қар кетісімен Абай Ақшоқыға көшкенде оған керек ұста-шеберлерді, қайратты жұмысшыларды, аспап-жабдықты, ең аяғы ұн-шәй, азық-түлікті де түгел қамдап, өз қолымен сайлап жөнелткен Оспанның өзі болатын. Бірақ Абайлар көшіп кеткеннің артынан, үй ішіне шешелеріне қалжың етіп:

— Біздің Абай бір жоқ ырымды бастап, жылпос жігіт болыпты. Шаруаның қара қыртысын айналдырар сол. «Осы сен сөз айда, мен мал айдайын» десем, быйыл өнер тауып, қора салам деген бопты. Жетістіргенін көрерміз! — деп, күліп қалған-ды.

Қазірде шаруа жәйын сөйлескенде, Абай үлкен емес. Оспан сона гұрлым үлкен, тәжірибелі кісі сыяқты көрінді. Салған жерден Абайдан:

— Неше уя қырман шаптындар? Неше мың кірпіш кұйдың? Қалыбың қандай? Жігітіңнің алды күніне қанша кұяды? Қораның іргесін немен көтердің! — деп, қайдай-қандай сұрай бастап еді. Абай көбіне жауап бере алмай, Ербол мен Әйгерімге қарай жалтақтай берді. Оспан көңілсіз еді, сондықтан күлкі еткен жоқ. Бірақ Абайдың қора салу жөнінде бел ауыртып кыймыл қып, бас қатырып ой бөлмегенін, салған жерден аңғарды. Ақырын ғана езу тартып күліп, Әйгерім мен Ерболды қолға алды.

Әйгерім Мақұлбайдың өлгенін естігеннен бері, үнсіз жылауда еді. Оспан аздан соң оның жылағанына қараған жоқ. Мына шаруа жөнінен жауап қатып, сөйлесіп отыруын талап етті де, соған еріксіз көндірді. Аз әңгіменің артынан, Оспан жұмыс басына бармақшы боп, Әйгерім мен Ерболды ертіп, үйден шығуға айналды. Дәл

есіктен шығарда, өзге жұрттың бәрін жөнелтіп жіберіп, үйде жалғыз қалған Абайға бұрылып, біраз үнсіз тұрып:

— Абай, атыңды ерттетіп менімен бірге Қорық жаққа жүрерсің. Үлкен үйге, әкене сәлем бересің ғой! Тәкежандікіне де кұран оқырсын. Және осының бәрінен басқа, менің өзіңмен ақылдаса келген бір үлкен жұмысым тағы бар. Бір сөзім боп тұр! — деді.

Абай інісінің жүзіне барлай қарап отырып, бағанадан бергі түйілгенінің шын салмағы осы соңғы сөзінде екенін аңғарды.

— Немене, ел пәлесі ме? — деп еді. Оспан әзірше томаға тұйық қана жауап қайырды.

— Ел пәлесі ме, ағайын ызасы ма, несі екенін өзің аңғарарсың. Әйтеуір бүгін саған білдірмек сөзім бар, атыңды алғыз! — деді де, шығып кетті.

Абай мен Оспан Ақшоқыдан Қорыққа карай аттанғанда, қастарына Кішкене Молда, Дарқан екеуі бірге ерді. Кішкене Молданы Тәкежанның баласына кұран аударуға, Улжан шақыртқан екен. Қастарында көлденең кісілер болғандықтан, Оспан Абайға айтам деген оқшау сөзін бастаған жоқ. Көбінше жол бойы қораны қалай тез салдырудың қамдарын айтумен болды. Пішен шауып, қыстың мал азығын молырақ қамдап алу жөнін де айтты. Шыңғыс пен Жидебайдай емес, бұнда қар қалың, қыс қатты болады. Бұл өлкені қыстаған ауылдар бір жағынан пішенге сүйеніп шықпаса, жақжұтынан арыла алмайды. Әсіресе, Абай қыстауына жақын болатын Тесіпшыққан өлкесінен мол қылып пішен шапқызу хажет. Осы жәйды еске алумен қатар, Оспан қазір мынау Қорыққа келіп қонған көп ауыл, бай ауылдың, қысқы Абай шаруасына залалы тиетінін ескерді.

— Жылдағы көктемдегі дағды бойынша, қалың ауылдар көп малымен осында орнап қалды. Анау баланың өлімінен әурешілікте болып, мен де мезгілімен ойламай қаппын. Болмаса, быйыл іргені алысырақ салар едік! — дейді.

Бұл да Абайдың ойламаған жәйы еді. Інісінің алдағыны болжаған қамқорлық сөздеріне ырза болды.

— Бұның да ақыл екен. Осы маңда отырған Әнет, Көтібақша: «малыңды әрі қайыр, қорығыма түстің, көгімді жедің» деп, мен қайсысына сөз қатайын. Шешенмен, туысқандарыңмен сөйлесіп, біздің қысқы қамды өзің ескерерсің! — деді.

Оспан, Абайсыз да ескерген екен.

— Мынау баланың жетісін беріп, алғашқы бата оқушыларды атқарып алсын. Бір он күн шамасында, осы қоныс жатқан ауылдың бәрін де көшіріп, қыстау мен Қорығынның маңынан алып кетемін. Быйыл Ащысудың тасқыны мол, жәйілім кең көрінеді. Тесіпшыққанның пішендік көгі содан кейін де тез жетіліп кетеді. Пішенсіз болмайсыңдар! — деген.

Жолаушылар Ақшоқыдан шыққанда, Қорық бойында тек шұбартқан нөпір, қалың мал көрінгені болмаса, тігілген үй, жайғасқан ауыл жоқ еді. Абай енді байқап келеді. Ұзындығы тай шаптырымдай өлке бойына кем қойса онбестей ауыл қоныпты. Араларын жиі салып, өрлей, күлдай үйлер тіккелі орнап жатыр. Әр ауылдың тұсында қой-қозысы, сыйыр-түйесі, мол жылқылары шұбарытады. Ен сулы көк шалғында, әдемі көктемдік соныда мал атаулы тыныш рахат тапқандай. Дағдыда өріс, жайылыста жүрген малдай көп қозғалып, бытырап, шапырамайды. Қалың көктің арасында, тұмсығы тиген жерде, көкмайса жас шалғында қадалып, жабысып қалғандай. Мал тұяғы тимеген шүйгін қонысқа келгенде, алғашқы күн, бар түліктің істейтін мінезі осы. Оспан мен Дарқан қазірдегі Қорық бойындағы мал жәйін, көктемнен бері күнде бағып жүрген тәжрибелері бойынша, тез таныды.

— Мал жарықтық жер қадірін адамнан артық біледі-ау. Қорықтың сонысына кенедей қадалып, жабысып қапты. Қыбыр етпейді ғой! — деп Дарқан өз байқауын топшылағанда, Оспан да мал ажарына сүйсіне түсті.

— Жылда көктем сайын келетін мекені ғой. Тіпті сыйырға шейін де Қорықты сағынғанын білдіріп жатыр! — деді.

Сондай қыбырсыз қалың шұбар мал тобының арасынан, ойдым-ойдым алаңынан, тігіліп жатқан үйлердің бейнесі көрінді. Абай сол үйлердің, жап-жазық, таптаза көк далада бірсін-бірсін туып, өлкені толтырып бара жатқан шарасын байқап келе жатыр.

Ауылдар қалың шоғыр көштерімен, қатар көшіп, қатар жеткен болу керек. Барлық ауылда да керегелер бір шамада жайылып, шаңырақтар бір уақыттарда көтеріліп, уықтар қатар шаншылады. Қызыл жосамен боялған ағаш үйлердің сүйегін, жиілеп шаншылған уықтар айқындап көрсетеді. Тағы біраздан соң қызыл шілтер ағаш

сүйектерді құлаш жайып, кең созылған туырлық үзіктер басып, шаңрақтарына, төрт күлді түңліктер қонады. Енді, теп-тегіс көк жазықта, жасыл дария жүзінде, даяр үйлер орнап жатыр. Әне, тамам қалың ауыл ортасында Ұлжан отыратын үлкен үй тігілді. Бұл ауылда сол үй тігіліп болған шақта, қатардағы өзге ауылдардың бәрінде де сондай үлкен үйлер ең алдымен тігіліп жатыр.

Ақшоқыдан осы ауылдар қонып жатқан қоныс, құнан шаптырымдай жер еді. Жолаушылар шыққан жақ биік төскей болатын. Содан Қорыққа жеткенше, ауылдардың қонысын, үй тігісін біртіндеп санағандай, түгел көріп келген жолаушылар, Ұлжан ауылына келіп жеткенше, барлық үйлер тігіліп болды. Онбес ауыл елсіз өлкеге, көшпелі жәрменкедей жанды қызу тірілік орнатты. Әр ауылдың бір шеті байлық, бір шеті жоқшылық, қайыршылық боп орнады. Шеткі қара лашықтар, қос, күркелер де, ең соңынан болса да — енді басқалқитқач еді.

Абайлар үлкен үйге түскен жоқ. Ұлжан ауылының жанына іргесін тіреп, аса жақын кеп қонған қаралы ауыл — Тәкежан ауылына келді. Болыс болғаннан бері қарай малданып, байып алған үлкен отау, қыс пен жаздың бәрінде де өз көршілерімен бөлек ауыл қонып жүретін. Тек Мақұлбай бала өлгеннен соң, осы соңғы күнгі қоныстарда, үдере көшкен сапарда, Ұлжан Тәкежан ауылын өз ауылына жақын қондырып келе жатқанды.

Ұлжан болсын, басқа үлкендер болсын, қазір көбінесе өз үйлерінен көрі, сол Тәкежан үйінде, ертеңді-кеш мезгілдерін өткізетін. Ержеткен, тұңғыш баласы өлген Тәкежан мен Қаражанға бұл ауылдың үлкендерінің қазіргі күндердегі тілеулес мейірі басқа болатын.

Жыласуда, жұбатуда, жас әруақтың артын күтуде бір Ұлжан емес, Құнанбайдың өзі де әншейіндегі дағдысынан бөлек, баласы мен келінінің айналасына көп үйіріліп жүргенді.

Абай Тәкежан үйіне ат қойып келген жоқ. Жас балаға ат қою жақсы ырым емес. Және Абай сыналатын қаза бұл емес, Мақұлбай үшін Абай да әрі аға, әрі әке жөндес. Тыста тұрған Тәкежан мен Абай құшақтасып көрісті де, үйде дауыс айта бастаған Қаражанға, басқа әйелдерге, дағды бойынша: «Құлыным, құлыншағым» деп, үн салып, жылап кірді.

Үй ішінде әйел-еркек те көп, жұрттың бәрі жылаулы. Абай мен Қішкене Молда Қаражаннан бастап, Айғыз,

Улжан сыяқты үлкен әйелдердің барлығына көрісті. Төреде отырған әкесі Құнанбайға, Қаратайларға ғана көріспей, солардың қатарынан төменірек жерден орын алып, үндемей жыласты.

Аздан соң көп жылаулар басылып, Қаражан жалғыз өзі аналық зарын шығарып, азырақ жоқтау айтты. Қайғы үсті болса да, Абай Қаражанды сынамай қала алмады. Айғай салып жылаған жеңгесін алғаш көргені осы еді. Оның даусы ұнамсыз, жарықшағы бар, еркек үнді, беймаза екен. Сөзін де Қаражан жанын қыйнап, қыйылып, толғап шығармаған. Мақұлбай жақсы бала, қыймас бауыр болса да Абайдың оны аяған жүрегіне Қаражан үні кесек тиді. Сол себепті, Абай жылаудан тез тыйылып қалды. Жыласу арты, Қішкене Молданың зор, сұнғақ үнмен, бұхар мақамымен бастап кеткен кұранына сайды.

Кұран оқу басталысымен, Құнанбай басын төмен салып, мүлгіп, жалғыз көзін жұма түсті. Әлі жылауын тоқтатып болмаған келіні жаққа сол қолымен ишарат жасап, «тоқтат» дегендей етті. Қаражаннан жоғары отырған Айғыз, Қалиқалар, Құнанбайдың қыймылын көре сала, келінге:

— Тоқта, кұранмен таласпа! — десті.

Осы үйде шәйға, түстікке қарап, Абай мен Оспан ұзақ отырды. Ас үсті болмаса, өзге уақытта бұл үйде адам сирек болған еді. Күні бойы табжылмай отырып қалғандар Құнанбай, Қаратай, Улжан. Және, үлкен ақ жастыққа кұран бетін ашып салып, соны аударып отырған Ғабидхан молда бар. Басында сәлдесі, көзіне көзілдірік киген. Жирен сақалы бұл күнде молайып, ұзарған Ғабидхан молда, аса бір ықласты, минажат үстінде сыяқты.

Кұран жүзіне сүзіле қараған көздері — кей уақыттар жұмыла түсіп, сыбырлай күбірлейді. Жатқа білген сурелер тұсын жұмулы көзбен оқып өтеді. Бұлардан соң үйде қалған Абай мен Оспан және Қішкене Молда еді. Қішкене Молда Құнанбайдың, ақырын сыбыр еткен әмірінен соң, дәретін алып, өзімен бірге ала келген кұранын ұстап, Ғабидхан молданың төмен жағынан жастық қойып, шарафатты кітабын жәйып салды. Жылдам суырыла сыбырлап, кұран аударуға кірісті. Үй іші ұзақ жым-жырт болды. Оспан Абайдың ығына таман шалқыа отырып, нығы мен басын жүкке сүйеп, қалғып кетті.

Абай мен әкесі арасында бұл отырыста бірер ғана амадық сөзден басқа, мәслихат шырай болған жоқ.

Құнанбай осы өткен қыс аяғында, төрт жылға тақау үрдіс, ұзақ жол жүріп, Меке сапарынан қайтқан еді. Бұл күнде ол қатты ағарып, үлкен кәрілікке жеткен. Сүйекті денесі әлі де қапсағай, зор болғанмен, бет ажымы мол. Сұрланып тозған ажары, бір кездегі үлкен, қатал, қуатты адамның әл-шамасы азайғанын танытады. Басында хаж сапарынан киіп қайтқан, шошақ төбе ақ тақиясы бар. Иығында сырма жаға, Тобықты елі кимейтін, жұқа жібек, ақ шапан. Дауысы қай сөзді, қай жәйді сөйлесе де бұл күнде бұрынғыдай қатқыл, қою үнмен білінбейді. Ақырын, баяу ғана сөйлейді. Қасындағы Қаратайға, Ұлжандарға қарағанда, қазіргі Құнанбай бөлекше ортадан, өзгеше ұстаз көріп, өскен жан тәрізді. Сыртқы ажарымен софьяна, мұлайым, пұшайман жан болған тәрізді.

Ол, Мекеден келгелі Нұрғанымның үйінде, шымылдықты түсіртіп, өз мекенін өзінше намаз орнына айналдырғандай. Барлық жұрттан жасырынғандай, аулақ жататын. Қазірде тек мынау баланың өлімі осы жұрттың арасына, оны ықтыярсыз келтіргендей.

Құнанбайды күнгірт, үнсіз сағаттарынан, оқта-текте аз мәжіліске тартатын адам — өз тұрғыласы, қарт Қаратай.

Абай, әкесінің бұнымен сөйлесер сөзі жоқ екенін білгендіктен, күн бойы үнсіз отырды. Сөз қозғалса, ол тек Құнанбай мен Қаратай арасында. Мекеден алғаш келген күндерінде Құнанбайдан Қаратай көп нәрселер сұраған еді. Ондағы Құнанбайдың айтқаны барыс-қайтыс жол жәйы болатын. Өзі тілесе, кімді болса да сөйлете білетін орамды, епті Қаратай, Құнанбайды қазір де сөйлете бастады. Дәл осы қалға орынды болған, діндәр адамдар әрқашан ықласпен айтуға парыз саналатын бір жәйларды сұрайды. Онысы Мәдине мен Мекедегі Құнанбай хажы зыярат қылған әруақтардың қабырлары туралы болатын. Құнанбай, қолына тәсбихын алып, соны тарта отырып, «Мәдинеде кімдер қабыры бар?» дегенге жауап айтты.

— Мәдинеде Рәсулалланың, Хәзреті Әбубәкір, Ғұмардың және хәзрәті Фатиманың жатқан жәйларын зыярат қылдым! Кейін тағы бір күндерде — хәзрәті Ғаппас, хәз-

рәті Хәмзә, хәзрәті Ғусман қабырларын зыярат қылдым!
— деді.

Қаратай ынталы, діндәр мұсылман жүзіне еніп:

— Ол жерде бұл аталған әруақтардан басқа, саха-
балардан жан бар ма екен? — деді.

Құнанбай бұл сөзіне де ынталы бейілмен жауап кат-
ты:

— Сағды бин Уақас, Ғабдырахман бин Ғауф және
хәзрәті Ғайша да сонда жәй тапқан екен. Бұларды пай-
ғамбарымыздың дос жарандарының жәйлары дейді, —
дегенде, Ғабидхан молда, құраннан бетін бұрмай оты-
рып:

— Ғашраи — Мұбашшара десе лазым! — деді де, кұ-
ранын аудары берді.

Құнанбай, молдаға тағзім еткендей бас иіп: «дұрыс
айтасыз, молла, мен өзіміздің тілімізде айтып жатыр-
мын», — деді.

Осыдан кейінгі әңгімеде Құнанбай Мәдине мен Меке
арасындағы сапарын баян етіп, Шамнан шыққан керуен-
ге ілесіп, 13 күн бойында түйемен Арабстан шөлін кез-
генін айтты. Қаратайдың сұрауымен: Мекеге кірер ал-
дында қай орында ихрам байлағанын, ғарафаға қалай
шыққанын, бәйтолланың ішінде, қағбада нешә ракағат
намаз оқығанын, бәрін де баян етті. Мекеден аттанған-
да, әуелі жаяу жүріп шыққанын, содан қайтыс сапарына
шейін, тағы бір еске алып өткен еді. Осы шақ — талай
күндерді үнсіз кешкен Құнанбайға, қазіргі тіршіліктегі
ең бір жәйлы, сұхбат сағатындай. Асықпай ішкен шәй
кезінде де, түс ауа келген түстік кезінде де, Құнанбай
Қаратайға зор хұрмет көрсетіп отырды.

Абайлар аттанар кезде, Қаратай тысқа шығып кеткен
еді, Құнанбай күн ұзынғы мәжілісінің артын қорытқан-
дай боп, Улжанға қарап:

— Оқымаған қазақта Қаратай көкрегіндей жүйрік
көкрек аз-ау. Сұрап отырса да, сол мен көрген көп жәй-
ды өз көзімен көргендей, көкейіне қондырған! — деді.

Улжан Қаратайдың сөз бастап, бүгін Қажыға көп
жәйларды айтқызғанына іштей алғыс айтып отырған. Қа-
зір ерінің сөзін қостады.

— Тілеуің бергір жүйріктігінің пайдасын жаңа көр-
дім. Сіздің бізге көп шешіліп айтпайтын әңгімелеріңізді
айтқызды. Соншаны көріп, біліп келіп, ішке тығып таста-

ғандай едіңіз. Қоймадағы тендей, көңілде жүргеніңізді айтқызып, сізді де жадыратты ғой! — деді.

Сирек сөйлесе де тегін сөйлемейтін Улжанның сөзінде, Қаратайды бұл мақтауымен қатар, өзінің ері Құнанбайды, сәл бір әзілмен, сыпайы ғана шанышқаны бар еді. Ол жәйды Құнанбай мен Абай екеуі де сезді. Абай ақырын езу тартып шешесіне қарап күлгенде, Құнанбай Улжан мінезінен, нәпсілік бір жеңілдік аңғарғандай боп, қабағын шытына түсті. «Әйел заты әйелдігіне бағады. Бұлар көзінше минажатты да ішкі сырдай, шашпау хажат!» дегендей болды. Тәсбиғын жиі тарта түсіп, өңін Улжан жүзінен шұғыл бұрып алып, тәһлил айтып, сыбырлап кетіп, дұғамен бет сыйпады.

Абай, әкесінің Қаратайға айтқан жаңағы әңгімелерін еске алып, одан шешесінің шебер әзілін ойлап, және әкесінің ендігі мына мінезін бағып отырып, іштей мысқылмен қарады. Қажыған кәрілікті күлкі етейін деген ойы жоқ еді. Бірақ, ажұа боларлық хал, өзінен-өзі амалсыз оралғандай. Құнанбай туралы қазіргі ойы — күлкі ғана емес, күйкі, жұтандықты да танып отыр.

Төрт жыл кәрі сүйегін сүйретіп, шығанға барып келгенде, адамның әкелетіні: «ана жерде бір мола, мына жерде бір мола деу болса, не деген аз табыс? Оның үстіне, үй-ішінен, жар-жаранынан, бала-бауырынан бет бұрып, бұғып жату тағы болса, ол қаншалық ұтылыс?» деп, әкесінің ендігі қалпына, әсіресе, қарны ашқандай қарады.

Аздан соң Оспанды ертіп Тәкежанның үйінен Абай аттанғанда, күн кешкіріп, өкінтіге тақап қалған екен. Екі туысқан кешкі қоналқада қайда боларын шешпесе де, атқа мінісіп, өлкені, өзенді бойлады. Кешкі суға келіп жатқан қалың жылқыларды шеттей жағалай түсіп, ешбір ауылға соқпай, белгісіз бір сейілге шыққандай. Осылайша атқа мініп, оралып қайтуын Оспан тілеген соң, бағанағы сөзін айтар деп, Абай үндемей ерген-ді. Бірақ бұл жүрісте де Оспан сөзін бастағанша көлденең бір жәй олардың келелі сөзінің арасына түсіп кетті. Ол күйдің себепшісі — бұл екеуінің аңшы інісі, әдемі көк қаршығаны қолына ұстаған, сұлу жарау, ақсұр байтал мінген, Құдайбердінің үлкен баласы Шәке болатын.

Абай мен Оспан өзенге қарай беттегенде, арттарынан, бала бозбала Шәке ағызып кеп қуып жетіп, қастарына орала кеткен. Үстінде жеңіл шапан, басында сар-

ғыш торғынмен тыстаған жұқа кара елтірі тымағы бар. Көңілді, көрікті ақсұр жүзді Шәке, желқайықтай ескен жылпос сұр бедеуімен лып етіп жетті де, сәлем берді. Екі ағасына ақсыйып, күле сөйлеп:

— Қаршығамның өнерін екеуіңізге көрсетейін деп келдім, Абай аға, маған еріп азғантай өзен бойлаңыздаршы. Қанжығаларыңызға бірер үйрек байлап жіберейін! — деді.

Абай, қызарып, еңкейіп бара жатқан күн астында, топшысымен омырауы қызыл алтын буын жалатқандай, жылт-жылт етіп тұрған көк қаршығаның реңіне қызыға қарады. Алтындай сап-сары көздері күн шұғыласына қарсы, қанқұмар қызыл от төгеді. Жалт етіп күнге шағылыса түсіп, қомағай қарайды. Абай қызыққаннан Шәкенің қаршығасын өз жеңіне қондырып алды. Күс бабын білетін ыңғайлы қыймылмен, басы-жонын сыйпады. Ойнақшып отырған құстың айналаға қапысыз, сергек қарасынан шабытты бабын түйді. Құстың санын да ұстап көрді.

— Кезіккеннің қолында өлгелі тұр екен. Түлегі де жақсы екен ғой. Мұны кім баптап берді? — деді.

Шәке:

— Баптаған өзім, қаршыға-лашын бабын үйрендім ғой! — деді.

Абай інісінің өнеріне сүйсіне түсіп:

— Рас, ол — өнер. Кісі қызығарлық өнер — саятшылық. Бұл талмайтын табандылықты керек етеді. Азамат болғаныңның белгісі де, енді бізге өнерінді көрсет. Ердік кәні! — деп, астындағы жарау жирен атты тебіне жорғалатты. Өзі де анды қызық көргенін білдірді.

Шәкенің ақсұр бедеуі тізгін үшімен сумаң қағып, лыпылдап, алға түсе берді. Бұлар өзен жағасына тақап қалып еді. Өзеннің аңшылар көп кпліккен тұсы жәйлім екен. Бағана атқа мінгеннен бері осы өңірде жоғары-төмен сыпылдап ұшып, топ шүрегейлер жүрген. Суыл канат сүксұрлар, қос-қостан ұшқан көкмойындар, қоңырлар байкалып жүр еді. Бірақ қазір Абай мен Оспан дәл жақын жерден күс көре алмады. Шәкенің өзі де әлі жақын жердегі күс бейнесін аңғармаған еді. Ол бір қалыпты сар желіспен бара жатқанда, алатын жемін көрген мерзімді белгіні көк қаршыға өзі жасады. Аңшы жігіттің қолына төсін ұрып қалып, «жібер» дегендей. Ытқый ұшуға дайын әзірлігін жасап қалды. Шәке атының ба

сын тез ірке бере, алдыңғы жағын шапшаң шолып өтті. Бірақ жақын жерден ұшқан, не су бетінде отырған құсты шала алмай, бөгеле берді. Абай осы кезде қатты жүріп кеп, қаршыға аңғарын байқады да:

— Жібер, өзі көрді ғой! — деді.

Сол сөз әмір бұйрықтай болды. Көк қаршыға лып етіп, аңшы қолынан жерге қарай қулай түсті. Сұр биенің тамағының астын ала, қанатымен жер сызып, жасырына жөнелгендей болды. Қаршыға сол аққан бойында өзеннің арғы бетіне шығып ап, көк шөп арасында біраз жыбырлап, ирендей барып, аңшылар көзінен жоғалыңқырап кетті. Бұның аңысын аңдап, үндемей, сілейіп тұрып қалған аңшылардың айтысқан бір-бір-ақ сөздері: «тұрғыға кетті, тұрғыға кетті» деу болды... Сол сәтте көк қаршыға өзеннен ағызып қайта бері қарай өте бере, қызыл шапақ астында төсін жарқ еткізіп, шаншыла бір көтеріліп қалды да, оқыс төмен қарай, лақтырған тастай, шаншыла түйілді. Бұл құлап түскен тұстан лезде үркіп, әбігермен шуласып, сатырлап ұшқан көп қанаттар дыбысы білінді. Шашырай ұшып, жан-жаққа безіп бара жатқан үлкенді-кішілі үйрек, қаздар да көрінді.

Аңшылар аттың басын іркпестен ағыза шапты. Қаршыға түскен жерге ең алдымен жеткен Шәкенің өзі еді. Абайлар да көріп келеді. Екі сарала қаз арасында көк қаршыға ұйқы-тұйқы, сарт-сұрт майданда екен. Қоғалға жайылған саяз судың ортасында, төбеден кеп оқыста басқан қанды тырнақ жауына қарсы, екі сарала қаз жан себілділікпен, қатты қыймыл етіп жатыр. Бір сарала қаз қаршығаның астында болса да тулап, үн салып, қос қанатымен су сабалап, қаршығаны шоршыта сүйреп жүр. Екінші сарала қаз қаршығаның үстінде. Дәл өзі құс алып жүрген қырандай, соншалық өлермен батырлықпен, қайта-қайта соққылай төнеді. Көк қаршыға, кесек көк болаттай. Қаздар болса, жүнінің ақ-қарасы, қызғылт сарысымен күн сәулесінің астында соншалық шапшаң жарқ-жұрқ етеді. Лаулаған жалындай. Аласұрған қарбалас құбылыстары жанталастың ең бір отты шағын танытады.

Өмір үшін жанталастың, соншалық шапшаңдықпен ұшқын атып, сәт сайын жүз құбылған шағы. Бір кесек көк болатты үлкен дүкеннің қызу көрігінің астына тастағандай. Абай сүйсінгеннен қарқ-қарқ күліп, тақап келе бере, аттан секіріп түсті. Шалшық суды жалдай жүгірді. Үйткені, атынан әлдеқашан түскен Шәке, екі сара-

ла қаздың арасында жүрген қаршығасына әлі қолын жеткізе алмай жүр. Бұл екеуі қатты адымдап, кұстар майданының арасына енді тақады. Көк кұс, үстегі бос сарала қаздың бағанадан бергі соққысын енді кешірместей долданыпты. Өз үстіне соңғы рет түйіліп, тағы соға берген қазға оң аяғымен сарт етті. Мойнынан ұстай алып, қасындағы суға шолп еткізіп, шалқасынан келтіріп, тымақша ұрды. Шәке қуанғаннан: «Я аруақ!» деп, даурыға бақырып жіберген еді. Енді бір сәт болса, астындағы сарала қаз кұс аяғынан кұтылғандай. Жон жүнін жұлдыра, көк кұстың сол аяғынан сыпырылып барады екен. Шәке айғайлаған бойында кеп, сол қазды қамшыменен бастан бір тартты да, баса қалды.

Көк кұс өлермен екі сарала қазды бірдей алды. Бұл — аңшылар тәжрибесінде болмастық бір олжа еді. Ырымшыл аңшы болса: «кұсыма көз тиеді» деп, сұктан сақтанып, өзгеден жасырып қоярлық нәрсе. Екі сарала қазды екі ағасының қанжығасына байлап беріп, Шәке Оспан жанындағы қаздың басын кесіп алды. Жүнінен шапшаң арылтып, мыйын ойып, қалтасынан ұсақ қант алып септі. Әлі тулап, қаны қайнап отырған болат қанат қыранын азғантай қызылдатып алды да, сұр бедеуге қайта қарғып мінді. Жаңағы ұшқан кұстар тегіс ұзап кеткен жоқ екен. Шапшаң желіп жөнеле беріп алдында отырған бір топ үлкен үйректерді көрді. Кұсы тағы бұның қолына етпетінен түскенде, бедеуін тебініп, қатты шабыспен ағыза жөнелді. Қаршығасын атының саурына қарай, құлаш жазып кейіндетіп барып, үйректер ұша бергенде, тақау гүстан, құлаштай сермеп, лақтырып жіберді. Көк кұс сол ытқыту ретінде, топшысын үшкірлеп, мойнын ішіне тығыңқырап алып еді. Бір сәт қалжып барды да, содан ары қос қанатын жай отындай жаркылдатып, лып-лып қағып, атылып берді. Абай тағы сүйсініп, қуанып, айғайлап:

— Әдемі тастады, шебер тастады! — деп, шауып келеді.

Шәке кұсты лақтырысымен, қамшысын қос бүктеп алып, ерінің қасына байлаған дабылды шауып келе жатқан бойында қатты даңғыратып, соғып-соғып жіберді. Аттыдан үріккен үйректер басында қарбаласып ұшып еді. Енді дабылдың шұғыл дауырығы шыққанда, бұрынғысынан да саскалақтап, көк аспанға тік атылды. Қаршыға бұл кезде сол кұстардың астына көсіліп барып,

еркін жетіпті. Енді өзге үйректің бәрінен биікке қарай озғындай шыққан сары аяқ, көк мойынға дәл астынан найзадай атылып, сатыр-сұтыр бір айқас жасады. Көз ілескендей болған жоқ. Бар ынтасы аңға кетіп, әлде не деп айғайлап, екі етегі жалпылдап шапқан Абайға, қаршыға өзі ұмтылған сыяқты емес. Қайта үйрек өздігінен кұлап, қыран тырнағына әлдеқалай арбалып кеп, өздігінен жұмарланып ілінгендей көрінді. Көк мойынды, шалқасынан ұстап, жемсауынан бүрген көк құс созыла көлбеді. Шәкенің дәл алдындағы кұрғақ көгалға топ еткізіп түсірді. Бұл үйректі алысы жаңағы қос қазды алудан да сұлу еді. Абай тамашаға рахаттанғанын айтып бітіре алмайды.

— Қайран қыран!.. Не деген бап!.. Қарқ қылды ғой! — деп кұсты бір мақтап, — аңшының, саятшының шебері өзің екенсің! жігіт болса, сендей болсын... Ер жеткенінді бүгін білдім ғой! — деді.

Оспан бағанадан бергі қызықтың бәрін үндемей ғана, баяу салмақпен тамашалап келген-ді. Тек соңғы кезде ғана, ол артта қалып, ат саурына шалқайып, сақылдап күледі. Қаршыға қызығы үшін емес, Абайдың жеңілдігін, балаша қуанғанын мазақ етіп, мысқылдап келе жатыр.

Бұл үшеуінің арасында, аңшылық тәжірибесіне жақсы ысылып, өзін билеп үйренгеннен бе, болмаса жаратылыс мінезінде сондайлық сабырлы, ұстамды біртоғалық болғаннан ба, — әйтеуір Шәке басқарак. Абай Шәкенің сол байыпты салмақтылығын қымбат бағалады. Жаңағы өнеріне қызығуының бір жағында ағалық, әкелік, адал бауыр ындыны бар еді.

Оспан мен Абай аттарына мініп, енді Шәкеден айырылысар уақытқа келгенде, кастарына жақын ауылдан үкілі қара кұнанға мініп, Ақылбай шауып келді. Бұл ересек тартқан бала, түсінің ақшылдығы болмаса, Абайға қатты ұқсаған. Ділде мен Абайдың ерте ер жетіп қалған тұлғашы болатын. Ақылбай қатты шауып келіп, Оспанға сәлем берді де, Шәке мен Абайға қарап: «олжа олжа» деп, күле түсті.

— Мені Әни апам жіберді. Жаңағы алған кұстарын түгелімен біздің ауылға жөнелтсін! деді. Соларыңызды алғалы келдім. Шәке аға, бәрін де менің қанжығама байлап беріңіз! — деп, үкілі, жарау қара кұнанын көлденеңдетіп тұра қалды. Шәке өз қолындағы үйректі Ақыл-

байға қарай алып қозғала беріп еді, Оспан осы кезде ғана үн қатып:

— Тоқтат! Көп үйрек түгіл сыңар үйректің сынық қанатын да сыйпатпаймын Әниңе — Нұрғанымыңа! — деді.

Абай мен Шәке Оспанның қатты томырылған үнінде үлкен бір зіл барын байқады. Құстарды балаға беріскен жоқ. Ақылбай қабағын қатты шытынып, қып-қызыл боп, екі көзі жасаурап, Оспанға жалт берді де:

— Оспан аға, түү, не деген сараң едіңіз! — деп атын бұрып алып, шаба жөнелмекші еді. Абай оны аз тоқтатып: «Ақшоқыдан қашан келдің?» деп сұрады. Бала әлі күнге өкпелі, ызалы үнмен:

— Бүгін түсте Әни апам ат-арба жіберіп, Әбіш, Мағаш бәріміз тұтас келдік! — деді де, ауылына қарай шапқылап жөнелді.

Ақылбайдың ер-тұрманы қалың күміс. Басында күндыз бөркі бар, үстінде көк мауыты бешпет, омыраулары толған күміс түйме. Белінде алтын жалатқан, қымбат тасты, кәмәр белдік. Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман сәні, аса бір ардақты, жалғыз қыз сәніндей. Бұны бұлай киіндірген, осылайша күтетін, бүгінгі анасы, өз бауырына салып асырап алған анасы — Нұрғаным. Жаңағы Ақылбай өзі айтқан Әни апасы болатын. Ақылбай Нұрғаным мен Күнәнбай қолындағы кенжедей. Өзі Абайдың 16 жасында туып ерте ересек боп қалған соң және ата қолында оңаша үйде жалғыз өскен кенже есепті болған соң, Абайды әке деп танымайтын. Абайдың да оған бейіл, мейірі — аға, туыстай ғана, әкедей емес. Қазір сол Ақылбай шауып кеткенде, бұл ағаларымен өкпелесіп, ұстасып кеткендей.

Сол бала ажарын жақтырмағаннан ба, болмаса Оспан мінезіне таң қалды ма, әйтеуір Абай осының алдында жаңа ғана саятшылыққа жас баладай тамашалап, қызыққан қалпынан тез суынды. Шәкеге қош айтып, атының басын өз ауылы Ақшоқыға қарай шұғыл бұрып алып, жөнеле берді. Шәке қаршығасын тағы да шапшаң қызылдатып алып, өзенді күлдеп, жосыта жөнелді.

Жалғыз кетіп бара жатқан Абайдың артынан Оспан желе жортып жеткенде, Абай інісіне суық жүзбен қатуланып, зеки сөйледі:

— Сенің ішіңе қандай от түскен? Балалар көзінше талағынды соншалық тарс айырғаның не? Әлі де қу күңдестік жыны буып жүр ме? Айт шапшаң! — деді.

Бүгін таңертеңнен бергі жүрісте, әр сөзде Абайдан үстемірек болмаса, өзін кіші танытпай, дардайсып келген Оспан қазір бір сәтте өзгерді. Абайдың ажарына көз қыйығын тастап, әлгідей ұрыс үшін естүмен ілес, енді сескене түсіп, бой бақты. Үнін ақырын ғана шығарып:

— Ашуым орынсыз болса, болар, Абай. Балаға білдіргенім орынсыз. Бірақ соным тегін емес. Таңертеңнен сені оңаша алып шыққанымның мәні де осында. Кешелі-бүгіндер, мен біреудің қолында өлгендей боп, қаныма қарайып жүрмін. Құнанбай баласы біз бүгін бір қорлықта тұрмыз! — деді.

— Не қорлық? Не айтасын? — деп Абай атын оқыс бұрып алды. — Айт! — деп, Оспанның көзіне көзін қадап, сұрланды. Дірілдей түсіп, жаманат хабарды тосты.

Оспан Абайға енді сызды қабақпен, тура қарады. Күнге қарсы, өткір көздеріне қызғылт ашу отын жыйып тұр.

— Қорлықты Нұрғанымнан көріп тұрмын. Үш күннен бері әкеңнің үйінде, сол тоқалдың қыймас қонағы боп Базаралы жатыр. Әкемнің әулиедей ақ төсегін арамдап жатыр! Бар дертім осы. Көптен білсем де, бүгін сенен ірке алмадым. Білдірдім міні! Сенен басқа сөз саларым, сыр шашарым жоқ. Дәл сол үйдің шаңрағына, әкем анау қаралы үйде отырғанда, мынау қос қара бетті осы түнде асып өлтірсем деп тұрмын! — деді.

Абай, кеудесінен оқ тигендей, демі үзілердей сілейіп бір тұрып қалғанда, ат үстіндегі денесі дір-дір етіп, үзеңгілері табанына тұрмай, ойнақшып кеткендей болды. Бірақ қатты ашу үстінде, булыққан тамағына тас тығылғандай. Оның да көздері оқыс қанталап, Оспанға ақырып қалды.

— Қысқарт! Оттама! Намыс емес, арсыздық! Тоңмойын, топас, надандық! Не бетіңмен сөйлейсің?.. Осыдан қыймыл етіп бүлік салсаң сол шаңыраққа өзінді мен астырамын. Тіліңе тыйым, қолыңа тұсау салдым! Төрінен көрі жуық әкеңді қабырына тонап кіргізбекпісің? Масқарасын әлемге шашып, итжемі қып өлтірмек өшің бар ғой, сірә?! — деді. Қалған сөзді бір-ақ тыйып, атыш борбайға бір салып, қатты жорғалатып, Ақшоқыға қарай жалғыз тартты. Бұл кезде күн ұясына жаңа кіре бастап еді.

Өлке, дала бұлтсыз кеште, қатты қызарып батқалы бара жатқан күн реңінен қызыл шапақтап, сәулеленіп

түр. Жылмаң жиренді қатты жорғалатып келе жатқан Абайдың көңілі астан-кестен. Ол Нұрғанымға да өлердей ызалы. Әкесінің қорлық сырын айтуға аузы барып тұрған Оспанның жалған намысына да ызалана қорланады... Базаралы! Қазақта жалғыз қыймас, бел арыстай көрген, бұл өңірдегі ең қымбат жан еді. Ол да бір сәтте танымастай жат.

Көптен бері Абай бұндайлық: намыс пен ыза, алдану мен қыянат, қыймастық пен арлану, ұялып арланудың неше қырлы қысымын көрмегендей. Әр қыры ұстара жүзіндей. Ет-жүректі тіліп түсетін аямас құбылыстарға, күйіндай ұйтқыға түсіп келеді. Не істерін, не дерін аңғара алмай, әуре сарсаң. Тек қана, бір кезек, осы ұйтқу ішінде, Базаралыны есіне ала бере, шұғылдан, бүгін таңертең оқып шыққан «Дубровский» тағдырын еске алды. Соны сәт қана ескеру мұң екен. Құнанбай мен Бежей, Тәкежан мен Балағаз, Оралбай мен Керімбала — қысқасы нәсіл қуған ызаны ойлады. Буын-буын сайын Құнанбай ұрпағынан намыс соққысын үздіксіз көріп келе жатқан Базаралы жақындарын еске алды. Осымен қатар тағы ілесе Троекуров зорлығынан Андрей Дубровский өлгенін ойлады. От ішінен ем гүлін тапқан, жан жарын тапқан Владимир Дубровский мен Машаның арманды сырлары еріксіз кеп, ерекше салмақ салды. Әділет тілеп, шыншыл жүрекке ар әмірін бергендей.

Сумандаған жиренді қатты қамшылап, екпіндетіп соқтырта түседі. Сол ағынды жүріспен қатар өз ойын да қамшылай тебінгендей. Бірақ, «Жол тап! жөн тап!» дегендей болса да, жаңағы естіген сұмдық хабардың тең таразысы туып алды да, көкейден кетпей қойды. Ол таразының бір басында — Құнанбай, Нұрғаным, Базаралы да, екінші басында — Троекуров, Владимир Дубровский, Маша болып тең басып отырып алды.

Кітап шындығы, өмір уымен тең сыбаға боп, Абай үшін анық бетпе-бет кеп ең алғаш қақтыққаны осы еді.

Абай өз ауылына ымырт жабылып, қас қарая бергенде келді. Тыста жүрген адам аз екен. Әншейінде бір жақтан Абай қайтқанда, алдынан топырлап шығатын балалар да жоқ. Бүгін Қорыққа көп ауыл келіп қонысымен, молдасы сонда кеткен соң, балалар да тегіс кеткен. Қора салып жатқан жұмысшының көбі де, сол арттан келген туғандарына барып, амандасып қайтуға кетіскен сияқты. Абай өз отауының сыртына жирен атты ақырын

бастырып кеп түскен еді. Атын өзі байлап, үйді айналып жүре берді. Сол шақта отау ішінен ақырын ғана, жібек талдай сызылып, әсемдеп айтқан ән естіді. Осы үнді естіді де, Абай ән желісін үзгісі келмегендей боп, отаудың босаға тұсына келіп, үй сыртында отырып қалды. Бұның келгенін үйдегі жандар білген жоқ. Ән өз ырғағын бұзған жоқ. Абайды ас үй жақта жүріп аңғарған кісі жалғыз Злиха еді. Ол жымдам басып келіп, Абайға тақап, есік ашып үйге кіргізгісі келгендей еді. Бірақ жас келіншек тақай бергенде, Абай оған ақырын белгі етіп, үнсіз ымдап, қасына шақырды.

— Злиха! Әуре болма. Үйге кірме. Әйгерім бір жақсы ән айтып жатыр екен, соны бұзбай тындай түсейік! — деді.

— Үйде шам жағылған жоқ еді, жарық жағайын! — деген Злихаға:

— Оның да керегі жоқ. Әннің шыркы бұзылып кетеді! — деді.

Злиха үнсіз езу тартып күліп, әдемі кесек ақ тістерін ақсыпта көрсетті де, Абай көңілін жақсы ұғып, аяғын ақырын ғана басып, кейін шегінді. Жерошақ басына қарай кетті.

Абай тымағын алып, шапанының жеңін шешіп, қара желет, ақ көйлектің омырауын кең ашты да, мұңды қоңыр әнге бар бойын, бар ықласын беріп, ұйып, тындап қалды.

Оңаша үйде, алакөлеңке қоңыр кеш. Өзіне еркін тиген жалғыздықты ырзалық рахатпен қабыл көрген Әйгерім, сонша жақсы бір ән айтып жатыр. Әнінің сылтауы бауырындағы кішкене баласы екі жасар Тураш болу керек. Соны әлдиелеп тербете түсіп айтқан ән сыяқты. Абай құлағы шалғанда, кішкене Тураш, алғаш кезде бір-екі қыңқылдап еді. Артынан ұйықтады ма, болмаса ән уатты ма, қазір үн қатпайды. Әйгерімнің айтқаны «Қаракөз» әні. Былтырғы жазда Біржан әкеліп, оны да осы елге жайған. Сырлы, тыныш бейуақта соншалық сезімталдықпен мұңды сазын нәзік бұралтқан ән. Әйгерім бар даусымен шырқамай баяу сызылтқанда, бұл ән бұрынғысынан да гөрі көп сырды шешкендей болады.

Қаракөз айым!
Қалдың кейін,
Кеткенде көңлің алыс
Мен не дейін! —

деген қайырманы, соншалық байыпты айтады. Әйгерім осы әнді үнімен ғана созып жатқан жоқ, жүрегімен де баян еткендей. Ән арасында, қайырма ішіндегі көп сөздерін, «Кеткенде көңлің алыс» деген сыяқты тұстарын осы кеште, осы айту тұсында өздігімен өзгертіп айтады. Сыршыл әнге, шыншыл акын, әнші, дәл қазіргі сәттегі өз ішінің бір күдігін, әлемнен жасырған құпия назын қосқандай. Осы бейуақтай тілек кешінде асыл жар өз сырын да, Абайдың мұңын да қоса шерткендей. Әйгерім көптен ән салудан тоқталған-ды. Біржан кеткеннен бері оның әнші аты Ырғызбай ішіне түгел жайылумен қатар, дәл Құнанбай ауылының өзі, бұндай аталы жуан ауылға «әнші келін» атағын мін санаған.

Құнанбай Мекеден қайтқан соң, әсіресе, оның құлағына әлдебір келіні әншілік, серілік білдірмесін. Еркін, бұлғақ, сауық сайранды сездірмеу керек. Оның үстіне Ділдәнің күндестігі мен ашу кейістерін қостаушы абысын-ажын болса, қайнаға, енелер болса — бәрі де Абайды Әйгерім үшін кіналайтын. Әзіл етіп мысқылдағанда, сырттан сынап шенегенде, осы Әйгерімнің әнімен айыптайтын. Сонымен оқта-текте, ел аулақта екеуден-екеу оңаша отырған кезде, Абайдың көп қолқалануымен Әйгерімнің шанда бір айтқан әні болса да, сол күні Құнанбай ауылына тағы бір тыйымсыз жаманаттай тарайтын болған.

Ән рахат болмай, Әйгерімді жазалаудың, өсектеп кіналаудың себебі болғандықтан, Абайдың есті жары енді ән айтқызуды тоқтатуды сұраған. Әйгерімнің көз жасымен айтқан тілектерін Абайдың өзі де таныған. Шынын, сырын аңғарып кеп, амалсыздан жар өнерін жасыруға көнген-ді.

Бірақ әр кезде, шабытты көңілмен домбыра тартып, өзі ақырын ыңырсып ән салғанда, не бір ырғақты құлақ күйлер, ұзақ күйлер шерткенде, Әйгерімнің реңі бұзылатын. Қызғылт жүзі ағарып, көлеңкелі сұлу қара көздері бір тұнжырап тұнғыйықтап, бір есе қабақ шытып жасаурап қалатын. Абай соны әрдайым сыртына шығармай, көңілмен танып жүретін. Кейде ешбір тұспал сөз, тілек сылтау Әйгерім жағынан тумаса да, Абай үншіл жүйрік домбыраны әдейі Әйгерім үшін тартатын. Бебеулетіп келіп жұбату айтқандай болады. Шабытты акын жүрегін азда болса алдандырып, емдегендей боп тоқтайтын. Соңғы жылдар Абай домбыраға аса ықлас беріп екеуден-

екеу отырған оңаша шақгарда, көріктеп күй тартады. Сондағы өнерінің барлығын, өзінің ынтығып, сүйген ақын жары Әйгерімге арнайтын. Осы өткен қыста дәл осындай бір алакөленке қоңыр кеште, там үйде, үлкендер бөлмелеріне жақын үйде, Абай домбыра тартып, Әйгерім тыңдап отырған ұзақ шақтың ақырында, жас келіншек «аһ» ұрғандай қатты бір күрсініп қалып еді, Абай домбырасын тастай беріп:

— Саған не болды, Әйгерім? — деп келіншегінің мойнынан құшақтағанда, қолының үстіне қат-қат тамған ыстық жастарын сезіп еді. Сол кеште Абай, амалсыз арманды бір сыр шешкен.

— Сен бұлбұл едің! Азат аспанда, көк бұтаққа қонып, бұлбұл үнінді әлемге жарласаң еді. Жаның сыры тыңдаушыны әніңмен ұйытып өтетін туысың бар еді. Мен сол бұлбұлды ұстап ап, әдемі торға бөлеген аушыдай болдым ғой. Қапас бұлбұлы сен бопсын. Үнінді өшіріп, сезімтал жаныңды тұншықтырып, елден ерек хәснетінді бүркеуші, осы ауылмен қоса, мен болыппын! — деген.

Міне қазірде сол қапас бұлбұлы шырқай алмай, үн сала алмай күнренумен ғана, ықтыарсыздық шерін қозғайды. «Қарагөз» әнін Әйгерім әлденеше құбылттып, жіп-жіңішке нәзік орамдылықпен, көп толқытып айтты. Әртүрлі өмір сыны мен сыры жатқандай. Бұнда: әппақ кіршіксіз ана мейірімі бауырындағы өзіндей сұлу соншалық тәтті тұңғыш перзентіне алдағы өмірден бақыт тілейді. Бұнда әлі ақау түспеген ыстық достық бейілімен Абайға да шын тілек арнайды. Бұнда — өзінің де түйіні, түйткілі көп жүрегінің өзіне өзі тыйым салған нұқтасы бар. Бұнда және анау Қорық бойында бүгін жылап отырған ана Қаражан шерінің қайғылы жоқтаудай ауыр ырғағы да бар. Абай ұзақ тыңдады. Дүниені ұмытқан, өзіне тиген тар орында, мезетсіз шақта, рұхсатсыз ерік алған сыршыл әнші де көп жырлап барып, қалың түнге кіре, әрең тоқтаған еді. Әйгерім әнін үзгенше, Абай қыбыр етпестен мүлігіп тыңдады. Тек, Әйгерім тоқтағаннан соң үйге кірді. Оның есіктен кіргенін аңғарған шақта Әйгерім, «кенеттен келер» деп ойламағандай, қысылып қалып еді, орнынан ұшып тұрып:

— Сіз қашан келген едіңіз? — деді.

Абай ақырын ғана күлді де:

— Мен Тураш ұйқтамас бұрын, «Қарагөз» алғаш басталған кезде келгемін! — деді.

Ере кірген Злиха шам жақты. Осы түнде Абай өзі жасаған бір байлауын Әйгерімге айтты.

— Сен ертең Төкежан үйіне бата оқый барасын. Ауылдың бар үлкені сол үйде болады. Бүгін тыңдап шықтым, Қаражан шешесі болса да, Мақұлбайдай асыл баланы жоқтай алмай отыр. Менің көңілімде сенің жаңағы әніннен әсер алған жоқтау күйі тұр. Сөзің жазайын. Сен жаттап ал. Әнін өзің табасын! Мен білсем, жаңағы өзің айтқан «Қарагөздің» көп ырғағын жасты мұңға айналдыруға болады. Сол әнге қосып, жоқтау айт! — деді.

Осы сөз екеуінің де байлауы еді. Сол түнде Абай, өз қасында ұйқтамай отырған Әйгерімнің жүзіне қарай түсіп, Мақұлбайдың жоқтауын шығарып отырды.

Бағанағы бір шақта, Әйгерімнің көмейінен ән туғанын Абай аңыстаған. Оның анық ыйлануы бойынша, Әйгерім сол кезде әнші ғана емес, ән шығарғыш шеберлігін де танытып еді. Енді Әйгерім Абайдың қағаз үстінде жортқан қолынан сыры бөлшек өлең туып жатқанына сүйсінеді. Сылайы күліп, қуаныш ете қарап отыр. Кеш екеуіне де қайырлы болған. Өнер үшін, игілікті сәт кезі, шабыт кеші екен. Абай да өз міндетіне алған жоқтау жырын жылдам жазып шықты. Жазғанын аяқтай сала, Әйгерімге дауыстап, оқый жөнелді.

Қызыл балақ қырағның
Балапаны дерт алды.
Жеміс ағаш бәйтерек,
Балдырғанын өрт алды.
Артына белгі тастамай,
Жал құйрығын келте алды.
Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай ерте алды.
Көп жасамай көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім!
Күн шалған жерді тез орған
Күншіл дүние қас өлім!
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім!
Жыламайын десе де,
Шыдарлық па осы өлім!
Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым,
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың!

Аналық мейірі өз жүрегіне көптен орнаған және Мақұлбайды өлімге қыймаған Әйгерім, күйеуі жаңағы өлеңді оқып отырғанда, жылап отыр еді. Ұғымтал, зерек

көңілі жүйірік әйел, Абай төрт-бес қайыра оқығанда, бұл сөздерді жаттап алып, бірге ілесіп, айтып шықты.

Ертеңінде Әйгерім Абайдың қасына еріп, бата оқырдың асын алып, Злиханы өзіне қосшы етті. Тәкежан үйіне тақай бергеннен бастап, жіңішке, нәзік үнімен өлеңдете, жылап келді. Қаралы үй тағы да кешегідей, жылаулы жандарға толы еді. Тағы да әуелі үй ішіндегі әйелдің бәрі жылап тоқтаған соң, Қаражан өз жоқтауын айта бастағанда, соның төменгі жағында отырған Әйгерім, үлкендерге жүзін толық көрсетпей, қырындау отырып, екі мықынын таянып ап, нәзік, зарлы үн сөзды. Бұның үні шығысымен, Құнанбай бастаған үлкендер аса бір ден қойып, зор ілтипатпен тыңдады. Мақұлбайдың артына белгі тастамай, көк балдырғандай арманда кеткен жәйларын, Әйгерімнің ендігі қосып алған қаралы әні егілте сездіреді. Сай сүйекті шымырлатып, барлық көзден жас ағыза тебірентіп еді. Үй іші алғашқы жылаудан тоқырап қалса, Әйгерімнің ақын мұңынан қайтадан тегіс босап, жылап кетті. Ұлжанның өзі де үн салып қоя берді.

— Қалқам-ай, құлыным-ай, арманды кеткен қошақаным-ай! — деп, еңіреп жіберді. Еркектің де көбі үнсіз жастарын ірке алмай, еміреніп отыр. Әйгерімнің зарынан бір Мақұлбай дерті емес, тағы да Әйгерім мен өзіне мәлім сансыз өмір шерлерін еске алып, Абай да жылап жіберді. Арманда өткен жас ұланды, анық орынды жоқтаған ата-аналық зар еді. Тек Әйгерім араласқан соң ғана жоқтау өзінің үнін тапқандай. Үй іші ұзақ жылаумен барып әрең дегенде сабыр тауып, құранға кезек берді. Кейін, жұрт сейілген уақытта, Құнанбай Ұлжанға:

— Балаңның жоқтауын мына келіңізе айтқыз. Қырқы өткенше, бата оқушылар арылғанша осы үйде болып, кішкене Мақұлбайымның артын осы мұндасын! — деді.

Бұл сөз Ұлжанның көкейіне қонатын. Осыдан кейінгі күндерге сол әмір бұйрық есепті болды. Әйгерім сол келгеннен, Ақшоқыға Абай қасына қайтпай, Қаражанның қасында тізерлесіп отырып, аналық зар күңіретуде қалды.

Мақұлбайдың жетісі өткенше, Құнанбай Тәкежан үйінен Нұрғаным ауылына қайтқан жоқ. Жас тоқалдың үйі-

не қайтпауы, осы аз күн ішінде Нұрғаным айналасында, көп пәле туғызып жатыр. Дауырығы аз, бірақ зілі мен түйіні қыйын пәле. Бұл ауылдарға жат болған, аға бір ачыр тартыс болып тұр. Ол тартыс әзір Оспан мен Нұрғаным арасында. Екеуінің бір-біріне қазіргі күндегі өштігі, амалсыз ішке тығып жарияланбай жүргендіктен, әсіресе шыйрығып қатаяды.

Оспанның кеше Абайға айтқан хабарындағы хал бүгінде де өзгерген жоқ.

Базаралы Құнанбайға сәлем бере келген-ді. Оны тобықты жігіті ішінен, Құнанбай әр кезде бөлек, ерек көретін. Өз бала інілеріне жасамайтын ілтипат жасайды. Жас жігітті сөйлетіп, әңгімелерін тындайтын. Мекеден қайткалы Базаралымен алғаш кездескені осы жол болғандықтан, оның шаруа қамын да көп сұрастырған. Үй ішінің, әке-шешесінің әлі күнге жоқшылықтан арылмай жүргенін естіген. Осы кезде тіпті жүдеп, шөгіп кеткен ауыр мұқтаждық халін білген.

Өзіне біткен азаматтық, зор көкіректік бойынша, Базаралы жоқ-жітік жәйын көпшілікке айтпайтын. Бірақ Құнанбайдан ешбір сырын іріккен жоқ. Айдауға кеткен Балағаз үйінің жетім-жесір болған бала-шағасы торғайдай тозып жүргенін де жасырмаған. Оның ересек тартқан балалары, айран-шалап үшін әлді ағайынға жалшыға да кетіпті. Жастары болса, ішерлік сусын да жоқ.

Күйеуі бейіл көрсеткен азамат ағайынға, Нұрғаным да жаттық етер жөні жоқ. Ол, Базаралыға арнап, әртүрлі киім тіккізе жүрді. Әлі күнге Базаралының нұрлы жүзіне, жолбарыстай келбетті тұлғасына Нұрғаным айнамас ыстық достықпен қарайтын. Дүниеде бұл кешкен тіршілікте қызығы басылмас шын қадірлес ардақтысы — осы қонақ. Нұрғаным бұл ауылдардың өзге адамы не ойлайтынын елеген жоқ. Оспанның бұны сырттан қыжырттып жүрген қабағын сан есітсе де, түк қымсынбай, ерін шүйіріп, «есуас» деп қана қоятын.

«Базаралыға киім тіккізгені де маскара! Әдейі сыр ашқаны ма? Бұдан асқан айғақ бола ма?» деген Оспан сөздері, Нұрғанымға жеткенде, онан да қымсынған жоқ. Құнанбай бұйрығымен істетіп жатқанын айтуға да ерінген. «Ойласа ойлай берсін бар сұмдығы!» деп, ересісә түскен-ді.

Кеше кешке Ақылбайды өзен жағасына жібергенде,

Нұрғаным Оспанды әдейі бір кежірлік, қыястықпен әзілдеп сынамақ еді.

Оспанның тұрпайы мінезін Ақылбай дәл жеткізді. Бірақ, оған өр көкірек, кесек бітімді Нұрғаным ызаланған да, қайысқан да жоқ. Бұрынғы күй, бұрынғы қалпы өзгермеді. Абай көзінше Оспанның бұны қатты қыжыртқанын Нұрғаным алғаш естігені осы болса, одан да қысылған жоқ. Өз ішінен «Абай Оспанның жетегінде кетсе, оны да көрермін!» дегендей болды. Осымен тағы бірекі күн өтті. Оспан әлі де томырылған күйде жүр. Бүгін, танертең келген малға су құйғызғалы өтіп бара жатып, Нұрғаным мен Базаралының үй ішінде қатты күліп, әзілдесіп отырғанын естіді. Содан, құдық басында тұрғанда Нұрғаным үйінен шығып, су ала келген жас келіншекке ақырып жіберіп:

— Қайт шапшаң! Нұрғанымға бұл құдықтан су тимейді. Алғызбаймын, арамдатпаймын құдығымды. Айта бар! Бұдан былай бұл құдыққа қарай Нұрғаным үшін аяғын қыя басатын кісі болса, желкесін қырқамын! — деді.

Және сол келіншек кеткенше малға су құйып тұрған Масақбай, Дарқан сыяқты бірнеше еркектерге: «күндізтүн осы құдықтың басын күзетіндер де, Нұрғанымға бір ауыз су таттырмаңдар!» — деді.

Осы бұйрығын Оспан, күні бойы талмастан өзі бағып, шынымен орындатты. Нұрғаным ауылы бір тамшы су ала алмай қойды. Қолына дырау қамшы алып, бір есе құдық басында отырып, бір кезек ұзын торы атына мініп, Нұрғаным ауылынан суға қарай шыққан кісі болса, ақыра қуады. Кейбіреуін қамшылап, айдап тастайды. Кешке жақын ауылдан қашаң жердегі өзенге түйемен барып, бөшкелеп су әкеле жатқан екі кексе қатынды көргенде, Оспан өзі алдарынан шығып, суларын түйе үстінен ақтарып төккізді де:

— Нұрғанымға айт, Базаралыны кетіргесе нәр татқызбай, шөлден қатырамын. Жаны барында қазір жөнелтсін! Үлкен пәле іздемесе, тыйылсын қазір! — деді.

Түн бойында да су алдырған жоқ. Ертең танертең тағы сол күй басталды. Бүгін Оспан қап-қара боп түтіккен. Отырарға орын таппай дірілдей түсіп, сабыр тақаттан бір жолата айрылған еді. Нұрғанымның үйі мен ауылы енді судан шын зарықты. Оның үстіне мынау мінез анық ашық жаулыққа бастады. Қесір өсек кімнің де

болсын жаманатын шығарып, абройын төккендей. Екі жағы да катерге басып барады.

Қайратты Нұрғаным бүгін Оспаннан кем ызалы емес еді. Базаралыны аттандырған жоқ, ол түгіл қонағына кешеден бергі қырсық қастықтың елесін де сездірген жоқ. Тыста қабағын түйіп, ызалы жүрсе, үйге кіргенде, түк көрмегендей болады. Нұрлы қызыл жүзі іш қуанышымен, шын рахатымен жадырағандай, жәйнай түседі. Базаралыға бұрынғыдан да бетер хұрмет көрсетіп, үнемі әзіл қатады. Базаралы болса, сыртта боп жатқан қыяс тартыстың бәрін, күтуші әйелден, ерте білген. Бірақ ол да өзінің майталмандық табандылығына басып, «қайтер екен?» дегендей. Нұрғанымға сүйсіне түсіп, ажарын бағады да, өздігінен үн қатпайды. Осындай іштей-тыстай арбасу арасында күн түске такаған шақта, Нұрғаным әйел атаулының бұндайда көбінің қолынан келмейтін батыл байлау жасады.

Ауыл қонып отырған жер сазды көгал. Қай жерін қазса да, кұдық болады. Осыны ойлап, өзінің көршісінен үш бала жігітті қасына ертіп, ас үйіне кірді. Сондағы келіншекке от орнын босаттырып жіберіп, келген жігіттеріне:

— Дәл осы үйдің ішінен кұдық қазыңдар! — деп, бір-ақ бұйырды.

Жігіттер Нұрғанымның екі айтқызбас нық әмірін орындап, жер қазуға кірісті. Нұрғаным саспады. Шошақ қара көздері жалт етіп, нұр шаша күледі. Кәр өтпес шұғлалы жүзіне егесшіл бір мысқыл толып:

— Қодар кұлдай қара күшіне сенген Оспан масқара болғанын тез білсін. Құдықты шапшаң қазып, самауырды тез қойып жіберіңдер! — деді.

Толық көркем кеудесін ерекше паңдықпен кере түсіп, салмақпен шалқыя басып, ас үйден өз үйіне қарай, көрнек беріп кете барды. Үлкен, ауыр шолпысы Оспанды сықақ еткендей саспай ғана сылдыр-сылдыр етеді. Нұрғанымның бұл ісі осы өңірдің барлық әйеліне кейін аңыз болған еді. Үлкен қайраттың, жан қыйысар достықтың айнымас айғағындай болған.

Осы күндерде Қорықтағы ауылдардан онбес шақырымдай жерде, дәл осы Қорық сыяқты мыйдай жазық, салқын қоныс Ералыда бір әбігер хал болып жатыр.

Ащысу өзенінің ең суы мол тұсы — Ералы. Быйылғы көктемде өз бойына қалың елді, жүзден аса ауылды тартқан сол Ералы болатын. Ол тұста отырған Ырғызбай, Бөкенші, Жігітек, Көтібақ рулары. Және осы тұсқа жақын, сонау биік тау — Орданы қыстайтын Мамай да көп. Қазір осы Ералыдағы ел үстіне сайлау келді. Бұл — болыс сайлауы. Көп ауылдардан оқшау барып, жыйырма-отыздай үлкен ақ үйлер тізіле тігілген. Үйлердің осылай орналасып отырған қалпы да, мал иесі ауыл емес, не ас пен тойға, не болмаса дәл осы жолғыдай оқшау келген ұлыққа тігілген үйлер екенін көрсетеді.

Осы үйлерге келетін бұл жолғы ұлық, жәй сайлаушы крестьян начальнигі емес, Семейдің ояз начальнигі болатын. Қасында топ стражник, урядниктері бар, екі крестьян начальнигі бар. Бұл Ояз¹ көп пәуескемен, қалың қоңырауларды шылдыратып кепті. Алды-артына орыс-қазақтан жасауылдар шаптырып, үлкен бір айбар шегіп келген. Алғаш тақай берген күндерінен-ақ, алдынан шыққан Қызыл Адыр мен Шыңғыстың екі старшынына қолма-қол дүре сокқызыпты. Сондай жұртты сескендірген дақпырты ере келді. Қазірде Ералы бойында отырған екі болыстың қалың еліне, қыруар ауылдарына бұл келген Ояздың аты «Тентек Ояз» деген лақаппен дабырайып тұр.

Абай Ақшоқыдан келе жатқан бетінде, Ералы бойында, ұлықтар үйіне жақындау отырған бір кедей ауылдың қасына кеп тоқтады.

Бұл ауыл, малды ауылдардан қалпы, сұрқы бөлек, көп үйлі ауыл. Және үйлерінің барлығы да шетінен құрым киізді, жүдеу, жыртық, қара үйлер, қоңыр үйлер. Азғана аяға үйіле, жыйыла қонған малсыз ел екені оңай танылады. Бұл өңірде, ең үй саны көп ауыл да осы, отыз-қырықтай. Маңында байланған кұлын жоқ. Қотан ортасындағы қой жататын қордасы аз. Ауыл айналасында ірі қара да сирек. Анық ауыр жоқтықтың, кемтар кедейліктің кейпін танытады.

Абай бұл ауылдың «көп жатақ» атанған, көп рудан құралған ауыл екенін білуші еді. Ақшоқыға қыстау салғалы ерте көктемде Абай көшіп келгенде, қыстан қысылып шыққан сол жатақтардың: Дәндібай, Еренай деген шалдары Абайға келген. Ас-азықтай, азды-көпті көмек-

¹ Ояз — уезд начальнигі.

тер алып кеткен-ді. Сол Дәндібаилар Абайға жәйларын айтқан.

— Жатақ деген бір тайпа елміз. Бір шетіміз — қысты күні Байғабыл, Маялыны қыстайды. Бір тобымыз — мынау өзіңе жақын Кіндікті, Шолпанды паналайды. Бұл жатақтың ішінде қырқ рудан құралған ел бар. Ордадағы Мамайдан, Шыңғыстағы Көкшеден де, жоқтық канатын қырқып, шабан-шардақ болған талайлар бар. Қысты күні жаман-жәутік, арық-тұрағымызбен әрбір сайға бүкпалап, паналап тіршілік етеміз. Күн көзі жылтырап, көктем келе, барымызды салып, үш үй, төрт үйден бірігіп, жер тырмалаймыз. Жер емшегін емген, еңбегі жанса, тым құрмаса талшығын алар деп, егінді кәсіп етеміз. Маңымызға келіп қыстау салғаныңа елдік қып күш-көмек етсек жарар еді. Іске жарайтын жігіт-желеңіміз болса, қырман шабу, былжыр басу сыяқты жұмысыңа жібереміз. Керегі боса, бізге оныңды айт! — дескен-ді.

Абай Дәндібай сөзінен жақсы бейілді аңғарса да, ол кезде көмектерін алмаған.

— Жатақ болған соң талшығың егін екен. Көктем сендердің ауыр бейнет кезің ғой, егіндеріңді егіп ал. Аз күштеріңді алаң қылмайын, бейілдеріңе тойдым. Қораны осында өзгелер-ақ салар. Бірақ тобыңа бөтендігім жоқ. Жер аяғы кеңіген соң барам, аралап қайтам. Амандық боса, тату көрші болармыз. Ағайын, туғанға сәлем айтыңдар! — деген-ді.

Сол әңгімеден соң жатақ ішіне Абайдың алғаш келгені осы еді. Сайлау басына бармай әуелі осы жатақтарға Абай әдейі бұрылған. Ербол екеуі әуелі қыйыс өте беріп, бірінен-бірі: «мұншалық көп ел кім екен» десіп сұрасты.

— Осы жатақтар болар. Япырай, жоқшылық қалай жүдеткен мынау елді! Сонау шетіндегі әне біреу шашылған, жапырылған неменелер? — деп, Абай атының басын тартып тұрып, Ерболды да тоқтатқан еді.

Абайдың көзі түскен шетте, үйлер орнына, өңшең қоқсық қордадай, ерекше бір панасыз жүдеулік орнапты. Аса кішкентай қара лашық күркелер көрінді. Кей жерде ескі кебеже, ағаш мосы, ыңыршақ, ашамайлар, жаман сынық ағаш төсектер тұр. Сондай қоқсық арасында бастары қылқыйып қана көрініп отырған жас балалар бар. Жыртық-шоқпыт тон-шекпенге оранған, дім-

кәс кемпір-шалдар байқалады. Ербол бұл көріністің мәнін өзінше жорыды.

— Ералыда дауыл қатты бола беруші еді. Осы ауылдың бір топ үйлері жығылып қалған ба деймін! Әне біреу жағы өңшең баспанасыз қалғанға ұқсайды ғой! — деген.

— Бұрылайық, бұларға не болған, білейікші! — деп, Абай, көп үйлі ауылдың жаңағы күркелер жағына бұрылып келді. Бұлардың алдынан ұзын таяғын ұстап, сакалы ақшыл тартқан біреу шықты. Жалаңаш етке киген шекпенінің өңірі жыртылған. Жүдеу жүзінде ажымы мол Дәркембай екен. Жігіттер бұны көргенде аттарынан түсіп амандасып, тақау күркенің жанына келісті.

Бұл жатақта Дәркембай да барын Абай білмейтін.

— Жатақтың ішінде сен де бар ма едің, Дәркембай? Бұндай жәйынды мен неғып білмедім? — деді.

Дәркембай басында үндемей отырып барып, сөз қатты.

— Сенің білмегенің, мен жаңа кеп қосылып отырмын. Ендігі қалған тірлікте мекенім, жұртым осы ел! — деп бастап, бір талай ұзақ сөйлеп кетті...

— Осында отырған қырқ үйлі жоқ-жітікті сұрасаң, менің теңтұсым екен. Сүйіндік пен Сүгірдің малы бар деп, көшіне ілесем деп, көп өмірім текке өтіпті. Шыр біткен мен жоқ. «Әлің барда сойыл соғарым едің. Ауылымның шетінде отырған айғайшы, байбайшы едің. Қыс боса, қара малымның қаракшысы едің. Қартайғанда, әл кеткенде сенің де еңбегің жансыншы. Қәрілігің кәріптікте өтпесінші» деген кісі жоқ. Таңым айрылды. Енді ыңыршағымды арқалап, кезбені қойып, мынандай ел арасына байыздауға келдім. Осылар еткен тірлікті тірлік етпек боп келдім! — деп, өз күйін жабырқау, жадау қабакпен баян еткен еді. Ербол:

— Бұл ел ішінде жақын ағайының, туысың бар ма, жоқ па? «У жесең руыңмен» деуші еді. Тобыннан жырылғанда, мұнда кімді пана тұтып кеп жүрсің? — деді.

Өзінің Бөкеншілік, ағайындық сөзін қосып, Дәркембайды сәл кінәлағандай сөйлеген еді. Дәркембай іркілген жоқ. Ол Ерболмен дауласпай, Абайға қарап сөйледі.

— Бөкенші, Борсақтан шыққан жан күйер жақыным жоқ. Жақынды мұнда ғана емес, қалың Бөкеншінің қайнаған ортасында тұрғанда да көргем жоқ қой. Бұндағы туысым дейтінім — осы отырған қырқ үйлінің бәрі. Ата-

сы гуыс емес, тірлігі туыс. Көрген көресі, кешкен соры менімен туысқандар өңшең.

Ербол Дәркембай жүзіне жалт қарап:

— О қалай? — деп еді.

Дәркемабай әлі де Абайға қарап:

— Оным сол, дәл солай, Абай! — деді.

Тағы біраз үндемей отырып, жуан таяғын көп лашықтарға жағалай нұсқап шықты. Дәркембайдың ендігі сөздеріне кейде, ызалы мысқыл араласады. Бірақ сонысын да бір қалыпты, салқын сабырмен айтады.

— Осында исі Ырғызбайдың бүгінгі байыған Ақбердісіне, Мырзатайына, Күнекең ауылы — өзіңе қысы-жазы малшылықпен күлшылық еткен бір топ Әнет, Қарабатыр да бар. Бөжей, Байдалы, Түсіптерге бір күндер малшы, жалшы болған бірталай жандар тағы бар. Көтібақ, Байсалдан береке байсал таппай тентіп, жырылып келген және бар. Көкшеден, Мырза, Мамайдан тобын тастап опық жеп келіп отырған және бар. Бәрі менің өзімдей, талтыйған таздар. Әке-шешесі, ата-бабасы мен тұкым-тұғыяны үнемі кісі есігінде өткен өңшең күнқақтылар. Тағы бір маған туыс болатын жәйы бар. Бұл елдің ішінде кім бар десең, шал Дәркембай, қатқан шал Дәндібай, дімкәс шал Еранайлар бар. Өңшең шабаншардақ. Көбінің еңбек етер ұлы жоқ. Азаматы бай малының соңында жүріп, ауру, мертік болған бір алуандар бар. Өмір бойғы бар қайратын ақ қар, көк мұзда, ақ түтек боранда, жан аямастыққа салғандар. Байдан мақтау алып, бәйбішеден бір аяқ ас артық ішем деп, барын беріп тыйтықтап болғандар. Бірінің өзі мертік, бірінің кемпірі, бірінің баласы ауру, кем-кетік. Осы үйлердің көбіне кіріп қарасаң: бірі қартайып шөгіп қалған, бірі жастай сеніп, солып қалған. Біреуінің науқасы жел, бірінің кұяң, суық сорған. Біреуі көзден айрылған, тағы бірін сынық-мертік шоңқыйтып кеткен. Қысқасы — мынау жыртық-тесік үйлердің өзіндей жағалай жүдеген бір өмір. Жаңағы Кұнанбай, Бөжей, Байсал, Сүйіндік, Сүгір, Қаратайлардың көшіне ере алмай, керегіне жарамай қапты. Солардың жұртына тастап кететін ескі ыңыршақ, тозған қауға, жыртық жабулары болмаушы ма еді! — деп, үлкен ажуа жасап күлді. — Ал, менің нем өзгеше? «У жесең руыңмен» дедің ғой сен, Ербол. Менің тап бүгінгі күйімде, туысым да осы жер. Руым, ұраным да осылармен! — деді.

Абай Дәркембайдың сөзінен аса қатты ойға қалып бір есе қабақ шытып, сұрланып, бір есе күрсініп, тымағын қолына алады. Тынымсыз, қыйналып, отырған орнында қозғалақ қағады. Дәркембайға еңкейіңкіреп, тақай түсті:

— Дәркембай-ай! Жоқшылық пен жаманшылық ел ішін кеулеген ғой. Сенің көзінді, қыран көзіндей қырағы етіп, сол ашқан екен. Қазақтың сусылдаған ділмары, су төгілмес жорғасы, қызыл тілден май тамызғаны не ме керек! Шешендік күші шындық қой. Сенің шоктай күйдіріп түсер жаңағы шынына қай Кұнанбай, қай Сүйіндік жауап айта алар еді. Жетесінде азаматтық асылы бар жан болса, «бәрін үйіп-төгіп, бір Дәркембай жеңді» демеспеді! Мойын бұрғызбай, бұрап соқты демеспеді! Өз көзің ашылумен бірге менің де көзімді қоса ашып отырсың десем керек қой! — деді.

Бұлар қасына осы кезде бір топ кісі тақап келді. Әр үйден шығып, бас кұрасып, кей біреулері жүк арасынан, қоқсық, шокпыт, кұрым арасынан шығыпты. Солар келген соң Абай бұл ауылдың бағанадан ерсі көрінген бір жәйын сұрады.

— Ал, мынау әр жерде бас панасыз, қаусап қалған кімдер? Өзі бір үй емес, көп үйдің сілемі көрінеді ғой. Бұл үйлер дауылдан жығылған ба? Анау шиеттей балалар, кәрі-кұртаң кемпір-шалдар мүлде панасыз қалған ба? Осының жөнін айтындаршы! — деп, жаңа келген жатақтардан сұрап еді.

Келгендер арасында Абай бұрыннан білетін Дәндібай, Еренай сыяқты қарттар бар және түстері жүдеу, ашаң тартып, сұрланған, киімдері жыртық, екі-үш орта жасты адам бар. Ерніне насыбайын жымырып, томсарған, қабақ түйген сарғыш бетті жігіттер де бар еді. Бұл топты Абайлар қасына бастап келген жатақ емес, осында қонақ боп жатқан Қарашаның Абылғазысы екен. Ол Абайлармен амандасқан соң, қастарына келіп, ең алдымен отырған-ды. Жаңағы Абай сұрағанына, жауапты Дәндібай шал берді:

— Дауыл соққан ба дедің ғой, Абай шырағым! — деп, кекесінмен бір езуін тартып, шала күлді. — Дауыл соққаны рас, дауылға ұшырамаса мынандай толып жатқан үйлер осындай боп жәйрап қала ма!? Дауыл соқты, бірақ кұдайдың дауылы емес. Ұлықтың, болыстың дауылы соқты. Анау Оязға тігілген ақ үйлердің мына жа-

ғында бөлек тұрған он шақты қараша үйді көресің бе? — деп, алдағы ұлықтар ауылының сол жағын нұсқады. Абай мен Ербол енді аңғарды. Оқшау тігілген ақ үйлердің маңынан аулағырақ жерде бір топ қара үй, бас түйістіріп кеңескендей, аз ғана аяға бүрісе қонышты.

Абайлар сол үйлерді көріп алғаннан кейін, Дәндібай ұлықты бір боқтап алды:

— Жатуына ақ үй керек. Мазағы мен масқарасына біздің лашықтарымыз керек болыпты ғой.

Ербол түсіне алмай:

— Қандай мазақ? Не масқара? — деп еді.

Бастығы Еранай боп, жыйылып тұрған кедейлер жапырлап сөйлей бастады:

— Мазақ емей немене, жазалаған кісісін салатын абақты қылам деп бір үйлерімізді алды.

— Ас пісіретін үй деп біреулерін алды.

— Ол, ол ма, Ералының кең жазығы жетпегендей, ұлықтар дәретке отыратын үй деп, тағы бір үйлерімізді алды.

— Алғызып отырған болыс пен шабарман, өңшең ку старшын.

— Бұл ку топыры қашан бітетінін ит білсін. Ауру кемпір-сампырымыз бар еді, кем-кетік, ақсақ-тоқсақ, әке-балаларымыз бар еді. Отырған түрлері анау, шоқытына оранып. Бәрінің бас панасын сыпырды да әкетті! — десті.

Абылғазы Абайға бұндағы жүрт кейісін жеткізе түсті.

— Тап осы көп жатақтан ендігі болыс пен биді сайлайтын кісімсіп, салмағын бұларға салыпты. Тіпті ырзалығын да сұраған бенде жоқ дейді. Майбасар бұйрыпты да, шабармандар кеп, жұлып-жұлып, ұйқы-тұйқы кып әкпетіпті, — деді.

Абай айналасындағы жыйынға қарап:

— Тауқыметін өздері көтерсін, сендер неге бердіңдер? — деп еді.

Осы кезде, бұлар отырған кебеже, жүктің арғы баурында жатқан, жыртық шекпенге оранған, шеке тамырлары көгерген екі кішкене бала қыңқылдап үн қатты. Ауру балалар екен. Үрпиген қоңырқай шәшінің астынан бозарып, күстеніп, науқас ажарлы терісі көрінген төрт-бес жасар балаға Абайдың көзі түсіп еді. Бала қыңқылдай түсіп, қайта тынышталғанда, екі көзіне, езулері-

не, кулағының ішіне жапырлап қонған қалың қара шыбынды көрді. Соған қарап отырып, Абай:

— Көзіне көк шыбын үйелетіп... Онсыз да тұралап жатқан аш-арыққа осынша қаталдық қылатын не қысасы бар екен, өңшең оңбағанның? Дәркембай сенің баяғы ашуың қайда кеткен? Шабарманын қақ басқа бір салып айдап тастамайтын ба? — деген еді. Жатақтар:

— Ойбай-ау о не дегенің...

— Оған болайын деп тұр ма?

— Қақап тұрған жоқ па?

— Шабарман емес, сабарман ғой! — десті.

Жатақтардың жаңағы, соңғы жәйды жапырлап сөйлеп, Абайға түгел жабыла айтуы тегін емес еді. Соның мәнін Дәркембай, таңданып қалған Абай мен Ерболға жәйлап отырып, баян етті.

Осыдан он күн бұрын жатақтар ортасына, мынау Абылғазыны қасына ертіп, Базаралы келіпті. Ол тегі Кұнанбай ауылына, Қорыққа, осы Ералыдан барған болар.

Сол Базаралы мен Дәркембай көп мұңдасып, Ералыда отырған көп жатақтың жәйын танытқан екен. Базаралы мен Дәркембай, бірі үлкен, бірі жас болғанмен, екеуі бірдей ер, өр және көңілі жүйрік адамдар болғандықтан, кездессе, шұрқырасып табысады екен. Дәркембай айтуынша:

«Айдалада көк қасқыр соқақ-соқақ!» дегендей, ол бір, жігіттің бөрісі болған соң, мен өзім де шүйіркелеп, соған барымды жеткізгім кеп, исініп тұрам!» дейді.

Базаралы үш күндей осында боп, Жігітектің, Бөкеншінің, Көтібақ, Мамайдың, Көкшенің жатақ үйлерінің бәріне кіріп, жәй-күйлерін біліп шығыпты. Ауруының көңілін сұрап, сауына ақыл-көмек, кеңесін айтыпты. Бір үйінен шалап, бірінен ірімшіктің сары суын, шалабын ішсе де тоқмейіл бопты. Барын місе қып, көп мұңдар шертісіпті. Қалың жатақтың көңілін көтеріп, ән салып, әңгіме де айтып беріп, қоңыр лашық, жыртық үйлердің жақын досы боп кеткен екен.

Базаралы ат үстінде көп жүретін болғандықтан, Дәркембайға осылардай жатақтың Тобықты ішінде әлденеше жерде барын баян етіпті. Доғалаң баурында Сақ тоғалақ, Тасболат жатағы бар. Білде, Кіндіктіде — Әнет, Бөкең, Көтібақтардан шыққан жатақ, Ордада — Мамай жатағы, Мыялы Байғабылда қырқ рудан кұралған жа-

тақ барын айтқан. Оның үстіне Базаралы Шыңғыс сыртында, Бақанас бойында орналасқан Керей жатағын да біледі екен. Көкендегі — уақ ішінен шыққан «Қырк үйлі» деп аталатын, және Семейге бір бекет жерде Жалпақта, Балторақта сан-сан үйлі жатақтар барын да айтқан. Онысы және қысыр кеңес емес екен, Керей-Уақтың, Бура-Матайдың, Ертіс бойлаған елдердің бәрінің жатағы, Базаралы айтуынша, шетінен егінші екен. Диқан боп, қысқы жазғы үзілмес еңбекпен күн кешеді екен. Осындағы бар жатаққа Базаралы ақыл айтыпты.

— Жер емшегін ем. Екі үйің, үш үйің біріккен де, бір жер, екі жер салсаң да, жер тырналап, күш қауқарынды соған сал. Ен тұрған қалың күзектер, бұлақ, бастау, қоныстар осы бауырда көп қой. Жаздай, жалғыз орақпен болса да, пішен шабындар. Шыңғыстан кетіп, Семейге жақындап кеп отырғаныңның өзі үлкен ақыл. Базарын жақын, артық ауысынды, пішен-саламынды сол базарға тасып, шәй-пүйінді алып отырасың. Ендігі сендердей тақыр кедейге осы орыннан жәйлы мекенді әкен де тауып бермейді. «Ел іші алтын бесік, алтын бесік» деп, дәмелене-дәмелене, дәрменінді тауысып болмадың ба? Ол барға бесік. Жуан мен зорға бесік. «Ағайын өлтірмес, бір күн болмаса бір күн көзім ашылар» деп бос үмітпен, бой алдырғаның аз ба? Өз елім — Жігітектен қайыр көрмей, өмірі жоқшылықпен күн кешіп, осында жылап келіп отырған Жігітек жатағын мен білмеймін бе! Көп үйлі бар жатақ, бәрің де атаң-анаңмен, сол әр ортаның бір шонжарына күш қайратынды, ден саулығынды, қыршын өмірінді беріп-беріп болдың. Енді тоналып, тозған шағында ақыл тауып осында кепсін. Тыйтығыңа жетіп кепсін. «Бәлен жерде алтын бар, барсаң бақыр да жоқ» дейдей болмадың ба? Енді біріңе-бірің сүйеніс те, осы арада өлмес күніңді көр түге! «У жесең руыңмен жо» деп аттыға ерген жаяудай етіп, таңынды айырған аталастан без. Енді біріңе Жігітек, біріңе Бөкенші, Көкше, Мамай деген ата-тектің де керегі жоқ. Ендігі атаң аты «Ералының жатағы» болсын да қойсын. Осы отырған бір-біріңнен өздеріңе жақын ішкім жоқ. Күйі бірдің — күні бір, діні бір болсын. Берекеннен айрылма! — деп өсиет айтыпты Базаралы.

Дәркембай, бұл сөздер көңіліне сонша жаққандықтан, кітап сөзіндей етіп, жадында түгел сақтаған екен. Абайға бұлжытпай баян етті. Ербол мен Абай да осын-

шалық үлкен сыншылықпен және ашшылықпен айтылған шындыққа барынша ден қойып отыр.

Абай ішінен:

«Шіркін Базаралы оқыған болса, бір Тобықты емес, бар қазақтың осындай мұң-мұқтажына алтын бергек, асыл дінгек болар еді-ау!» деп ойлады.

Бұл айтылған жәйлар Дәркембай әңгімесінің басы екен. Осыны баяндап кеп, Дәркембай енді жаңағы көп жатақтың «шабарман — сабарман» деген сөзіне келді?

Базаралы үш күн қонып аттанғалы отырғанда, жатақтар үстіне шапқылап, шабармандар кепті. Жан-жақтан салқар-салқар көш қылып, ақ үйлер артып келген екен. Сойыс малын да қуып келіпті. «Ояз шығады, үй тігеді, қырғын болады» деп, Тәкежан мен Майбасар жіберіпті.

Таңертең шәй үстінде Базаралы мен Абылғазы үшеуі отырса, шабармандардың бір үшеуі келіп, осы жатаққа жаудай тиіпті. Ауыл шетінде шу шығып жатқанын Дәркембай естісе де, Базаралыға айтпай отыр екен. Сүйтсе, Базаралы да іштей, болыс әлегі келіп жатқанын біліп отыр екен.

— Ақсақал, осы аулына бөрі шапты ма деп отырмын. Немене ана жағың азан-қазан боп кетті? Тағы ұлық пен болыс әлегі ме? — деп сұраған екен.

Дәл сол кезде, Дәркембай танымайтын үш жас атшабар тасырлатып үй сыртына шауып келіп, «Дәркембай кайдасын, шық!» деп айғайлапты. Дәркембай шықпай бөгелген екен, екі ннінен дем алып, алқынған жынды жігіттер: «Шық ойбай, кұдайсымай! Болыс пен старажник қысып жатса, сен қу кедей де салмақтанамысың?» — деп боқтап, ақыра бастайды.

Базаралы сұрланып ап, Абылғазыға иек қағып қойып, Дәркембайға: «Шықпа, жауап та бермеші, қайтер екен» деп, өзі ана жігіттерге дауыстапты. «Уа, жігіттер! Кімсіңдер тегі? Мұнда түсіп-ақ сөйлессеңші!» деп сыпайы сөз қатқан екен. Атшабарлар асау аттарының омырауымен Дәркембайдың кішкене үйін соғып, кұлатарман боп: «шық та шық!» деп, боқтаудың астына алады. Соның үстіне, дырау қамшыларымен үйді сабап, шықрлатып уығың сындыра жаздайды.

Соған жеткен соң Дәркембай шыдай алмай, үйден атқып шыға берсе, әкесіндей кісіні, кұтырған атшабардың екеуі екі жақтан қамшымен тартып-тартып жібере-

ді. Осы шақта ашуы әбден қайнап жеткен Базаралы мен Абылғазы, жымнан ытқыған жолбарыстай боп, тысқа ат қып, ақыра қоя берген. Екі атшабарды Базаралы бір өзі жағаларынан алып, екі қолымен жалғыз-ақ жүлғанда, табанының астына бір-ақ салыпты. Тағы бір атшабарды Абылғазы да бүктеп қалған екен.

— Екеуі, үш атшабардың басына мініп отырып, құйрықтарын түріп қойып, «ал саба!» — деп, Дәркембай көзін сығырайта күледі. Талайдан бір айызы қанғандай, құшырлана түсіп, әңгімесін айтады.

— Несін айтасын! Баласы мен қыз-қырқынын шулатқан жатақ атаулы жыйылып кеп, иін тіресіп қарап, сондай бір мәз болмасын ба! Бір де бір жан үшеуіне болысып, жалғыз ауыз үн қатып, арашашы болған жоқ. Тобылғы сапты қамшы сынғанша сабады, Базаралы бағланым! Әй, жігіттің ардагерісің-ау! Ерім! — деп, Дәркембай сөзін бітірді.

Сонымен біраз үндемей отырып қап еді.

— Ал, бірақ үйіннен айрылғаның неғылғаның? Баспанасыз отырсың ғой түгі, — деп, Ербол сабырсызданып, кейінгі жәйды сұрап еді.

Ол жәйды Дәркембай қысқа айтты. Базаралы тағы екі күн болыпты. Атшабарлар кетіп, жатақ тыныш тұрған екен. Содан Базаралы аттанып, Қорыққа кетіпті. Ал, болыстар, ертеңінде старшын, елубасыларын бастық етіп, отыз кісі боп келіпті де, жатақтың мынау қазір жалаңаш қалған, баспанасыз қалған үйлерінің бәрін де, бірақ сәтте тік көтеріп, көшіріп әпкетіпті.

Дәркембай осыдан кейінгі сөзін Абайға бұрды.

— Болысқа, ұлыққа ерген сұмдар, «айт» десе әкесінің көрін ақтаратын иттер емес пе? Дәркембай, сен неге көндің дедің жаңа. Дәркембайда дәрмен қалды ма, Абай-ау!? Шырағым, азаматым-ау! Одан да қолыңнан кесе, өзің айтып, үйімізді өзің қайтартып бер. Көл жатақтың үйі болмаса, асіше алмай, дәретке отыра алмай жүрмекен бұл өңшең содыр-сойқандар! — деді.

— Үйлерімізді қайтартып бер. Қорлық-мазағынап құтқар тым болмаса! — дескен сөздерді тілек етіп, шағым етіп, Абайға осы арада тұрған топтың бәрі айтты.

Ендігі сөз қысқа, кеңеске салатын дәнене жоқ. Абай етегін қағып, қамшысын мықынына екі бүктеп алды да, Дәркембай бастаған топқа қарап:

— Жүр, жүріңдер, бәрін де жүр! Абылғазы, сен де

жүрі! — деп, жатақтың көп жыйынын қасына ілестіріп алды. Ербол ежеуі де аттарына мінбеді, тек жетекке алысты. Улықтардың үйіне қарай, жатақтармен бірге жаяу әңгімелесіп кетті.

Бұл топ, саны көп қара үйлер арасымен жүріп, қотан шетіне қарай бөлініп шыққанда, әрбір жүктің арасынан, кейбір қара лашықтардан шығып, осы ауылдың тағы да көп еркектері қосылды. Абайлар тобының артынан жедел басып, ағылып кеп, көбейіп барады. Арттан жетіп, амандасып жатқан кісілердің ішінде қазір қапсағай, биік бойлы, ажарында қайраты бар, орта жасты кісілер көрінеді. Бастарына шыт орамалдар байлап алған, жалаңтөс, күнге күйген, бұлшық етті жігіттер де байқалады. Үнсіз түйілген қабақтарына ашумен кекесін жыйылған, буырыл сақал, ақсақалды, жадау жүзді қарттар да көрінеді.

Абайлар келіс қарсаңында, сайлауға кеткен үйлерде болсын, атраптағы елде болсын, үлкен бір әбігер бар. Ояз тек қана сайлаушы боп келмеген. Бұл жолы бір асығыс тергеуді де өз міндетіне ала келген екен.

Тәкежан осы сайлау әбігерімен, баласының жаназасын шығара сала, ауылында қала алмай, Ералы жақта жүр еді. Қысылып, қорқа жүрген-ді. Шыңғыс елінің беделді адамдары: Оразбай, Жиренше, Асылбектер де қазір қысылуда. Қеше Абайға хат жазып, шақыртқан Тәкежан емес, Асылбек болатын. Оның Абайға атап айтқаны — Базаралы сәлемі, соның жәйы екен. Базаралы ұсталып, қамалып отыр. «Ұстатып отырған Тәкежан, осыны Абай білсін!» деп, Базаралы Абылғазы арқылы Асылбекке айтқызыпты. Базаралының ұсталғаны кешегі күн еді.

Асылбек Абайға хабар айтқызығанмен, Абылғазыға: «өзге елге білдірме, пәледен пәле туып, ұлғайып кетер» деген еді. Сондықтан, Абылғазы Базаралы жәйін жатақтарға да айта қоймағанды. Базаралыны бұл тұста, өздерінің бір есебімен, Оразбай, Жиренше де жақтағандай болды. Олар Тәкежанмен осы жыйын тұсында араздыққа тақап тұр. Үйткені, Тәкежан бұларды да Базаралы жөнінде ұлыққа атап беріпті. Сонымен олар да, қазір амалсыз, Базаралыны жоқтаушылардың тобынан табылғалы тұр. Абайды тосқан осындай топ еді.

Бұлар Абай келісімен, оны оңаша алып шығып, жәйды баян етті. Бұлардың кезектеп айтқан әңгімесінен Абайдың аңғарғаны мынау болды:

Тентек Ояздың қасына ерген, Өр Найманнан шыққан бір топ жоқшылар, үлкен сөз ұстап келіпті. Осы өткен қыста сол Найманның Кұдайсүгір деген жуан бір ауылынан Тобықтының барымташысы, бастығы Оралбай болып жылқы алыпты,—дейді. Оралбай былтыр Керімбала дертінен соң елге қайтпай жоғалып кеткен еді. Ішінде ыза кеткен жас жігіт қасына қол жыйып ап, мылтық-қурал ұстап, сол бір жылдан бері, Тобықтыдан, Керей, Сыбаннан және сол Өр Найманнан да талайды алыпты. Жуан мықты ауылдарды іріктеп жүріп, мал айдатып алып, теңіз жақ шеттегі Керейдің бір аш-арық, қалың ауылдарына орнаған екен. Кұдайсүгірдің арызы, Оралбайды: «ұлыққа қарсы, елдің жуан, жақсыларына қарсы, бүлік басы адам» етіп көрсетіпті. Сол арыз көршілес Жетісу мен Семейдің екі жандаралының да кеңсесін көп аралаған екен. Екі облыстың жапсарында мойны қашықта әрекет етіп жүрген өжет, кекшіл, өр жігіт патшалық әскерінен де қаймықпапты. Осы қыс пен көктемде Аяғөз бен Семейден қуа шыққан бір отрядты мазақ еткен. Ұза-тып әкетіп, ең далада ас ішуге отырған бір кездерін бағып келіп, барлық аттарын тиіп әкетіпті. Талай күндер жыйырма-отыз кісіні жаяу қаңғыртып, аштық пен шөлден иттей қатырыпты.

Екінші бір жаманат хабары тағы бар. Оны Оразбай, Жиренше күліп айтса да, Асылбек сотқарлықты сүймейтін мінезімен сескеніп айтқан.

Ол іс Аяғөз бен Шүбарағаш арасында, бекет жолында болған. Семейден Қапалға кетіп бара жатқан, қасында екі стражнигі бар крестьян начальнигін біреу жолбасарлық қып, шабуыл жасап, тонап жіберіпті дейді. Осындай үлкен пәлеге де Оралбай жазалы деп, Найман көрсетіпті. Сүйтіп, бар жаманатты сол жігіт басына үйіп төккен Ояз тергеуге кеп отыр. Найман өзінің малын бір куса, крестьян начальнигінің кегін және қуыпты. Әрі күә, әрі пәле басы боп келіп отыр. Олар бес кісі, Ояздың қасынан шықпайды. Өздерімен тілдесіп, қазақ жолымен келісуге ыңғай көрсетпей отыр. Ұлық болса, «Еліңнен сол Оралбайдай сотқар шықты. Ол патша өкіметіне қарсы, сен соны көрсетпедің» дейді. «Болыс, би, старшын бәрің де бастарың сотқа кетеді, қылмыстысың» дейді. Арызының ішінде Базаралының аты бірге жүрген қағаздар да болса керек. Кеше Тентек Ояз келісімен Тәкежанмен бірге, осы отырған үшеуімізді шақырып алып: «Оралбайды

тап, Базаралыны алдыма келтірі!» деп, қатты ығырып, қатал әмір етті. Бұларды солайша қыспаққа ал деп көрсеткен Тәкежан көрінеді. Оралбай қолда жоқ. Ал, Базаралының, ішіне тығып шүпірекке түйгендей бізден жасырғаны болса, өзі біледі. Тек атасы бір дегені болмаса, анау Балағаздың ісіндей, бұл жолы да, Оралбайдың көп пәлесінен оқшау, аман еді! — дейді.

Жиренше бұдан былайғы жәйды әлде неден күрмеліп, бөгеле беріп, тұспалдай сөйледі.

— Тәкежан болыстың ойы елден бөлек. Біздің жауабымыз — Оралбайыңды білмейміз. Ол бұл елден шығып кеткен бір шығай. Елдің де, Базаралының да оған кұрығы жетпей қалған. Не істеп, не қойып жүргенінде біздің ортағымыз жоқ. Өзің ұстап ал да, білгенінді қыла бер. Ара түсер Тобықты жоқ. Оны ақтайтын кісі жоқ! демек едік. Алғашқы сөзіміз, Тәкежанмен, Майбасармен қосыла ақылдасқанда, соған сарқып еді. Бірақ кеше кешке Оспаннан Тәкежанға хат алып Дарқан келген екен. Базаралы мен ағайын іші бас араздық боп қалған ба? Не қылсаң өз басыңды ақта. Базаралы қолымда отыр, осыны жау деп ұстап бер! деп, хабар етіпті. Содан бері Тәкежан өз ауылына Жұмағұл шабарманды бастатып, төрт стражникті жібертіп, Базаралыны алғызып кеп, жаңа сәскеде ұлық колына табыс етті. Ал, Тәкежан Базаралыны айдатқалы жамандап жатыр ма, не десіп жатқанын білмей, сені шақыртып отырмыз. Өзіміз болсақ, ұлық еске алып, есепке тұтар түрі жоқ. Осыған ақылыңды айт! — деді.

Абай бұл арада үлкен түйін түйілгенін сезді. Оспан жағынан жүрген астыртын сырдан, мынау сыртқы пәленің екеуі де зор. Өте өрескел жұмыстар түйісіп тұрғанын, Абай Асылбектерден көрі толығырақ аңғарды да, қабағын шытып, қыйнала күрсінді. Сайлауға арналған үйлердің орта тұсында өңшең алтықанат үш үй бірінебірі тіркестіріліп, қосыла тігілген екен. Сол үй жаққа көз тастап, зәрлі жасауылдар мен лыпыл қаққан жылпос атшабарларды көрді. Аяқ үшімен басып, жүгіре түсіп, қатты қыймыл етіп жүрген ынталары байқалады. Арғы үйлерде отырған қатал ұлықтың ызғарын сездірседі. Әлі жауап қатпаған Абайды Асылбектің сөйлеткісі келді.

— Сайлауға келген ұлық, әуелі сол сайлау жағынан бастаса керек еді. Мынауың тамам елді жыйып, қамап қойыпты. Болыс жамандаған кісіні бас салып қыспаққа

алады. Солардың мықтап көрсеткеніне дүре соғады. Базаралыны қорғайды-ау деп, осы отырған бізді де көрсетіп отыр. Елді айдатып, байлатам деп Тәкежан Базаралыны көрсетуге кетсе, оның пәле басы болғаны! Арада жазықсызға болысамыз деп, шынды, дұрыстықты айтамыз деп, біз өзіміз жазаға ұшыраймыз ба, қайтеміз. Арыз-шағымнан тыя аламыз ба, жоқ па? Ұлығыңның аңғары бізден де Базаралыны ыянаттаған арыз түсір дейтін көрінеді. Соны кұшақтай түсейін деп отыр! — деді. Абай әлі үндеген жоқ.

Соңғы біраз сөзді Оразбай айтты.

— Қысқасы барды білдің. Біз, сен не десең, сол дегеніңнен шықпаймыз. «Ел сағы сынбасын, жұрт пәледен аман болсын» дегенді ойлайтын сенсің. Осы отырған үшеуіміз қасыңда қалайық. «Былай баспа — былай бас. Олай істеме — былай істе» дегенінді бізге өз аузыңнан осы арада өзің айтшы! — деді.

Абай бұл адамдарға көп сөз таратып айтуға үлгірмеді. Ұлық үйлері жақтан: «Шоқа баласы! Шоқа баласы!» деп, Жиреншені шақырып, «Сүйіндік баласы!» деп, Асылбекті, «Аққулы» деп, Оразбайды шақырып, бір стражник пен бір атшабар қамшы былғап келе жатты.

— Әні ұлық бізді керек етіп жатыр! — деп, Жиренше Абайды асықтырғандай. Тез жауап күтеді. Абай оған да асықпай, үшеуіне қарай түсті. Қатты бір бекініспен жұдырығын түйе сөйледі.

— Ұлық бетінен ықпандар, домбытбасы болса сескенбеңдер. Базаралыны, Оралбай үшін, Тәкежан күйдіртем десе де, сендер бермеңдер. Оралбайды, құрығы ұзын ұлық қой, өзі ұстап алсын. Тек осыны ұстандар, сендерден жауабы бөлінген Тәкежан болса, оны көріп алдық. Оларды тулатып жүрген не екенін аңғарамын. Бірақ ондай ыза-кекті ел пәлесі етіп былыққанша қара жерге тірідей кіргенім артық. Менің намысым үшін емес, елдің зықысы шықпасын. Бұл пәлеге Базаралыны бермеңдер! — деді.

Осы кезде бұлар қасына жеткен стражникке, жанағы аты аталған үш кісі өрді де, ұлықтың үйлеріне кетті. Абай кейіндеп бара жатқан атшабарды өзі отырған орнына шақырып алды.

— Ұлықтың мыналарға ызғары қандай болады. Маған соны сен білдіріп тұр. Осыны тек саған ғана міндет етем, білдің бе? Бар! — деді.

Атшабар Абайды білетін. Осы елдің өзінен шыққан жігіт болғандықтан, ұлықтың қасына ерген болса, да, мынау айтылғанды тез аңғарды. Өз басына сын сыяқты түсінді. Уәде беріп кетті.

Абай Ербол мен Абылғазыға да іс тапсырды.

— Жақын ауылдарға тегіс, шапшаң кісі шаптырыңдар. Ер азамат атты-жаяулы түгел, ұлық үйлеріне жетсін! Ал, мына сайлау басындағы еркек-әйелдің, үлкен-кішінің бәрін қалдырмай, лезде осы мынау үйлер тұсына жыйнап келе беріңдер! — деді.

Жириеншелермен алғаш сөйлескен жерінде, Абай бір сағатқа жуық отырған кезінде, сайлау үйлерінің айналасына жыйылған ел, анық мол жыйынға айналды. Стражник-атшабарлар қалың елді дәл ұлық үйлерінің өз қасына жақындатпай, алысырақ ұстауға тырысады. Айғайлап, айбар шегіп, қамшы, қылыштарын көтере түсіп, доңайбат жасайды. Жұртты жасқап, іркіп жүр. Бірақ қалың елдің бүгінгі ажарында әлдеқандай бір оқшау күйді тосқан түйілгендік байқалады. Базаралының жазықсыз ұсталып келгенін бұл ел енді білген еді. Оны аяп, Тәкежанға жирене қараған салқын ызғар бар. Бұл жұрттың көпшілігі сұрғылт жұпыны киімді, шаруаның елі. Бағанағы Абаймен келген жатақтар да тегіс осында жүр. Базаралы хабарын естігеннен бері олар әсіресе шыйрығып қатулана түскен. Абылғазы солардың арасында. Өзінің осында келуі Базаралы үшін екенін, енді айтып жүрген.

Аздан соң қалың жұрттың, Дәркембай, Абылғазы, Ерболдар жүрген бір шоғырының ішіне Абай тақап келді.

— Мен қазір мынау ұлық үйіне кіремін. Базаралы жұмысы болу керек, Жириеншелерді жауапқа шақырып кетті ғой. Келген төрелердің бет ажарын әлі көрген жоқ едім. Бірақ, жолшыбай да, кеше осында келгеннен бері де, осы Ояз, болыстардың нұсқауымен, соққы, дүре деген бір сұмдық, қорлық істі бастап тұрған көрінеді. Егер сол жолсыз жазасын осы бүгін тыймаса елдікке намыс! Базаралыға қамшы жұмсаса, қарап қалуға болмайды. Жазықсыз азамат басына, қорлық таңба соқтыра алмапсыз. Осы жерден тарамандар! Ербол, Абылғазы, екеуің менімен бірге кіріңдер! — деді де, екі жолдасын ертіп, ұлықтың үйіне кірді.

Абай араларынан кетісімен, анталап тұрған қалың жыйын арасына, ауыздан-ауызға көшкен, сыбыр бұйрық

жайылды. Сыпсындап, жылдам тарап жатты. Дәркем-бай сыяқты қартаң адамдардың жүзінде және жатақтың көп жастарының пішінінде сұрланып қабақ түйген бекініс бар. Шыйрақтықпен сәт күткендік білінеді.

Іркес-тіркес тігілген үш үйдің алдыңғысында ел қазағы жоқ. Тек қылышты, кұралды стражник-урядниктер мен орта шенді төрелер тұр екен. Тергеу орталық үйде көрінеді. Есікке қарсы тап ортада, жасыл жібек жапқызған кеңсе үстелінің жанында, ұлықтар көрінеді. Шыйратылған ұзын қоңыр мұрты бар, биік бойлы суық қабақты қарасұр ояз Кошкин, ақыра тергеу жасап отыр. Бұның сөзін қазақшылап тұрған қысық көз, шолақ мұрын, семізше тілмәш, екі аяғына тік тұр. Мойнын қысаңдата түседі. Қазір жауап беріп отырған Оразбайға, о да зіркілдеп, аяғымен жер теуіп қойып, кәрленіп сөйлейді. Абай жолдастарымен ауыз үйге кіргенде, жауапта отырған Оразбайдың жалғыз көзі мұны шалып қалды.

Ояз тергеуінің о жар, озбыр сөздері ызасын келтіріп, зығырын қайнатып болған ба? Немесе, Абайдың келісін арқаланып, әншейіндегі намысқор ерлігіне, томырық мінезіне басты ма, әйтеуір Оразбай жерде жүгініп отырған қалпынан көтеріле беріп, бір тізелеп алып, өзінің қаты үнімен тілмәшқа сөйледі.

— Жеткіз ендеше! Мен Оралбай емеспін. Елдің жазықсыз, қылмыссыз адамымын. Мына Жиренше, Асылбек айтқаны рас. Сол сөз, менің де сөзім. Оралбай үшін күйетін ел жоқ мұнда. Жыл жоғалған кісіге ел түгіл, әке-туыс та жауапты емес. Айта берсен, сондай сотқарды ұстай алмай, тыя алмай жүрген жалғыз ұлық өзі жауапты. Мынау ұстап отырған Базаралының да түк жазасы жоқ. Тәкежан болыс Базаралыны жамандаса да, біз ел кісісі болысты қостамаймыз. Ол араздықпен күйдіргелі отыр Базаралыны. Сөзге келіп, ел кісісімен ақыл қосып істесін. Ақырып, шақырмасын мына ұлығың! Жеткіз қазір, осынымды! — деді.

Тілмәш осы сөздерді аударып жатқанда Оразбайдың жауабына сүйсінген Абай, Ербол мен Абылғазыға ақырын күбір етіп:

— Еркек мынау екен, бәсе! — деп, төргі үйдің есігіне қарай, «тілмәш қалай аударар екен» деп, ұмтыла берді. Сол кезде екі жақта тұрған сакшылар, Абайға қатты зекіп:

— Тұр, тоқта! — деп қалып еді.

Абай орысша сөйлеп, салмақпен үн қатып:
— Сабыр! Мен Уездный начальник мырзаға өтуім
хажет! — деді.

Бірақ, есік пен Абай арасына екі стражник тұрып
қалған еді. Дәл осы уақытта оң жақта тұрған сыпайы,
сұлу пішінді бір чиновник ілгері қозғалды. Абайдың
орысша сөйлегеніне таңырқап, қызыққандай. Стражник-
тердің алдынан жанаса келді де, күлімсіреген пішінмен:

— Сіз кім едіңіз? Білуге рұхсат етіңіз! — деді.

Абай, бұл кісінің сыпайы жүзіне өз тарапынан ла-
йықты тағзым көрсетіп, тымағын алды. Өз қадірін жой-
майтындай, тең тәрбиелі сыпайылықпен бас иіп:

— Мен Ибрагим Құнанбаевпын. Халықтан шыққан
жүпіні кісімін, — деді. Төреге күлімсіреп, барлай қарап,
тоқтап тұр. Абаймен сөйлескен төре бұрынғысынан да
жадырап, жақындай сөйледі.

— А, сіз Ибрагим Құнанбаевсыз ба? Мен сізді біле-
мін. Жақсы білемін. Маған сіздің досыңыз адвокат Ан-
дреевич көп айтқан. Таныс болайық, мен — советник Ло-
совскиймін! — деді.

Абай бұл кісімен таныса сала, алдыңғы үйді көрсетіп:

— Бұнда не хал болып жатыр? Бұның бәрі бізге —
халыққа ренішті!... — дей берді.

Абайдың алдынан шыққан стражниктер, бұл кезде
Лосовскийдің қабағын байқап, орындарына қайтып кет-
кен еді. Советник Абайға бетін шұғыл тақады да, аузын
алақанымен далдалай беріп:

— Сіздікі дұрыс. Сіздер ғана емес, ретті әкімшілік
үшін де ренжірлік, топастық бар. Самодурство! — деді.
Соңғы сөзін қып-қызыл боп, ашумен айтты. — Бірақ
кейін шынға жетерміз! — деп, шегіне берді. Барлық ауыз
бөлмеде тұрған ұсақ төрешіктерге, әдейі бір қыр көр-
сеткендей боп, Абайдың алдына алақанын көлденең со-
зып, орталық үйді нұсқады. «Кіріңіз, рахым етіңіз!» де-
гендей.

Бірақ, Абайдың орталық үйге бас сұға беруі-ақ сол
еді. Оразбайдың жаңағы жауабын түгел естіп болған Ояз
ақырып, әмір етті. Базаралыны нұсқап, бұйрық беріп тұр.
Екі стражник Базаралыны иығынан жұлып жіберіп, шал-
қасынан бір түсіріп, сәтте етпетінен салып, камшымен
тартып-тартып жіберді. Абай осыны көре сала, ақырып,
айғай салып:

— Постой! Не смей! — деп қалып еді. Үйдің іші

апыр-топыр. Орнынан жыландай ыскырып, атып тұрған Ояз, Абайға тақай бере:

— Сен кім? Сені кім шақырды? — деп қалды.

Ұзын мұрты қалтырап, көзі жиреніш отын шашып, Абайға тақап кеп, тік қарап тұр. Абай бойы Ояз бойынан биік еді. О да сүп-сүр бопты. Қаны қашқан, ызалы жүзі бар, екі көзі қанталап, ұлыққа жоғарыдан төмен шаншыла қарайды. Айыптап, кінәлағандай боп, ақырып жауап берді:

— Ақырмаңыз! Мені жыйылып тұрған халық жіберді! Тоқтатыңыз қазір мынау бассыздықты! — деді.

Ояз ызадан қайнап кетіп, жаңа Абай араласқанда қамшыларын көтеріп тоқтап қалған стражниктерге «соқ!» деп, қайта бұйрық етті де, Абайға саусағымен көзге шұқығандай нұсқады. Асқақ, ашулы ұлық оған да ақырып:

— Сені абақтыға жапқызамын! — деді.

Абайдың «ұрма! тиме, тарт қолыңды!» деген қарсы айғайын долылықпен елеген де, ұққан да жоқ. Базаралы үстіне қамшы жауып қалды. Енді ұлық, Жиренше, Асылбектерге де, оқшау отырған Оразбайға да дүре соқпақ. Қолын қайта нұсқап, қасына жыйылып қалған төрт-бес стражникке:

— Жыйырма бес қамшы, отыз қамшы! Елу қамшы! — деп, ең соңғыны Базаралыға кесті. Абай дәл осы шақта жанып тұрған отқа түскендей. Көз жұмған, өжет ерлікке басып еді. Енді ашу емес, ызасы күшті, тартыс қаны қайнағандай. Ұлыққа қарап:

— Енді бар нәрсеге, сен жауап бересін! Помни, сам виноват! — деп есікке қарай ұмтыла берді. Ербол мен Абылғазыға айғай салып, қатал әмір етті:

— Ұмтыл, қаптал елді! Ойран ет! — деп, есіктен өзі де жүгіре шықты. Тыстағы Дәркембайлар, әлде қайдан, қысқа шокпар, дырау қамшылар тауып ап сақадай сайланып та қалған екен. Абай шыға бере:

— Құлат! Ойран ет! Талқанда мынау үйлерін! — деуі-ақ мұң екен. Айнала да сіресіп тұрған ел Дәркембайдың: «Қыр-жой!» деген жалғыз айғайымен, үш үйдің үшеуіне де қамшы, шокпар ұрып, тозаңын аспанға шығарды. Төрелер өз бастарына тиіп жатқан ызғарлы жаза соққысын көргендей. Ояз Жиренше, Асылбектерді ұр дегенмен, стражниктер оларға ұмтылған шақта, ауыз үйдегі советник Лосовский ақыра жүгіріп келген. Ояздың бетіне бетін тақап, түгін атып, түкірігін шаша,

қатты сөйлеген. Үй ортасындағы столды кең алақанымен сарт еткізіп урып қап:

— Жетті бассыздық! Доғарыңыз дереу! Сіз енді қайтып түзелместей қата еттіңіз! Тыйыңыз дүрені Шапшаң! — деп еді.

Советник Абайдың қандай ызамен қайнап кеткенін, қандай өрт қыймылға бекінгенін жаңағы шыққан айғайлы жүзінен анық танып кеп, осыны істеген-ді. Лосовскийдің әмірінен соң, үй іші аз уақыт жым-жырт еді. Көтерілген қамшылар да Жиренше, Асылбек, Базаралыға соғылудан тыйылып, бата алмаған қалпында, асылып, тұрып қалған. Тек алғашқы қамшы тиген Базаралы ғана. О да қазір жұлқынып, ұшып түрегелді. Ояздың қасында, эппақ кудай боп, неғыларын білмей тұрған Тәкежанға қарап:

— Жауым сенсің, Тәкежан! Басыма қамшы тигізгенің — бағыма соққан соққы ғой! Тірі болсам, кегім сенімен кетер! — деп қалған.

Бұндағы сөз осы-ақ болды. Барлық, үйге сатырлап тиген қамшы-шоқпар, уық-керегені шатырлата сындырып барады. Ұлықтар басындағы жұқа баспананы, ышқына соққан халық ашуы жапырып, қыйратып келе жатыр. Есі енді кіре бастаған урядник, ең алдымен мылтығын суырып ап, шаңраққа атты. Осының жолымен тағы бірнеше стражник мылтығын атып қалып еді. Ояз оларға енді өзі ақырып: «тоқтат!», «атпа!» деп әмір берді. Сырттағы жұрттың ішінде, мылтық үнінен серпіліп, секіре кейін шыққан бірер шалдар болса да, көпшілік үш үйді, сығымдаған шеңгелінен шығармай тұрған. Ұлықтың үй ішінен ақырып: «мылтық атпа! тоқтат!» деген әмірін сыртта анық аңғарған Абай, бар елге қатты айғаймен белгі берді:

— Сескенбеңдер! Енді ата алмайды! — деп, жар салды.

Сол арада Ербол, Абылғазы, Дәркембайлардың үндері саналы ызамен екіленіп, бірлесе шықты:

— Кұлат мынау үйлерді! Жық! Домалат! Ал жұлып баспанасын! — десті. Ауыздағы үйдің сол жақ қабырғасына барлық ел қаптап кеп, иін тіресе, жабыла тұра қалды. Бұл қыймылдың алдында жүрген көбінше жатақтар. Солар тобы қалың күшпен еңсере қайрат еткенде, ауыз үйдің уық-керегесі шықырлай сынды, сы-

ғылысып, ішке қарай жапырылды. Қабысып-қабысып барды да, ақыры шарт етіп құлап кетті.

Орталық үй мен ауыз үйдің арасы есік емес, бір қанат керегенің орны жоқ, кең өткел-ді. Төргі екі үйде үрпиісіп қалған ұлықтар, ел ашуынан қорқып тығылғандай. Біріне-бірі сығылысып тұр екен. Абай оязға нұсқап тұрып:

— Өзің кінәлісің. Сен елді түзетуші емес, бұзушысың! — деп бір ақырды да, адымдап барып, Базаралыны қолынан жұлқа тартып: «Шық былай!» деді. Базаралы Абайдың сыртына атқып шықты.

Осындай шақты пайдаланып Асылбек, Оразбай, Жиренше де шапшаң ытқып, Абайдың сыртына қарай, ел ішіне араласып кетті. Бұл уақытта Дәркембай, Абылғазы, Ерболдар және осыларға ұқсаған толып жатқан көпшілік үлкен ызада. Олар — би-старшын емес, байбағлан емес, бірақ сын кезеңдерде ел салмағын тәуекелшіл сом иықпен, берік көтеретін өжет жандар. Қазір солар, Оязға, Тәкежанға ақыра үн қатып, жан-жақтан қамшы жаудырғандай, бұйрықтар сілтеп тұр. Абай ендігі сөзде, сол жұртқа кезек берді. Ербол, Абылғазылардың Ояз бен Тәкежанға анық жеткізіп айтқан талабы:

— Сайлау бермейміз! Сен сайлаушы емес, елді ойрандаушы. Жөніңе кет, қайт шапшаң! Енді сенің бұйрығыңа көнетін ел жоқ! — деп ұлықтарға бір айғай салды. Сонымен қатар қалың елге:

— Таратып апкетіндер анау үйлерінді!

— Тарасын ел бұл арадан! Қу томардай сорайып, жалғыз ұлықтың өзі қалсын!

— Немесе, соның бауырына тығылған азғын, сұмдар қалсын!..

— Үйлерінді ал, жатақтар!.. Көнбе зорлыққа. Алып кете бер тегіс үйінді!

— Тараңдар! Тастандар жалғыз, ұлықты!

— Қалсын адыра!—десіп, бірі артынан бірі айғайлады.

Осы әмірді көпке жеткізісті де, Дәркембай, Абылғазы, Ерболдар жұртты басып, серпіле жөнелді. Тарағанда құр бақыра, шақыра тараған жоқ. Кімнің ақылы басқарғаны белгісіз, әйтеуір ең алдымен ұлықтар маңындағы барлық атты қуып кетті. Содан кейін ел, ұлықтарды кәдірлеп тіккен үйдің барлығын лезде жықты. Үйлерді ең алдымен жыққан жатақтар. Олар үйлерін шапшаң әкетті. Аз уақыттың ішінде біріне-бірін дауыл үйіріп кеп

қосып, өрескел күйде тоқырайтып, мінгестіріп кеткендей, екі ғана ұй қалды. Жарымы кұлаған ұлықтар үйі. Маңайы тып-тыйпыл.

Жаңа осыдан бір-ақ сағат бұрын ұлық мекені бүкіл Ералы атрабына айбар шегіп, «мен мұнда лап» тұр еді. Қазір көл бетіндегі көбіктей боп жоғалып кеткен. Халықтың ауыр салмақты бір толқын, кәрі ұрғандай жалп етіп, кұлап түсті.

Ел ынтымағы бұнымен біткен жоқ. Ералыда отырған барлық ауыл ұлықтардың үйін қу далаға жалғыз қалдырып, сол күні, дәл түс кезінде бір-ақ көтеріліп, тегіс көшіп те жөнелді. Өз маңынан елді үркітіп, айдалада жалғыз қалғанда, ұлық тобы қас масқара боп қалды.

Айнала елсіз, жат. Көз ұшында бір бұдыр көрінбейді. Тысқа шығып осы жәйды болжап жүргенде, салмақты Лосовский, екі алақанын жайып, өз өзінен күлді де:

— Ең аяғы бұралқы ит те қалмапты! — деп басын шайқады. Өзінің өрескел ісін енді аңғарған, үнсіз ашумен тек қана басын шайқай түсіп, сеңделіп жүрген тентек Оязға қарады.

Қиргиз даласын көп жылдан бері біліп жүріп, мұндай ұйымдасқан ел көрген жоқ едім. Осы керек бізге! Кешпестік қата жасадық. Елдің жазықсыз адамдарын, орынсыз, жабайылықпен жазалау арқылы мынадай соққыны көріп отырмыз. Менің адал арым сізге бар шындықты айтуды талап етеді. Қалаға барғанда, осы жолсыз сапар үшін сізбен жоғарғы ұлықтар алдында есеп айырысатын боламыз! — деді.

Тентек Ояз жауап қатқан жоқ. Қолын бір сілтеп, бұрылып жүріп кетті. Ұлықтар қасында, өзінің екі атшабар, екі старшынымен қалған Тәкежан ғана. Әмір күдіреттің бұл сәтте қадірі кетіп, қауқары біткені соншалық — енді бір жұтым сусын, бір қайнатым шәй, бір түйір бауырсақ, ірімшік табудың өзі күш болды.

Ұлықтар сайлау жасай алмайтыны айдан айқын еді. Енді бөгелместен табан тайдырып, Семейге қарай жөнелу хажет. Тентек Ояздың соңғы, Ояздық ықтыяры сол ғана болды. Тәкежанға, өздерін кешіктірмей, тез ат тауып жөнелтуге әмір етті. Болыс өзі мен маңындағы атшабар, старшындарының аттарынан кұрап, төрт пәуескелі екінгі кезінде зорға жүргізді.

Тентек Ояз дәл жүрерде, бүгін болған ғаламат уақығаны қорытып келіп, өзіне бағынышты чиновниктерге соңғы байлауын мәлім етті. Тілмәш арқылы Тәкежанды,

старшындарды да қағыстырып, сұрастырып, өзінің ұлықтық ақылымен де қорытып алғаны осы. Қалаға, жоғарғы ұлықтарға апаратын акт, мәлімдемесі есепті.

Сол қортындысының бір үлкен «бабы» — бұл Ояздың өз айыбын ақтайды. «Оралбай үлкен қарақшы. Базаралы ел ішіндегі соның сүйеніші, айлакер, ақылды басшысы. Ал Оразбай, Жиреншедей кісілердің бәрі Базаралыны жақтаушылар. Солардың ішінде, осы Шыңғыс елінің болысы Тәкежан Құнанбаевтың туған інісі, Абай да бар. Сайлау бермей, жоқты сылтау етіп, пәле шығарушы — Базаралы мен Абайдың әзірлеп қойған кедей, малай, қара бұқарасы.

«Бұл елдің болысы Тәкежан да жаман. Ол Оралбай мен Базаралыға бас араздық арқылы өш болғанмен, ұлыққа қарсы наразылық ашуды тоқтата алмады. Ұлықтар басына төнген хатердің үстінде елге бір ауыз беделді сөз айта алмады. Ұлықтарды далаға тастап кеткен қалың елдің, тым кұрса, бір ауылын да ұстап қалуға жарамады. Осы істердің барлығында беделсіздігі үшін айыпты саналатын кісі — сол болыс. Қолға түскен Базаралыны қашырып жіберген елге де түк қуғын жасай алмады. Осының бәрі үшін, елді сайлауға әзірлей алмағаны үшін, Тәкежан Құнанбаев болыстық орнынан түсіріледі. Оның орнына уақытша кандидаты Жабай Бөжей ұлы болыс болады!» — деп қорытынды етті.

Осыны пәуескеге мінерде, тілмәш арқылы жариялады.

Өз маскарасының біраз жарасын өз тілімен жалап, қағазбен сылап, емдей түсті. Тәкежанды орнынан алған бұйрығын, осы ел ішінде кұпья тапсырмамен қалып бара жатқан тілмәшқа берді де, жүріп кетті.

3

Оншақты күннен бері Абай Семейде каталашкада отыр. Үлкен абақтының өзі емес. Бірақ, уақытша жаза орны болса да, каталашка, өз тұтқынын, әрбір жаза орнына лайықты, қысымда ұстайды. Темір торлы терезе, кұлыптаулы есік бар. Сол есіктің орта тұсындағы тар тесік, тұтқын адамның сырт дүниемен қатнасына тар өткел болады.

Жасауыл әр шақырғанға келмейді. Сарала қылыш асынған, ұйқылы жүзді, орта жасты, көп ажымды күзетшілер. Бұның кейбірі Тентек Оязбен елге ере шыққан

стражниктер сыяқты. Тұтқын орны сол Тентек Ояздың кеңсесінің жанында. Абайдың бүгінгі халіне дағдылы тұрмысы ұқсап көрмеген. Бірақ сонда да ол өз күйіне бір қыдыру үйренісіп қалған сыяқты. Айналасын көп кітапқа толтырып алыпты. Көбінше, сол кітаптарына үңілуде. Күндері қалай өтіп кеткенін байқамай да қалады.

Абайға осы кездерде аса бір ықласты достық көрсеткен, бірнеше шаһар адамы бар. Олардың ішінде Ақбас атанған Андреевич ерекше. Ол Абай қасына алғаш қалалашқаға түскен күннің ертеңінде келген.

Содан бері әрбір екі күн, үш күнде Абайға кітап әкеп береді. Абайды тар бөлмеден шығартып, ауыздағы шыбыны көп, терезесі аласа, өзі де бір қапастай болған күзетшілер бөлмесіне келтіреді. Ісімен таныса келген кісі боп, көп әңгімелеседі. Кітап соңынан кітап әкеп беріп, «тұтқын жаңғыздығына серіктер әкелдім» деп, Абайдың көңілін көтеріп кетеді. Алғаш Абайға келіп ауылда болған халді білген сағатында Андреевич:

— Қаһар шашып барған ұлықты соншалық масқаралап, абройсыз етуіңіз осал іс емес. Ол — әділ ашудың ісі. Бірақ ол, сіздің азаматтық бағаңызды ұлғайтқанмен, заң алдында әкімдердің ызасын келтіретін іс. Рұхсат етілмеген тентек, сотқар ашу! — деген.

Андреевич осы жөнінде Абайға сөйлесуден бұрын, өзінің жақын таныс адамы советник Лосовскиймен де көп әңгімелесіп, барлық жәйды біліп келген. Лосовский Андреевичке Тентек Ояз істерін мазақтап, күлкі етіп айтатын. Советник Абайдың мінездерін намыскерлік деп бағалаған.

Андреевич үйінде осы жәй тағы бір әңгіме болғанда, үшінші бір бөгде адам бар еді. Ол, жасы отыздың ішіне толық кірген, кең жайылған қара сақалды, зор ашық маңдайлы, қасқа бастау келген, қайратты, дана пішінді Михайлов болатын. Бұл адамның түр-сыпаты, киген киім үлгісі жергілікті адамдарға ұқсамайды. Ол, чиновниктің жалтыр түйме, оқа белгісін тақпайды. Өзі патша өкіметінің теріс көзіне көптен ілінген, қылмысты жан болып, осы жаққа айдаумен келген адам.

Осы Михайлов бұл күнде облыстық үлкен кеңседө қызметте саналады. Ақырайған ұлық басынан кешкен масқаралық күлкі жәйды алғаш тыңдағанда, Михайлов ешнәрсені сұрамады. Бірақ өзінің кесек, оқшау күлкісімен қатты күліп, қызара түсіп, сүйсінгенін білдіріп отырды.

Ол кейінгі бір күндерде, Андреевичтен, сол ұлықты маскара еткен сахра жігітін көрсетіп, таныс етуді сұраған. Абай ісі Лосовскийдің куәлігіне байланысты екенін Андреевич айта беруші еді. Бұл іс жөнінде, советник өз сөзін әділімен айтуға бейім болған.

Андреевичтей досы істеп жүрген жаңағы сыяқты қам-қарекетті білген соң, Абай алаңсыз болды. Оның бұл күндерде каталашка стражасынан жалғыз талап ететін жағдайы болса, ол тек түннің шамы ғана. Абай тіпті аз ұйқтайды. Бірінен бірі қызық романдарды, күндіз оқуға тоймай, түн жарығымен де оқығысы келеді.

Каталашканың қалқан кұлақ жаман фанары жерге қойылмайды. Биікке жоғарыға асылады. Соның дәл түбіне кеп, кітап жолдарын әрең көріп отырса да қажымай оқый беретін Абай, көзі талған шақтарда каталашка есігін жұдырықтайды. Қорылы күшті, бықсық ұйқыда жатқан бар стражникті бөрідей үркітіп оятады. Ұйқыны бұзғанға гүжілдеп, ашуланып келген қартаң стражниктер кейде Абайға кекесін атып:

— Қарашы, киргизин оқымысты боп алған! Бабаң мен әкең үшін де осы каталашкада оқып алайын деп жатырсын ба? Күндіз саған жетпей ме? — деп қыжыртады.

Абай бұларды беймазалап оятқаны болмаса, ұрысып қажаспайды. Қайта, кейбір жаңағыдай өткір қалжың, дарына сүйсіне күлетін. Бірін Сергей, бірін Николай деп, өз аттарымен атайды. Жай ғана беделді, сыпайы жүзбен сөйлейді. Сахраның өзінше, тәрбиелі, сыпайлығымен үн қатады.

— Сергей, өзің ойласаңшы, каталашқан толған қанда. Ұйқы-тыным бермейді. Тек осы кітаптан басқа тыныштығым да, серігім де жоқ. Каталашқаннан тамақ та ішпеймін. Осы бір шамнан басқа шығарар шығыным да жоқ, түсіңсеңші! — дейді. Бұған жиі кезітетін қарт Сергей, әр кешті тыртысқан ерегіспен бастайды. Бірақ, кейін екінші шамды әкеп, өзі жағып береді де:

— Дұрыс адамдар школдан оқыйды... Школдан. Ә, сенің әкең оқуды түрмеде оқы деп үйреткен бе? Тапқан школдың осы жер ғой, мә! — дейді.

Абайдың каталашкаға келтіретін шығыны аз. Оның қымызы, еті, ыстық сорпасы тыстан келеді. Ербол әкеледі. Немесе осы жолы Абай мен Ерболдың атының басын ұстап, көшір боп келген жас жылпос жігіт Баймағам-

бет әкеледі. Қазір де Абай камерасында қамыс тегене орталай толған салқын қымыз тұр. Піскен ет, шәй азығы да дастарқан ішінде аз емес. Уайым ойламаса да, қаланың ыстық шағында, тұншығып булыққандай боп жатқандықтан, Абай, тамақ іше алмайды. Сондықтан ба, болмаса күн көзіне шықпай көп күндер отырып қалғаннан ба қазір, қара сұр реңнен, ақсұр түске ауысқан. Бүгін өткен түнде де аз ұйқтаған Абай, ертеңгі оразасын түнемел қымызбен ашып, қызық роман уақығасына шомды. Орыстың өжет бір тобының жәйын қызық уақығалы әңгіме еткен, «Сохатый» атты роман еді. Бұл роман ішінде әділ кекшіл, намыс иесі Сохатый ер бар. Сонымен қатар, бірде жөнге келіп, бірде сотқарлық іс ететін әйгілі қарақшы Ванька — Қайн да бар. Сохатыйлардың, тығылып жүріп, кейде меніреу тоғай ішінен шығып, ұлықтарды жазалай соққаны айтылады. Абай быйылғы көктемде Ақшоқыда «Дубровскийді» оқып отырғанда есіне алған бір ойын бүгін қайта тапты. Владимир, үймен қоса, парқор төрелерді өртеп жібергенде Абай, сондай намысты ашуға қатты сүйсініп еді. «Анық еркек ашуы осы екен!» деп қабылдаған.

Кейінгі күндерде сол кітап уақығасын есіне көп алатын. Қабақ қаққандай бір оқыс әрекет ішінде, сол уақығаны өзі де көргендей болды. Тентек Ояздың үйін жапырып, құлатып жібергенде, түкпірдегі үйдің аузына үркіп барып, сығылыса ұйлыққан Тентек Ояз бен бес алты стражник, урядниктер көзге елестейді. Рақымсыз ыза, жалп етіп сөнген от ұшқынындай, елес беріп өтеді.

...Бірінен бірі алыс қауымдар, адамзаттар бар. Солар кей шақтарда өктем зорлық, озбыр қыянат ішінде аға мен інідей біріне бірі ұқсас мінез атады. Ноқталы жолбарыстар, ызада жолбарысша мінез атқандай. Томағалы тұтқын қырандар, ызада қыранша мінез атқандай. Кей намыс, кей жандарды ұқсас түрде ыршытады. «Ондайда, адамды, қауымды — жыныс, ұлыс билемейді. Ұқсас күйі билейді-ау!» деп бір ойға кетеді.

Қазір дәл осы ой созыла түсіп, тізесіне салып қойған кітап ашулы бетімен елеусіз қалған бір кезетте, камераның есігі шапшаң ашыла бастады.

Қаталашканың надзирателі Хомутов өзі кепті. Ол бұл жерге, Абайды керек еткен адвокат келсе, не тергеуші начальник келсе ғана кіретін. Абай: «әлде босану кезі болды ма?» деп, оқыс бір үмітпен Хомутовқа қарай

шапшаң тұрып, қадам баса беріп еді. Хомутов есікте тұрды да, қатқыл, суық үнмен хабар етті:

— Құнанбаев, дежуркаға жүр. Саған ауылдан әке келген! — деді.

Абай бұл хабарға бір жағынан таңданумен бірге, екіншіден намыстана түсіп, жылдам басып, полицейге ерді.

Дежуркада шынында елден келген бірнеше кісі бар еді. Бес-алты кісілік тобын бастап келген Ербол мен жас Баймағамбет көрінеді. Абай оларға асығыс амандаса бере, ар жағынан Құнанбайды іздеді. «Осы араға кәрі сүйегін сүйреп, ол несіне келген» деді ішінен. Жақтырмай келеді.

Осындай оқыс ой себебінен, Абай бұнда тосып тұрған кісілер арасына қабағын түйіп, сұрланып келді.

Топ ішінде Құнанбай жоқ боп шықты.

— Әкем келді деп еді, ол қайда? — деп, Абай асыға сұрады. Ербол оны бүйірінен ақырын ғана түртіп қойды. Баймағамбетке қарап тұрып, соған айтқан кісі боп, стражниктердің көзін алдап:

— Әкең мына тұрған Дәркембай емес пе, кіргізіп сөйлестірмейтін болған соң айтылған ғой! — деді.

Абай бұл хабарға қуанып, бас ие берді. Сакалы ақ болса да, әлі қапсағай денесі, қайратты жүзі кәрілікке мойымаған Дәркембай Абайға кең құлаш жәйды. Дос бейілін шын бере түсіп:

— Айналайын жалғызым, арысым! — деп, қапсыра қысып, бетінен сүйді.

Бұл жолы Ербол Хомутовты паралап келген сыяқты. Дәркембайдың тұтқын жігіт әкесі екеніне әбден сенген надзиратель, жаңағыдай шын сағынышты, аталық кұшақты көрген соң, «сөйлессін» деп тайып кетті.

Абай Дәркембайдың кұшағынан шығысымен, өзге екеуді енді ғана таныды. Әуелі қараңғы үйде беттеріне көлеңке түсіп тұрғандықтан аңғара алмаған еді. Таныды да, таң болды. Бірақ, сол таңырқау үстінде қатты сүйінді. Әлі күнге үнсіз тұрған ұзын бойлы, сом денелі екі жігітті де қатты қысып, кезек кұшақтады.

Абайды таң еткен сол екі жігіт. Дәл осы күндерде, Семей түгіл, абақты түгіл, Құнанбай ауылдарының көзіне де көрінбестей боп, ел ішіне сыймай жүрген жігіттер.

Ералы жанжалының артынан осы пәле Тәкежанды орнынан түсірді. Абайды қалаға жауапқа шақыртып

барып, абақтыға салғызды. Сонан соң барлық Ырғызбай өрен-жарандары болып, «сол жанжалдың пәле басы, бұзықтары» — деп, Жігітек адамдарын таңбалап алған. Түп пәлені Оралбайдан, сонан соң Базаралыдан көретін.

Одан соң сайлау басында омырау жасап, ұлыққа қарсылық көрсетіп, көп жатақты қоздырған және үйді кұлатып, елді түгел біріктірген осы тұрған жігіттер дескен. Олар туралы Тәкежан мен өзге шағымшыл атқамінердің көбі, Тентек Ояз кеңсесіне де пірғауарлар түсірген. Абай, ұлыққа беріп шыққан бірнеше жауабында, дәл осы бір-екі жігітке көп қадалып, қатты өшігіп сұраған тергеуші ұлықтың аңғарын таныған-ды.

Өз тергеуі ұзай түсетін болса да, Абай бұл екі жігіт жөнінде ұлық қолына дерек боларлық сөз бермеген. Енді міні сол ұлықтар қас көріп, кәрін тігіп отырған екі жігіт қалаға кіріп, қақап тұрған ұлықтың абақтысына өздері кепті.

Абай Дәркембай шалдың да келісін хатер көріп еді. Оның да қағазы жаман болатын. Бірақ Дәркембайдың бұл үшін неге болса да іркілмей басатыны Абайдың өзіне мәлім.

Таң қылған мынау екі жігіт. Қазір олар Абайға күлімсіреген дос жүзбен қарайды. Шын тілеулес бейлімен, айрылмас бауырлық білдіреседі. Бұлар Жігітектің екі серке азаматы — Базаралы мен Абылғазы. Абай соларға қарап:

— Жандарым-ау, арандай ашылып тұрған арыстанның аузына, сен екеуіңді кім әкеп тықты? Біреудің тізесімен келдіңдер ме? Әлде біздің ауылдар, мен үшін сендердің ішкеніңді зер, жегеніңді желім етті ме? Сонымен келдіңдер ме? Жөндеріңді айтшы! — деді.

Базаралы, Абайдың қазір жаңылғанын айтып берді.

— Сол айтқаның бір біз емес, бар Жігітекті сенің артыңнан шұбыртқандай себеп екені рас. Бірақ, бұл жолы бізді ол әкеліп қайтсын. Осы абақтыда отырған сен болмай, Тәкежан болса да, сол сөз айтылар еді ғой. Сол пәле менің басыма жабылар еді ғой! Бірақ Базаралы мен Абылғазы онда келмек түгіл, «қыңқ» дерме еді. Ешкімнің сызы да, зілі де жоқ. Мына Дәркембай шалдың мен қара сойыл, Содыр Абылғазың «сен отырған абақтыда кең сарайдай, өкінбей отырамың!» деді. «Қасынан қалмаймын» деп келді! — деді.

Дәркембай мен Абылғазы бұл сөзді екі жақтан, қатқыл салмақпен қостап кетті.

— Біз үшін сен отырма! Біз жоқшы болуға жарамаймыз. Наданбыз да, дүлейміз ғой! — деп, Дәркембай бастап еді. Ар жағын Абылғазы жұлып алып кетті:

— Сен үшін отырамыз. Бізден не өнеді? Сен тым кұрмаса елдің жылағанын уатарсың. Жоқшы боламын десең еркекше ар-намысты жоқтай білерсін. Бәріміздің келгеніміз сол. Сен шық, біз жатамыз! — деді.

Түнеугі Қорықта Оспан айтқан жат хабардан соң Абай Базаралыны дұрыстап көрген жоқ-ты. Тек Ералыда, Ояз үйінде, ашу жалын арасында бір ғана сәт көзі шалып қалғаны бар. Іші біліп тұр, мынау ағайын тобын өзі бастап, өлімге бекіндіріп әкелген Базаралы. Ол Абай алдына, өзінің тамам айыбын «кеш» деп, кішілік етіп келгендей! Бұл үшін өзін кұрбан еткелі, кешірім өтініп кеп тұр.

Абай ішпен, қабақпен, табысатын күйді, біраз ойлап, барып түйді. Байлауына жете сала мынау үшеуіне, соншалық бір жадыраған жүзбен қарады. Жақсы кейіпте тұрып, көбінше күле сөйледі.

— Ер егесте, нар кешуде. Жаңағы сөздерің төбемді көкке жеткізгендей. Мен шын қатерде болсам жолымда өлгелі, айтқан тоқтым болғалы, ақсақалымен Дәркембай кепті. Асау бойыммен сен екеуің де осыған бекініп кеп тұрсың. Қандай оттан сендер таярсын, қандай ажалдан мен тайсанармын? — деп, күліп жіберді. — Бірақ, жұрт үркетін түк те жоқ. Құр дәрілеп атқан Тентек Ояз бопсасына өле кетейін деп тұрған мен жоқпын. Маған, шыбын шаққан кұрым батқан жаза да, ыза да жоқ! Бұрын да көп алғыс айтатын жақсы орыс досым бар еді. Сол адам, өзіне қоса бірнеше үлкен, мығым достарды тауып беріп тұр. Соның бірі, Ояз иттігін өз көзімен көрген байыпты адам — советник. Міне жәй осындай. Осы аз күн ішінде, Ояз бен менің жауаптасуым мүмкін. Ал онымен дауласуға мына Дәрекемді салмай-ақ қояйын! — деп қалжыңдады Содан соң әзілқой жүзін Базаралыға бұрды да:

— Қазаққа қызыл тілге дес бермегенің мен, Базыке сен де бұ жолғы дауды маған бер. Кісі көбейсе, еселеген тергеу мен дау көбейеді. Пәле, жала қат-қабаттай береді. Тергеу, тексеру де созылып кетеді. Сендердің

бүгінгі күндер, бұл туста түк керектерің жоқ. Тез ғана елге қайтыңдар! — деді де, бүгінгі сөзді тамам етті.

Қуғыншы боп келген Жігітек кісілерін, тұтқын үйінен қайтарып жіберіп, Абай өзі бұрынғысынша, сол орнында тағы біраз отырып қалды. Дәркембай, Базаралылар болса, Ерболменен ақылдасып, өздеріне қатер болса да, Семейден кетпейтін болды. «Абай үшін керек бола қалсақ, осыдан табыламыз» деп, Семейдің ноғай жақ шетіндегі, қыр қазағы көп қатынамайтын, бір оқшау көшесінен пәтер алды. Ерболмен анда-санда, түн кездерінде астыртын хабарласып тұрады. Абайдың тергеуі қыйындап, жаза, кесік сыяқты қысталаң шақ болса, Ералы шатағын да Базаралы өз мойнына алмақшы. Абайдан жан аяғанша, өлген артық деп байлаған.

Нұрғанымды ерекше сүйген көңілден өзі қайта алмады. Соншалық жалынмен бұған бой ұрған әйел де қызуын ірке алмады. Бірақ, сүйтіп жүріп, Базаралы өзгеден сескенбесе де, «Абай білген күні жерге кіремін-ау» деуші еді. Ішкі-тысқы жарадай боп, бұ да қат-қабаттап келді. Әсіресе азаматқа сын, елге салмақ боп келген сергелдең, қым-қуыт батады. Абай, Базаралының өз алдындағы айыбын білсе де, оны әзірше, ер елемейтін жарадай бүркеп кетті.

Абақты ішінен Абайды көріп шыққан соң, бұл жөнінде Базаралы: «Жалған намыс хасиет емес, ар сақтаған хасиет деді-ау Абай, ақылыңнан айналайын!» — деді. Өз ішінде тас-томардай түйіліп жүрген бір күдікті осылай жадыратып, сыртқа шығарды.

— Жолдасын таппаған ер азады, басшысын таппаған ел азады, десе болады. Жолдасты да, басшыны да тауып мерейім асып тұрған күнім осы! Байлау біреу-ақ. Не Абайды аман шығарып ап, күле жайнап-бәріміз елге қайтамыз. Немесе Базаралы бас қыяды да, осыдан ел бетін көрмей айдауға кетеді. Қыянға кетеді. Тек, өкінбей кетеді бұл жолы! — деген.

Дәркембай да Абай турасындағы Базаралы сөзіне өзінше бір ойлы шешу айтты.

— Жауға жалынба, досқа тарылма деп жатыр ғой! Бәрекедді! — деді.

Абақтыдағы жалғыздық Абай сыбағасы болды. Бірақ оның досы бір Базаралы, Дәркембайлар емес. Соларға ұксаған тілеулестер саны молайып тұр.

Абай өзі осы соңғы күндерде жаңадан тапқан та-

ғы бір оқшау досы барын Ерболдан еміс қана естіді. Ол досы Ертіс бойлаған «тораай бойының елі» дейтін қалың Бура ішінен келген. Тінібайдың үйіне семізден жаратқан үш сәйгүлікті пәуескеге жегіп келіп түскен сері қыз — Салтанат болатын. Тінібай мен қыз әкесі — ылдый бойының саудегер байы Әлдеке — құдандалы, дос еді.

Оның ауылдары сахра еліндей емес. Ертіс бойында, қалаға жуық жерде егін, сауда кәсіптеріне көп салынатын. Үй-жәйді ағаштан, шатырлап, көрікті қып салатын. Шәһар, базар, жәрменке дегендерге үлкенді-кішілі, әйел-еркегі қатнасып жүретін. Үлгі алуаны Тобықтыдан мүлде бөлек. Сондай ауылдың ұзатылуға жақын жүрген, бой жеткен, ерке қызы осы жолы қасына тоқал шешесін ертіп, қаладан ол-пұл керегін алуға келген.

Салтанат бой жеткеннің Тінібай үйіне алғаш келгені бұл емес. Ол үйдегі Абайдың апасы Мәкішпен ерекше тату еді. Осы өткен қыста, тағы бір келген сапарында Мәкішпен ұзақ сырласқан-ды. Мәкіштен Абай жәйін айрықша сұрастырып еді. Сол кеште Мәкіш, Салтанаттың өтінуі бойынша, Абайдың бір өлеңін әнге салып айтып берген. Салтанат әннен көрі Абайдың сөзіне құлағын қойған.

Жарк етпес қара көңлім неғылса да
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүнияда сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да!

деген, жүрек зары шыққанда, Салтанат күрсінген еді. Алакөлеңке кеште, Мәкіштің иығына екі қолын ақырын асып тыңдаған. Кәмшат бөркі басында, қызғылт жүзін бір сәтке Мәкіштің иығына басқан. Артынан өз ісінен ұялғандай боп, екі беті ду етіп ыстық қаны қайнап, бойын тез жыйып еді. Бірақ өлең сөзі бұған өмірінде естіп көрмеген асыл сырдай көрінген.

— Эттең даригаһай! Мынандай арманды айтқызған қыздың мұңы бар дейсіз бе? — деп қана, ол кештегі сөзін тамам еткен еді.

Осы қонақ таңертеңгі шәй үстінде Тінібайдың бәйбішесімен, Мәкішпен, тоқал шешесімен ғана оңаша отыр еді. Сол отырыста, асығыстау жұмысы бар кісідей боп Ербол кірді. Мәкіш пен Тінібай бәйбішесі Ерболдан: «Абайдың ісі қалай? Босайтын аңғары бар ма? Әдбекет

не дейді?» — десіп, екі жағынан ентелеп сұраса бастады.

Ербол қонақ әйелдерді білмеуші еді. Аз бөгелендеп, Салтанатқа тандана қарағандай, үнсіз отырып қалған. Қыздың реңі себепсіз бір қызара түсті. Үлкен, нұрлы, қой көздері Ерболға әуелі төменшіктеп қарады. Сәттен соң, жігіт жүзіне шыншыл ажармен тіктеп қарап, «жасырма» дегендей болды. Мәкіш те:

— Айға бер, бөтен кісі жоқ! — деп қалып еді.

Ерболдың қысқа ғана айтқаны:

— Әдбекет пен Абай іс аяғы алыс болмас деп үміт айтады. Бірақ, ештеңе мәлім емес. Одан бері де әдбекет: «мұндай тергеу арты көлденең біреудің кепілдікке алуымен аяқтайтыны да болады. Сағатында әзір тұру керек. Қала ұлығы білетін беделді адамнан, мың сомдай «залог» салып, Абайды кепілге алатын кісі әзірлеп қой» деді. «Іс жақсылыққа сайғанда, осымен бітуге болады» дейді. Кепілге алатын кісі, үй-мекені бар, сауда иесі адам болса, мақұл деседі. Сонымен келдім! — деді.

Бұндағы жұрттың бәрі анық аңғарды. Ерболдың көңіліндегісі Тінібайдың не өзі, не баласының бірі болу керек. Бәйбіше бұндай істердің бұрын да неше рет болғанын білуші ед. Енді отырып өкініш айтты.

— Ойбай, қарағым-ай! Енді бұның сәті қалай болды? Үйде, өзің білесің, бай да жоқ, екі бала да сапарда. Қолда ақша да жоқ. Үй иесі болар, кепілге шығарар, бақыр басты еркек жоқ қой! — деді.

Бұл хал Ербол мен Мәкішті де тығырыққа қамады. Ербол Абай үшін ең сәтсіз бір кез осы болғанын аңғарып, қысылып отыр.

— Япырай! Шын қысталаң осы болмасигеді! Мал әкелдіруге ел алыс, жайлауға шығып кетті. Кепілге атарлық жанашыр болса үйде жоқ. Әбігер үстінде ел жақтан да қамсыз келіп едік. Кепіл, дәл осы күндерде керек боп қалса қайттік? Бәйбіше, тым кұрса осында көңіл жетер, өздерің ұқсас, үй мекені бар қазақ сәудегерінің біреуіне сәлем жолдаңыз. Сөзіңізді өзім апарайын! — деді.

Ендігі ақыл анығында осы ғана. Бәйбіше мен Мәкіш қаладағы көңіл жетер досжар сәудегерлердің екеу-үшеуін кезек-кезек атады. Бірақ олардың да тегіс сауда сапарында екенін естеріне алды. Мәкіш қатты кейіспен қабақ шытып:

— Жаз болса арбасын шықырлатып, бірі «ел» деп, бірі «ылдый» деп, өріп кетеді ғой бұлар. Тынымы болушымеді?! — деді.

Үй ішінің дағдарысы ауыр еді. Осыны бірталайдан сабырмен байыптап, бағып отырған Салтанат, енді барлық отырған жандарды таң қылғандай, тез бір байлау айтты. Ерболға қарап айтып еді:

— Абай мырзаның досы тек сапардағы кісілер ғана болмас. Достыққа достық қарыз дейді ғой. Әкем, әкесінің де, Абайдың өзінің де дос бейілін көп көрдім деуші еді. Біздің мына анамыз екеуімізден Абайға сәлем жеткізіңіз. Бұл жолғы не хажаты болса да біз атқарамыз. Кепілге Әлдекеновті салсын! — деді.

Бұл соншалық сенімді айтылған байлау — үй ішіне мақұл көрінді. Ербол аса ырза болып:

— Қарағым, қарындасым, бұның ер азамат айтпайтын, асыл жауап болды. Ер басына азаттық әперетін достықтан озған не болады! Алғыс деген аз сөз! Оны мен айтып қайтейін. Құдай бұйырса, Абай аман-есен шықса, өз аузымен өзі айтсын. Мына хабарыңа мен тек қуанып қана қайтқалы отырмын! — деді.

Салтанаттың жұқалаң қызғылт нұрлы, ақша маңдайымен ұзынша қырлы мұрнында, ақ бұғақты, жұп-жұмыр иегінде толқын білінді. Уыз жастық ажар бар. Жүзі қызыл шапақтап, күлімсірей реденеді. Жылтырай таралған қалың шашы, қызғылт реңді. Сәнді салмақпен, баяу төңкеріле қарайтын үлкен қой көздерінде, назды, нәзік сүйкімділік бар. Әппақ жұмыр саусақты, үлпілдеген ақ білекті сұлудың, алтынды білезіктері, көп жүзіктері де әсем. Құлақтағы шілтерлі, алтын сырғалары тынымсыз жалтырайды. Күтімді таза сұлу шұғласын ол да сәндей түседі. Қыз аты Салтанат екенін білгенде, Ербол ішінен: «Салтанат десе Салтанат екен. Сырт сыпаты да, хасиеті де шын Салтанат қой!» деп, аса хұрметтеп кетті.

Абай ісінің артында жүрген достарының соңғы бір қам-қарекеті осы болған. Бір жағынан адвокат қарекеті, екіншіден қуғыншы Ерболдар арызы, оның үстіне Абайдың өз жауабы — баршасы қосылды да, ақыры, Областное правление дейтін жандарал кеңсесінде тергеу өтпек болды. Айжарымдай жатып қалған Абай ісінің, сот арқылы емес, әмір иесі орындар арқылы жүретін тергеуі.

Абайды екі стражник жандарал кеңсесіне әкеліп, үс-

тіңгі үлкен үйге кіргізді. Бөлменің төрінде көлденең созылған ұзын стол бар. Абайды соған жақын тұрған ең шеткі орындыққа отырғызды. Аздан соң, стол қасына шенді, сарала түймелі, ресми ұзын киімді үш-төрт адам келді. Жастары әр шамалы. Абай байқаған жоқ, бұның сырт жағын ала осы бөлмеге, оның дауын қуып жүрген адвокат Андреевич те келген еді.

Бөлменің Андреевичке қарсы жақ бір шетіндегі орындыққа, советник Лосовский кеп отырды. Оның қасына ерген қасқа маңдай, қаба қара сақалды, кең жауырынды біреу бар. Келбетті келген, қайратты ойлы адам. Ол осы кеңсе қызметкері Михайлов. Өзінен кейінірек отырғандықтан, Абай оларды да байқаған жоқ.

Стол басына келген ұлықтардың үлкені бурыл сақал, қартаң кісі, ақшыл шашын шалқасынан қайырған. Сол өткір көкшіл көзді чиновник, бұл мәжілісті өзі басқара келе, Кошкинді шақыртты. Ералыға барған шенді төре ажарымен, сондағы суық қыңыр түсінде, Тентек Ояз кірді. Үнсіз үйдің ішінде аяғын қатты басады, тәкаппар жүзді. Абай қатарындағы орындықтарға отырған жоқ. Стол жанына отырды. Ел кісісі кірген жоқ.

Шұнақ құлақтау, тік шашты, тайқы маңдай, жыпық көз, селдір сары мұртты бір тілмәш, ұлықтар столының маңына таман отыр. Бұл тергеу, Абай ісін айрықша бір қолға алған, арнаулы «отырыс» сыяқты. Абайдың бұл күнге шейін жеке жауабында айтылған сөздерді қайта сұрау басталып еді.

Жауапкер Ералыда болған халді түгелімен шолды Тентек Ояздың елді қорлаған, жауға қарсы қарекетіне айтты. Дүре соғып, қамшы жұмсағанын да іріккен жоқ. Тек іштей ойлаған тәсілмен, Абай енді Базаралыға болысқанын айтқан жоқ. Оны әдейі ірікті де, өзін Оразбайлар үшін, қызмет адамдары үшін намыстанған кісі қып көрсетті. Үкіметтің өзі елмен бірге сайлап бекіткен «халық билерін» — Оразбайларды Кошкиннің ел көзінше дүрелеп сабағанын баса айтты. Барлық әлек содан болды деп баян етті. «Ондай Оязды ел қадірлеуге міндетті емес еді. Сонда да, ел бұл кісіге түк істеген жоқ. Үкіметтің қадірін түсіргенге ренжіді де, тек сайлауға қалмай тарап кетті. Сол халық ішінде болып, халықтың тапқыры бойынша, айт деген сөзін айтқан менің тарапымнан бұл кісіге істелген ешбір жаманшылық, қыянат бар ма екен?» — деді.

Абай бірталай сөздерін адвокат жазып берген арызы бойынша айтты. Сондағы жазылған сөйлемдердің есінде қалғанын орысша қайталап айтты.

Арызынан көлденең шығып, қазір осы арада жанынан қосып айтам деген дәлелдеріне келгенде, кейде бөгеліп, қыйналып қалады. Сондай орысша тіл орамы жетпеген тұс болса, оң жақта отырған тілмәшқа салмақты талап етеді. Өтінішсіз тапсырма бергендей боп: «Осы тұсын ғана жеткізіп жібер» дейді. Бірер сөйлемін аудартады да, ар жағын тағы өзі алып кетеді. Ұлықпен ең алғаш рет, ұзақ тергеу сөзде, сол ұлықтың өз тілінде сөйлесіп тұрғанына, Абай іштей ырза сыяқты. Ол тілдің «мәт тәштиті» келмей қалады екен деп қымсынбайды. Жадында тұтқаны, тек дауының дәлелі мен желісі. Көңілдегі кейбір қазақша шешен сөзді сол арада аударып айтады. Онысы кейде тыңдаушыларға қызық, сүйкімді көрінеді.

Бұл мәжліс ағасы — кәрі Советник, заңшыл адамға ұқсайды.

Бұл төренің бүгінгі мінезінде екі түрлі өзгешелік білініп тұр. Ең әуелі — сахралық киргизді патшалық чиновникпен көзбе-көз кездестіріп, істерін қоса тергеу әдеттен тыс еді. Екінші — сол кездестіруде кәрі төренің осы екі адам жұмысына әдейілеп шүкшыйған өз басының есебі де бардай. Абайдың алғашқы жауабын бөгемей, қақпай, ұзақ айтқызу осы соңғы жәйді анық аңғартқандай.

Шынында, сырты әділет сыяқты болған мінездің қызық астары бар-ды. Бұл кәрі төре, бүгінгі жандаралға жақын адам, бажа болатын. Бұның балдызына үйленген жандарал, төрені сүйетін де, сүйейтін. Ал, төренің өзі аса паракор кісі болатын-ды.

Тентек Ояз, өзге барлық осы кеңсе чиновниктеріндей советниктің ол сырын жақсы білетін. Крыловтың місәліндегі тауықты жаңа талап жеген түлкіше, «тұмсығында тауықтың жүні тұр» десіп, сырттан ажуа етісіп жүретін, және Кошкин өзі де тек сүйеніші жоқ, жеке басты кісі емес-ті. Ол осы облыстағы ең үлкен сот орыны, окружной суд бастығының күйеуі болатын. Ал, округ сотының бастығы мен жандарал екеуі тату, ымы-жымы бір адамдар.

Әуелде жандарал мен сот бастығы, киргиздер арасында болған істің бір жағын Кошкинді ақтау ретінде басып, жауып тастау керек деген. Бұл жәй екі ұлықтың тыжырынып отырып, жүре шешкен сөзі еді. Бірақ сонымен қа-

тар, Абайдың абақтыда жатуы, Ақбастың оған қуғыншы болғаны араласты. Ол адвокат бұндайда салмақпен қадалатын кісі екенін облыс кеңселерінің бәрі біледі. Қуғыншы арызын ол тіпті корпус кеңсесіне жөнеп қоюға да мүмкін. Оның үстіне сол корпус кеңсесінен жаңада келген жастау чиновник — Лосовский, жандарал атына Кошкиннің теріс, заңсыз істері туралы көлденең куәлік мәлім етті. Оны да басып тастау ыңғайсыз.

Осындай түйіннің бәрінен, әрі — Кошкин аман болатын, әрі — лайықты дағдылы сыпайылық сақталатын боп іс жүргізілмекке керек. Дабыраймай, тек әкімшілік түрінде ғана, аз айналыспен бітіру керек. Жандарал кеңсесінің де қалыпты абройы сақталмақ керек. Сол істі ойдағыдай етіп, еппен орындай білетін кісі деп, осы кәрі Советник белгіленген.

Бірақ Советник, ұлықтардың беделді сенімін міндетіне алумен қатар, өз құлқынын да ұмыта алмады. Ол мұндай жәйға тіпті де ұмытшақ емес-ті. Және тергей келе, Ақбаспен сөйлесе келе, абақтыда отырған Абай жөнін тыянақтап шеше кетпесе, іс аяқталмайтынын аңғарды. Осы күйлерді ескеріп, өзі қорытқан байлауы болды. Тентек Оязды ақтау үшін ол, Абайды кінәлы тауып, кесім айтады. Бірақ, оны абақтыда ұзақ отырғызатын, ұлаңқайыр істей, үкім айтпайды. Түбі кесік алса да, Абай құтылады. Осыны Ақбас пен Абай аңғарсын да, өздерінше түсінік емін тапсын дегендей, емеурін аңғартқан.

Ақбас, абақтыдағы Абайға бір келгенінде, әрі жиреніп, ызаланып, әрі мысқылдап күле отырып, «советникке ем керек. Шамасы, 500 сом рецепт болар, емдеуге жарар» деген. Ербол осы ақшаны, қырдан әкелген бар қаражатты жұмсап, көптен өткізген-ді. Соның артынан тергеуші төре істі қалай жүргізіп, қалай аяқтайтынын оңашада білдірмек, ұғыспақ болып, Кошкинді шақырғанда, күтпеген қыястық килікті.

Кошкин өзін тергеу дегенде — бірден ашу шақырды. Қиргиз ісімен қосақтала қаралатынына, әсіресе намыс етті. «Сахраның жабайы малы мен мені қатар отырғызып тергеуден ауыр соққы жоқ» деп, бой бермеді. Бұл жөнде екі кездесу болса да, Советник, Кошкинді өз ырқына көндіре алмады. Оны ойландырып, тоқтату үшін, Кошкин қолданған дүренің жолсыз екенін соңғы дәлел етіп айтып еді.

Сөз осыған жеткенде, Кошкин, Советниктің өзіне ауыз салды. «Ар таза болса, тұмсық жемге былғанбаса, қол

істеген бір іс түк емес. Ол және кімге қолданған іс екенін ұмытпау керек. Сіз оны ұмытып отырған көрінесіз. Ендеше өз бойыңыздың латынан арылып сөйлеңіз. Мен сіз емеспін» — деген. Асқақ содыр, жас төре, Ералыдағы халыққа көрсеткен қатал мінезін қайта тапқан.

Сөз осыған жеткен соң, кәрі Советник ауыздығын тістеп ап, қыяс, қыңыр ашуға кеткен.

Жандаралға бұл жөндегі өкпелі ашуын айтып, мәлімдеп ап, енді өз абройын өзінше жоқтайтынын білдірген. Арада соңғы күндерде Қошкиндей «секектеген төрешікке» деген ашулы кекесінді жандаралдың әйелі, оның апасы — советник әйелі де, жиі білдіре бастаған-ды.

Осындай астыртын егеспен басталған іс, бүгін жоғарыда айтылған өзгеше мінездерге сайған-ды.

Қошкин болса: «тергеуде әлде қандай киргиз қасына мені отырта алмайсын» деген егеспен шыққан. Жауапкер орнына отырмаймын деп, тасырлата басып кеп, стол басына отырғаны да сол еді.

Осындай боп, сахраны билеуші тоғышар чиновниктер кикілжіңі бүгінгі жүгініске жетті.

Кәрі Советник, өзінің ысылған дағдысы бойынша, сырт сыпайылық сақтағанмен, Абайға бүгін басқаша қарағандай.

Ол, Абайға еркін ұзақ сөйлетті. Өзінің берген сұрақтарының аңғары Абайды «айыптының өзі емес, шын айыпты адамдарды қорғаушысы» дегендей. Өз бойымен тасалаушы есепті. Сондай сұрауының бірінде:

— Сіз қызмет адамы емессіз. Уезд начальнигі, Қауменовтен де, және Шоқа баласы, Сүйіндік баласы сыяқты қызмет адамынан да, жауап алуға ықтиярлы. Сіз неге килігесіз? Сізді араластырған себеп не? Соны айтыңыз! — деп еді.

Абай шапшаң жауап берді.

— Мені араластырған халық. Қошкин мырзаның Ақкулы баласына дүре соға бастағанын көрген халық, маған «аралас» деп бұйырды!

Бағанадан Абайға беріліп тұрған еркіндікке ызасы келіп отырған Тентек Ояз зекіп қоя берді:

— Сіз халықтың кімі едіңіз? Халық атынан сөйлеуге сізге кім право берді? Ол күшті сіз қайдан алдыңыз? — деді.

Абай бұның зекігенінен қымсынған жоқ. Оған қарап мысқылдап күліп жіберді де, қарт советникке бұрылды.

— Бұл кісі күш дейді. Рас бұл кісінің қасындағы стражниктеріндегі күш менде жоқ еді. Халық қолында да құрал жоқ-ты. Бірақ, ол құралдан мықты қуат бар ғой. Тентек Ояз әмірінен астамырақ, — әділет, ар әмірі де бар. Біздің халқымыз ол туралы...— деп, ендігі сөзін тілмәшқа айтты.

— Осынымды жақсы жеткізіңіз, — деді де, қазақша: — Біздің халқымыз «күшіңе сенбе, адал ісіңе сен! Қыянатқа көнбе, әділдікке — атса да көн!» дейді, — деді. Бүгінгі жауабының салмағын, сырын осы деп танытты.

Осы сөз аударылған кезде Абайдың сыртында отырған Андреевич, Лосовский, Михайловтар бір-біріне қарасты.

Ендігі тергеу қысқара бастады. Тентек Ояз бен Абай екеуі бұл уақытта беттесіп кіналасқандай еді. Екі-үш рет шапшаң жауаптасып қалды. Ояз:

— Құнанбаев, сен Қауменовке болысып жүрсін. Оның інісі — қарақшы! — деп еді. Абай:

— Мен ең әуелі, сіз сабағалы жатқан халықтың билеріне, достарыма болыстым! — деді.

— Жоқ сенбеймін, олар ғана емес. Саған Қауменовті де құтқару керек болды. Шатақты сол үшін шығардың.

— Мен шынымды айттым. Бірақ, Қауменовті сөз қылсаңыз, мен оны да ақтаймын.

— Ә! Солай деңіз. Енді біразда, сіз оның қашып кеткен разбойник інісін де ақтарсыз! — деп, Ояз тергеуші советникке қарап, — Құнанбаевтың мығнау жауабын айрықша ескерулеріңізді сұраймын, — деді.

Абай да енді советникке қарады.

— Қауменовтың інісі қашқын болып кеткелі жылдан асты. Бұрын елде жүргенде ол бұзықтықты білмейтін. Момын жігіт болатын. Жоқ болып кетті де, қылмыс етті. Ел үшін де, туғаны үшін де жоғалды. Өздеріңізге жүгінейін. Орыстың бір селенінен, мысалы, Семипалат облысынан шыққан крестьян жігіт, айтайық, анау Орынборға барып, бұзықтық етіп жүрсін. Ал, сол үшін, жігіттің туған селеніне барған Тентек Ояз, сондағы старостаға, волостнойға, писерге дүре соғып жатса, рұхсат етер ме едіңіздер? «Соныңыз мақұл болды!» деп, ояз орнында, шен дәрежесін ұлғайта түсіп, ұстар ма едіңіздер? — деді.

Бұдан кейін соңғы сөз, Тентек Ояздың: «ел адамда-

рына дүре соққаным жоқ» деген, танған, жалған жауабына соғып еді. Абай, оған келгенде, Тентек Оязға аса бір жиреніш зілімен қарады.

— Сіз зорлықшы ғана емес, өтірікші де болғыңыз келе ме? Ендеше менің сізбен жауаптасар сөзім де жоқ. Қара адам жалған айтса, ұятсыздық дейміз. Ұлық жалған айтса, қылмыс демей не дейміз? Қылмысты болсаңыз, сіз менің тергеушім сыяқты осы арада отыратын не орныңыз бар? Мен хайран қаламын! Жауабымды тоқтатамын. Бірақ, Кошкин мырзаның дүре соқтырғаны рас. Соның шындығына куәлік берсін, Советник Лосовский мырзадан осы туралы жауап алынды өтінемін! — деді.

Абай сөзі осымен бітті де, енді қарт советник Лосовскийден қысқа ғана куәлік сұрап еді. Ол, Оязды жалтартпастан, жығып берді.

— Дүре соғылғаны рас, Кошкин мырза заңға қарсы іс етті. Бірнеше кісіні менің өз көзімше дүрелетті! — деді.

Бұған қарсы Кошкин, Лосовскийдің өзіне жала жапқандай боп:

— Ар таза болса, қолмен істеген теріс әрекет, ауыр қылмыс емес. Мен арды сатқан, пара алған Ояз емеспін! Қылмысқа қарсы, ашуланып, алысқаным рас! — деді.

Лосовский бұл жауапқа, қатты күліп жіберді де: «Енді айтысатын не қалды?» дегендей, екі алақанын жазып, ұлықтарға қарап, нығын көтерді.

Сахра қазағы, әкімшілік адамы емес, қара пайым кісі, Абай алдында ұлықтардың бұдан ары сөз созуы лайықсыз болды. Абайдың ісі де осымен бітіп болған еді.

Каталашкада, осы тексеруден соң, Абай бір-ақ күн түнеді. Ертеңінде таңертең, тұтқын есігі ашылады.

Бірақ Абай жазықсыз боп, ағарып шыққан жоқ. «Қызмет бабында іс жүргізген уезд начальнигі Кошкинге сол қызмет үстінде тәртіпсіздікпен, бөгет жасағаны үшін алты ай абақты жазасына барабар, мың сом штраф кесілсін» деген үкім бопты.

Бұл үкім патшалық орындарының аброй айдынын сақтап, және чиновник Кошкиннің сахра халқы көзіндегі беделін сақтап қалмақ болған. Сол себепті оның жұмысын киргиз Кунанбаев ісінен бөлек қарауға ұйғарыпты.

Сонымен халық көзіне озбыр, содыр көрінген, сотқар

ұлықтың хінәсы көрсетілмеі, оның бүкіл елге еткен зорлығына қарсы әділ ашу білдірген адам жазаға ілініпті.

Бұл жәйды Ақбаспен өзара сөз қылғанда, Михайлов ызалы жиреніш білдірген.

— Қандайлық зорлық! Бұндағы халықтың үнсіздік, момындығын бұдан былай тағы талай Кошкиндер, әлі де келтекпен басқа соғып, қорлай берсін деген — қылмысты әрекет қой! — деп еді.

Өзінің абақтыдан босануы болмаса, бұндайлық ішкі ылас сырдың ештеңесін білмеген Абай, тек кұтылғанына ғана ырза еді.

Абай ісін жаңағы үкіммен аяқтатса да, ұлықтар екінші бір істі бөліп шығарыпты. Ол, Оралбай мен Базаралы, Қауменовтер жұмысы деп аталып, бұдан былай ерекше тергеуде қалды.

Сонымен, Базаралы өзі қашқын болмаса да, енді елдегі болыстар арқылы «надзор» астындағы адам болған. Не Оралбай ұсталса, немесе өшіккен болыстың бірі жамандап нұсқаса, ол жардан құлағалы тұрған кісінің халында қалды.

Абай босанып, далаға шыққанда, көшеде үш әсем жирен ат жеккен жаңа қара күйме тосып тұр еді. Ішінде отырған Мәкіш, Салтанат, Ербол үшеуі — Абайға қарсы қуана ұмтылысты. Мәкіш, Ербол екеуі Абаймен кұшақтасып амандасты.

Салтанатты Абай танымаушы еді. Сыпайы ғана амандық айтысып, қос қолдарын созысып, кезек қысысып қойды. Ербол бұл күнге шейін Абайға Салтанат жәйын айтпаған. «Әлде не ойлайды. Намыс етіп, қыздың пұлын, кепілдігін алмай қоя ма?» деп жасырып келген еді. Сонысын ол Мәкішке айтып қойған. Енді біраз дағдарыспен үнсіз тұрған Абайға, Мәкіш күліп, иіліп жанасты да:

— Бұл бойжеткен — Салтанат. Атын бұрын естіп пе едің? — деп сұрағанда, Абай естігендігін білдіріп бас иді.

Мәкіш содан әрі:

— Ендеше алыстағы атағынан, жақындағы достығы асып тұрған замандасың осы! Сенің жоқтаушыңның бірі және ұлық алдында залок салып, алып шыққан кепілің де өзі! — деді.

Абай таңданғаннан үн қата алмады. Сүйсінер ме, намыс етіп ыза болар ма, мәлім емес. Бірдемені сұрай бастаса, сол екі мінездің бірі оқшау шығып кететінін

сезді де, үнсіз отырып қалды. Тек қана Салтанаттың қолын қатты қысып, өз қолын кеудесіне қойды да, ешбір сөз қатпай, тағзым етті. Салтанат қып-қызыл боп, уяң нұрлы көзін төмен салып тұр еді. Ол бір жауап күткен тәрізді. Мәкіш шапшаң болатын. Абайдың үн қатпағанын кұптаған жоқ.

— Абайжан! Ақылың бар еді ғой. Бір ауыз жылы жауап қатпағаның ба? Не қылғаның? — деді.

Абай осы кезде, «арбаға отырайық» деп, екі әйелге қолымен белгі етті. Оларды сүйемелдеп отырғыза келді де, кейін өзі қастарына отырып:

— Ақыл менде ғана емес, Салтанатта одан да көп болар. Бірақ, бұрынғылар айтыпты ғой «ақыл адам көрігі, ақылдың сабыр серігі» деп. Одан бөтен мен әзір не айтайын. Сол мақұл емес пе, Салтанат! — деді.

— Қуанышта шашылмаған лайық қой. Айтқаныңыз орынды ғой! — деп, қыз күліп қойды.

Енді бір аз уақытта, шеткі аттардың мойнынан қала сәнімен тұқырта қайырып тастаған жеңіл күйме Абайды ар жақтағы Тінібай үйіне қарай шапқылатып, қоңыраулатып, алып жөнелді.

Абай бұл жолы өзінің тергеуі біткенмен, қаладан қайтпай, көп жатты. Тек өзі шығысымен, елге амандық хабарын білдіру үшін, Базаралы бастаған Жігітек кісілерін шапшаң қайтарды. Өзі Ербол мен Баймағамбетті алып қалды. Бүгінгі жатағы Тінібай үйі емес. Ар жақтағы, өзі мен Ерболдың үйреншікті, момын, меймандос пәтері— Кәрімнің үйі.

Абай кейінірек білді, Салтанаттың бұл үшін еткен еңбегі көп екен. Әлдеке қызы болғанмен, Салтанаттың өзіне Абайды кепілге бермейтін боқты. Сонда қыз қаладағы үй мекені бар белгілі бай «киізші Дүйсеке» дегенмен өзі барып сөйлесіп, Абайға кепіл болуға өзі көндіріпті. Киізші Дүйсеке Салтанатқа нағашы есепті келуші еді. Әке достығынан басқа сондай туыс жақындығын қоса айтыпты. Ол бай жерқорқақ, бойсағаттағыш саудегер еді. Және Тобықтының елімен достығы жоқ. Сырттан қат көретін. Қаланың сондай бігеу байын еріксіз осы қолға көмекке қыз өзі ойыстырған. Залокқа салатын ақшаны Салтанат өз жанынан қолма-қол бергізген. Міне Абайды шығарып алған еркін, ірі мінезді, зор намыскер азамат сыпатты қыз осындай еді.

Салтанаттың қамқор достық еңбегін біртіндеп білген

сайын Абай қатты қысылған. Бұндай достық орайы оңай емес, жеңілмен тынбайды. Абай нені болсада Салтанатпен шын сөйлеспек. Іштегі ең шынайы расын айтып, сыр ашысып көрмек-ті.

Жаза орнынан Абай шыққан күннің ертеңінде, Салтанаттың тоқал шөшесі мен Мәкіш пәуеске жеккізіп, Ерболды қосар етіп, аржақтың базарына, магазиндеріне кетті. Бұл күнде үлкендері аз болған оңаша бөлмелері көп, Тінбай үйінде, Абай Салтанатпен оқшау қалды.

Мәкіш отауының терезелерінен ыстық күн сәулесі түспейді. Қоңырқай қалың жібек пердемен қоршалыпты. Көкшіл көлеңке басып тұрған жасаулы, сәнді отау әрі салқын, әрі оңаша. Қалың дүрня көрпе, шағи тысты жастықтарға, дөңгелек үстел жанында отырып, қыз бен жігіт сыпайы бір сұхбат кұрды.

Абай ең алғашқы сөзді естен кетпес алғысынан бастап еді. Осы оңашалықтан қатты қымсынған сыпайы Салтанат, әуелде жөнді жауап айта алған жоқ. Бірақ сәл бір қарсылықтай, «айтпаңыз, қойыңыз!» дегендей, қыймыл білдірді. Абайға қабақ шытына қарап қалып, қырымен бұрыла, жалт еткен көз қарас білдірген. Және азғантай қорғанғандай боп, әппақ саусақтарын елбіретпө көтерді. Абай жақтағы бетін қорғап, тасалай түскен, майда, жәй қозғалыс еді. Салтанат жауап айтқан жоқ.

Қыз өзі істеген ісі туралы өзіне өзі есеп беруден имене ме? Болмаса, Абай алдында «саған жақсылық еткен, құтқарған мен едім» деуді, жігіт басына ойда жоқ бір нөқта кигізу болар деп аяй ма? Әлде тіпті, «мен сөзімді айтып та, атқарып та болдым. Енді мен сені ғана тыңдаймын. Сенің ғана аңысыңды аңдаймын» дей ме? Абай болса Салтанаттың бар шынын айтқызбай тына алмайды. Көңіл мен көмейде жарты сөз айтылмай кетсе, өзін қылмысты санағандай.

Екеуінің алдына Баймағамбет күміс тегешпен салқын қымыз келтірді. Абай қымызды аз ғана толғап, сырлы аяққа құйып қыз қолына өзі ұсынып отырып:

— Салтанат! — деді. Сәнді бойжеткеннің ұяң нұрлы көздері Абайға осы отырыста ең алғаш рет дәл қарады. Үнсіз, жауап күтті. — Ер азаматтық тірлікте жігітке жігіт қарызы көп болар. Мойынымда ағадан да, кұрбыдан да, сондайлық азамат қарызы аз демеймін. Бірақ мынау шақта, анам да болса, әйел жынысынан, мен үшін

аброй атағын ортаға салып, осынша батыл достық ететін жақыным, құрбым болар деп ойламап едім. Тура сөзде айып жоқ. Шыныңызды айтыңыз. Ол шыныңыз маған да сізге шынмен жауап беруге қарыз болсын. Осы мені не оймен, қандай көңілмен құтқармаққа бекінді-ңіз? — деді.

Бұл сөз Салтанаттың да тосқан сөзі сыяқты. Бірақ жауабы әзір болса да, лебізі тез шыға алмады. Ақ сарғыш реңі, кейде ыстық толқыған қанменен, маңдайынан бастап бет үші, иегіне шейін қызара түседі. Бұл сәтте, ауыр сырғамен созыла түскен, соншалық сұлу біткен құлағы да қызарады. Ұзындау келген сүйкімді мұрнының үсті де, аз қызғылттанып барып, қайтадан ағарады. Қаны толық, оймақтана біткен, қып-қызыл еріндері аз дірілмен қобалжып, езу тартады.

Абайдың қолынан қымызды жәй баяу ғана алған Салтанат, жауап сөзін ойлай отыра бір жұтты. Сырлы тостағанды сәнді саусақтарымен сыпайы ұстап, жігітке қарады.

— Сіздің рұхсатыңызсыз, ешкімнің жетегінсіз, осы бір ісіңізге өздігімнен араластым. Бір-ақ қана айтарым бар. Мұны парыз, қарызсыз, жас тілеулестік істеткен іс десеніз болды. Екінші айтарым.. «Тілеместен неге килікті» деп, «менің өзге жоқшым жоқ па еді» деп ренжімесеніз болады! — деді.

Бұған шейін істеген мінезіне, осы қыздың өзі басшы, өзі не екенін Абай енді аңғарды. Салтанаттың мінезі мен парасат, қайраты сай туған сыяқты. Абай сүйсінгенін жасыра алмады.

— Жақсы айттыңыз-ау, Салтанат! Бұл сөзіңіз сірә де естен кетпес!.. — деп, бастай бергенде, бұлар отырған отаудың есігі ашылды.

Қыр жолаушысы сыяқтанған, саптамасы бар, тобылғы сапты қамшысы бар, қара елтірі тымағы Тобықты үлгісінде тігілген, біреу кеп кірді. Денесі еңгезердей.

Ала көлеңке үйде, оның көзі әлі ешкімді көрмей, қарауытып тұр. Абай оны танып сәлем берді де:

— Бер қарай бас! — деді.

Келген адам аяғын ептеп басып, Абай қасына жер сыйпалап отырды да, үй ішіндегі бір қыз, бір жігітті енді ғана аңғарды. Сол аңғаруымен бірге, өзінен өзі қатты қысылып, Абай берген қымызды да іше алмады. Бұл

келген Құлыншақ баласы, белгілі Бесқасқаның бірі — Манас болатын.

Ол Абайға әдейі елден, Улжан бәйбішенің жіберуімен келгенін айтты. Ел жайлауға қарай ұзап кетіпті. Қаладан Абай хабарын көптен ала алмаған шешенің ішкен асы тамағынан өтпейтін бопты. Жол болса елсіз. Жалғыз жарым жүргіншіге хатер көп. Тәуекелді мен қайраты бар еді деп, осы батыр жігіт Манасты әдейі Абай хабарын әкелуге жұмсапты.

Манас бала-шағаның, ата-ене, ағайын-қауымның Абайды көп ойлайтынын айтты. «Сарғайып қалды ма? Қапаста кұста боп жатыр ма?» — деп, түн ұйқысын төрт бөледі!» деді. Ақырында, енді бір аз ес жыйып, күле түсіп:

— Шүкірлік, шырақ. Жаңа келіп, осы қақпаға кіре бере аманьды естіп, «жолым болған екен деп» қуана кел ем. Баймағамбет бір кісімен сөзі бар еді деп бөгесе де, сағынып келген қалпыммен үстіңе баса кірдім. Айып етпеңдер. Әке-шешен қыйналып жатқанмен, бұнда сен қымсынатын емессің ғой. Әмісе шаттыққа жазсын! — деп күлді де, қымыз ішуге кірісті.

Батыр бігімді Манастың бұл сөзі Салтанат пен Абайға тұрпайылау тисе де, оның бар сыпайылап айтқаны осы еді. Болмаса, ол бұл қақпаға қазір ғана емес, үш жирен атты пәуеске базарға шығып бара жатқанда келген. Мәкішті сәл тоқтатып, астындағы қара терге түскен қос аттарын көрсетіп, Абай үшін келгенін айтқан. Мәкіштен Абайдың ісі ағарып, осы үйде жатқанын білген-ді. Кейін Баймағамбеттен, жирен атты жаңа күйме Салтанаттай қыздың күймесі екенін білген соң, Абайды тез көруге асығып еді. Бірақ, Баймағамбет бұны сөзге көп алдандырып, көпке шейін кіргізбеген. Соған бір уақыт ызаланған Манас:

— Елде ас батпай, жұрт күйзеледі. Ат сабылытып, күн-түн қатып мен келемін. Ол сонда қыз қойнында шалжыйып түске шейін жата бермек пе? — деп, өзінің сахралық о жарлығына басқан. Бұндайда орынды шығатын омырауына салып, Абай отырған үйді қараңғыда сыппалап іздей бастаған. Көп бөлменің әрбір есігін ашып, басын сұғып жүріп кеп, осы бөлмені зорға тапқан-ды. Абай Манасты ұзақ сөйлеткен жоқ. Алғашқы сөзінің аяқ кезінде, оның санына шынтағының салмағын қатты бір салып қойып:

— Абақтыдан шыққаным кеше. Ел жұрттың бетін көріп, жәй-жапсарды ең әуелі білісіп отырғаным осы. Кінәні елге барған соң кең байтақта айтысармыз, қайте-сін! — деп, бір тоқтады. Артынан Баймағамбетке дауыстап шақырып алып, жас жігіт кіргенде:

— Манас ағанды қонақ үйге апарып, оңашада жәйлап күткіз. Ұйқтайтын болса, төсек орнын баптап бер. Ертіп апар солай! — деді.

Манасты Баймағамбет ертіп кеткен соң, Абай желісі үзілген сөзді қайта қозғады.

— Сіз менің ренжімеуімді айттыңыз. Мен азаттық алып, жетеріме жеткен соң, не ренішім бар! Оны ойлар орайым да қалмады ғой. Менің ендігі ойлайтыным — сіздің де сондай ойға алған мұратты арманыңыз болса, соған жетуіңізге бар мәзіріммен жәрдемші болу ғой. Сондай жолыңызға керекке, көмекке жарар болсам, менің бұл сәтте өзге арманым жоқ дегендеймін. Ал керегіңізге жарай алмай, ренжітіп алсам, маған бұл таңда одан үлкен қам-қапа жоқ тәрізді! — деді.

Бұл отырыста Абайдың мұншалық ықласына ырза болғаны білінсе де, қыздың осыдан ары сөз бетін ашқысы келмегендей.

— Хуб айттыңыз, Абай. Ендеше бұл таңда менің сізге басқа тілегім айтылмай-ақ қойсын. Жарастық көркі сабыр дегендей бір сөзді кеше алғаш көрген жерде айттып едіңіз. Мен сіздің ауызба-ауыз сөзіңізді бұл шаққа қадар естімеп ем. Бірақ сіз айтты деген жақсы лебіздің бір талайын сырттан Мәкіштен естігем. Адам көңіліне медеу болар сөзді айтса осы кісі айтсын дейтұғым. Өзім үшін жаңағы сөздеріңіз де ырза қылып, тоқтатарлық. Мағнасы көп сөздер. Ал тек үй оңаша, кең болғанмен, менің жолым тар ғой! — деп, күлді де, — осымен қазір айырылысайық, маған рұхсат етіңіз! — деді.

Абай, сызылып тұра берген қызды, жұмыр білегінен сәл ғана сүйеп, көтеріп тұрғызды да:

— Дос көңіл, перде тасасында достық болып ашыла ала ма осы, Салтанат? — деп күліп бір тұспал айтып еді.

Саятанаттың алтынды шолпысы бірде жіңішке шыңғыр салып, бірде сылдырай түседі. Қыз есікке қарай Абаймен қатар аяндап келе жатып, әсем үнмен «сыңқ» етіп күліп қойды.

— Болур бір фәрдеден юз фәрде би жай! деп пе еді Софы Аллаяр? Бәрінен де, сол ферде жыртпас са-

бырды айтайын ба, Абай! — деді. Жігіт ашқан есіктен, сыртымен шығып бара жатты. Узақ қараған жігітке нұрлы көзбен, күле хоштасып, кете барды.

Абай қызды шығарып салған бойында, есік алдында аңырып тұрып қалып: «Болур бір фәрәдәән юз фәрәдә би жай!»... деп, қайта қайырып айтты.

«Жақсы айтты-ау. Мінезі де, ақыл-парасаты да сирек жан тәрізді. Өмірімде окшау кездескен, қадірлі жан болар ма?» деп, ойланумен бірге, өзінің жаңа қыз қасында отырғанда сөйлеген кейбір сөзіне ырза болмады.

«... Бұның мен үшін еткен қарекеті, бүгінгі қазақ қызында болмайтын мінез еді. Жеңілдігінен емес, адамгершілігінен екен. Жаңа оңашада өзін сондайлық байыпты, сыпайылықпен ұстады. Тартымды тәрбие көрсетті. Бұны көптің бірі дегізе алмайды!» деп, біраз қыз қадірін айрықша хұрметпен таныды. Абай өзіне өзі сын боларлықтай, тыйым салуды хажет деп білді.

«... Бұл адамға жалған айту жол емес. Шын көңілмен айтар тілегі болса, шындықпен ғана жауап беру қарыз. Өмірде қадір тұтар замандасымның бірі боларсың!» деп байлады. Енді қайтып Тінібай үйіне аялдамай, ар жаққа кетіп қалуға бекінді.

Ар жақта, Кәрімнің үйінде Ербол, Баймағамбет үшеуі жатқалы бірнеше күн болды. Бұл уақыттарда Абай, күндізгі, кешкі уақытының көбінде кітап оқыйды. Күнде таңертең Баймағамбетті ертіп салт атпен қаланың орта тұсына кетеді. Ертіс жағасына тақау, тар көшеде тығырықтау жерде тұрған екі қабат, тасболат ақ үйге келеді. Өзі аттан түсіп, Баймағамбетті қайырып жібереді. Немесе қайта шыққанша далада тосқызып қояды. Жаңағы тас үйдегі кітапханаға кіреді.

Бүгін бірер керек кітабын алып шықпақ боп, Баймағамбетті тосқызып қойып, өзі жалғыз кіріп еді. Кітапхананың ұзынша оқу бөлмесінде жұрт отыр екен. Абай бұл үйге кіргенде, әр үстелдің айналасында екіден, үштен отырып кітапқа үңілген жандарды байқады. Әр жастағы, әр алуан киімді еркек, әйелдер, жас оқушы шәкірттер мен қыздар да көрінеді.

«Осы — шаһардағы ең бір қадірлі орын-ау!» деп, ойлана қарап, жақсы бейілімен кіріп еді. Абайды таныптын ажымды жүзді, шоқша бурыл сақалды, жүпіні киімді қарт кітапханашы, жымыя күлді. Сирек бір қонағы келгендей, сыпайы пішіямен қарсы алды.

Залдың бергі шетінде, мұртын сәнмен ширатқан, бұйра шашты, жылтыр жүзді чиновник отыр еді. Ол, қатарындағы биік прическасы бар, сәнді киінген жас әйелге, күлімдеген көзбен, жиі иіледі. Бұл жерде де бозбастық дағдысын ұмытпағандай.

Сол жігіт кітапханаға Абай кіргенде, қасында отырған паң жүзді көрші әйеліне Абайдың келе жатқанын көрсетті. Залдың ішіндегі оқушының біразына естіртіп, даурыға түсіп, тұрпайы бір әзіл айтты. Ол әзілі, кең шапан киіп, бұнда отырған жұрт үлгісінен басқаша көрініспен келген, сахра қазағы Абайды қағытқан сөз еді.

— Бұ не ғажап! Гоголь кітапханасына қашаннан бері түйелер жіберілетін болған? — деді.

Абай бұл кезде кітапханашы қартқа қол беріп амандасып, өзіне керек кітабын енді атағалы тұр еді. Жаңағы тұрпайы әзілді құлағы шалысымен, чиновник жаққа салқын ызамен, жалт етіп бір қарады. Чиновникке жақын отырған бірер жас оқушы, оны қостап, ойсыз күліп қалған екен. Бірақ жігіттің қасындағы тәрбиелі, көрікті әйел күлген жоқ. Чиновникке, тұңғыық қаракөк көздерін кейіспен бұрды. Қабағын аз шытынып, жігіттің әдепсіздігі үшін қызарып кетті. Абайдың алғашқы ашуы бір-ақ сәтке білінгендей еді. Енді күлкілі мысқыл жүзбен, жігітке бұрылды да, лезде жауап қатты:

— Чиновник мырза, түйе кірсе несі бар, бұнда ол түгіл есек те отырыпты ғой! — деді.

Чиновник бір сұрланып, бір қызарды да, үні өшті. Оның қасындағы әйел шалқып түсіп, қатты күліп жіберді. Абайға соншалық мейірі жүзбен, көз қыйығымен бір қарап, бетін басып, төмен иілді. Абайдың сөзін естіген оқушының бәрі де қатты күлісі.

Таныс қартына, Абай бүгінгі керегі — «Русский Вестник» журналының белгілі саны екенін айтты. Кітапханашы ол журналдың кісі қолында екенін айтып үлгіргенше, бұл екеуінің қасына, орта бойлы, кең маңдайлы, қара, қаба сақалды бір адам тақап келді. Ол бағанадан бері Абай кіргелі бұл кітапхананың сахрадан келген сирек оқушысына қадала қарап, аңысын аңдап отыр еді. Жаңағы Абай мен жеңілтек чиновник арасында болған өткір қағысуды да түгел естіген болатын. Қазір сол кісі Абайдың алдына келді де:

— «Русский Вестник» менде. Мен қарап болдым. Сіз-

ге бере аламын. Тек сұрайтыным, сізге ол не үшін керек еді? Қай жерін оқымақсыз? — деді.

— Ол журналда Толстойдың жаңа романы басылыпты, соны оқымақ едім! — деді.

— Сіз Толстоймен таныс па едіңіз? Неге оны ғана керек еттіңіз? — деді.

Абай бұл кісіге енді бұрылып еді. Жүзінен, барлық келбет-қабілетінен өзін сынап барлап тұрған, маңызды адам екенін байқады. Сыпайы жымыйып, ілтипат білдірді.

— Мен Толстойды бұрын аз оқыған едім. Бірақ орыс халқының шын дана, ақылды адамы деп естимін. Сол ақылды адам қандайлық өсиет айтады екен, ұққым келеді! — деді.

Абайдың жаңа танысы журналды Абайға беріп тұрып:

— Білмек талабыңыз жақсы екен. Мен сізді бұдан бұрын, басқа бір жағдайда көріп едім. Областной правленииде. Рас, ол кездесу қызықты жағдай емес болатын. Сізді, мен сыртыңыздан, бұрын да білуші ем. Бүгін мынау орында сізді көруім, шынды айтсам, артық әсер етті! — деді. Өзінің жөнін айтып, Абайға қолын созып, — танысайық, Михайлов Евгений Петрович! — деді.

Абай оның қолын шапшаң алып, қатты қыса түсіп:

— Ибрагим Кунанбаев! Мен сізді жақсы білемін. Достарыңыз маған сіздің жәйыңызды көп айтқан. Танысқанымға қуаныштымын! — деді.

Осыдан соң екеуі де кітапханадан шығып, Ертіс жағалаған көшемен ылдыйлап жүріп кетті. Шапанын желбегей салған Абай, қамшысы мен тымағын артына ұстаған. Екеуі де баяу басып, әңгімелесіп келеді. Бұлардың арт жағында, Абайдың «бір орыспен сөйлесем деп, көше бойы жаяулап бара жатқанын» лайықсыз көрген Баймағамбет салт еріп келеді. Олар осы бетте, су жағасындағы ақ тиірменнің қасында тұрған ұзынша тасболат ақ үйге жетті. Михайлов парадный есікті Абайдың алдынан ашты да:

— Біздің үйге кіріңіз. Менің әлі де сізбен біраз сөйлескім келеді! — деді.

Баймағамбет, Абайдың бұл үйде отыра түсетінін аңғарды да, екі атты алып, Ертіс жағасына кетті. Михайлов көп бөлмелі үйдің сырттан кіретін, есікке жақын кең, жарық бір бөлмесінде жалғыз тұрады екен.

Бұл кездесуде, осы күн кешке шейін Абай Михайловтың қасынан кете алмады. Мәжілісіне соншалық ырза болғандай, ұзақ отырды.

Михайловқа Абайдың ықыласын ерекше аударатын себеп көп-ті. Абайдың бұл күнгі көп сөйлесіп, көп ақыл алып сырласатын досы адвокат Андреевич осы адамды көп баяндаған. Қазіргі Семей шаһарындағы орыс адамдарының ішінде ең зор ойшыл, және үлкен адамгершілік тәрбиесін көрген жан деген. Андреевичтің айтуынша, Михайлов Петербург, Москвадағы, және Ресейдің іші мен сыртындағы, бұл замандағы орыстың үлкен ойшыл азаматтарының бауырында өскен. Өз өмірін халық, қоғам игілігіне еңбек етуге жұмсаған. Сол жолда патшалық, ұлық тарапынан айыпты жан саналып, жастайынан жазаға тартылған. Қамау-айдауды көрген кісі. Бірақ сол тартыс жолынан «қуғын көрдім!» деп азбаған да, аумаған. Қайта, айдау, тұтқын сапарын асыл адамдардың ортасында өткізіп, бұрынғысынан да ірі білім, өнер тауып, данышпандыққа жетіп қалған кісі. Заманы келіссе, бір халықтың маңдайына біткен ырысы дерлік. Ел хасиетін бойына жыйған қадырдан азамат, деген-ді.

Андреевичтің осылайша таныстырғаны Михайловын Абайдың жүз көргені осы. Михайлов, Абайдың бұл күнге шейін не кітаптар оқығанын сұрастырып білумен қатар, өздігімен оқудың жақсылығын да айтты, қиыншылығын да білдірді. Көп сөздері Абайдың көкейіне шәкірт жәйін жақсы білетін ұстаздың тіліндей қонады. Бір кез, Михайловқа әзіл етіп:

— Менің жолымдағы қиыншылықтарды айтқаныңыз сонша тура. Мысалы көңілі жүйрік, қолы шебер сынықшы болады. Соның мертігінді тауып, сыйпап отырған майда қолындай. Менің бірталай мұңымды өзіме өзім айтып көрмеген тілмен жеткізіп отырсыз! — деді.

Михайловқа Абай бұл сөздерін орысшылап айтқанда, көп тоқтап, көп ойланып, мүдіре отырып жеткізіп еді. Ол тоқтағанда, бұның орысша теріс сөйлеп отырған сөздерінің әр жағындағы мағнасын тез байымдап, қызығып аңғарған Михайлов күліп жіберді.

— Сіздің ұқсатуыңыз дұрыс, тапқыр сөз. Менің аңғаруым дұрыс болса, сіз көбінше бір нәрсеге бір нәрсені теңеп айтқанда, оқыс, қызық мысалдар табасыз. Оны мен сіздің, Кошкинмен дауласқан жауабыңыздан жақсы аңғарған едім! — деді.

Абай өзінің тергеуінде Михайловтың болғанын енді білді. Қошқия сыяқты ұлықтардың қазақ халқына ететін омырау о жар мінездерін шағым еткендей болып еді. Михайлов Абайдың, чиновниктер мінезін білмейтін аңқаулығын айтып берді.

— Сіз чиновниктердің Ресей халқының тіршілігіндегі зыянды, сорақы топ екенін білмейсіз ғой. Ол қауым сонау Петербургтен бастап, сіздің Семипалат үйезіне шейін, тегіс, бір қалыпқа соққандай! — деп, қолын бір сілтеді.

— Сіз оларды өздерінің ісінен ғана түгел танып болмайсыз. Қайта-қайта Қошқиямен ұстасып кеп, әр жолда бір жарым айдан абақтыда отырып, олар мінезін біліп үлгіру аса қыйын, ұзақ михнат жолы болады. Мен сізге оларды барлық тұқым-тұғыянымен оңай танудың емін айтайын. Бұларды өлтіре сынап, бәріне қатал үкім айтқан Салтыков-Щедрин сыяқты жазушы бар. Соны оқыңыз. Барлық өзіңіз көрген чиновниктер сырын, шынын сонда ұғынасыз! — деді.

Абай, төренің бәрі жаман деген сөзді ойлап отыр. Өзі болса, бұл жөнде басқа түсінікпен жүретін. «Адам баласының бәрі бір емес. Бес саусақ бірдей ме? чиновниктер де сондай болар» деп білетін. Михайловқа өз ойын осылай білдіріп көріп еді, ол кісі басын шайқады. Абайға кешіріммен қарап, күліп жіберді.

— Сіз аңқаусыз, Құнанбаев досым. Чиновниктің жоғарғысы мен төменгісі, кәрісі мен жасы, тегіс бірдей, — деді.

Абайдың әлі де түгел көне алмай, түсіне алмай отырғанын тез аңғарған Михайлов бір мысалмен түспалдады.

— Бірдей болатын себебі, олар бір түсті топыраққа себілген бір сорт тұқым сыяқты. Оларды егіп, өсіріп отырған қол да біреу-ақ. Ол бүгінгі патшалық атты тәртіп! — деді де, бұдан арғы сөзге терендегісі келмей, іркіліп қалды.

Абай Михайловтың ойын енді аңғара бастағандай еді. Бірақ өзі білген жұрттың бәрінен мүлде басқаша сөйлеп отырған ойшыл-сыншыл жаңа танысын, тағы да сөйлете түскісі кеп, әлі де қыялай сөйледі.

— Соңғы сөзіңіз көңілге қонады. Бірақ сол чиновниктер ішінде Лосовский сыяқтылар да бар ғой. Ол кешегі істе әділетін айтқан жоқ па?! — деген еді. Михайлов бұл тұста да Абай күтпеген жерден шықты.

— Я, Кошкин жаман болғанмен, Лосовский жақсы дейсіз. Кошкиндер аз боп, ұлықтар тек Лосовскийлердей болса — барлық іс әділетпен жүрер еді дейсіз, ә?

— Рас, солай дер ем.

— Лосовский көрінеу пайда келтірді. Оның сондай куәлігі болмаса, іс жаман болар еді, ол чиновниктің жақсысы емес пе дейсіз, солай ма?

— Ия, пайдасын көзбен көріп отырсыз ғой.

— Рас, ол бұл тұста пайда келтірді. Әлі де келтірер, ондай сәл пайданы. Онысы халыққа, дұрыстыққа үйлескен кезде, — бұдан былай да пайдалану керек. Мен сізге Лосовский сыяқты кісінің ондай әдетін, жұрт жұмысы үшін пайдаланбаңыз демеймін. Бірақ пайдаланыңыз да, бірақ оның анық шынын біліп те жүріңіз деймін.

— Оның, ісінен артық қандай шыны бар?

— Шыны бар. Ол, шынын білгіңіз келсе, айтайын. Лосовский көп чиновник ішіндегі ақ қарға, — деп Абайға қарады. Абай бұл сөзді жете түсіне алмап еді. Михайлов түсіндіре сөйлеп кетті. — Біздің орыс халқында осындай нақыл айтылады. Көп қара қарғаның ішінде ақ қарға деген болады деп мысалдайды. Түсінің ақтығына қарап, оны, қарға емес, хаснетті құс деп ойламаңыз. Сыртымен көзді алдағанымен, о да қарға. О да қарғалықты кәсіп етеді. талшық етеді деп біледі, — деді.

Абай Михайловтың ойына өзінің ұғына бастағандығын сездіріп, қазақтың да мәтелін айтты.

— Біздің халықта «қарға — қарғаның көзін шоқымайды» деуші еді! — деді.

Михайлов қатты сүйсініп, қарқылдап күліп жіберді. Енді бұрынғысынан шешіле түсіп, келелі кеңес айтып кетті.

— Шынға келсеңіз мен айтайын. Заты қарға болған соң, оның көзді алдамай, қара қарғаның өзі болғаны артық. Қарғалар қолымен халық ісі оңғарылмайды. Олай болса, Лосовский «ақ қарға» деп, сізді жаңағы айтқаныңыздай адастырмасын. «Бар чиновник осындай болса, іс оңар еді» дегізбесін. Жалған алданыш тудырғанша, өз шынымен келгені артық. Кошкиндей сотқар сорақы боп, өз түстерін анық, айқын көрсетіп жүргені артық. Халық олардың сол жиренішті түсің, бар жиренішті қалпында тез айқын танып жүреді. Лосовский боса, өзінің жартылаған, күдікті жақсылық болмысымен, керексіз алданыш туғызады. Патшалық атты, қарғалар тобының анық түсі

мен сыры халыққа тез танылуға кедергі жасайды, — деді.

Абай бұл сөздерді толық түсінді. Бұрын естіп көрмеген қамқорлық ойды, таңдана отырып, сүйсіне тыңдады.

Өзіне осындай сенім көрсетіп, ішін ашып отырған Михайловқа алғыс та бар еді.

— Сіз маған, бұрын мен баспаған дүниенің шетін аштыңыз. Соншалық сенім көрсетіп аштыңыз. Мен мына мәжлісіңізден сабақ алғандай болдым ғой! — деді.

Михайлов Абайдың иығынан қағып, аса сенгіш, таза көңіл достығын сездірді.

— Менен ғана оқымаңыз, менен ойлы, менен сыншы орыс ойшылары бар. Солардан оқыңыз. Мен сондай адамдардың кітаптарын сізге беріп отырайын. Рұхсат етсеңіз, бұдан былай өв бетіңізбен оқуда, сізге мен көмекші болайын. Оқу талабыңыз жақсы екен. Сіздің халықтан әлі оқыған жандар аз. Сізге әнеугі тергеліп өткен іс сыяқты кездерде, халқыңызға шын көмекші болу үшін, көп білу керек. Көп шындықтарды тану шарт. Бұл жөнінде орыс кітабы үлкен достық етеді. Сенімді серігіңіз болады! — деді.

Абай Михайловтың бұған көрсеткен бейіл, ықыласына, әке мейірімінен артық, ырза болды.

— Мен өзімді сізге кездестірген тағдырыма соншалық ырзамын. Басшылық етем деген уәдеңіз, мен үшін достық, зор достық! — деді.

Осы күннен соң, әрбір үш күнде, Абай Михайловтың үйінен табылатын болды. Ендігі екеуінің мәжілісі, сахара тіршілігінің қамы мен мұңынан да қозғалады. Бір отырыста Михайлов, Абайдан быйылғы Ералыда болған жанжалдың түп себебін білмек болды. Қашқын болып жүрген Оралбай жәйін да сұрастырды.

Абай оның халын Михайловқа жақсы әңгіме етіп берді. Оралбай мен Керімбала арасындағы ғашықтық сыр, ел зорлығы, екі жас көрген жәбір-жапа бәрін де үлкен өкінішпен әңгіме етті. Сол рахымсыз жаза, ауыр соққы салдарынан Керімбаланың өлгенін айтты. Оралбайдың не дәулеті, не жанашыры болмай, жапа-жалғыз боп, қаңғып кеткенін айтты. Екі жастың, тобылдан озық өнері, әншілігі де айтылған. Жар жарасы Оралбайды ерекше бір ызаға, кекке айдағанын Абай өзі әр кезде, үлкен өкінішпен еске алатын. Сол сезімдерін іште жатқан түйіндей, өзгеге айтпай іркіп жүрсе, бүгін Михайловқа шебер әңгімелеп берді. Сөзінің аяғында кеп,

Оралбайды көпке үлгі болатын, үлкен намыс оты бар, қайрат иесі азамат деп бағалады.

— Бүгін оның аты талаушы, жолбасар болды. Шынында ол ұлық үшін ұры, қарақшы болғанмен, халық үшін — әділ, кек жолындағы өжет жігіт. Осындай ызадан, разбойник болып кеткен кісілер менің аңғаруымша орыс елінің тарихында да бар көрінеді. Бұлар ұлықтардың зұлымдығымен алысушы, мақтаулы азаматтар емес пе? Ендігі бар жұрттың көмектесіп қостайтын жандары емес пе? Мен қолымнан келсе, оларды ақтаушы, жақтаушының да бірі болар едім. Осыған сіз не дейсіз? — деді.

Михайлов, бұл әңгіменің бәрің, Абайдан көз алмай отырып, қобалжый түсіп, тыңдап шықты да, үндемей аз ойланып қалды.

— Сіз бір сұлу хикая сөйлеп шықтыңыз. Жазушы адам болса, осы айтқаныңыздың өзі бір кітап. Ал, өмір үшін алсақ, әсіресе қауым, әлеуметтік тірлік үшін алсақ, бұл көпке жол болатын кең майдан емес. Сіздің қауым әлі жас қой. Бұндай жеке адамның оқшау ереуілі, өзгеше қыймылдай көрінетінін түсінемін. Бірақ, жеке жігіт пен қыздың қосылу талабы халық тартысына майдан емес. Ол үшін кектеніп, қашқындық, талан-тараж жасаушылар үлгі емес! — деді.

Бұл әңгімеде Михайлов Абайдың ойынан сонауғұрлым ары соғады. Түкпірлі, алыс аңғарды танытады. Абай өзінің әкесі Құнанбайдан бастап, қара қазақ ішінде, кімнен де болса олқы түсемін деп ойламайтын. Андреевичтей адвокат бұдан кітаптық білімге озық. Бірақ өмір, болмыс жөніндегі толғаулы ойларға, дәлелді шебер дауға, Абайдың өзінен соншалық ұзақ көрінбейтін.

Ендігі жасында Абайдың анық білгір, ойшыл ұстаздай, кең шалымды кісі көргені, осы Михайлов сыяқты.

Оралбай әңгімесінің артынан, Ералы шатағына сарыққан өз мінезіне де Михайловтың сынын білгісі келді. Ел бұқарасын бастап кеп, өзінің Тентек Оязбен қатты шайқасып алысқанын еске ала кеп, досының осы туралы қандай ойда болғанын сұрады. Михайлов бұл жәйға шапшаң жауап берді.

— Сіз Қошкинді жақсылап оқытқансыз. Әсіресе көпшілікті ертіп кеп, айғақ дәлелді қолыңызға жыйып отырып, мезгілімен жазалағансыз. Ысылған адамның шебер өткізген тартысы деп білемін. Оралбай ісінен сіздің ісіңіз жеңіл ме екен? Бұны сіз үшін зор қылмысқа

айналдыру оңай еді. Бірақ, сіздің жағыңыздағы айғақ пен дәлел күшті болды. Және халқыңызда ұйымшылдық күшті екен деп ойладым! — деді.

Осымен бірге, дәл осы күнгі мәжілісте Михайлов Абайға облыс пен уезд кеңселерінің арасындағы соңғы бір жаңалықты білдірді. Бұл күнде Кошкин Семей оязының орнынан алынып, Өскеменге ояз боп сайланыпты. Оның орнына Семейдің оязы боп — советник Лосовский тағайындалыпты. Ол, Абайға оң қарайтын, әділеті бар чиновниктің бірі. Облыстық правление Лосовскийге енді біраз уақытта, ояз ішіне шығып, Кошкин өткізе алмаған, болыстық сайлауларды қайтадан өткізуді тапсырып отыр. Абайдың болысы Шыңғыста және көршілес Қоңыр Көкшеде, Қызылмолада жаңа сайлау болады.

Бұл хабарларды Абайға білдірумен бірге, Михайлов енді Абайдың Лосовскиймен елге ере шығуын лайық тапты. Елге зарарсыз болатын жәйлы жақсы адамдарды сайлатуын кеңес еткен.

Михайловтың Абайға берген бұл кеңесі енді іштесіп келген достықтың айғағы еді. Абайдың жаны ашып, қамын көп айтып жүрген еліне енді Михайлов бірге қамқорлық ете бастағандай.

Осы кештен соң Абай Андреевичпен сөйлесіп, ол арқылы Лосовскийге жалғасты. Ояз сайлауға шыққанда, бірге ере шықпаққа бекінді. Андреевич арқылы Лосовскийдің өзі де Абайға соны мәслихат етіпті. Осымен енді тағы да кітапхана мен Михайлов арасында айға жуық жүрді. Әңгіме бұған ауысқан соң, Ербол мен Баймағамбет өздерінің ел сағынғанын аз айтатын болды. Қаланың ыстығы мен шаңын да бұрынғыдан көрі азырақ қарғап сілейді.

Көп күндер ар жақта, Кәрімнің үйінде, оқу-іздену үстінде өтсе де, Абайды Ербол мен Баймағамбет кейде еліктіріп, бер жаққа, Тінібай үйіне алып шығып қояды. Онда Салтанат шешесімен әлі жатыр. Бойжеткен қызбен Абайдың екінші рет оңаша кездесуі тағы сол Мәкіштің отауында болды. Қыз шешесі мен Мәкішті көрші үйлері қонаққа шақырып кеткен, үй оңаша қалған бір кеш еді. Ербол Абайды сәт уақытқа әдейлеп әкелген бе, болмаса кезі солай болды ма, әйтеуір отау үйде, жалғыз қалған Салтанатқа тағы да бір емін-еркін сөйлесерліктей шағы болды.

Терезе алдындағы биік сандық үстіне салынған кі-

лем мен қалың көрпе үстінде екеуі қатар отырып, ұзақ сөйлесті. Ербол мен Баймағамбет бұларды сыртынан қорғаштап, үй қызметкерлерін өздері алаң етіп, ілгергі бөлмелерде алдандырып жүрді. Абай мен осы қыздың оңашалығын Ербол шынайы тілеулестікпен құптайды.

Бірақ құрбы жігіт ниеті мәлім болғанмен, Абай әнеу-гі, алғашқы оңашалықтан соң өзіне өзі тоқтау салған көңілінен ауған жоқ еді. Үй ішінде көлеңке қоюланып, қоңыр кештің майда лебінен терезе шілтері ақырын ғана сілкініп қояды. Жастар үй ішіне шам жағуын тілемегендей. Тыстағы жүргінші, терезе алдында отырған бұл екеуін аңғара алмайтындай боп, көз байланды. Абай енді терезенің перде шілтерін қайырып, қастарындағы биік төсектің басына арта салды. Ерте туған сарғыш жүзді, толық айдың сәулесі үйге түсіп, қыздың қызғылт жүзін таза, ашық ақ нұрмен сәулелендіріп тұр. Абай өзі қыз қарсысында. Бұның да қырлы мұрнына, ажары ашық үлкен көзіне, жіңішке, ұзын қастарына ай сәулесі түседі. Күнге күймеген әлі ажымсыз жазық, ақшыл маңдайына ай сәулесі тұнжыраған майда нұр беріп тұр.

Қыз бүгін жігітті көптен бергі жақынындай жан тартып, ашық сөзді өзі бастады. Ол Абайдың үй ішін, бас тұрмысын, елдегі жарын сұрастырды. Сөз арасында Абайдың ұзақ уақыт шаһарда бөгеліп, ондағы жандарын сағындырғанын, өзінің де сағынуына орайлы екенін, әдеппен ескертіп еді.

Абай өзінің, жар көңілімен, Әйгерімді ойлайтынын жасырған жоқ. Бұл жәйды қысқа ғана әңгіме етіп, балаларын да тегіс айтты. Әйгерімді алу, өз тіршілігіндегі қыйын түйін болғанын да сездіріп өтті. Салтанаттан, оның өмірінің де бүгінгі халі, келешек күткені туралы сұраған еді. Қыздың бүгін Абайдан сыр іріккісі келмеді. Шашбауындағы жібек шоқты, ұзынша, қайқы біткен, эппақ саусақтарымен бір шыйратып, бір өріп отырып, Абайға бас назын айтты. Үлкендеу келген қой көзі қазір тұңғыйықтанып, баяу сөне түскендей. Кейде көзін сәл қысыңқырай қарап, шыншыл салқын тартымдылықтың, сәл білінер сәулесін ғана, сыртқа паш етеді. Тік қараған көздерін Абайдан алмай сөйлейді. Бұл көріп жүрген ел жігітінен өзгеше сезілетін досына, өзіндей сеніммен қарайды. Салтанат сыры әлі күнге жазылмай, жадырамай тұрған күптілік, мұндылықпен айтылды.

— Мен, ықтыярлы, ықтыярсыз бір қапаста, қапада

жүрген жанмын. Атым Салтанат, жүрісім еркін, көп жанға ұғымсыз. Шалқып жүрген еркенің еркесі тәріздімін. Ықтыярлы қапас дейтінім сол. Бірақ біздің елде түйғын, лашын ұстаушы аңшылар асау кұсқа сенбегенде, ұзын шыжыммен ұшырады ғой, сол тәрізді. Ертең біреудің басыбайлы меншіктісі болар күйім бар. Быйыл күзде ұрың келмекші. Кім екенін, қаншалық жігіттік нәрі бар екенін жақсы білмеймін. Көп естіген боларсыз, казакта мұнды қыз аз ба? «Сүймеймін, баска кімге бұйырса да көнейін, осы жаннан маған азаттық әперсін» деп, әкеме өз анамды да, мынау кіші анамды да, екі рет салып едім, ырзалық ала алмадым. Қыз ішінде жалғыз едім. Туғанымнан алақанына салып, аялап өсірген атам, анам — ұям еді. Әлі де, өзге күнде, алдымнан шығары жоқ. Бірақ күйім жадау болған соң өз үйім өзіме қапас болды. Ал, келер күнді ойласам, біржолата түңілем. Тіпті тірлік, тілек дегеннен де көп түңілетін шақтарым болады. «Құдай-ау осы мені, бір қорлық, ездік нұқтасына басымды ілдіргенше — өкінбейін, зарламайын, алсаңшы!» деп көп жылайтын да түндерім болады, — деп, қыз маңдайын нәзік саусақтарымен сүйеп, ыстық бетіне, жасты көзіне орамалын басты.

Біраз үнсіз отырып, қайтадан басын көтеріңкіреп, Абайға қарап енді сөйлегенде, үнінде тамағын шалған қатқыл тұтқырлық бар-ды. Аз қатайыңқыраған, берік үнмен бастады:

— Жаныңыз кұрбы, жас көңілін білесіз, Абай. Менің орнымда қазақтың өзге қызы болса: «алдыңғы күнді көрермін. Оң жақтың, осы дәуренімің қызығын көрем, өзімді іштеңеден тыймаймын» деп, бір ызамен ашылып, жеңіл-жеңсік жүрісті талшық ететіні де болады. Менің сорыма, өз қолымнан со да келмейді. Бұл бір ішімдегі, қатты кұлып астындағы, өзіме-өзім жасаған қапасым. Алдағы күннен түңілу мен қорқуым сондай күшті ме деймін. Ешбір қызық желік дегенге, бір сәт шыныммен бой жазып, беріле алмаймын. Ар жағымда, бір бес күнде, мені жұтқалы не бір зындан не бір меңреу дүние тұрған сыяқты болады. Жылан арбаған торғайдай, қанат қағып тұрып, сол азнаған зынданның қараңғы аузына кұлап түсетіндеймін. Көңіл селт етіп, бір тәуір жасқа, өзімді өзім қызықтырғандай жақындап келемін де, қайтадан қалт тұрып, тұсалып, тыйылып қаламын! — деді.

Қыз сөзінің бір кезі осымен тоқтап еді. Екі жас бір

талай уақыт үнсіз отырып қалды. Абай өзі естіп жүрген жас назының ішінде, мұндайлық жүйрік, орамды тілмен, жеткізе айтқан сырды естімеген еді. Тек орысша бір кітапта, шыншыл бір жанның өз өмірінің кұпия, шер сырын таратып келіп: «осы менің исповедім» дегенін оқығаны бар еді. Көпке айтылмайтын, тек өлім халәтіндегі бір кезде ғана айтылатын және сол бір-ақ айтумен бітетін де өшетін, жүрек кітабының тілі осылай болса керек. Абай аз иіліп, қыздың екі бірдей қолын алды. Ып-ыстық, ұлпадай жұмсақ, сәл ғана тершіген қолдарын аз қысып тұрды да, бетіне басып, саусағының үшінен сүйді Қыз ақырындап сусытып, қолын тартып алды. Жігіт көңілі, шыны мұндас, мейірмандыққа толы еді.

— Асыл Салтанат! Бұл күнге шейін кешкен тірлігімде, сіздің мұндай мұнды, естен кетпестей етіп айтқанды естіген жоқ едім. Сіздің шыныңызға, шыннан басқа жауаптың, бірде-бір орайы жоқ. Жарым ауыз сөзбен шынымды айтпай, жалған айтсам, күнәнің зорын еткен болар едім. Менен де жүрек жарған шыным айтылып, сізге мәлім етілуі шарт деп біліп отырмын! — деді.

Қыз қозғала түсті. Бойымен де, бетімен де жігітке жақындап иілді. Осы бір қыймылмен, бүгінгі отырыста, Абайдың шын сырын талап ететінін білдірді. Енді бір ұзақ әңгіме — Абай әңгімесі еді.

— Сіз сүймегеннің ғазабын шектіңіз, Салтанат. Мен өз өмірімнің, қабырға кіргенімше ұмтылмас шағын айтсам, ол — суюден кешкен зарым еді. Әлі күнге жадымнан бірде-бір сәті көмескі тартып, ұмытылмайтын, жүрек таңым бар еді. Ол, азғантай ғана дәурен сүрген қосынтызар тірлігі болатын. Ай батқандай жоғалған, маған бұйырмастан кеткен ынтығым! Шын ғашығым — Тоғжан еді. Айрылғанымға көп заман болды. Бірақ осы күнге шейін кішкентай бір езу тартқан күлкісіне шөйін көз алдымда. Барлық көрісу-кездесудегі, ұзынды-қысқалы, қуанышты-зарлы барша сөзі жүрегімде, өз қаныммен жазылған өсиет хаттай. Сол Тоғжаннан айрылып, жырмен, зармен күңіреніп жүрген шағымда, бір айтқан мұнды сазым сізге естіліпті. Мәкіш айтып еді, сіз ұнатып тыңдады деп!

Абай, бір уақыт Салтанат тілегімен Мәкіш айтып берген: «Жарқ етпес қара көңілімді» еске алып өтті. Қыз бұл тұста басын жиі шұлғып, көздерін сәл жұма

түсіп, енді есіне алып қалғандай болды. Құлағындағы ұсақ шілтерлі, алтын сырғасының әрбір нәзік әшекейі: «біз білеміз, куәміз, естігеміз» дегендей. Қыздың бас иіуімен бірге бой изесіп, көп ырғалып, көп құптады. Абай, әлі де әңгімесін айтып келеді.

— Жүрегім үйлеспеген бір жанға тағдырым қосты, бірнеше сүйікті баланың атасы болдым. Бірақ, зарым, шерім басылмады. Тоғжанды ойлап, түсімде көріп жатқан бір шағым еді. Дәл Тоғжанға ұқсаған бір жан, барлық пен жоқтық арасында, жаным елтіген шақта, сол Тоғжан салатын әнмен келіп оятты. Оятты да, сол жан мені уатты. Сәнім де, әнім де ендігі тірлік тірегім, барым да сол жан өзі болды. Таза көңілмен сүйгендігіміздің көркем куәлігіндей боп, өзгеше сұлу бір бала туды. Қазірде көлденең көзге себепсіз сыяқты, осы шаһарда жүріп қалсам да, мен Әйгерімді ыстық сағынышпен сағынамын! — деді.

Осыны айтты да Абай тоқтап қалды.

Салтанат салқындап, сұрланған жүзбен көзін төмен салды да Абайға тағзыммен бас иді. Айтқан алғысындай. Екеуі екі ұзақ әңгіме айтқанда, сырға сыр орай шыққан еді. Бұдан артық айтысу, ашысудың хажеті жоқ. Қызға, бірдің өзі болып, емін-еркін тимесе, жан қанағат табар аужал жоқ. Абай болса, жеңіл желікпен, қызығумен Әйгерімге жалған айтар, бұған жарым серт берер ықтыяры жоқ, тілегі жоқ. Абақты есігін өз қолымен ашып, бүгінгі қазақ қауымынан тыс адамгершілігін Абайға алып келген Салтанат болатын. Сол халдер, бүтінде ел жігітінен көрі өзгеріп, ойымен жаңғырып келген Абайға, әмір-күдірет тыйымын салды.

Екеуі енді көңіл сырынан тоқталған. Өз бойын даналық сабырмен жеңіп, билеп алған Салтанат, енді Абайға құрбылық, назды үнменен екінші тілек айтты. Қастарында тұрған сырлы домбыраны Абайға ұсынып:

— Сол бір әніңізді, енді өз ауызыңызбен ақырын ғана, өзіме айтып беріңізші! — деді.

Абай іркілген жоқ: «Жарқ етпес қара көңлімді» бұрын Тоғжанға арналған сөздермен біраз айтып беріп еді. Соның артынан, ән ырғағын өзгертпестен, осы бір қоңыр кештің өзіне көшті.

Сыпайы тұспалменен бастап, шыншыл бір тың сөздермен мұң төкті... Нұрлы жүз, жарық айдың астында,

сеніскен досқа кұпиясын ашты. Сол жас назы естен кетпес. Ақын сазы оны ұзақ шертер. Қарыздар дос жүрегі ұмытпас, айнымас та, көп сақтар. Белгісізге шырқатып әкеткен, айрылысу күндерінде де, жігіттің өмірбойы жатында сақтар қадірлісі, армандысы боларсың. Сырын сыртқа паш етілмес. Жүрек ішіндегі бір түйір жауһар боп жатар. Ашылмағаны үшін, өзінің хасиетін ешбір заманда жоймас... дегендей жаңа өлең. Осы арада, жаңа туған аса шыншыл, ырғақты толқындар еді.

Ауызғы үйде, бұл жақтың белгісін тықыр білдірмей сергектікпен тосып отырған Ербол, Абай әні шыққанда, Баймағамбетке шам жақтырды. Алдағы бөлмеге әкелдірген еді. Енді Абай әні аяқтай бергенде, сол шамын ұстап отауға кірді.

Абай мен қыздың, бағана Ербол шығып кеткенде, терезе алдында отырып қалған қалыптары түк өзгермеген. Оның үстіне Абай жәй, баяу ән айтады. Жүзінде Ербол аңғарғандай өзгеріс нышаны да жоқ. Есіктен кіре бере, екі жасқа, жаңа көрген адамша барлай қараған Ербол, бұлардың отырысын да, қабак шырайларын да оншалық жаратқан жоқ. Ол қанағаттанбады. Үйге шам келумен бірге Баймағамбет те кірді. Күтуші келіншек шәй жасай бастады. Аздан соң Мәкіш те қайтқан еді.

Бұдан кейінгі отырыста, Абай мен Ербол кейде кезектесіп, кейде қосылып көп ән салды, қонақ әйелдердің, әсіресе Тінібай бәйбішесінің тілегімен, әйелдер мәжілісінің көңілін көтеріп, қызмет етті. Бұл кештің ендігі кездерінде, Салтанат көп сөйлеген жоқ. Тек қана, Тобықты жігіттерінің Тоғай бойынан басқарақ айтатын әндерін айрықша ықласпен тыңдайды. Аса бір тартымды сыпайылықпен отырды. Тек айрылысар кезде ғана, үй бір оңашалана берген шақта Ербол мен Баймағамбеттің көзінше Абайға:

— Осы бір кештің қалай шапшаң өткенін сезбей де қалыппын. Қабак қаққандай, лезде өткен сыяқты. Есімнен кетпес. Көңілімде бір алғыстан басқа ешбір ақау жоқ. Әлдекімнің бірі болмассыз деп, сырттан топшылаушы едім. Жетпегенге өкінерім жоқ. Бар өмірде әмісе бақытты болыңыз! — деді.

Абай қыз көңілінің жүйріктігін тағы көрді. Кеудесіне қолын қойып, тек үндемей ғана бас иіді. Сөзбен жауап берген жоқ. Көңілмен барды танысып отырғандарын қа-

бақпен білгізді. Ендігі халді жігіттің сөзбен таратпағанын Салтанат та орынды көрген екен. Қазір жасқа толған, нұрлы көздері көп уақыт кірпік қақпай, жігітке ұзақ тұнжырап, қарап қалды.

Абайдың жүрерлік кезі тақаған еді. Михайловқа, бұл кездерде ол, күн сайын қатнасып, жиі көрісетін. Бер жақтан қайтып, досының пәтеріне Абай енді бір келгенде, есікті Михайлов өзі ашты. Ақ кенептен, жаздық кең, жүпіні киім киіпті. Жүндес кеудесін ашыңқырап қойыпты. Үлкен алақанына шалқасынан ашып салған бір кітапты оқый жүр екен. Шала амандаса сала, Михайлов Абайды қолтықтап алды. Өз бөлмесіне қарай әкеле жатып:

— Құнанбаев мен сізге орыс жазушыларынан басқа, соңғы мәжілістерімізде айтқан, әралуан білімдер саласынан да біраз кітаптар әзірледім! — деді.

— Қай білімдер саласын айтасыз, Евгений Петрович?

— Жалпы тарихтан! Европаның есею тарихынан және географиядан да, осы жыл ішінде сіз оқып, біліп шығатын кітаптар бар. Жарымын мен өзім таптым, тағы бір азғын гоголь кітапханасынан, Кузьмичтен аласыз. Сіз үшін тапқызып, елге кетер жолыңызға, уақытша беріп жіберуге бөлгізіп қойдым. Соны барып аласыз! — деді. Аздан соң тағы да өзі сөйледі.

— Менің аңғаруымша, сіз тарихқа көп ат салыспаған сыяқтысыз. Ол ғылымдардың анасы ғой.

Абай:

— Тарихтан біз іслам тарихын, медресе дәрісі түрінде емес, жәй өздігімізбен, түргініп оқығанымыз бар. Бірақ, Евгений Петрович, сізге кездескелі, менің бұрынғы білім деп жыйғанымның көбі өзінің салмағынан айрылды. Я түгін, я будай боп кеткендей. Сол оқыған тарихымды, тұрақты білімге санар сенімім болмай тұр, — деді.

Михайлов бұл сөзге күлді де:

— Ендеше, мен сізге айтайын, іслам тарихы — білім, ол үлкен білім! Тек қандай тарихшы жазғанын талдау керек... — деп, Михайлов бүгін ісламға байланысты шығыс туралы, Абайды хайран еткен, қызық жаңалықтар айтып кетті. Ислам, араб өнері, жалпы дүние жүзінің ғылым, сана табысына көп ғасырлар бойында аса зор жемістер берген. Ескі антик өнері мен Европаның бері-

де келіп шыққан ояну дәуірінің арасында жатқан бірнеше жүз жылдар меңіреулігі бар. Сондағы көп ғасырдың қараңғылық заманына сәуле беретін, тек араб мәдениеті екенін айтып өтті. Арыдағы Сократ, Платон, Аристотель мирастарын бүгінгі өнерлі халықтар қауымына өзінше өсіріп кеп жеткізушілер шығыстан шыққан данышпандар болғанын ескертті. Булардың бүгінгі әңгімесі осы жәйға ауысқанда Абай өз ішінен сүйсіндіргендей жаңалық тапты. Бұл ойын Михайловтан ірікпестен айтқан еді.

— Евгений Петрович! Шынымды айтайын: мен адам баласының білім қазнасында мұсылманшылық ғаламы өзі бір бөлек жатқан, жалғасы жоқ дүние деп ұғушы едім. Сіз менің бытырап, бөлініп кеткен, біріне бірі қарсы, ерсі көрінетін дүниелерімді тұтастырып беретін сыяқтысыз. Шынында ғаделет, хақықат, ахлақ мәселелерінде қауымның игілігін ойлаушылар аз ба? Нәсілдер ырысын ойлайтын әр заманның, әр халықтардың ғұлама ұстаздары бар ғой. «Солар әр тілде сөйлесе де, түптің түбінде бір сағаға соғатын жөні бар емес пе?» деп, өз ішімнен долбар етуші едім. Менің бұл күнге шейінгі «адамгершілік» деп ұстанған тәрбием, ұққан тағлымым сізбен мені оңай таныстырды. Тез жақын еткен де сол баршамызға ортақ адамдық қазна болады. Содан біріміз көп сусындасак, біріміз, аз да болса, талшық алғандықтан болады! — деген.

Михайлов, Абай қозғаған бұл мәселенің артынан, ұзақ бір келелі, кең өрісті ойларға кетті. Бүгінгі сыпатында, кең маңдайлы, ойлы көзді Михайлов, қоңыр сақалын күтіп тараған келбетімен зор бір ғұламаға, даналарға ұқсайды. Бүгін ол, Абайға, философ ұстаз болып танылғандай. Ұзақ әңгімемен, Абайға ұғымды етіп, оның бұл күнге шейін ислам дүниесінен білген білімін, тарихтық білім деп бағалады. Араб, Иран, Түркі ақындары жөніндегі білімнің барлығын Абайдың өзіне асыл қазна деп атап берді. Сонымен жалғастыра, әсіресе Абайды хайран еткен бұның өз халқының жәйы. Қазақ тарихының да әлі ғылым білмеген, мүмкін Абай өзі де бағалап жетпеген қазнасы болар деді. Дүниелік өнер-білім мүлкіне, қазақтың да жер астында жатқан саф алтындай қадірлі сақтағаны болуы шексіз деп айтты.

Абай, Михайловтың бүгінгі мәжілісінен кейін, оны

өзіне бұрынғыдан да жақын көрді. Жақын туыс ететін ағалық ойдың өрісін аңғарды. Айырылысар шақта, Михайловқа:

— Бүгін сіз маған, ерекше бір қадірлі сыпатта та-
нылдыңыз, Евгений Петрович! Мен сізді тек орыс хал-
қындағы өнердің ойы мен тілі деп біліп едім. Өзімді бө-
лек бір өлкенің, сізден алыс жатқан, сахра келгіні деп
біліп ем. Ал қазір сіз, бейне бір, мені қолымнан жете-
леп, биік бел үстіне шығарып тұрсыз. Бар замандардың,
бар халықтардың қоныс-қонысын, өріс-жәйілісін көр-
сеттіңіз. Алыстан болса да бар адам баласын тұтас бір
тайпадай аңғарттыңыз. Енді бақсам, дүниелік білімнен
сырт жатқан халық жоқ сыяқты ғой. Өзімді қазақ ба-
ласы ғана емес, адам баласы деп сезінгендей бір қуа-
нышта тұрмын. Осы менің үлкен олжам болса керек! —
деді.

Михайлов қатты күліп келіп, Абайды нығынан кұ-
шақтап, бір қысып қойды.

— Құнанбаев! Біздің достығымыз екеуімізге де жақ-
сы нәтиже берер деп үміт етемін. Тек кітапханадан,
Кузьмичтен, кол үзбеймін деген уәдеңізге берік болы-
ңыз! — деді.

Осы жолы Семейден бір арба қып алып кайтқан
Абай олжасының қақ жарымы — Михайлов көрсеткен, я
өздігімен тауып берген кітаптар еді. Лосовский сайлау-
ға, сахраға шығар алдында, Михайловтың сол Лосовс-
киймен Андреевич үйінде кездескен бір уақыты болып
еді. Сонда Михайлов өзін ырзалықпен таң қалдыратын
сахра жігіті жөнінде сөйлеп отырып:

— Құнанбаевтың білімге ұмтылу талабы аса зор.
Жас елдің кейде білім жарығына бар еңсесін салып,
шынымен, барымен келетінін байқатады. Сусағандық
кұмарлығын білдіреді! — деп еді. Лосовский бұл жәйға
Михайловша қарамаған сыяқты.

— Евгений Петрович! Ол халық сыйпаты емес шы-
ғар. Халқын айтсақ, бұл ел әлі орыс мәдениетіне «сонша
хажетім бар» деп, ұғынып, оянған ел емес. Ал, Құнан-
баевтың жеке өз басын айтсаңыз, бір басқа. Бірақ оның
кұмарлығында, ғылымға ер жетіп кеп ұмтылған адам-
ның бәрінде болатын дағдылы ғана қомағайлық бар
шығар! — деді.

Михайлов пен Андреевич Лосовскийге осы жолы

Абайды жақсы ұғындырып жібермек ниетте болатын. Сол мақсатымен, және өзінің сыншыл, турашыл ойын жарыққа шығара отырып, Михайлов бір сарқынды сөз айтты.

— Құнанбаевта мені қызықтыратын бір хасиет бар. Көп мәжілістес болдым. Жақын таныстым. Сонда мұның аузынан: «әділет, халық, халыққа адал қызмет» деген сөз көп қайталап шығады. Онысы және тұрақты ой боп, көңіліне бекіген. Өзі үшін адамгершілік жолы болған сыяқты. Сахра өкілінен сіздердің де бұл күнде көп естіп жүрген жәйларыңыз болмау керек. Әрине, сіздер менен гөрі киргиз сахрасын, адамдық мінездерін көбірек білесіздер. Бірақ мені осы адамның бойындағы гуманизм қызықтырады. Келешегінен не шығатынын қатты білгім келеді! — деген.

Абайдың өзіне айтпаса да, Михайловтың ол турасындағы бұл кезеңдегі үлкен бір қорытындысы осы еді. Андреевич Михайловтың осы сөзімен жалғастыра, Лосовскийге:

— Сіз киргиз управительдерін олақ, шикі, тазалығы аз, түсінігі төмен адамдар деп білесіз. Сол орынға лайығы бар адамдарды, өзі білген сахра тұрғындарының ішінен Құнанбаев сізге тауып берсе... Сіз бір жолға соларды сайлап, сынап келсеңіз қайтер еді? — деген.

Лосовский бұл пікірге қарсылық білдірген жоқ. Қайта есінде тұтатынын сездіріп, ақырын бас шұлғыды. Тек сонымен ілес:

— Киргиздің ру басылары біздің кеңселер үшін ғана емес, Құнанбаевтың өзі үшін де қиын жұмбақ болатын. Мен алдыңғыдан артқылар мүлде басқа болып, сахра қоғамына жаңалық ой, дұрыс жол тауып береді деген сенімнен әзірше аулақпын. Үнсіз, шексіз киргиз сахрасы, мен білгендей болса, қиыны көп, ауыр сахра. Жалғыз-ақ бір тәжірибе етіп көреміз. Нәтижесін Құнанбаев пен сіздер, бір-екі жылдан соң шат көңілмен қорытуларыңызға тілеулестік айтайын. Бірақ өз басым сенемін деп және айтпаймын! — деді. Салмақты мысқылмен күлді де, бұл жөндегі сөзді, паң ұлық пішінімен аяқтатты.

Осыдан аз күн өткен соң Лосовский сайлауға шықты. Абай мен Ербол Баймағамбетті жайлаудағы ауылға, Шыңғысқа хабарға жіберіп, өздері Лосовскиймен бірге, Қызылмолаға тартты.

Лосовский Андреевичтің үйінде берген уәдесін бұл жолы шын орындады. Қызылмола, Қоңыр Көкше, Шыңғыс болысы сыяқты, үш болыстың сайлауына Абайды қасынан қалдырмай ертіп жүрді. Барлық жерде бұларды үлкен әбігермен, салтанатпен, көп үйлер тігіп, көл-көсір сойыстар, қонақасылармен бейілденіп қарсы алысты. Сол елдерге Лосовский Абайды қадірлі адам етіп, танытып отырды.

Абай, үш болыстың сайлауға жыйылған еліне осы жолы, үлкен бір бедел, аброй тауып қайтқан адамдай көрінді. Жұрт оны, бейне бір, советник сыяқты білді.

Абай кіріскендіктен, бірде-бір болыста болыстық, билік, кандилаттық үшін қыңқ еткен талас болған жоқ. Бар болыста, Абай сол елдердің естияр, адал деген адамдарымен алдын-ала ақылдасады да, Лосовскийге өзінің «пәленді сайлау лайық» деген ұсынысын айтады. Соны беделмен өткізіп отырады. Қалада жүргенде, бұрынғы тәжірибесі бойынша, сахра адамдарына шала сеніммен қараған Лосовский осы жолы бір айлық сапарда Абайды өзіне жақын тартып, жақсы білді. Қадірлеп қалғандай. Сайлау күндерінде Абайға кейде қалжың айтып:

— Ибрагим Кунанбаев! Мен сіздің мәслихаттарыңызды аламын да, атағандарыңызды бекітемін. Бірақ осы сайлаған кісілеріңіз бұрынғы болыстардай, паракор, зорлықшыл, жалған приговор бергіш, ел жанжалына басшы болғыш, қыянаты көп болса, жауапты сіз берсіз. Господин Михайлов пен Андреевич алдында берсіз, — деп күлетұғын.

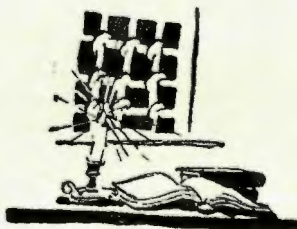
Осы сөздердің Абай басына қарыз екенін және соның бір жағы ұлық алды емес, өзі айтып жүрген қалық алдындағы қарыз екенін ойлағандықтан, Абай бұл жолы мынау үш болысқа ешкімнің ойында жоқ үш жасты сайлатты. Олар болыстықта талабы жоқ кісілер еді. Шыңғысқа атағаны Абайдың өз кұрбыласы, балалық шақтан мінезі мен адамшылығын Абай қатты қадірлейтін адам, Тоғжанның ағасы, Абайдың досы Асылбек еді. Бар Құнанбай ұрпағын, Ырғызбай ортасын наразы етіп, Абай өз болысының ұлықтығын сол Асылбекке бергізді.

Қоңыр Көкшеге болыс болам деп, мал шығарып, жұлысып келе жатқан өзі бай, өзі о жар омырау, жас

бөрі — Әбенді сайлатпай, оның орнына «момын, есті жігіт» деп, Шымырбай дегенді сайлатты.

Қызылмолаға, болыстықты тілемесе де, Абайға «ендігі өмірде тілеуі бір жалғыз жақын іні болам» деген Ысқақты сайлады. Бұл Құнанбай баласы, Абаймен бір шешеден туған-ды. Бірақ жастайынан Құнанбай оны Құдайбердіге іні етіп, Күнкенің қолында өсірген болатын. Бертін уақыттарда Ысқақ көбінше Тәкежанның ығында келген. Дәл осы соңғы жылдар ғана Абайды анық адал аға деп, шынайы дос тұтып, берік тапқан еді. Бір анадан туып, бөлек өмір жолын кешіп, енді келіп ес кіргенде адалдықпен табысқан туысқандығы үшін, Абай сол Ысқақты ұстады. Бұл күнге шейін таныстығы аз болған — Матай ішіне Ысқақты ауылымен көшіріп, осы елдің болыстығын атқаруды тапсырды.

Ералыда осы көктемде ойда жоқ ылаңнан басталған «Абай мен ұлық тартысы» әзірше осылай аяқталды. Абай жеңгендей боп, ел ішіндегі оның атағы қатты дабырайды.

ОҚАПТА

1

— Ә-ә-й! Абай-ай! Жолың болмас-ау сенің! Қу дала, қу медпенде, жалғыз ауыл қалдырып, бір сарғайттың. Не ағайын-туған ел жоқ. Немесе ауыл несі, үй несі, қатынға бай, балаға әке дерлік өзің жоқ!.. Өшің бардай, осының ба?.. Көзімізге көк шыбынды үймелеттің ғой! Құдайдың ыстығы мынау — әуе айланып жерге түскен. Күнде күн шыжып тұрған неғылған қуарған қоныс бұнысы. Бәрі — сенен, Абай! Әй, сірә дә жолың болмас-ау сенің. Не жазығым бар еді? — деп, үйді айналып, кесек үнімен Абайды жерлеп келе жатқан Ділдә болатын.

Ол осылай ұрсып келіп, Әйгерімнің отауына кірді. Үйде жалғыз отырған Әйгерімнің төр жағынан кеп, отыра берді. Әйгерім, жасы үлкен Ділдә келгенде, орнынан тұрып, қарсы алған-ды.

Ділдә бұл кезде шар тартқан, бетінің ажымы көбейіп, сүйек-сүйегі біліне бастаған, Биікше, етсіз денесінің көбі сүйек пен тарамыстай, жұқарып тозғындаған сыяқты. Өзі көп бала тапқан, жаратылысында арық және күйгелек, уайымшыл Ділдә шынында ерте қартая бастаған.

Қазіргі келісінде оның Абайды жерлеп, Әйгерімге естірте айтқан ұрысы, күндегі дағдысынан басқарақ. Бүгінгі ұрыстың себебі зор болатын. Түнде қаладан келіп, Ділдәнің үйіне қонып, бүгін түске жуық жайлауға қарай аттанып кеткен Манас әкелген хабар бар.

Абайды, Әлдеке қызының жанында көріп, жәй-жапсарды өзінше аңғарып қайтқан Манас, бұл ауылға жәй-

лі хабар әкелген жоқ. Ділдә мен көрші қатындардың, малшылардың көзінше Абайды кінәлеп сөйлеген.

— Қыйыр жайлаудан, ит арқасы қыяннан, күн-түн қатып бар деп, «балам абақтыда сарғайып жатыр, аман-жаманын біліп кеп бер!» деп, кәрі шешесі мені жұмсады. «Қорлық көріп жатыр-ау!» деп тыным алмай қалаға жетсем, ол боса, қағанағы-қарқ, сағанағы-сарқ! — деп кеп, көргенінен артық та сөздер сөйлеген.

Манас «Ділдә қызғаныш ойлап күйінер» деп, әңгімесінің басын тұспалдап, тартына айтып еді. Кейін Ділдәнің өзі, әлде неден, Абайдың бозбалалығын айтқан хабарға кұшырлана түсіп, сүйсіне тындағандай болды. Қайта-қайта тақымдап: «Қайнаға, көрген-білгеніңнің бәрін жасырма! Тілеуің берсін, айта бер. Іштегінің бәрін ақтар. Бірдемені іркіп кетсең, құдай алдында мойнына қарыз!» деп отырып, Манасты көп көйткізген болатын.

Манас әйел мен еркек арасының кінә-наз, кейіс-күйініш дейтін, биязы мінездеріне ден қоймайтын. Ол кесек, топас мінезді, доғал адам. Қалада Абай мен Салтанатты терезесі қоршалған, оңаша отауда, ала-көлеңке жерде көргенде, ол өзінше, еркін-батыл жорамал жасаған-ды. Түнде Ділдәнің жетегімен көп артық сөздерді сөйлеп келіп, ең ақырында өтірік те айтқан.

— Мен Абайға кінә қойдым. Ыза болғанымнан қыз! көзінше ұрсып та тастадым. Келін, сенің есеңді жібергем жоқ. Е-е, ұрыспай тұрайын ба? Ит ұяласынан қорықпайды, мен айтпай, кім айтады оған! «Елде қатын-бала сені уайымдап, түн-ұйқысын төрт бөліп, құдайына ақсарбасын айтады. Ішкен асы зәр болып отырғаны анау. Сен болсаң, Әлдеке қызының қойнында, шалжы-йып жатқаның мынау!» дедім. Ашуым кеп кетті! — деген болатын Манас.

Енді міні, Ділдә сол Манасты, барын айтқызып, жөнелтіп болған соң, Әйгерімге барды ағытып отыр. Әйгерім ұға алмайды, аңғару қыйын. Ділдә Абай туралы айтып отырған жаманаттың бәрін, кейде күле түсіп, күндегіден Әйгерімге жақындап, жанасып айтады. Неге екені белгісіз, кұшырланып, сүйсініп айтады. Манас ұлғайтқан өсекті, бұл енді одан да әрі өсіріп алынды.

Шыжып тұрған ыстық күнде пысынап отырған Әйгерім, Ділдәнің қатал өсегі басталғанда, әппақ боп сұрланып барады. Өнебойы тоңазып кетті. Жүрегінің дәл

үшінен, шыбық қамшымен осып, ұрып кеткендей болды. Саусақтары суынып, Ділдәнің қолын ұстай алып, діріл қағып:

— Не дейсіз? Нені айттыңыз? — деді. Өнебойымен Ділдәға қарай ұмтыла түсіп қадалғанда, екі көзінен жас ыршып кетіп барып, тез іркілген. Сол екі тамшы, кесек тамшы жас, енді сұп-суық тас түйіндей боп тұр. Шарасынан шығып ұлғайған көздерінде жұмарланып, тұрып қапты. Алғашқы бір сұрауынан соң, Әйгерімде үн жоқ еді. Күдікті-боп, шошына қобалжыған жүзіне бір қызыл, бір көкшіл қан ойнап шығып, бір есе талықсығандай, сұп-сұр болып кетеді.

Дауысы еркек үндес боп, гүжілденкіреп шығатын, жарықшақ үнді Ділдә, Әйгерімнің жүзінен көз алмайды. Өшіккендей, өршелене сөйледі. Әйгерімнің тізесіне тізесін сүйеп, еңкейіп, үңіле қарап ап:

— Әйгерім, тыңдап ал, әлі одан да сорақысы бар... Сол үш бірдей жирен арғымақ жегіп, байды өзі іздеп келген қаланың салдақысы, әлгі Салтанат сыйқыр Абайға: «Енді мені ал!» депті. «Кіммен қарайсаң, сонымен ағар!» деген. «Сені абақтыдан кұтқарам деп, менің ел жүртқа қарар бетім қалған жоқ. Енді мені айттырған күйеуім де алмайды. Жер ортасы көктөбеде ұлытып тастайтын кісің мен емес. Мені сен аласың!» — депті. Абай: «Қырда қатын-балам бар ғой» деген екен. «Оның маған жүк емес, қырдың сарала етек қызы менің теңім бе еді? Ондағың суыммен кіріп, күліммен шығады. Нақ сүйерің өзіммін, жердің үстімен кеп, астымен қайтпаймын, аласың мені. Алғаныңның басы осы, алажаздай қайтпай, осы қалада жатасын, ендігі қызығыңды көретін мен ғана!» депті. Ал, Әйгерім! Мен байдан баяғыда күдер үзген кісімін. Опасыз Абай екеуімізге қора салғызып, жанпан түзге жатақ қып тастап, қарасын үзіп кеткені анау. «Алажаздай қалада тегін жатқан жоқ шығарсың!» деп ойлаушы едім, аяғы міні осы болды. Жолың болмағырдың: «үйіме жетсін» деген хабары осы! — деп тоқтаған.

Абай үш болыс елдің сайлауын бітіріп, жайлаудағы үлкен ауылға келіп, екі жұмадай шешесінің үйінде тұрып қалған еді. Бұл уақыттарда ол абақтыдан шығып келгендіктен, аға-іні, шеше-жеңге, жанкүйер жақын — барлығына ыстық болған. Тез кете алмады.

Сонымен, ел бауырға түсуге бет алған уақытта ғана,

көптен зарықтырып күттірген өз ауылына қарай, енді тартқан-ды. Бұл жолға Абай, тек Баймағамбетті ғана алды. Ербол жайлаудағы өз үйінде қалды. Күзекке, Ойқұдық тұсына ел көшіп барғанша, Абаймен айрылыса тұратын боп, жолдасынан рұхсат алып қалған.

Өз ауылына баруға байлаған соң, Абай екі-үш күннен бері көп асығып, көп дегбірсізденген. Сырт көзден жасырса да, Әйгерімді аса қатты сағынып, көп қобалжушы еді. Енді Ойқұдықтағы Әйгерімге қарай тұнғатып аттанысты.

Осы түнде, Абай мен Баймағамбет, елсіз, жым-жырт есіз таудан, қалың Шыңғыстан асты. Келесі күн, бауырдың шыжыған ыстығына қарамастан, түске шейін тартты. Бұлар Әйгерім салғызған Ақшоқыдағы қыстауға, күн түске тақай бергенде келіп жеткен еді.

Абай бұл қыстаудың іргесі көтерілгенде кеткен болатын. Енді келсе, Ақшоқының қалың ұсақ адырларының Қорыққа қарай салбырап келген тұмсығында, үсті жазандау келген боз төбеде, үлкен қора — дүкен салыныпты. Абай мен Баймағамбет есік алдына келіп түсіп, қораның жаяу кісі кіретін есігінен кірісті.

Баймағамбет ұзын далаңға кірісімен, қораның биік салынғанын, төбесі жақсы жабылғанын тамаша етіп, мақтай бастап еді. Абай, әуелі үн қатпай, асықпай, сол далаңды қарады. Оң жақта қысқы ас тұратын екі кілетті және төбесін шатырша биіктеп жапқан шошаланы қарап шықты.

Қораны салғызушы — Әйгерім мен Оспан. Салушы — осы атрашқа белгілі қорашы ұста, Төре деген кісі болатын. Қора-жәй мен там үйлердің салыс үлгісін берген Абай өзі еді. Әр бөлменің ұзыны-көлденеңін, ішкі қатнас есіктерін — бәрін де Абай өзі қағазға сызып, Әйгерімнің қолына табыс етіп кеткен.

Сабырсыз, шапшаң Баймағамбет, Абайдың жәй жүрісіне шыдай алмай, алдын орап, бір кетіп, бір қайтып кеп, қолды-аяққа тұрмай жүр. Абай, әр қуыстың қалауын, сылауын, биігін, енін, өзі берген үлгісін еске түсіре, салыстыра сынап келеді. Баймағамбет бұрын барып қайтқылап, қайта-қайта:

— Абай аға, мұнда келіңіз! Тамаша мұнда екен! Дәл қаланың үйі! Асты, үсті тақтай... Пеші қандай!.. — деп, тақаты қалмай, мақтап жүрген бөлмелерге келді. Келді

де, Абай асықпай жақсылап қарап шығып, қатты ырза болды.

Ең жақсы бөлмесі — орталық үй, үлкен үй екен. Ол кең, биік, жарық. Бұның алдында таза, ұзынша ауыз үй бар. Арт жағында бүйірдегі есіктен кіретін түкпір үй бар. Әр бөлме — әр алуандас. Ең үлкен бөлмесі төрткіл болса, түкпір үй кең, ұзын. Бұл бөлмелерде Абай мен Әйгерімнің арнауы бойынша, көп баламен, молдасымен, қонағымен Ділдә тұрмақ. Ендігі бір сәтте Абай өзі мен Әйгерім үшін арналған, кіші үй жағына шықты. Әйгерім үйінің есігін Абай жаңағы көрген, ауыз үйге шығаруға бұйырған еді. Әйгерім ол үлгіні өзгертіп, өз отауының есігін бұл жаққа қаратпай, әр жағындағы үйдің төрінен шығартыпты да, сол жақтан өзіне жақсы, ауыз үй жасатыпты.

Абай Әйгерім кіргізген өзгерісті мінемей, оң түсінді. Ділдәнің көзіне сәт сайын түсе бергісі келмей, аз да болса, аулағырақ тасада болайын деген ғой. Оның бөлмелері де, ойдағыдай кең, жәйлы боп салыныпты. Абай Әйгерімнің төргі бөлмесінде ұзақ тұрды. Өзіне сағынышты, ыстық жар төсегін, көңілімен осы бөлменің пештен жоғары ұзынша қалтарысына қондырып қояды. Қызыл көк шымылдығын түсіріп, жібек пердемен өз көзінен өзі тасалап, ойша қоршап қойып, ұзақ еске алып тұрды.

Әлі де лыпыл қағып, жүйткіп жүрген Баймағамбет қора жақты да тегіс шарлап келді. Өз үйі, басқа көршілер тұратын бөлмелерді бәрін де тегіс аралап, тегіс мақтап келді. Абай, енді оған еріп қора жақты тағы да асықпай жүріп, тегіс қарап шықты. Шаршаған дене, салқын көлеңкелі, жаңа, таза қоралар ішінде тынығып қалды. Мал кіретін қораның қақпасы басқа. Алды түйе қора, одан бөлек созылған сыйыр қора. Солармен жалғас салынған екі үлкен, аса кең қора бар. Діңгегі көп, төбесінің әр тұсына дөңгелек тесік қалдырған қой қоралар екен. Кіреп есігі өзіне бөлек салынған ұзын, биік ат қора да бар. Жаздыгүні қойма қойып, шана-сайман сақтайтын, төбесі шатырлы, биік зәуезнай — там үйлерге жалғаса салынған.

Түс ауғанша, қора жәйды Абай мен Баймағамбет асықпай қарап шыққан еді. Бағана келісімен құдық басындағы астаудан суарып, ер тоқымдарын алып, өре-

леп жіберген аттар, ұзақ жайылысқа кетіпті. Абай Баймағамбетті сол аттарға жіберіп жатып:

— Қайырлы болсын! Сен екеуіміз бұл жәйдің қанша бейнет, сергелдеңмен салынғанын білгеміз жоқ. Баймағамбет! Осыны, бізді жоқтатпай, қажымай салғызыл шыққан Әйгерім ер десеңші! — деді.

Осыны айтып, қораның көлеңкесіне паналап отырған жерінен асығып, ұшып тұрды.

— Атты әкел, тез үйге жетейік! — деді. Әйгерім мен балаларын көп сағынған асығыстық қалпын тағы тапты.

Баймағамбет, атты көпке шейін әкелмеді. Өресін кең салған екен. Екі ат адырға кіріп, ұзап кетіпті. Сабырсызданған Абай, жолдасын ұзақ күтті. Бізаланып күтеді. Бұл уақыттар Абай Әйгерімді дамылсыз ойлайды.

Оңаша ауыл. Жайлауға бармай, елсіз жайқын Ералымен Ойкұдықта қалған. Бұл күнде, сарғайған, жымжырт құлазыған далада, ұмыт қалған бір үзік — бір шоғыр ғана тірліктей. Өмір — барлықтың азғантай белгісіндей. Айнала қыбыр етпес, мәңгі үн қатпас нен дала, сар дала. Ол үнсіз даланың ертегісіндей боп, шыны емес, бұлдыр мұнар ертегісіндей боп, ашық ыстық күнде, бұлың-бұлың етіп, буалдыр ойнап тұратын көк сағымы бар. Қазірде Абай өзінің ауылы отырған тұсы осы-ау деп, Ойкұдық даласына қараса, сол көк сағым неше түрлі құбылып, көзбен ойнайды. Сар даланы, «меңіреу, есіз жапан тұз, құла тұз» дегізбей, тірлікке, ғажайып заттарға толтырады. Жұмбақ — жан иелеріне толы деп танытқандай... Сағым алдайды. Сағым — қыялдай. Жоқтан жұбаныш, алданыш тудырады. Біресе Ералы, Ойкұдықтар, ұшы-қыйыры жоқ көк күмбезді шаһарға толғандай. Бейне, көк сарайлар орнағандай. Біресе кейбір қара шоғыр жерден үзіліп, жұмырланып, көк аспанда мұғаллақ тіршілік еткендей. Мал ма, әлде қараған, шеңгел ме? Аса бір көп шашыранды шоғырлар, сол алыс көк тұманды, көк жиек ішінде ерсілі-қарсылы, ұйтқы жүреді. Бұлаң салып, қараушыны өзіне тартып, «мұнда-мұнда лап» шақырғандай. Қадалып, қоймастан шақырғандай.

«Қыял деген, үміт сағым осы-ау! Дәл соның көзге көрінген ойнамалы, айнымалы кескіні осы-ау!» дейді Абай. Елсіз жапанда жалғыз қалған жанның, сол жалғыздығымен ойнаған алданышты тамашалайды. Бірақ бұл жолы осынау жалған дүние ішінде, елсіз дала ара-

сында, жалғыз ауыл қалған — өзінің кішкене ауылы. Ондағы кішкене балаларын, жалғыз жас жарын, аяулы, көрікті жарын Абай үлкен бір жанашырмен сағынып, аяп, еске алады.

Уварып өскен сар селеу, оңнан соққан баяу жел астында тынымсыз қозғалады. Күміс толқын бетіндей боп, кейде жылтырай түсіп, сәл сыбырдай ғана, болымсыз жыбыр қағады. Көзге ілінер-ілінбес жиі толқын. Жаңа жібек жүзіндей, үнемі тынымсыз құбылған, ақ теңіздің жүзі жатыр. Күз тақау болғандықтан, бетеге — буырыл, көде — сарғыш. Көктемде жасыл желек, көк шашақ атқан сасыр, қурай да қазір қызара сарғайған. Семіп солған реңімен, өтіп жатқан дәуренді, семіп қалған өміртілек дәрменсіздігін дәлелдейді.

Алыста қоңыр көкшіл тартып, бүк түсіп жатқан бір адыр Шолақ Терек көрінеді. Ойкұдықтың қала жақ алдындағы, қара жол асатын ұзын жота, ақ қайқаң — Қасқабұлақ, Шолпан адырлары көрінеді. Бәрінде де елсіздік... Өлі дүниедей үнсіздік, сарылғандық бар. Абай өзінен-өзі жетімсіреп, жүдеулік сезеді.

Иен дүние, тұл дүние сырына бой ұрсаң, шынайы жалғыздықты қатты ойлатады. Ол жалғыздықты Абай осы орыннан, аса бір терең, өткір түрде таныды. Жүрегің шанышқандай, қатты сезінді. Алдағы ауылын, ондағы барлық жандарын тағы да аяп, асығып кетті.

Осы отырыста Абай бірталай ыстық сезімдерін қорытады. «Осындай иен, елсіз сахраны отан, мекен еткен қазақ халқының көрнегі жүдеу ғой! Үлкен есіз дүние ішінде өзінің осындай аз ауыл, шарасыз жалғыз-жалғыз ауыл болып отырғаны мынау. Қазіргі қазақ жайлаған жердің бәрі осы. Бәрінде ел аз, иесіздік мол. Іргелі мекен, өнерлі шаһар жоқ. Алты айлық құла тұз, құм сахрада, сараң қатынның кең дастарқанға шашып тастаған бір-екі уыс бауырсағындай шашылған, панасыз ел ғой» — дейді.

Ойкұдықтағы ауылына Абай салқын түсе, күнбағардан аз бұрын ғана жетті. Ауылға тақай бергенде, бұларды танып, қуана жүгіріп, балалар шықты. Үлкендер далада, үй сыртында тосып, қарсы алды.

Тыста тосқан, қарсы алған жандардың ішінде Абай көзі қайта-қайта Әйгерімге түсуші еді. Абайдың атын өзі ұстаған жерде, Әйгерімнің пішіні күйеуіне науқас

адамдай көрінді. Ағарып, сұрланып, қатты жүдеп кеткен сыяқтанды. Әншейінде оның жүзіне ерекше үлбіреген көрік беріп тұратын қызыл арай, уыз жастық реңі қазір оңып, өшіп кеткендей. Алдынан ойнап шыққан Әбіш, Құлбаданды беттерінен сүйіп, Абай Мағашты көтеріп алды. Әйгерімнен туған дәл Әйгерім реңдес үш жасар баласы — Турашты қолынан жетектеді.

Ауыл-аймақ амандығын Ділдәға қарап, содан сұрап, біліп келіп, Абайдың ең соңғы амандасқаны — Әйгерім еді.

Абай өз көңілін ұдайы сағынышпен тартатын нәзік реңді, Әйгерімнің жүзінен әлі көре алмай отыр. Қобал-жыған жүдеулікпен қатар, Әйгерім үлкен реңі, кейісі бар жандай, езу тартпайды. Үйге қоса кірген Кішкене Молда, Дарқан, Бәшей сыяқты көршілерімен және Діл-дәмен қысқа жауаптасып отырып, Абай Әйгерім жүзіне қайта-қайта жалтақтайды. Енді байқаса, оның жүзі бір ағарып, бір есе көкшіл тартады. Кей уақыт қызғылт нұры, жас сұду жүзіне сәл ғана леп беріп, бір толқып шығады да, лезде қайта сөнеді. Абай кейін сұрауға тақат қыла алмады. Әйгерім тоназығандай дірілдеп, бір тоқтап қалғанда, күйеуі, оның көзіне іркілген, шарасы толы жасты байқап қалды.

— Әйгерім, сен бері қарашы! — деді.

Үндемесе де, екеуі ішпенен қабақ танысып, жүрекпен сыр оқысып отыр. Күйеуінің сезімталдығын лезде аңғарған Әйгерім, бір сәтте сүйген жардың бұрынғы үйреншікті ынтызар көңілін тапты. «Сезгеніңе болса да қуандым ғой!» дегендей боп, жылы ұшырап, күле жымыйды.

— Не дейсіз, Абай? — деп, жалт қарады.

Іркіліп тұрған жас жалт етіп, бұрыла берген көзінен гауһар моншақтай боп, ытқып түсті. Абай оны да көріп, бар бойымен селт етіп қалды. Төңкеріле бұрылып, келіншегінің жүзіне шошына қарады.. Ажырайып қадала қалып:

— Әйгерім! жаным-ау, сен науқассың ғой! Не болған өзіңе? Жүзінде бір тамшы қан жоқ. Не күйге түскенсің? — деді.

Екеуінің аралығында отырған Ділдә, қырылдаңқыраған еркекше үнімен, бұрын жауап берді.

— Аурумысың деген нес? — деп, кекете күліп жібе-

ріп, — аурудан сау мұндағы жұрт. Бірақ, уайымнан сау емес. Естірсің, сылтауы өзіңсің ғой, ұғарсың, Абай! — деп, тағы бір күлді. Абайға кейісті болған, наразы көңілін әркезде ірікпестен, ығы-жөні дөмей, турасынан ақтара тастап отыратын Ділдә, бұл жерде де, кеп-көсек кып айта салды.

Үй іші Абайға елеулі кінә артып отыр. Сабырмен, үнсіз ғана бойын тежеп, Абай енді әйелдер жүзіне қараған жоқ. Аңғары, Семей сапарында ұзақ жүрген күндері бұны айыпты еткен сыяқты.

Әйгерім мен Абай арасында бұл шаққа шейін бірде-бір қабақ шытынысқан кінә-реніш болып көрген жоқ-ты. Айнымас, аумас деген жар жүрегіне бұл жолғы тікен қалай қадалды, қанша қыйнады, оны Абай көп көзінде ортаға салмақшы емес.

Барлық балаларымен, көрші-қоландарымен, ас піскенше сараң әңгімелесіп отырғандағы ендігі сөзі қыстау жәйы болатын.

Осы түнде таң атқанша Абай мен Әйгерім ұйқы көрген жоқ. Қапалы болған азап түнін, дерт түнін кешірді.

Әйгерім жүрегіне қызғаныш пен реніш, қатты, терең ұялаған еді. Абаймен оңаша қалған сәттен-ақ, қысқа ғана сөзбенен, Манас әкелген жүрек жарасын тура айтты. Өз жанын қыйнап, еңіреп жіберген. Кеудесін жандырған өксік арасында:

— Айныдыңыз! Аздыңыз, Абай! Алтын сарай ырысым деушең бұл үйді. Өзегімді өртедіңіз. Енді дауа табар көңілім жоқ. Мен жылаулармын. Үйіңнің шырағы сөнді, шыпасыз дерт жеңді менің бойымды. Көңілімді даулар, шыпа болар, сөзіңіз жоқ. Түк айтпаңыз!.. Бітті менің күнім! — деді. Түн бойы, төсек үстінде, Абайдың аяқ жағында отырып алып, егіліп, жылаумен болды.

Абай: «Манастың сөзі жорамал, жалған!» деп, өзін ақтайтын сөзді, көп қыйналып айтты. Әйгерімді әлденеше рет ұмтыла жабысып, құшағына алып, қысып отырып, ағыл-тегіл аққан көзінің жасын сүйе жұтып отырса да, асық досын уата алмады.

Әйгерімнің өкпеге, ренішке мұншалық қатты екенін ол бұрын сезбеген екен. Қанша қыйналса да жұбата алмайтынын білді. Ендігі өмірден әлде неге шошынып, тірегінен айрылғандай. Діңгегі құлап, күйреп бүлініп бара жатқан тұрмысын көргендей болды. Сол ойына, үркөк

жүрекпен бойлап кетіп, бір талай уақыт үнсіз мелшиіп қалып еді.

Таң эптак атып, отау үстінде бозторғай шырыл қағып, жүз бұралған үндермен шырқай бастады. Бітімі жоқ, өкпелі жүректің аса қатал бір үкімін Әйгерім аямай, айтып салды. Әуелі жылау үстінде үн салып, қатты бір ауру жандай «Ууһһ» деп жалын атып, күрсініп алды.

— Қатын сорлының күні кұрысын. Кұрысын да, күл боп өшкен күні! Жылағаннан басқа не дәрмені бар? Бірақ осы жасым, көзімнің осы түн бойында ағыл-тегіл аққан жасы, тегін болмас деп шошыймын. Осы жаспен, осы түнде «жүрегімдегі сізге деген асылымды, барымды жуып шайдым, жуып жойдым ба» деп шошынамын. Өзіме де, сізге де түк аянышым да, өкіншім де қалмағандай. Айтпасыма шарам жоқ. Сізден іркіп, бүгіп көрген, қалт етер шыным, сырым жоқ еді. Айтайын... кеудемде жүрек те жоқ, жалын да жоқ... Осы күндер бәрі сөнді де, бір қуыс қана өлі дүние қалды. Барды әкетті мына жасым! — деп еді.

Абайға Әйгерімнің бұл түн бойында ең ұзақ ашылған сөзі, сыры осы болатын. Жалын жұтып отырып айтқан өз дертін, ол ендігі амалсыз тағдыры етіп алған. Өзі сұлу, өзі қайратты жас жарын, Абай бүгін бұрынғыдан басқаша таныды. Жаңағы айтылған сөзі үкім байлау. Өздерінің бұл күнге шейін кешкен, кіршіксіз бақыт күндеріне айтылған жоқтау есепті. Жантайып жатқан орнынан Абай үркіп, ытқып тұрып, Әйгерімге төне қарады.

— Не дедің сен? Қайт мына сөзіңнен! Қайт мына көңліңнен! Өткенім жазықсыз болатын, оны ая. Алдымыз жарық деп сенемін. Оны құрбан етпе. Бақтымызды кеспе, мына тіліңмен. Қайт, қазір қайт! — деп жабысып, көп жалынып еді.

Әйгерім ағарып атқан таңның, түңлігі жабулы үйге сәл ғана көкшіл тартып кірген сәулесімен сұрланып, сазара түсті. Абайдың жалынған сөздеріне жауап берген жоқ. Үнсіз қатал бір байлау жасағандай. Сол жауапсыз қалдырған күйінде Абайды төсегінде тастап, өзі түні бойы бір сәт жантаймастан, тік отырған қалпынан сырғып түсті де, жұқа жібек қара шапанды басына бүркеп, салқып атқан таңға қарай жүз берді. Көңілде қамрығы көп жар, қара жамылған бойымен, ақ үйден шығып кетті.

Арада көп күндер өтті. Әйгерім сол түннен соң бір

калыпта. Қатты күйінді де, салқындаған қалпынан көңіл жазбай, қалып қойды. Оның бұл ренішін Абай тарқата алмады. Екеуінің арасына ең алғаш түскен осы салқын айықпады.

Абай үшін Әйгерім шын қыймас, ыстық жар еді. Араға енді бітпестей салқын түсті. Не арылмас дерт, жойылмас жара, шығудай. Осының бәрінің астарында тағы біреудің қыянаты, жалған өсегі, өшіктіруі жатыр. Ол Ділдәнің әрекеті. Абай өз өмірінде ең алғаш рет, іштей қатты шыйрығып өкінді. Өзінің қатасы, оңалмас қатасы есіне енді түсті. «Ділдәні жөнелтпей, мүлде айырып, көшіріп жібермей, неге алдым, неге ғана Әйгерімді алдым...».

«...Өзге көп қатын алған, надан, тоғас, қыянаткер ерлер мінезінен нем артық болды! Шек енді жазаны! Тарт енді улы өмірдің, өз қолыңмен ашытқан улы өмірдің жазасын!...» деп сенделді.

Осындай көңіл қазасы мегдеген сайын, Абай оймен сырласар серік іздейді, саналы серік іздейді.

Күндізі мен түнін қосып, үнсіз жым-жырт сарылумен, кітапқа үңілді. Әйгерімнің отауында кітаптан соң кітапты, ендігі дем тынысындай, сіміре жұта берді. Қаладан әкелген көп кітаптың талайын дендеп, оқып шыққан еді. Екі рет қалаға Баймағамбетті жіберіп, Кузьмичтен қоржын толтыра кітаптар алғызды.

Бұл шақ Абай үшін көңіл күзі болса, табиғаттың да сұрқыл, баяу тартқан өз күзі болып еді. Ералы, Ойкұдық үстінде жауынды бүркеу сұр аспан жиі түнереді. Арқаның салқын желі, ұзақ түндерді шықты түнге айналдырады. Шыңғыстың барлық бөктерімен, ішінде қыстап, жаз күндерін жайлауда өткізетін қалың ел, көп ауылдар бұл күнде осы Абай отырған Күзек өлкесіне келген. Құнанбай ауылдары да Ойкұдық, Қасқабулак, Ақшоқы өңіріндегі ақ отты, мол сулы, құдық, бұлақ, бастаулар басына жиі-жиі қонысыпты. Қоңыр салқын күзде, мал тойынту қамында болатын.

Жаздай жалғыз ауыл болған Абай ауылын, бұл уақытта, үстеріне көшіп келіп, іргелес қонған қалың ауылдар қоршаған. Ерулік жесу, қыдырысу — дағды болып алған.

Тек Абай мен Әйгерім ғана ешқайда қыдырмайды. Үйден де шыққан жоқ. Кітаптан бас алмай, үнсіз бір со-

пыдай сарылып отырып қалған Абай, үй мен тыстан бірдей, беймезгіл күз салқынын сезеді. Кей шақтарда, кешкі уақытта жапа-жалғыз жұмыссыз атқа мініп, мал аралағанды сылтау етеді. Жалғыздықта жабырқап, сенделіп жүріп қайтады. Осы жалғыздығын, өзіне лайықты сыбағасындай көрді. Ауыр да болса, үйреншікті дертіндей. Өзге жұрттың қыдырысына, қысыр кеңесіне айырбастағысы келмейді.

Тек кана, кейбір кештерде, ымырт жабылғанша тыста тұрып, «әлдебіреу келсе екен!» деп тілегендей болады. Бір ойда, сондай бір халда тұрып, өзіне өзі:

— Осы менің ұдайы күткен бір адамым бар секілді... Қасыма сол келіп, қабақ жадыратып, әлдебір үмітті күндерге жетелеп алып кететін сыяқты. Сол кім? Кімді күтем мен? Ондай жан жалғыз Әйгерім болса керек еді. Әлде соның көнілі орала ма? Қайта қуанып, қайта күліп өзімді таба ма? — дейді... — Әй, ол мен көкसेген бұл күйді, іздеместей боп барады ғой!.. Енді кім? Кімім келмей жүр осы менің? — деп бір тұрады. — Тым кұрса, Ербол келсе екен. Осындай қафа күнімде тым кұрса со да болмады-ау қасымда! — дейді.

Үнемі үйреншікті досын, күздің жабырқау бір кешінде сағынғанын сезді. Осымен қатар, бұл үшін Ерболдың қаншалық қымбат екенін енді түгел көріп, қадір тұтқандай. Басқа, Ербол менен екеуі көп өмір жолып, айлар бойында тізе айырмай, дақ түсірмей, тәтті кешкен екен. Талай ыстық, суықты да, азаматтық сын асуларды да бірге асыпты. Бұл күнге шейінгі өмір, екеуінің үлеспеген еншісіндей, ортақ өмір. Жалғыз-ақ соңғы жылдар, осы бүгінгі күндей, бұл екі досты, кейде қыс, кейде жаз да бір талай уақыттарға айыра береді.

Абай Әйгерімді алған жылдарда, Ербол да өзінің Дәмелісіне үйленген болатын. Оның да Ысмағұлдай жас жеткіншек балапаны бар. Рас, Абай Ербол үйінің қамып, досының өзінен кем ойламайды. Бір кезде Сүйіндік ауылында шеткі үй боп қонып, мінер көлік, сауар сауын туралы ағайынға көз сүзіп жүрген Ерболдың кедей үйі, осы шақта жап-жақсы малданып қалған. Бұл күнде Ербол Сүйіндік ауылының жанында емес. Ағайын ортасына, білікті болып қалған Абайдың осы досы, өзінің кедей ағайындарынан жеті үйдің басын қосып, солардың ортасында, бес қанат бозғыл үйде, Ерболдың өз

үй іші тұрады. Сауыны да, мінер көлігі де өзіне жеткілікті. Оның үстіне, Абай қасында айлар жүріп, кішкене, ауылына қайтқанда, аздап ірі-қара, тұяқтап қой-ешкі айдап кеп қосып отырады.

Қазіргі күнде Абайды сағындырған Ербол, Қарашоқыдағы қыстауында, қысқы малдың пішенін қамдатып, жыйғызып, қыстауын қысқа әзірлеп, көп елдің көшіне ермей, тауда қалған-ды. Абай досын сағынса да, оның тірлік қамын, шаруа мұңын ұғады да, сабыр етіп шыдай береді. Жұмысы бітсе, артық күн аял етпей, Ерболдың өзі де асығып келетінін мұндағы досы анық біледі.

Абайдың соңғы күндер оны жиі ойлап, шын тез келуін тілегенін Ербол да, Шыңғыстын алыс бөктерінен, жаза баспай танып ұққандай екен. Жым-жырт үйде, күндегі дағды бойынша, шам жағылып, Абай кітабына енді үңіле бастағанда, отаудың киіз есігі серпіліп, шапшаң ашылды да:

— Кеш жарық! — деп, Ербол кіріп келді. Абай орнынан қалай атқып тұрғанын өзі де байқамай қалды. Қарсы ұмтылып барып Ерболды құшақтаған бойында, төрге әкеле жатып:

— Бәсе, келші! Сен болмай тынысым тарылғандай, жабы боп кетіп ем. Отыр, шешін. Әйгерім! Көрпе сал — деп қатты әбігерленіп, балаша қуанды.

Ерболдың келгеніне, Абайдың соншалық алап ұрғанына Әйгерім күліп жіберді. Бір сәтке шын тамашалап қалды. Өзімен жақсы күндердегі Абай мінездерін еске алды. Анық бір күн көрмесе, осылай ашыла ұмтылысып, қуанышпен аймаласып көрісетін. Сол отты шағын ойлаумен, Абайды қызғанып та қалды. Жүректің ойда жоқ алай-түлейіне түскен еді.

Бұл сезімнің ішінде Ербол мен Абайдың тәттілігін қызғану жоқ. Оған Әйгерім бұрынғы бақыт шағында, қуанышының бір қосалқысы, көркі есебінде қарайтын. Жаңа ойлап қалған қызғанышы, бұнымен салқындалған Абайдың, Ербол арқылы жалғасатын өзге сырын, ойлағаннан туған. «Менің сорым, ылдйдың қызы — Салтанат» деп жүрген Әйгерімге, хасреттің бір ұшығы осы Ерболда тұрған сыяқтанды.

Қызғанышқа жеңізген жас жүрек кінәшіл де, әделетсіз. Кейде, жанына қымбат асылын, арзанға да қыя салады ғой. Сол өкпелі көңіл бұған Әйгерім, қазір Ербол

мен Абайдың шұрқырап табысқанын, Салтанат үшін деді. Сыры бірліктен, ымы-жымы қосылғандықтан деп қалғанды.

Бірақ Ербол бүгінгі кеш, сол Әйгерімнің өзіне де, Абай мен бұлардың айналасындағы күтуші әйел, ауыл жандары бәріне де, тегіс қабақ жадыратқан қызық әкелді. Әйгерімнің үйінен қымыз ауыз тие сала, ашық, жарқын әзілдер айтты.

— Шәйің мен етіңді баптай бер, Әйгерім! Қулан иекте, Қарашоқыда ішіп шыққан Дәмелінің шәйінен соң, күн ұзын нәр татқам жоқ. Мен Ділдеға көрініп, балалардың бетінен ніскеп қайтпасам, Алшынбай қызы ертең-ақ гүжілдеп, өкпесін ала жүгіреді. Амандасып келем. Сен дандайсып шікірейме маған! — деп, Әйгерім мен Абайды қоса күлдірді. Өз ауылындай, Абай ауылының бар үйін жағалай аралап, үлкендеріне сәлем беріп, бір талайдан соң қайта оралып келді.

Орнына отыра бере, бұл үйдің ішіне оқшау бір хабар айтты.

Хабарының басы — ертең Есқожа ауылында болатын той туралы еді.

Ол күйеу келетін той екен. Бұл ортадағы бойжеткен қыз атаулының ең бір еркесі, сәнді сұлу Үмітей ұзатылмақшы. Бұрыннан қайындап жүрген күйеуі — Көкше Каратайдың туысы, Алатай баласы — Дүтбай. Исі Олжай ортасына әншілігі, көркі, әсемдігімен даңқы шыққан Үмітейдің күйеуге ұзатылатын шағы жетіпті. Абай ауылындағы жеңге кұрбының бәрі де Ербол әкелген хабарды қуанысып тыңдасты.

Осы түн ішінде, бұл ауылдарға, тойға шақырған хабар да жетіп еді. Ертеңінде Әйгерім бастаған көп әйелдер бірнеше топ боп, Есқожа ауылына аттанды. Түске жақын сол ауылға Ербол мен Баймағамбетті ертіп, Абай да келді.

Абайлар әуелі, той қылып жатқан ауылдың үлкен үйіне кіріп, Есқожаға сәлем беріп, «қайырлы болсын» айтты. Асты да осы үйден ішкен еді. Қонаққа тігілген үйлер мол, ауыл сәні зор екен. Есқожаның үйінде отырып, Ербол мен Абай күйеулер үйінде әсем шырқап, ән салып жатқан қыз-келіншек, жас-желең қызығын естіп отырған. Бір уақыт осы үйге сырттан жеткен бір дабыр жүрттың бәрін алаң етті.

Тыста ерекше уақыға болғандай. Есік алдынан жүгірісіп өтіп жатқан жастар білінеді. Балалар шулайды. Кейбір ересек, кексе әйелдер, еркектер де сол уақығаға, қызыға көңіл бөліпті. Дауырығып сөйлеп, асығып, алқынысып айтып тұрған хабарлары естілді.

— Уа! Салдар келеді!

— Мынау не деген сән?

— Жаным-ау өздері қалай киінген?!

— Ана біреу, сал ағасы. Бәрінің қолында үкілі домбыра. Мынау бір елден ерек жүріс екен.

— Жүрсең осылай жүр! Сал-сері деген ерке топ осы да!

Арада балалар да қызығып, тамаша қып, күлө айғайлайды:

— Бөріктері сәукеледей!

— Шалбарын қара, шалбарын!

— Балағы, қатынның көйлегіндей, шұбалып жүр..

— Бұзаулаған сыйырдың шуындай шұбатылады әне біреусінікі.

— Иттерді қосармеді өздеріне. Қандай дал-дал қылар еді, шалбарларынан алып! — деп күліседі.

Даладағы жұрттың бәрі: «салдар, серілер келді» десіп, түгел әбігерге түсті.

Есқожа үйінде отырған үлкендер арасында Бізғұтты бар еді. Ол: «ауылды басынып келіп жүрген бейбастақтар кім?» дегендей, «сал» деген атты ұнатпай:

— О кімдер өзі? Қайдан жүрген немелер? — деп еді. Есқожа бұлардың келер хабарын естіген сыяқты.

— Бөтен емес, бәрін бастап жүрген өзіміздің Әмір көрінеді! — деді.

Әмір бастап, үлкен сауыққа салынып жүрген бір топ жігіттердің хабары Абай мен Ерболға бұрын да мәлім болатын. Бірақ, «сал», «сері» деген атақтары шықпағанды. Енді сол топ тойлы ауылға, Үмітей тойына келеді дегенде, бұл екеуі де Әмірдің ендігі қылығын көзбен көрмек болды. Үйден шығысқан еді.

Далада бұлар көзіне түскен көрініс екеуін де таң қалдырды.

Салдар, күйеуге тігілген үш отауға қарай, тақап қалыпты. Ол отаулардың ортадағысы сегіз қанат. Сырты қызыл-жасыл, манатпен оюланыпты. Дедегелерге, қалың қызыл жиек бастырылған. Есік алдында кәмшат бө-

рікті, үзілі, үлкен шолпылы, өңшең әсем, сәнді бойжеткендер тұр. Кейде қатарланып, кейде топтанып, өзгеше қонақтарын тосады. Осы қыздар ортасында, үлгісімен, киім сәні ерекше бөлінген, қара кәмшат бөркін шекесіне таман киген бір қыз бар. Ол топ жұлдыз ортасында шолпанындай, той иесі — қалыңдық, Үмітей болатын. Қонақтарын қарсы алуға тобымен әдейі шыққан. Салдар отау үйге тура тартып, жақындап қалғанда, Үмітей қасындағы қыздарын бастады. Қанат жайған сәнді, сылдырлы, әзіл сыңқылды майысқан қатар салдарға қарсы басты.

Жаяу салдардың қастарында, өңшең ірікті сұлу келіншектер келеді екен. Баймағамбет Абай мен Ерболға жалтақтап, дегбірсізденіп, тандана сөйлейді.

— Еркек салдар емес, арасында қатын салдар да бар ғой! Бұлары кімдер? — деп еді.

Ербол олардың кім екенін аңғарған екен.

— Сал қатындар болса, бірі — өзіміздің «Әйгерім сал» боп шықты ғой. Келіншектер, әдейі алдынан шығып, тосып алған күтушілер емес пе? — деп, күліп тұр.

Бұл кезде салдар әні шырқай түсті. Еркін, ерке топтың, тойлы ауылға «біз келемізін» айтады. Баймағамбет енді аңғарды. Келе жатқан топ екі-екіден, бір сал, бір келіншектен, мойындарына білектерін артысып, құшақтаса әндетеді. Ортада Сал Ағасы өзге топтан оқшауырақ, алда келеді. Екі жағынан екі келіншек, нығына қол асып, хұрмет етеді. Сал Ағасы өзге жігіттерден жасы үлкен, бойы, бітімі де келбетті келген, Байтас екен.

Домбырасы да үлкен үкілі, сылдырмақты, моншақты. Ол да: «мен сал домбырамын» дегендей. Ән арасында сол домбырасын Байтас аспанға көтеріп, бұлғақ қақтырады. Сал Ағаның осы белгісімен арттағы өңшең әнші, ойнақы топ, өздерінің шұбарала домбыраларын аспанға көтереді. Бар тобымен айтып келе жатқан «Жыйырма бестің» толқынды ырғақтарын шырқай сілтеп, құбылта бұралтады.

Абай мен Ерболға аса қатты ұнап, хайран қалдырғаны: бар әнші жыйылып, бір-ақ әнді айтады. Әдетте, ойын-сауықта, үй тола жыйылған әнші болса да, бір әнге екі кісіден артық қосылып салатындар болмайтын.

дейді. Өздерінің осы жүрістерін соншалық ақтап тұрған қайырманы, жастық ұраны қып, ту етіп, шалқытып келе жатқандай. Біріне-бірі қарсы келе жатқан екі топ, жақындай бере, үндері молая түсіп, қосылып кетті. «Жыйырма бестің» қайырмасына, өз тобын бастап Үмітей қосылған. Сол қайырманы бітіре бере, екі топ біріне-бірі жетті де, құшақтасты. Жігіттер арасындағы келіншектің көбі, ақ жаулықтарыменен іріктеліп, кейінгі сапқа шықты. Алдыңғы қатарда, Байтас жанында қос қыз. Өзге салдардың да қолтығында бір-бір, бұралған, эзіл-кеш қыздар келе жатыр.

Салдар ауылға тоқтай бергенде, алдарынан шапқыншы боп келген, мойындарына сапы асынған, жасауылдары болатын. Олар ауылды көптен әбігер етіп жүрген. Күйеу үйіндегі барлық әсем келіншектерді салдар алдынан алып шыққан да солар болатын. Келіншектер алдарынан шыққанда, бар сал аттан түсіп, жаңағыдай жаяу сал, жаяу сәнмен келген.

Саны қырыққа жететін салдардың жасауылы онға жуық. Ала киімді, дырау қамшылы атарман, шабармандар екен. Қазір, ортадағы оюлы отауға қарай барлық шұбар топ беттегенде, жасауылдар қонақтардың алдындағы жолды ашады. Екі жақтан ысқырта қамшы сілтеп, бала-шаға, бөгде топты жағалай, ығыстыра қуып жүр. Отаулар алдына бұл кезде тойшының да көп жұрты тамашаға жыйылған еді. Абайлар да осы арада болатын. Күйеубасшы құдалар, қонақтар да, тегіс қама-лап келіпті. Бірақ жасауылдар үшін қазір өз салдарынан қадірлі ұлық та, қонақ та жоқ.

— Тайт!

— Тұр былай!

— Қағыл!

— Аулақ!

Десіп, қалың топты отаудың екі жақ босағасына қақ жарып, екі сап қып қойды. Қатардан шығып, рет бұзғандар болса, жасауылдардың түстері сұрланып, көздері ашымен алара қарайды. Өңшең балуан денелі, әдейі іріктеліп алынған содыр жігіттер, кей біреулерді сыйрақтан жоннан осып-осып, сатыр-сұтыр ұрады.

Бірақ бұлардың соншалық айбар шеккен қаталдығын

ел жыйыны кінәләмағандай. Қамшы жегендер де көбінесе күле қашып, еркелікті ұрыспай көтереді. Топтың алды — сұңғақ бойлы, шоқша жирен сақалды, орақ тұмсықтау келген қызыл сары жігіт — Байтас. Ол бұндағы елдің біреуіне көз тастап, ілтипат қылмайды. Екі қызға екі жағынан, мойнынан кұшақтатып қойып, үйге кірер алдында домбырасын, тағы бір күдірет белгідей, аспандата көтерді. Барлық әнші тобы жаңағы «Жыйырма бестің» бұл күнге шейін көп домбырада ақырын ғана қырлана толқып, сырлы сыбырдай жеңіл лепіп келе жатқан ырғағын, қатты шырқау үнменен көтерді. Ендігі әнді барлық салдармен қоса, қыздар, келіншектер де қостады. Салдың тобын ең артынан қоршап келе жатқан, қара сақалды, аға салдар бар еді. Қазір олар да қосылған. Әсем қайырманы үнемі қайталап отырып, жыйын ілбіп қана басады.

Екі жарылып тұрған қалың ел тобы бұл күнде жаяулар ғана емес. Шапқылап кеп, тамашалай тұрысып қалған, сансыз көп аттылар да мол. Бар үлгілері басқа салдар, өзге халық арасында, бейне бір бөтен уәләят, бөгде халық тобындай. Байтастың артына, өзгелерден сығылыққырап, алғарақ шығып, Әмір мен Үмітей түсіпті. Екеуінің әні барлық әншілер үнінен өзгеше келеді. «Жыйырма бес» ырғағын бастайтын да, қалқыта созып, қайталайтын да Әмір мен Үмітей. Барлық сал Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады. Екеуінің де сұлулығы мен сүйкімділігі соншалық сай боп жарасқан. Салдар айтуынша: «кұдай қосқандай». Қыз бен жігіт дәл осы халында, жәй тату кұрбы тәрізді емес. Көкірегі қарыс айрылып «аһ ұрып» табысқан, бақытына жаңа жеткен шерменделер тәрізді.

Көмшат бөркінің үкісі мен қозасынан, маржаны мен шоғынан бастап, кішкентай аяғындағы, тұмсығы үпүшкір, жылтырауық әміркен кебісіне шейін, бөлек сәнді Үмітей келеді. Оның жүзінде, шапақ атқан, ақ-қызыл қуаныш ажары бар. Маңдайы жарқырап, бақыт босағасын, шын теңімен, жаңа ғана, осы сәтте ғана, аттағалы келе жатқандай.

Әмір де бар салдан басқаша. Бұның сұңғақ бойына, әппақ сұр жүзіне, ерекше жарасқан атлас, батсайы, тоты реңді киімі бар. Қысқа ғана қою қара мұртының ара-

сында жіпсіген тер көрінеді. Нұрлы жүзі, үлкен көзі, ұялы аясымен Үмітей жүзіне табына қарап қапты. Жан біткенге бұрылмай қадалып қалған. Әнін бір Үмітейдің өзіне бағыстайды. Қыз эппақ тісін аша түскен. Қуана күлген күлкілі еріндері қып-қызыл қалпында, сәл діріл қағады. Қасы мен көзін Әмірдің жүзіне қыйғаштай бұрып, ол да жүз аудармай, балқып келеді.

Екеуінің, біріне-бірі жан бергендей, ден қойған кәзіргі сәтінде енді бір қозғалысқа мұршалары болса, ол үнсіз қатып сүйісіп қалу болғандай. Ең алғашқы асықтық құшағының, ес дәрменді ап кетер, ең бірінші ыстық сүйісі ғана боларлықтай.

Ербол бұл екеуін сырттарынан көзбен бағып, ұзатып тұр.

Абай да, осы Ербол сезгенді шолып қалса керек. Басында қызыға қарап тұрған қалпынан тез жалт бұрылып, салдар тобына сырт берді. Ерболды, Баймағамбетті тастап, анталаған тығыз топтың арасымен сығылысып, кейін жүріп кетті.

Бірақ жаяу тұрған топ пен ат үстінде тұрғандардың қабағын танып келеді. Бәрінің аузында таңдану сөздер бар. Сол сөздер Абай құлағына қайта-қайта ұрып тұрғандай, шолақ-шолақ, үзік-үзік естіледі.

— Әмір мен Үмітей қайтеді? — деп бір қартаң әйел қасындағы еріне сөз тастады.

— Мынау, Көкшенің тойы емес, Әмір мен Үмітей тойы ма? Бұл не өзі!? — деп, бір бурыл сақал Жігітек сөйлеп тұр.

— Арманды асықтардай ғой! — деген бір үнді сыртынан естіді.

— Ынтық болсаң, осындай боларсың!

— Тыйыла алмай-ақ қойған екен!

— Қайтсін жасыруға болмаған соң! Жалын деген со дағы! Күні өтіп барады ғой бақырлардың! — деп, арттағы, ат үстіндегі бір Әнет сыбырлайды. Әлде бір сыр айтып тұр.

Абай, Әмір мен Үмітей үшін мына жұрт өсегінен қысылып кетті. Үмітейдің күйеуін ойлап қысылды. Ол осылармен кұрбы, өзі беделді, Абайға да қадірлі жігіт еді. Сол бір жаманат естісе, мыналарға да, өзіне де ауыр болады-ау деп, қысылу үстіне ұялып та барады.

Абай сол бетінде тойды да, қызықты да, қалың ел-

дің күйеулер үйін қамалаған топырын да тастады. Ас ішіп болған тойшылар ту көтеріп, тегіс атқа мініп, енді дағдылы ат үсті қызуға беттеді. Жосыла шабысып, айқыш-ұйқыш жорта бастаған. Абай елеусіз кеп, атын тауып мінді де, жапа-жалғыз, жортып жүріп кетті.

Көз алдында, шын ашық, ынтызар жүздері. Сан кітаптан өзі оқыған, әмір-күдрет, тағдырдан да астам, сыйқырлы қуат отын көреді... Жаңағы асқақ сұлу, сері қыз, сал жігіт жүзінде сәулеленіп тұрған, ынтызар нұрын көреді. Көз жұмулы, көңіл мастай. Абай қай ауылға, қай бетке келе жатқанын аңғармайды. Бір ырғақ тауып, күйге шомып кетеді. Бұның ақылына көнбейтін жас жүректің, соншалық шыншыл, өзімшіл ырғағы келеді. Шыншыл сөз, ақырын күнрөнген әнге, өз-өзінен оралып кетті...

...Ғашықтық тілі тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішін біл,
Сүйісер жастар, қате етпес,
Мейлің ялаң, мейлің құя...

деген, қыңыр туған, бір шумакты қоя алмайды. Өзін-өзі тыя алмай, қайталап үн салып, ұзақ күнге жұрттан аулақ кетіп қалды.

Есқожа ауылының тойы, алғашқы күн той болғанмен, келесі күндер той иесі Есқожаға да, көп көкшеге де, қала берсе, оқшау жатқан Құнанбайға да, сауық емес, сергелден болып тиді.

Әмір келіп, Үмітейдің құшағында, кестелі отауға кіргеннен бастап, той Дутбай мен Үмітей тойы болмай қалды. Асқақ сері, әнші Әмірдің қызығы боп кетті. «Мені өзің ұзат, әнінмен ұзат, қасымда бол деп, оны шақырып алған Үмітей өзі екен» деген сыбыс шықты. Одан бері, салдар келе бергенде Абай құлағы шалған, жұрт аузындағы жорамал, сол сәтте барлық қан жайлауды, жел күңгі өрт жалынындай сумаңдап, аралап еді.

Бұл тойға тек Ырғызбай, Олжай ғана емес, көп ру ел жыйылған-ды. Ел бауырға түсіп, күзекке қонысканда мынау Ойкұдықта: Ырғызбай, Қарабатыр, Әнет отырса, Ералыда: калың Жігітек, Мамай, Бөкенші бар-ды. Тойға олар ғана емес, қонысы жақын болғандықтан Үмітейдің қайыны Көкшеден де, ат қосуға, балуан күрестіруге, көкбар тартысуға, көп ел келген. Ойкұдықтан төбесі көрініп тұрған Шолақтерек, Бозамбай құдығы, Аққұдық — Көкше қоныстары.

Осы елдің барлығы Үмітей мен Әмір сыбысын, көп аузындағы көп күндік жаманатқа айналдырып әкетті. Ырғызбайдан ыза көріп жүрген кей жандар: «Әмірдің ісі арқылы, Ырғызбай Көкшеге айыпты болса екен» деп те бағып жүр.

Үш күн өтті. Күндіз-түн күйеу үйлерінде ән-думан бәсеңсіген жоқ, айықпады. Бұл күндер Үмітей мен Әмір бір сәтке айрылысқан жоқ. Осылардың қасында, талайдан түйіліп қалған әнімен, үш күн, үш түн бойы Әйгерім әндетті. Қапастан кұтылған кұмыр бұлбұлдай сайрады. Қыз күйеуі Дұтбай, Көкшенің намыскер, есті, сөзді жасының бірі еді. Ел ісінде ірілеп келе жатқан жас жігіт мынау күндерде өз басына түскен шарасыздықты ауыр азаптай аңғарды.

Басында, алғаш жорамал жасаған күйеу жолдастарын өзі тоқтатып, тыйып көріп еді. Сүйтіп тұрып, Үмітейге: «салдардан сейіліп, өзіміз болсақ қайтеді!» деген тілегін, салмақты жүзбен айтып көріп еді.

Өзі Үмітейді, ішінен қатты қуанышпен ұнататын. «Тобықты қызының ақ маралын, ең артығын алдым» деп мақтан ететін. Үмітейді кінәлай алмай, кұшғар боп, қатты сүюден өзі де бір сәт қайтып көрген емес-ті.

Бірақ, жаңағы мәслихатын Үмітей қабыл алмады. «Менің ел жұртыммен арыздасып айрылар, соңғы бір хош-хошым ғой. Қыйналсаң да, арызым болсын, осы сәл дәуренді маған қый!» деген. Үмітей айтса, әсіресе осы, лай қыйылып айтса, көндірмей қоймайды.

Дұтбай жас та болса, адам мінезін жете танығыш, көңілі жүйірік жігіт. Және өз бойын ұстап, бір сокқы пәлені қайсарлықпен көтеріп кетер қайраты бар жігіт. Ол осы кездерде Көкшедегі Қаратай бауырынан шыққан жас атқамінердің ең елеулісі боп қалған-ды. Тәкежан, Асылбектер қатарлы, Көкшенің бір қыдыру сөзін осы ұстайтын болған.

Үмітей айтқан соң салдарды Дұтбай сүймесе де, шыдап қалды. Бірақ ол шыдам үш күннен арыға баралмады. Бару мүмкін де емес еді. Көп аузында жүрген жыбыр өсек күйеу жолдастарын түгел дулатып болған-ды. Сол Үмітей мен Әмірдің құпия деген сыры Дұтбайдың өз көзіне де шалынды. Бұл үшінші күннің таң алдында болған сәтсіз, қыйракезік бір шақ еді.

Боз үйлер арасында Үмітейдің қара шапанын бастарына жамылып, Әмір мен Үмітей кұшақтасып тұр екен.

Көздерінен жас төгіп жылап сүйісіп тұрғанда, шапанды өз қолымен екеуінің басынан сыпырып алып, Дүтбай көздеріндегі жасты көрді.

К йеу сол арада барлық жолдастарына әмір етіп, далада өрісте жүрген жылқыдан аттарын тегіс алдырды. Тіпті бас кұда, кәрі кұдағыйға да түгел әмір етті. «Қазір аттан. Қара су ауыз тиместен тегіс аттан!» деген. То-мырылып отырып, қайтпас бұйрық етті.

Күйеулер бар жолдастарымен сол күні, күн шыға Есқожа ауылын тастап атқа қонды. Бұл, ауыл үшін де, ұзатылғалы отырған қыз үшін де, өлім еді. Алғалы отырған қызды күйеу талақ еткендей, тастап кеткен сыяқты.

Есқожа өз ауылындағы бар үлкендермен келіп, кұданың үлкені Жанатайға жабысты: — Пәлені ұлғайтпа! Келін келердің алдында өзіміз бұрын аттандық деп бара көріңдер. Ел болмай кетісеміз бе? Келіндеріңді ел тұра сала отауын жығып, мұндағы ата-енесі боп өзіміз көшіріп жеткіземіз, — деді.

Айтқандай, Көкшелер кетісімен, осы күні сәскеде, стауы жығылып, Үмітей ұзатылды. Қызығымен бақытының туы кұлап, оты сөніп, әлде қайдағы бір зарлы жоқтаумен күңіреніп, Әмір кетті.

Әйгерім ауылға сол жанжал болатын күннен сәл бұрын, кешке жақын қайтқанды. Үш күн бойы, көптен көрмеген сауығына қайтқан, әнін тапқан жас өнерпаз әйел, осы күндерін, талайдан сағынған арманды күндей, рахаттанған екен. Кеш бата, өз үйінің сыртына кеп, пар ат жеккен жеңіл арбадан түскенде, Абай мен Ербол тыста тұр еді.

Әйгерімнің ағы ақ, қызылы қызыл боп, өзгеше кұлпырғандай. Бұрынғы бір Абаймен ыстық шағындағы, сауық-сайран салған, шексіз ән сызылтқан күндеріндей, көрікті екен. Қасындағы Злиханы киім-кешектерімен үйге жіберіп, өзі әдеттегі сыпайы, быязы қозғалысымен Абайлар қасына кеп, ауыл амандығын сұрады. Абай, Әйгерімнің жүзіне таңдана, қызығып қарағандай. Келіншегін оқшау әзілмен қарсы алды:

— Ербол, Әйгерімнің жүзіне қарашы, талайдан сағынған әндерін еркін шырқап, кұлпырып қалған ба, немене?! — деп еді.

Ербол қоса сүйсініп:

— Бәсе, алғашқы ақша қарға аунап жортқан қызыл

түлкідей, жүні күлпырып қапты ғой өзінің! — деп, Әйгерімнің өзін де күлдірді.

— Әнімсен өзі болсын дегендеріңіз ғой. Тастап кетіп, әдейі алдымнан сынайын деп тосып тұр екенсіздер ғой! — деді.

Абай кінәламақшы емес.

— Мін тағайық деп тұрғамыз жоқ, жарықтығым, сүйсіне карап тұрмыз! Ән үшін жаралып ең, біз томағалап, тұғырға қондырып, әнінді тұтқын етіп жүрміз ғой. Ән сілтел, бой көтеріп қайтыпсын. Ажарың көз қуантады. Желді күні, құсқа салған, бабындағы қаршыға аспандап, ұзап ұшып, көк жүзінде ойнақ салып қайтқанда, қандай болушы еді? Көпке шейін шақырғанға келмей, қолға қонбай, жат бауыр тартып қалатын. Аспан азаттығын көп сағынып, сәл уақытқа бір татқанын ұмыта алмай, жалтақ тартушы еді. Әйгерім сол албетті болды ма? Өз жынысын жаңа тауып қайтқандай көрінеді көзіме. Шыны сол емес пе? Өзің айтшы, Әйгерім! — деді.

Үшеуі де, бұл сыяқты ойда жоқтан айтылған оқшау бір тесеуге күлісіп тұрса да, Әйгерім қысылыңқырап қалды. Қызарған жүзінен сыпайы күлкісін тыймай тұрып, Абай сөздеріне наразылықтай, қарсылық айтты.

— Сізден іріккен әнім бар ма еді? Нені аяп ең? Біреуің «түлкі» деп, біреуің «қаршыға» деп әзілден кеттіңіз. Азат құс па? Сынанан шықпаған, міні бітпес, мұиды ма? Кім білсін! — деді де, өмі сұрланып барып, қабағына кейіс алған бойынша, үйіне кетті.

Үмітей ұзатылатын күні Есқожа ауылында болған ұятты уақытқа оңай айықпады.

Үмітей, Көкшелер кетісімен ұзатылып, Ойкұдықтағы ауылдан Көкшеге қарай кеткенде, бұлардан бөлек жаққа, жоқтау әнін күнірентіп кеткен Әмірдің тобы, Үмітей сұлудан күдер үзе алмады. Елдің сөзін елейтін Әмір емес, оның бүгінгі зары, айрылу зары, әсіресе елетер емес. Есқожа ауылынан былай шығып алып, бар салдар піріліп тұрысқанда, ортасында атының жалын кұшып бүгіліп егілген Әмірді көріп, Үмітейді жалғыз жібермеске байлаған.

— Оны Көкшеге құдалық қосса, мені құдай құдіреті қосқан. Жастығым, желігім емес. Тағдырдың өзі жазған жалыным. Үмітейсіз күнім жоқ, тірлігім жоқ. Тартаттың басын Көкшеге қарай! Қуып жет Үмітейдің көшің, — деп, Әмір өзі бар досына бұйрық еткен.

Әмірдің достарының ішінде жас әнші, ақын серінің бірі, қызыл шырайлы, қой көзді сұлу жігіт Мұхамеджан болатын. Сол Мұхамеджан Әмір мен Үмітейдің айрылу зарын өзге жігіттердің бәрінен артық мұң етіп жүреді. Енді Әмір жаңағыдай шұғыл қайратпен өзгерген шақта, ол сүйсініп, күліп, шалқып кетті.

— Уай, ендеше осы сәттің бір әнін былай соқшы, жігіттер! Тыңдашы бермен! — деп, мүлдір үнмен ән шырқап жіберді.

Бұның әніндегі ең әсерлі жаңалық — сөзі еді. Осы арада туған, Әмір атынан айтылған сөз.

Серінің серменуге көңлі оянды,
Ойладым бастайын деп бір соянды.
Кетті ғой сәулем алыс, жолдастарым,
Айдашы қамыс құлақ боз қоянды! —

деген еді.

Бар салдар бастығы Әмір болып, осы өленді айта жөнелді.

Әңшең әппақ ат мінген, қызыл-жасыл киім киген ойнақы топ, бет бұрды. Күншығыс жақта, қарауыта көкшілденіп, ұзақ сар жазықтың шексіз шетін көмкере түсіп жатқан жұмыр жотаға қарай, тартып барады. Үмітей көші жасаулы, сәнді отаудың көші, оншақты түйеге жүк артқан және көп аттылы еркек-әйел қоршаған көш. Сары жазықта асыға шапқан салдар, Шолақтеректі бетке алып бара жатқан қалың шоғырды лезде көрді. Жарыс салып отырып, ат басын ірікпестен кеп, Көкше қонысына тақай бере, көшті қуып жетті.

Үмітей, күйеудің бүлініп аттанып кеткенін білсе де, ығысқан жоқ-ты. Өз ауылында ешкімнен қымсынбастан Әмірмен ұзақ құшақтасып, жылап көрісіп айырылғанмен, әлі де ат үстінде жасын тыймай егіліп келе жатыр еді. Жаны қыймас ынтызары, Әмірі қалған жағына, ұзақ жастан қызарған, нұрлы, мұнды көзін қайта-қайта тастап келе жатқан-ды. Арттарынан шапқандарды үлкендер алыстан аңғара алмады. Есқожа мен Ызғұтты біріне бірі:

— Бұ не қылған шабыс?

— Қайдан шыққан топ?

десті. Үмітей сонда, өзінің сұлу жараған, жібек жалды қара жорға атын бұрып, тұрып қалған. Келе жатқан топ Әмір тобы екенін жүрегі бұлжытпай таныған-ды. Әмір, қара жал, қара құйрық, құрым сары ат мінген. Өзге ақ-

Боз атты тобының алдында — оқ бойы келді. Үмітей қасына жетті де, оны жылап құшақтап, ат үстінде баурына қысып, жасты көзінен кезек сүйіп, еңіреп тұрып алды.

Артқы топ, осылар қасына кеп, орала қоршады. Екі ғашыққа аттылы сәндерімен отау тіккендей болды. Орталарына алып, кең қоршап тұрып қалып, сонада Біржан қалдырған қоштасу, арыздасу әні — «Қозыкөшті» бастады. Қоңырлатып, қосыла айтып, ойда жоқ бір мұңды сән тұрғызды.

Е-е-й! Бозбалай!
Өтті-ау замам-ай
Хош бол аман! —

деп қайырады.

Әмір мен Үмітей онан сайын егіле түсіп, хоштасқандай. Айрылыса алмай, біріне бірі жабыса түсіп, қатты құштақтасады. Осы кезде бұлар қасына, көштен ілгерілеп кеткен Есқожа мен Ызғұтты қатты жортып, екпіндеп келді. Екі жастың сыртқы қоршауы болған, аттылы салдар қатарын кие жарып, ортаға кірді де, екеуі де ақырып жіберді.

— Болды! Жетті! Жеттің түгі жетеріңе!

— Тоқта, тыйыл енді, Әмір! Қайт енді, хоштасып болдың! — десті. Соңғы бұйрықты аса бір ашулы жүзбен Ызғұтты айтты да, қара жорға атты сулығынан алып, жетелеп, тарта берді.

Әмірдің қасынан амалсыз сытыла берген Үмітей:

— Қалма, жаным Әмір! Апарып сал! Өз қолыңнан апарып сал мені, алдымнан тосқан азап отына! Елім-жұртым салған отыма! Жүр түге бәрің де! — деді. Кәзінің жасын тыйып жіберіп, өңі көкшіл тартып, ашулы қайрат жыйып, бар салдарға жағалай қарап, бұйрық тастады.

— Көрермін әуселесін. Көлденендеп көрсін сенің алдыңнан! — деді. Артын ала келе жатқан сары аттың сулығынан өзі жетектеп жіберді. Сол-ақ екен, Әмір тебініп кеп қатарына жетіп, қынай белінен құшақтай қысып, маңдайынан сүйді.

— Айналайын, толған айым! Сен айым батқанша менің демім бітсін. Алдыңда алсын мен бейбақты. Ердім, тартындар! — деді. Есқожа мен Ызғұттының ызғарын, зекулерін елемеді.

Шолақтеректі өрлей, кулдай қонған қалың ауылдар

Алатай, Қаратай ауылдары еді, соған тартты. Үмітейді барлық сәнді сал тобы боп, қоршап, әлем жүзінің ең қадірлі гауһарындай етіп, алып келді. Үлкендер, бас қудалар алдын-ала, бөлек кетті. Салдар Үмітейге ерген қыз-келіншектердің тобын толтырып, қасынан бір елі айрылсақ жоқ.

Алатайдың үлкен үйінің жанына бұрын барып тігілген Үмітейдің сегіз қанат отауына жас келін жетті. Алдынан созылған шымылдық бар. Соның артында келін жаяулап келгенде, қасында Әмір, Байтас, екі жағынан сүйемелеп отырып бірге кеп кірді. Бұрынғы еркін сәндірімен, өз әдеттерінен жанылмай, өзгермей кеп кірді.

Шолақтеректегі ел бұл келіске, сұмдықтай қарады. Осы ауылдардың аталық, елдік абройын таптағандай көрді. Түршігіп қарсы алып еді. Бірақ, сырттағы ел наразылығы Үмітей отауына белгі беріп, босағасынан аттап кіре алмады. Көкшенің қызық күткен қыз-қырқыны, жас-желеңі, ауыл иесі бәйбішелері, Үмітейдің сәукелелі бойына шашуларын шашып, игілік тілекпен қабыл етіп жатты.

Үмітейді елге маскара еткізбей, осылай қып қабыл алғызып отырған Көкшенің үлкендері емес. Ауыл иесі, келін атасы Алатай да емес. Енді кісіге ақыл салмай, өздігімен қатты байлау еткен, шыдап бекінген, қайратты күйеу Дұтбайдың өзі болатын.

Бірақ, дәл осы кештің өзінде Дұтбай қонақтардың күтімін есті қайратты анасына тапсырып, өзі атқа мінген. Сол кеште, Көкшенің қарт қариясы және Дұтбайдың жақын ағасы, Қаратайдікіне келген.

Үйді оңашалап, кәрі ағасын жалғыз алып отырып, Дұтбай Әмірден көрген өз қорлығын түгел айтқан.

— Құнанбайға барып, мынау бар пәле мен дерттің бәрін өз ауызыңмен жеткіз. Тыйғыз мынау бүлігін. Болмаса, ойран болды, талқан боп бүлінді десін, Көкше мен Ырғызбай арасы! — деген-ді.

Қаратай өзі Көкше болғалы өз өмірінде, Тобықтының жуаны Олжайға дәл мына жастай, қарсы қайрат атып, ұмтылып тұрған Көкше жасын көрген жоқ еді. Ақ жүзді, кең маңдай, сарғыш көзді, зор денелі, келбетті жас Дұтбай қазірде Қаратай көзіне, жалынға түсер сұңқардай. Ру, ұран намысы, кәрі атқа мінердің ойын неше саққа жүгіртті. Ол мына жігіттің күйік үстіндегі сабырын көріп, сабыр мен ақылы қосылған қайратты ызасын

көріп, үлкен сүйініш етті. Ішінен: «Ендігі Көкшенің, менен соңғы артына ие болар ұл туса, сен боларсың!» дегендей болды.

Ыза, сұмдық көрген жиреніш Қаратайдың да көрі көңіліне қатты орнаған болатын. Дүтбайды тындап болып, оның жүзіне ажырая қарап, аз ойланып отырды да:

— Әкпел, атымды әкпелгіз! Түр! Қасыма бес кісі ерті Қазір жетем Құнанбайға! — деді.

Осы түнде, ел жатар шақта, Ойқудықтағы Бірғызбайдың көп ауылынан бөлініп кетіп, Қорықта жалғыз ауыл отырған Нұрғаным ауылына Қаратайлар жетті. Қорықтың бұл тұсында, Нұрғаныммен өзі үшін, Құнанбай да қора салғызып жатқан. Көктемде Оспанның су алғызбаған, озбыр сотқарлығын бір көрген Нұрғаным жаз бойы Құнанбайға өтініш еткен. Осы қорықта екеуіне арнап оңаша, оқшау қора салғызып алып, өзге күндестерден және олардың ержеткен, содыр ұлдарынан осылайша аулақта болуды тілек еткен еді.

Құнанбай өзінің көрілік оңашалығында осындай бір орынды өзі де көксейтін. Сонымен, ел бауырға түсерде жиі көшіп, Қорыққа ерте жетіп, көп жігіттің күшімен аз уақыттың ішінде, Нұрғанымға арналған кішілеу жаңа қыстау, қора-жәй салғызып алған-ды. Қазір сол қорасының жанында, жылы орынға ықтай түсіп, көрі қажы, өзінің өлімдей жым-жырт тыныштығында болатын.

Көпшілігі жатып қалған ауылдың иттерін шулатып келген аттылы топты, әлі шамын өшірмей отырған Құнанбай мен Нұрғаным, «шет ел адамы!» екен деп қалды.

Болмаса, бұл өңірдегі ағайын ортасы түн түгіл, күндіз де, Құнанбайдың шымылдық түсіріп, сары аурудай сарылған оқшау мекеніне келмейтұғын. Ол, келген адамды кұста қылардай, іш пыстыратын.

Үйге Қаратай бастаған Көкшелер кіргенде, Құнанбайдың аяқ жағында, шымылдықтан денесінің жарымын сыртқа шығарып отырған Нұрғаным, шымылдық ішіне салмақпен бет бұрды. Құнанбайға ақырын дауыспен: — Келген Қаратай! — деді.

Биік салынған көп жастыққа арқасын сүйеп, басын төмен салып, тәсбих тартып отырған Құнанбай бұрылып қалды. Қасын серпе көтеріп, басын шалқайтып, тік қарап жіберді. Осының алдында, сәт бұрын қалың тәубаға, мұнажатқа кіріп отырған жүзін бір-ақ сілкіп тастағандай.

Қонақтар төрге кеп отырар-отырмаста, күні бойы түсі-рулі тұрған шымылдықты өз қолымен жұлқа серпіп, шалқыйтып ашып жіберді. Сәлем-аманға келген жоқ. Көптен оты өшкен, реңі де өзгеріп, қоңыр сұр тартқан жалғыз көзін, бір шоқ оттай жалт еткізіп, Қаратайдың жүзіне оқтай қадап қалды.

Тұрғыласының жүзіне уайымды, сызды көз тастаған Қаратай, соңғы он жылдар бойында, оның бұндай қатуланғанын білген емес. Ұйқтап жатқан қарт жыртқыштың үстіне Қаратай өзі құлап түсіп, дүр сілкілтіп оятқандай. Көп жылдар ұйқтап қалған ашуын, зәрін өзі тұтатып алғандай сезді.

Төсектен төменірек жерде жанған тас шамның сәулесі, шарасынан шатынап шығып тұрған жалғыз көзге түскенде, қызғылт елес, құбыла жанып тұр. Бұл көзде үрку жоқ. Пәлені білген, алысуды тосқан, қорғануға әзір, түгін сыртына атқан, қайсар ашу тұр.

Құнанбай, бұл мезгілсіз келістің себебін де сезіп, іштей өрекіп отыр. Кеше Есқожаның тойынан қайтқан Айғыз осында келіп, күйеуіне бір шағым арыз айтып кеткен. Есқожа Қарабатыр ішінде Айғызға төркін еді. Үмітей болса, бұған сіңлі есепті. Айғыз сол өз төркінінің тойынан ашуланып аттанды. Кетерінде Есқожаға ызаланып: «салдарды неге тыймадың, жын ойнағын неге жасаттың» деп кінәлаған. Есқожа сонда Құнанбайға Айғыздың айтып баруын сұрап, солар туралы көп қатты сөз айтқан, және Құнанбай баласы болғандықтан, Әмірді өзінің қуа алмай, тыя алмай отырғанын шаққан.

— Әнің мен сәнің құрғыр өңшең. Сал емес, бұл маған келген ажал! — деген. Өмірінде әнге, өлеңге бірде-бір сүйсініп көрмеген бітеу кеуде, надан бай, жастар өнерінің бәрін елге келген пәле деп айтқан.

Айғыз осы сөздерді осы қалпынан бұлжытпай айтып, Құнанбайға өзі де қатты жамандап келген. «Тыйым салатын кісі жоқ деп жүр бұлар. Өзің жоқта да өстіп ауылымызды таптап, төбемізге ойнап болған түге. Жын ойнағына айналды ғой бұл ел, сенің көзің жұмылмай-ақ!» — деп сұрланып отырып, көп кейіс тастап кеткен еді.

Сол Айғыздың сөздерін қажы енді есіне алған. Құнанбайдың жалғыз көзі Қаратайға қадалды. Келер сәтте, аржағындағы Дүтбайдың әкесі Алтайды, одан әрі отырған Көкшенің үлкен байы Бозанбайды жағалап, шо-

лып, барлап өтті. Бұлардан арғы үшеу, мынау үш басты Көкшенің косар жігіттері тәрізді. Оларға көз жіберген жоқ.

Исі Көкше боп Құнанбаймен тілдесуге келген. Түнде-летіп, түс шәй ішіп, кабақ қатып, келген келістері Тобықты ортасына түскен, шектен асқан пәленің жүрісі. Ажал мен қазаның келісі. Өзі серпіп ашқан шымылдық-ты үлкен шеңгелмен уыстай бүріп отырып, Құнанбай Қаратайға алғаш үн қатты.

— Қандай дауыл қуып келді сені? Қай қазаны әкелдің? Айт шапшаң! — деді.

Үлкен ыза бойын буып келген Қаратай, Құнанбайға аса бір салқын зілмен сөйледі. Қыймыл еткен қабақтан жер танысып, жәй ұғысатын екеуі, бұл түнде, мынадай зауал түнде, аясатындай боп кездесіп отырған жоқ. Құнанбай көзі, жаңағыдай от шашып бұған қадалғанда: «Қаратай, аямас бір пәлемен келді» деп ұғынды. «Аяйтын кісі бұйтіп жүрмес болар».

Қажының осы ойын Қаратай да лезде шолған. Бағана ымыртта, өзін ыршытқан әлқаратас салмағын, Құнанбайға да суық ызғармен, бар күшімен тастай салды.

Үмітей, Әмір, Дұтбай үшеуінің арасында жүрген ортақ әлекті Қаратай ірікпей айтып шықты.

— Арада, «салдық» деген «әуейілік, ыбылыс, жын» шықты, — деп айтты. Оны азған заман эзезілдігіндей, сұмдық нышанындай етіп, айрықша бір түйіп өтті. — Бәле осы өңірдегі барлық елге мәлім болып отыр, — деп айтты. — Вадырайып тұрған масқаралық, өз атын ән депті, өнер депті. Вар жасты қызықтырып, еліктіріп барады. Қызыл-жасыл киініпті. Бұлаңдап, үкі тағынып, бұралып ән шырқап, төрімде тайтандап жүр, — дейді. Зәрлі, қысқа хабарымен, дауын аяқтара кеп:

— Өз төбемде ойнақтаса көтерер ем. Әруағымның көрінде, соның төбесіне кеп тайтандап, ойнақ салды. Сені мен менің өлер күнімізде, бетке таңба түсті. Сені аяғанмен, айтпай тына алмадым. Өзгенің кіміне айтушем мұны! Қай итіне шағушем? Құбылған заманның, қай ку шоларын қуат-медеу көрермін! Сал мынау желіккендерге тыйымыңды. Өзіме де, оған да кесігінді өзің айт! — деді.

Сөйлер сөз жоқ. Аздан соң, Құнанбай бұйрығы бойынша, Нұрғаным қонақтарды ұранқайға алып кетті.

Сонда сыйлады. Құнанбай өзі, ауылындағы көп жігіттің ішінен, Нұрғаным бауыры Қенжеқанды шақыртып алып, тығыз бұйрық етті.

— Қос атқа мініп, қазір шапқылап отырып, Шолақтеректе Алатай ауылында жатқан Ызғұттыға бұйрық жеткіз! — деді. — Әмірді алсын да, жетектеп отырып, күн шықпай, алдыма әкеп жеткізсін! Қелмес болса, қол-аяғын байлап тұрып, дүрелеп отырып жеткізсін! — деген.

Бет пішіні Нұрғанымша нұрлы, қызғылт, дөңгелек келген балғын денелі Қенжеқан, әрі балуан, әрі жау түсіргіш ер болатын. Ол Құнанбай ашуын өз ішіне, бар ынта, бейілімен, сіңіріп тұрғандай.

Серпулі шымылдықты алғаш бүрген қалпында уыстап ұстап отырып қалған, Құнанбай, бұл түнді кірпік ілместен, қыбыр етіп қозғалмастан өткізді. Жаны жоқ, тас мүсін тәрізді. Бұл күнде қалың терең көлеңке түскен ажымдары, кәрі зәрді, қайнар ашуды тас қабаққа түйіп апты.

Таң әппақ атқан еді. Күздің күні, ұзақ сұр даламен, құла тартқан, адырлардың үстіне, қып-қызыл шапақ атты. Қанды сәуле шашқандай. Осы шақта, кәрлі шалдың үйіне, Ызғұтты мен Әмір кеп кірді. Жас жігіттің өңі күп-ку боп ағарған, жағы солып, екі ұрты көлеңкеленіп тұр екен.

Құнанбай өз немересін көптен көрген жоқ еді. Үнсіз түйіліп, қос қолын Әмірге қарай созып:

— Алдыма кел! — дегендей, қатты белгі етті.

Әмір үлкен әкесінің алдына тымағы мен қамшысын тастап, жүгіне кеп отыра бергенде, түн бойы шымылдықты бүріп отырған салалы суық, сіңірлі саусақтар жас жігіттің алқымынан, жалаңаш мойнынан, сығымдап қысып алды. Қарт қолы әлі де, кәрі жыртқыш тегеурініндей, күшті екен. Темір кұрсаудай сығымдап апкеп, буындырып, өзіне қарай сілке қысып, қыйнағанда, босатар емес. Аз уақытта, жігіт тынысы бітіп, көгеріп, талықсып кетті. Сонда да кұрсау шеңгел жұмсар емес. Енді буынғаннан үзіліп бара жатқан жігіт, қырылдап барып, талып кетті. Қарт алдына шалқасынан сұлқ жығылды. Құнанбай тізерлеп алып, әлі қылқындырып, енді сәт болса, үнін өшіріп, өлтіріп тындырғандай.

— Не болды? Өз нәсілің еді ғой, ит те болса! — деп, Ызғұтты ұмтылып келіп қалып еді. Құнанбайдың жалғыз

көзін қан жауып алыпты. Отты жиренішпен жалт етіп карағанда, Бізғұтты шошынып барып, кейін шегінді.

Оның жасқанып қалғанын көрген, және Әмірдің қарт шеңгелінде енді бір сәт болса өлетінін аңғарған Нұрғаным, жан ұшырып кеп, Әмірдің қасына құлап, Құнанбайдың екі қолынан шап етіп ұстай алды.

— Қажы, жарықтық, сізге не болды? Кеш, кешші айналайын жарықтығым! — деп, өзінің қайратты жотасымен, Құнанбайдың қос қолын Әмірдің тамағынан қатты итеріп, үзіп айырып жіберіп еді.

Құнанбай жүгініп отырған сол аяғын жаза беріп, Нұрғанымды кеудеге теуіп жіберді. Жүректен тиген қатты тепкіден Нұрғаным талықсып барып, сылқ құлап түсті.

Дәл осы кезде, киіз есікті жұлқып ашып, Абай кіріп келген еді. Нұрғанымның Әмірге болысып жаза шеккенін көрді. Құнанбай жас жігітті шеңгелінен босатпаған күйде, тағы қатты буындыра жөнеліп еді. Абай есіктен төрге қарай бір-ақ аттап ырғып түсе бере:

— Тоқтат!.. — деп, саңқ етті.

Әкесінің қан басқан көзі бұған жалт бұрылғанша, қатты серпінмен, Құнанбай қолын қағып жіберіп, Әмірді өлім шеңгелінен бір-ақ жұлып, сүйреп алды

— Арам! — деп, Құнанбай ақырды.

— Өлтіртпеймін! — деп, Абай да қарсы, қатты ақырып жіберді.

Енді екі долы көздер бір-біріне тіп-тік қадалыпты. Жұлқысардай қарасып қапты. Абай көзі тайған да, жібіген де жоқ. Әкеге түк кешірім, кішілік жоқ. Жиренішті ызасын оқтай қып, суық атып тұр. Қанжар сермегендей сөз қатты. Айғайлап, шапшаң сөйлеп, суырыла жөнелді.

— Аузыңда алла, шеңгелінде қан! Тағы қан!.. Бұларды шарифат та қосады. Бір кезек, сол шарифат жолы деп, бір нахақ қан төгіп ең..

Бұл кезде, Абайдың он үш жасында, жүрегіне оқ боп тиген Қодар өлімі, қазір ғана болған әке қылмысындай, көз алдына сап етіп кеп еді.

— Енді шарифатқа қарсы, тағы да өлім жұмсадың ба? Үнсіз, сопысып жатқаның, құлшылық емес, сұмдық үшін, осындай сұмдық жыртқыштық үшінбеді? — деп,

қайнап тұр. Бір жағынан жазаны тоқтатам десе, тағы бірден өкім, қатал өкім айтып тұр.

Құнанбайға жаңа ғана тіл бітті.

— Шық! Жоғал көзімнен, азғын!..

— Шықпаймын!

— Аздырарсын, сен бе! Аздырарсын! Сеней, бәрі сеней!..

— Болсын солай! Меней! Неге өлмейсің тыншыңмен, сен! Заман сенікі емес, менікі!.. Нең бар?

— Ә-ә, солай дедің бе... Жеттің бе соған?! — деп Құнанбай Әмір мен Абай екеуіне қатар, бір ғана шұғыл, қатал кек ойлады. Ойлады да, Абаймен ұрысты сәтте тыйып, сол ниетіне тез ауды.

Талып жатқан күйінен есін жаңа жыйып, екі көзін алартып, ашып, атасына жаңа қараған Әмірге, Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр. Намаздағыдай мінажат қыймылын, суық тілек қыймылын жасады. Әмір мен Абайға қатар созды. Бұл — теріс батаның қарғыс батаның белгісі. Нұрғаным мен Ызғұтты екеуі, екі жақтан ұлардай шулады.

— Я, құдай, қабыл етпе!

— Жаратқан, елең алма! Не сұмдық! Қарғыс айтқалы жатыр ғой, өз балаларына! — десіп, үркіп үн салды. Бірақ Құнанбай енді оларды перуәйіне де ілген жоқ. Жүгініп алып, көлденең жатқан немересінің кеудесінің үстіне теріс батаның алақанын жайып тұр. Абайға да қатал қолдарын жиі нұсқайды.

— Қызарып атқан таңда, мынау зауал таңда... Айттым аталық қарғысымды. Меней туған арам қан, бәдбәхит нәсілдерім мынау екеуі. Жаратқан ием, я кәрім алла, менің қолымнан өлтіртпедің. Бендең болған бар тілегім, ақ тілегім со болсын. Ал мынау екеуін! Жібер өзіңнің ақ бұйрықты ажалынды. Қысқарт, кес мына қос зұлымның тірлігін! Уын-зәрін өзгеге жәймай тұрғанда, жой көздерін жоғалғырлардың! — деп, қолының сыртымен теріс батасын етіп салды. Есін енді жыйған немересі мен Абайға: — Шық! Жоғал, жойыл көзімнен! Урпағым екенің шын болса, құрбан еттім екеуінді. Садаға еттім сені екі шіріген жұмыртқаны, бар да өл! Тез өл! Жөнел! — деді.

Абай мыз бақпай, әкеге жирене қарап тұр еді.

— Мейлің! — деп, бір-ақ кесті.

Құнанбай, қарғысын айтты да, шымылдықты сілке түсіріп, бүк түсіп, баурына жастықты басты. Енді жыбырлай күбірлеп, тәсбихіне тәубесіне ауысып кетті.

Әмір, жатқан қалпынан енді бас көтеріп, тымағын, қамшысын қолына ұстап, жүгініп алды. Аз отырып, қыбырсыз тұрған шымылдыққа:

— Көпсінгенің тірлік болса, өзі берген құдай өзі алар. Бұйырар өліміңе бұйырдың ғой, бірақ өкінбеймін. Отқа өртенсем де өкінбеймін! — деді.

Абай бұны сүйеп тұрғызды да, ертіп алып кетті.

Көкшеден Әмірді Ызғұтты алып жөнелгенде, Байтас Абайға кісі шаптырған. Ол Әмірдің жолдасы Мырзағұл еді. Сол Абайды таң ата үркітіп оятқан. Әке қаталдығын білетін Абай, ауылда ат жоқ болған соң, Мырзағұлдың атын міне сала, жалғыз шауып отырып, жеткені жаңағы еді.

Боқрау өтіп, күзектегі ел күземін де алып болды. Қыстауға қайта көшетін күндер жақын. Бірақ күз суық болмай, күзек оты әлі де мол болғандықтан, жұрт іркіліп отыр. Ойқұдықта, Абай ауылының айналасына жиі қонысқан ауылдар бұл қоныстың әншейіндегі кнздей қалың бетегесін, жасыл шалғынын, сар жұрт қылған. Бірақ ауыл маңы бар өлкеде тегіс тақырланса да, айналасындағы кең жәйіліс оты, өріс оты тозған жоқ. Қоңыр күзде малдың тойыны күннен күнге асқындап барады.

Шаруа мұңын ойлаған ауылдар сол күйге сүйсіне түседі. Күздің жауыны мен қара суық желмен мазасы кеткеніне қарамай, шыдасып отырған.

Көп ауылдың күзгі әдеті бойынша, Абай ауылы да жаз тігетін үйлерін жығып, жыйып қойып, оның орнына қоңырқай, кішілеу үйлер тіккен. Әйгерім отауы да қазір басқаша.

Кішілеу, шағын үйдің ішіне айнала текемет, тұскиіз, түкті кілем ұсталған. Биік төсек орнына, қалың салынған көрпесі, күз төсегі, жастық, бөстегі көп жер төсек орнаған. Абай мен Әйгерім отырған төсек алды, қалың жүнді арқар терісімен жабылған. Тәрде отырған қонақ болса, олардың астына, ұзын қара сеңсеңнен мол етіп құрап тіккен, кең бөстек жайылған. Шағын үйдің ортасын қазан-ошақ алғандықтан, бұл күнде Абай кітабын дөңгелек үстел үстіне салып оқымайды. Көбінше жер

төсек үстіне үйіле жыйылған көрпе, жастыққа арқасын сүйеп, қолға ұстап отырып оқыйды.

Алдағы қысқа арнап тіккен, мол саптамасы бар. Үстіне бешпет, шалбар, сыртынан ұнамды күрең шұғамен тыстатып, жеңіл, жылы кең күпі киген. Қасында төменірек отырған Әйгерім де пұшпақ ішікті бешпетше қып, жұқа, жеңіл етіп тіккізіп апты. Омырау етегіне, жағалай жаңа кұндыз ұстатқан. Екі өңірдегі ілгек, түймелеріне үлкен қызыл асыл тас орнатқан. Қазақ зергері әдейілеп соққан, бұрама күміс түймелер. Әйгерім көбінше кесте тігеді. Төрде, Ербол мен Баймағамбет, күзгі ақ қымызды асықпай, ұзақ ішіп отырып, тоғызқұмалақ ойнайды.

Әйгерім асқызып отырған, жаңада сойылған семіз құлынның еті пісіп қалып еді. Қол жуып, асқа отыруларын Әйгерім өтінгенде, Абай таңертеңнен бас алмай, бір қыбыр етпей, үздіксіз оқып отырған кітабын жауып, шетке қойды. Қазан түсіргенде, шалқып, бықсып қалған оттың, ащы көк түтіні көзді жеп, қолқаны атып беймазалық етіп еді. Абай: «түңлікті ашса» деп, шаңраққа қарады. Еңкейте ашқан тесіктен, күздің үнсіз, ұсақ жауыны, жиі бүркіп тұр екен. Абай тыжырынып қабақ шытты да:

— Пай-пай! Түңлік ашайын десең жауын. Ашпайын десең түтін, беймаза күннің бірі екен-ау тағы! — деді.

Үй іші ас ішуге бейімдеп иіріліп отырыса бергенде, осы үйдің сыртына дүбірлетіп кеп тоқтаған аттылар, байқалды.

Келген екі кісі екен. Үстері жауыннан су болып, үйге кірісті. Шәке мен мерген Бәшей боп шықты. Шәкенің Абайға келген бөгде жұмысы бар сыяқты. Ағасымен бірге ас ішіп болған соң, Шәке Абай айналасында отырған дос жарандарынан өзінің сөзін іріккен жоқ. Қабағы жүдеулеу, жабырқау жүзбен Абайға қарап:

— Абай аға! Мен сізбен ақылдаса кеп отырмын! — деп, өзінің айта келген әңгімесін бастады. — Сөзім Әмірдің жәйы. Тірі аруақтай көз алдымызда қабағы түсіп, өзінен-өзі өшіп бара жатқандай еді. Білмеймін, қыястық қарсылығы ма? Жоқ бой жасап жүргені ме, кім білсін! Мынау күздің осындай жауынды, дауылды аласапранында, бұрынғы мінезіне қайтадан тағы басқалы отыр. Түнеугі салдарының бәрін кешеден бері отауына түгел

шақырып алып, әлем-жәлемдерін тағы да киініп, тағынып алып, және бір қыр бастап отыр! — деп, бір тоқтады.

Абай мен Әйгерімдер Әмірге лағнат айтқан адамдар сыяқты емес, қайта күйін ұғып, қамын ойлағандай.

— Өзінің дені сау ма? — деп, Әйгерім сұрады. — Қайран шырақ-ай! Әлдекімдей елден қуылғандай болдың-ау! — деді.

Абай Шәкеден:

— Қам-қайғы ойлаған кісідей ме! Көңілі қалай? — деп сұрады.

Шәке екі ойлы жауап берді.

— Іші қандай екенін білдірмейді. Қыңқ еткен ауруы да бар сыяқты емес. Үнемі үндемейді, өзімен өзі. Домбырасы мен оңаша мұндас боп апты. Отауының сыртында тұрып, бір күн тындап ем, осы күнде, дәл осы өңірде теңі жоқ, деулескөр домбырашы боп кетіпті. Сырты сау, бірақ іші алай-түлей ме деймін. Содан болу керек, күсталанған кісідей, сарғайып, жүдеп барады. Әлде осыдан ба, серпілгісі келе ме! Сырласып жатқан ауыл, ағайын жоқ, ешкімге жөнін айтпай, жаңағыдай салдарын жыйып алып отыр. Бүгін таңертең естісем: «Көкшеге аттанамыз» деп айтады дейді. Онысы енді, көрінеу ел жұртпен ұстасып, жауығу тәрізді. Өзгені қойғанда, кеше анадай өз қарғысымен байлап берген қажы не дейді?! Намыс, кекпен уланып алған Көкше қайтеді? Қазасына барама деп отырмын. Осыған қайтып тоқтау саласыз, не ақыл айтасыз? — деді.

Абай үндемей, көп ойлады. Шәкенің көзіне қарап отырып, Әмір туралы ол әкелген жанашыр уайымының бәрін де өз жүрегіне түгел аударып алғандай. Ербол мен Шәкені ойда жоқ байлаумен таң қылды.

— Әкесі қарғысынан қайтпайды. Бірақ қазаға қыатын қыршын жас Әмірмеді?! Ортасы өзге, заманы басқа болса Әмір әлде, сол қарғап отырған бабаның бар нәсілінен, бәрімізден сонағұрлым өнері асқан, ғазиз адамның бірі болармеді. Қайғысына қамығамын. Бір балаға, бір қаскөй тілек те, көр аузынан айтылған тілек те жетерлік жаза ғой. Өзі білсін, алдынан шықпа, Шәке. Барама десе, Көкшесіне де барсын. Күнрене жүріп, көңлі оянар. Бұл күнде көзіне қамшы тигендей, бір орында шырқ айналып қалды ғой. Тым құрса, «аттысы атты,

жаяуы жаяудай жабылып қуалады» демесін! — деді. Осы сөз байлау болды.

Ербол мен Шәке оңай ұғынды. Тек Әйгерім ғана Абайды құптамады.

— Осындайда бауырға тартпаған, панасына алмаған бауырлықтың тәтті тілі көңілге қанша медеу? — деп, жүзін есікке қарай бұрды. Абай үндеген жоқ.

Семейден қайтқаннан бері Абай бұрынғы Әйгерімнен адасып қалғандай болатын. Ол осы күнде оқта-текте, осындай бір кездерде, Абайға айтқан бірер ауыз қысқақыяс сөзімен көпті білдіретін. Бұрын қалтқысыз сүйіскен шақта, Абайдың сөзінен сөзі, ойынан ойы, демінен демі үзіліп, айрылмаушы еді. Ендігі Әйгерім, Абай жәйін, жарым лепестен білуден жаңылып, танып кеткен. Мынау сөзі де — іштегі жатырқаудың, салқындықтың ызғары.

Абай, Әмір үшін қапалы еді. Әйгерім үй ішіндегі тірлігінде тығырыққа қамады. Бақыт, шаттық үйіне, мұң кірді. Күншуақты ырайыс, ыстық мекеніне, кәдімгі көпшіліктің ерлі-байлы тірлігі кірді. Кейісі, кәрбені көп, кі-нәсі мен міні көп өмірдің күңгірт жүзді күзі кірді.

Бәрінің себебі Салтанат. Жазықсыз Салтанат. Оның ойының жазықсыздығымен, Абай басының кінәсіздығын, Әйгерім ескермеді. Қайта ойланып, бір сәт болса да ұғынайын демеді. Әйгерімнің бұны, Әмір жөнінде орынсыз қиналағанын дауласпай тыңдады. Бірақ өзінің сол Әмір үшін ең алғашқы рет, әкесі Құнанбаймен жағадан алып жулқысардай алысқанын еске алды. Одан алған қатты қарғысты да ойлай отырып, өз-өзіне ащы бір мысқылмен күлгендей болды. Бір жақтан әке дұспан — бұның қазасын тілеп, қарғыс айтты. Екінші жақтан жалғыз, жарқын — «сүйікті жақын жан» деген Әйгерім мынау. Ол да көңілін Абайдан жат етті. Неліктен жат етті? Абай істеген қылмыстан ба, кешірмес күней-сұмдық қыянаттан ба? Дос жүректен Абай азғандықтан ба? Әйгерімді Салтанатқа айырбастағандықтан ба? Жоқ, олай емес — бұның бәрі де жоқ еді. Әйгерім ойлағандай емес еді.

Салтанат басын, жас хасиетін ойлағанда, Абай оны ерекше бір тамашалап, алғыспен еске алудан тыйыла алмайтыны рас. Сол кездегі өзін ойласа, Салтанат тазалығына сай, бой тежеп, өзін жақсы ұстағанына хайран да қалады. Бірақ, сонымен қатар, өзін өзі күдіктенбей құп-

таған мақтаныш сезеді. Салтанаттай жан бұның өмірінде сондайлық боп тағы кездесе, Абай өзін, және де сондай ұстармын, ұстауды серт етермін деп нықтай түседі. Өзінің осы жөндегі мінезін қызығып, сүйсініп, құптайды. Себебі, Абай ұғымынша — бұнысы оның жаңа сыпаты. Қазақ жастарында, бұл жүрген қауымда кездеспейтін жаңа мінез, жаңа тәрбие айғағы. Абайдың кітап жүзінен алған білім нәрі. Адамгершілікті, адалдық хасиетті бұған жақсы иландырып, көңіліне терең тамырлы дән етіп еккен орыс кітабының тәрбиесі. Абай, жалғыздық сезсе де, бір жағынан зор шүкірлік етеді. «Білім ғана өсірмей, тағлым, тәрбие алып та келеді екемін-ау! Салтанатпен арамызда, қазақ жігіті иланбайтын мінез табуым, сол тәрбиеменнен екен-ау!» деп ойлады.

Осыны Әйгерім де түсінбеді. Ол, жігіт пен қыз арасында, кіршіксіз адамгершілік достығы болуы мүмкін екенін ойламады. Ойлауға санасы жетпеді-ау. Бұл, сөзбен иландыратын, сездіретін жәй емес. Іштей тәрбие, білімді тәрбие өссе ғана, адам өз басымен жетерлік, шешерлік жәй, Әйгерім ол тәрбиеде Абайдан өзге, оқшау, жырақ тұр. Сол санасы жетсе, ұғысар ек, бірақ бұл күнде бұның жүрек сезімі ауыр тұтқында тұр. Абай, оның дертін жазар ем таппай қойды. Талай рет Салтанат жайындағы сөзге, Әйгерімді ойландырып көрмек болып еді. Бірақ, оның бар сөзден тыйылып, қабағы ызаменен түйіліп, тартынып қалатынын көреді. Екеуі әзірше, өткелсіз екі жағада. Екі алуан адамның алыс қалпында қалысып жүр. Қазір дәл мына шақта, Абай осы күйді ерекше терең сезінді. Өзін-өзі құлазыған жалғыздық ішінде көріп, тағы да ауыр күрсініп алды.

Әйгерім, өзінің жаңағы сөзі Абайға ауыр тигенін анық аңғарып, бұрыла қарап еді. Абайдың жүзіне: «ренжітіп алдым ба?» дегендей қарады. Абай бұның көзіне үлкен уайыммен қадала қарап отырып, айтар сөзін Ерболға арнады.

— Ербол-ай! Дүние қапа боп кетті ғой. Ақыл тапшы, қайда жоғалсақ екен? Құла түзге кетсек те, бір жаққа маңып, сілкініп қайтайықшы! — деді.

Осыдан соң, Ербол ғана емес, Шәкені де, Баймағамбет пен Бәшейді де мәслихатына алып отырып, бір байлау жасасты.

Шәке енді бір азда Шыңғыс сыртындағы, елсіз, есіз

боп қалған жайлауға бүркіт алып, мерген ертіп, аң са парына шықпақшы екен. Бұл өңірдің аңшылары, күздің осы шағында, сондай аңшылық жолына, «салбурынға» аттанушы еді.

Бұрын ондай аңшылыққа арнап шықпайтын болса да, Абай быйыл осы отырған дос-жарандарын ертіп, сол салбурынға шығатын болды.

Осыдан жыйырма күн өткен шамада, Абайлар салбурында, аң соңында болатын. Қазір аңшылардың үш қосы, елсіз сыртта. Есіз үлкен тау — Бақанас тауларында. Соның Қырғыз Шаты деген тоғайлы, өзен сулы, үлкен жақпар қыя тасты, бір терең сайына қатар тігілген. Қырғыз Шатының дәл осы тұсын — «Кіші әулие» дейді. Олай дейтін себебі — осы жартасты биіктің төбесіне жақындаған иық тұсында, тау ішіне тереңдеп кіретін, үлкен үңгір, қара қуыс бар. Шыңғыс тауында осындай үңгір екеу. Біреуі бұл арадан күндік жерде, Тасболат деген елдің қыстайтын мекеніндегі үлкен үңгір. Оны кейде «Әулие тас», кейде «Қоңыр әулие» дейді.

Мынау Қырғыз Шатындағы үңгір кішілеу болғандықтан «Кіші әулие» деп атанатын. Қостар, сол Кіші әулиенің дәл етегінде. Алдын өзен мен қалың қайың, мойыл, терек өскен сайға беріпті. Арты, биік жартастың тамағының асты. Соған кіре қоныпты. Бұл күнде сыртта бір неше рет қар жауған, түн асса сонар болады. Әлі қалындап қар түскен жоқ, бірақ келте сонар боп таңға жақын жауатын, не жұқалаң қырбақ қар, не қылау, күн сайын болады.

Аңшылар он күннен бері бүркітпен, тазымен көп түлкі алды. Бәшейдей, Шәкедей мергендер, сыйрақты шитілерімен арқар атып, қос-қостың ішін аң терісіне, арқар етіне толтырып тастаған.

Аңшылардың бұл күндегі тұрмысы, сол аң аулау ыңғайына қарай бейімделген. Булар ымырт жабыла ерте жатып, таң қылаңдай бере, ерте тұрып, өзгеше ынталы қарекет соңында. Шыйрақ, сергек тіршілік кешеді.

Қазір міні, таң жаңа ғана қылаңдап атқан еді. Қос, ыстық істейтін қамына енді ғана кірісер шақ болған. Әлі аттар да әкелінбепті. Киізі қосқабаттап жабылған кендеу, жылы қоста Абай қатты ұйқыда жатыр еді. Қатарында жатқан Ербол оны иығынан қозғап, түрттіп

оятты. Абай селт етіп, басын жастықтан көтере беріп, жалт қарады. Ербол:

— Абай, мына қызықты қара! Бұл не ғылғалы тұр? Аңғардың ба? — деп, иегімен қостың ортасына қарай нұсқады. Абай енді бұрылып, солай қараса, мерген Бәшей аласа қостың азғантай ашылған түндігінен мылтығының үшін аспанға беттетіп, бірдеңені көздеп тұр.

Қос ішінен аң атқан мергендікті әлі бұл аңшылар көрген де, естіген де жоқ еді.

— О не?

— Не көрдің? — десіп, екеуі де бастарын жастықтан жұлып-жұлып алысты.

Сол кезде, Бәшейдің ұзын қара шитісі күрс етіп, қос ішіне бір будак көк түгін таратты. Бәшей, мылтығының түтіні айықпастан:

— Кұлады! «Тақыр қолтықтан!» — дей сала, тысқа қарай атқый берді.

Абай мен Ербол Бәшейді етегінен тартып қалып:

— Уа жөніңді айтшы, кімді аттың?

— Нені құлаттың? — десіп, тұра берісті. Бәшей бұлардың барын енді ғана аңғарып, тағы да ұмтыла беріп:

— Арқар! Үйдей құлжа... құлап келеді, жүгіріндер тысқа! — деді де, өзі төрден есікке дейін бір-ақ қарғып, лып етіп шығып кетті. Осы кезде жаңа оянып тысқа енді шығып, от жаққалы жүрген Баймағамбет, бақыршы Масақбай, тыста даурыға қоя берісті.

— Кім атты?

— Мылтық қайдан атылды ойбай-ау!

— Домалап, үстімізге келеді. Қостың үстіне құлар ма екен? — деп, қатты әбігерленіп, тарпылдап жүгірісіп жүр. Дәл осы кезде ауыр салмақты бір нәрсе қостың іргесіне, сырт жағынан кеп былқ етіп, дүбірлей құлады. Өлусірей тыныс алып, пысылдап жан таласқан, аң белгісі білінді. Ербол мен Абай кең етіктерін аяқтарына сұға-сұға салып, бастарына күпі тондарын көтеріп, жамыла бере, тысқа атқып шығысқан еді. Бәшей арқарды бауыздап жатыр.

— Өгіздей Құлжа! Аурудан сау ма өзі?

— Қайдан қаңғып келді бұл? Іздесең таппайтын, қу мүйіз, сақа құлжа, қайдан ғана кеп, Бәшейді іздеп тапты? — десіп, тысқа шыққандар, сақ арқардың бұлайша кеп қаза тапқанын әлі де түсіне алмай, аң-таң болысып жүр. Абай үндемей, арқарды айнала қарап шығып:

— Бұны не қара басып жүр? Соқырдан саума өзі? Әлде можа боп, алжыған арқар ма? — деп еді.

Атқан аңын бауыздап алып, енді мүйізіне, дене тұлғасына көреген көзімен бір шолып қарап өткен Бәшей, Абайдың жаңағы сөзіне кекесінмен күліп қойды. Ол өз өнеріне аса сенімді. Және мысқылшыл қалпында, кімді болса да аямай, іле беретін.

— Соқыр болса, Ербол екеуің атсын деп, күндіз келер еді. Жаясының майы тап бір елі шықпаса, мұрнымды кесіп берейін. Сондай арқар алжыймекен? Одан да, Бәшейдің қанды ауызы, жатса да, тұрса да бір арқар болғанын қыймағаннан айтып тұрмын десеңші! — деді. Жұрттың, бұл арқар турасындағы: «ауру ма, алжыған ба?» деген күдігінің бәрін жойды. Және күле түскен мысқылының ішінде, мақтанып та қойды.

Үш қостың бар адамы, бүгін мынау арқардың өзі келіп өлгенін соншалық жақсы ырым көрісті.

— Бүгін қанжыға майланайын деп тұр екен!

— Үйіріңмен үш тоғыз!

— Атты тез әкеліп, шәй-пәйді шапшаң камдам жіберіндер. Атқа тез қонайық! — деп, бұл үш қостың ең үлкен бүркітші, саятшысы — Тұрғанбай, асығыс бұйрық айтты.

Бүркітін сылап, санын ұстап, бабын болжап отырған Шәке де: «енді кұстар өнерін көреміз, ат камдандар» деп, асықтырып еді. Абай мен Ербол аңшы саналса да, дәл шын аңшылардай шыйрақ шапшаң емес. Жүрдек-сергек аңшыларға қарсылық айтпай, көбінше бағынып жүрсе де, әрқашан атқа кешендеп мінетін осы екеуі болатын.

Олар, ақтармалап, сойылып қалған арқардың қасынан ұзай алмай тұр. Біріне бірі, еріншектеу жәйларын ұғысып, қарасады. Ербол Тұрғанбайға арқарды нұсқап:

— Тықақтамай тұра тұршы! Мынаның жас қуырдағын жеп аттанайық, тым кұрса! — деп еді.

Аңшылықтың өзінше мінез машығы бар. Ағалық, үлкендік, басшылық бұнда бүркіт ұстаған, кұс бабын билеген кісиде. Тұрғанбай сол реттен бұл қостардың анық өміршісі боп алған. Өзі аң үстінде ызақор, ашуланғыш та. Ерболдың жаңағы керенау бейқамдығын қатты ұнатпады. Ол Ербол мен Абай екеуіне тұтас қарап:

— Малтығып бір болмайсындар! Анда жүрсіндер ме? Әлде сыбаға әкелген қыдырма қатындарға еріп жүрсіндер ме? Екеуінді көтеріп атқа мінгізу, күнде көтерем-

ді тұрғызғандай. Қуырдақты қуыра берсін. Мынау елең-аланда Әулиені қағып, Шаттың жақын қорым тастарын бір орап қайтамыз. Мін аттарыңа! — деді. Өзі ерттеліп қалған атына қарай, бүркітін алып, сырт айналды.

Аңшылар «Әулиенің» басына шыққанда, қыстың күні ақ қарлы, қалың қатпар жоталарда қызыл иектеп, сәуле шашты. Жаңа ғана, алыстағы Сыбан қонысы — Ақ Иректің белінен, жартылай, шығып келеді екен. Әулиенің бір биігінде Тұрғанбай томаға тартты. Ар жағындағы бір жотаға барып, Шәке томаға тартты. Үшінші жотада томаға тартқан, Абайдың Айғыздан туған інісі, осы сапардағы аңшы жолдасы — Ысмағұл болатын. Абай мен Ербол әдетте қағушы қасында емес, Тұрғанбай маңында жүреді. Бұлардың қағушысы, ат үстінде ұршықша иіріліп, қаңбақ ойнайтын, жылпос, пысық Баймағамбет. Тұрғанбайдың қолындағы бүркіт бар аңшының аса бір ыстық көретін қапысыз қыраны — Тулақтың Қарашолағы атанады.

Бұл кұсты осы өткен жазда Абай, Сыбандағы Тулақ деген бүркітшіден, оншақты қара беріп, сатып алған.

Олай алуының себебі, бір есептен, ерегістен туған. Келер қыста кұс салам деп Абай Тобықты ішінен, қыран бүркіт кімде барын сұрастырғанда, осы Тұрғанбай: бүркіттің жақсысы Қарашегір деп еді. Соны сұрап алуды Абайдан қатты өтінген. Қарашегір Бөжөйдің баласы Жабайдың кұсы болатын. Абай сұратқанда, Жабай сол кұсын бермеді. Содан соң Шәке мен Тұрғанбай: «осы өңірдегі бар кұстың төресі — Түкі Сыбан ішіндегі Тулақтың Қарашолағы. Енді ерегіскен соң қыздың кұнын берсе де соны алғызу керек» деген. Қарашолақтың, жазды күні түлегін өзі басқарып, күз бойы өз ауылында ұстап, қайырып, өз қолынан армансыз, қапысыз баптадым деген Тұрғанбай болатын.

Қарашолақ, атағына сай қайрат етіп келеді. Аңшылар кезетін жердің бір шеті Ақшатау, аралығы Қырғыз Шаты, Жәнібек, Тезектің Қарашоқысы, Қазбала. Екінші шеті Байқошқар болады. Осы өңірдің бәрін, өткен он күн ішінде қар қалыңдамай тұрып, көлденең жортып, бұл аңшылар талай кезіп, сүзіп шыққан.

Сол күндер ішінде Қарашолақтың бір өзі алған түлкі саны жыйырмадан асты. Күні кұр емес, кей күндер екі-ші де алып жібереді. Екі рет үш түлкіні, бірі артынан бі-

рін, бұлк еткізбей, алыстыруға келтірмей, бір күнде жаныштағаны да болды.

Қазірде томағасы тартыла сала, қызыл көзін қағушының алдына шаншылта қадап отырған Қарашолақ, бір сәтте, Тұрғанбайдың қолынан лып етіп, ытқып кетті. Аңшы ішгенені көріп, аңғарған жоқ еді. Күс ытқый бере, ойда жүрген Баймағамбеттің, «кеу!» деп қалған айғайы естілді. Түлкі көргендегі мерзімді белгісі сол болатын. Аң жақыннан қашқан тәрізді. Үш аңшының көзі Қарашолақтың қазіргі ұшуында.

Тұрғанбай әр күні Қарашолақтың бабын, ең алғаш ұшып аспанға шыққандағы қанат қағысынан көз айырмай тұрып, тамыршыдай бағатын. Сонда кейде, қанат күйрек шапшаң лыпып, сілкіне бір ұшатыны болады, жұлқынып сермегендей. Бұндайда Тұрғанбай қуғылып, мырс беріп күле түседі. Осындай шақта айтатын бір ғана сөзін қайталайды.

— Жанбауыр бүгін зар күйінде! — деп қана қояды. Сондай ұшуын көрсе, көңілі көнши береді. Құстың түлкіні алып, бұл барғанша жұмарлап, өлтіріп қоятынына, мейлінше сенеді. Бүркіттен босаған қолымен қоншындағы ұзын сары шақшасын алып, насыбайын танауына шекіп атады. Өзінше ыңырсып, жалғыз бір өлеңін айтып, ақырын қыялап, құсына қарай сабырлы салмақпен тарта береді. Қарашолақты ол Жанбауыр Шөгелдің тұқымы деп, әлде қашан осы ойына бекінгенді. Өзгелер — қыранды Тулақтың Қарашолағы десе, бұл — Жанбауыр дейді, өзі сүйген жалғыз әнін ыңырсып айтқанда:

Жанбауырдан жан кетпес,
Тебіңіден тер кетпес,
Қанжығадан қан кетпес,
Жанбауырым жанаса,
Тірліктен түлкі дәмептес...

дейтұғын.

Дәл бүгінгі мынау сәскеде сол Жанбауыр — Қарашолақ, күндегідей емес, бәскіл ұшқан сыяқты. Тұрғанбай дағдылы, сүйсіну сөзін айта алмады. Насыбайын да ұмытты. Тебініп, құстың алдына қарай желе шоккрақтап, жөнеле бере:

— Е мынаған не болды? — деді. Лекітіп, асыға бере, Әулие тастың тегіс жотасын өтіп келіп, тік жартасқа тіреліп, ат үстінен ұмтыла үңіліп, үзенгіге аяғының үшін тіреп, қадалып тұрып қалды.

Ысылған, қырқылжың, бапшыл аңшы, ұшуы жақпаған Қарашолақтың «енді түлкіге түсуі қалай болар екен» деп, бағып тұр екен. Сол кезде бұның қасынан Абай мен Ербол, сабырсыз қызумен, тасырлата шапқылап өтті. Бүркіттің түлкі алғанын күнде көріп жүрсө де, екеуінде қызу қуаныш, дегбірсіз асығыстық, бірдебір кемімейтін. Тастақ бетте аттары тайғанап, бірі артынан бірі сүріне жығылып жатса да, ол екеуі, бүркіт құдйып кеткен шатқа қарай, жұмарлана жылжып, атматтарымен сырғанап тайғанап кетіп барады.

Бірақ, олар тәжірибесіз олақтықпен, теріс шауыпты. Тұрғанбай екеуіне айғайлап, қатты ызаланды:

— Тоқта былай, қос тырку! Апырай, қырсығын қарашы мына екеуінің!? Өңшең есалаң! — деп, зығыры қайнап, бақырып тұр.

Абайлар Қарашолаққа, шынында, залал келтірді. Бұлар алдынан бармаса, түлкі, таудың жазаң жерінен шығатындай боп, өрлеп бара жатыр еді. Алдынан мыналар тасырлатып шапқанда, жалт беріп, Абай мен Тұрғанбайдың аралығындағы қыя жартасқа салды. Бүркіт Абайлардың ар жағын орап кеткен еді. Ол, түлкіні сол арадан тосқан екен. Енді қайта, ойдан өрге қарай, өрлеп келіп, қыяда тұрған түлкіге түсу керек.

Қарашолақ сол қыймылды істеп келді. Бірақ түлкі, қартаң тартқан, сырқынды ақшулан екен. Тұрғанбай айғай салып, үркіте шауып, қыя тастан тайдырып түсірем десе де, адамнан гөрі, сегіз найзалы аспан тағысынан көп жаулық тосқан ақшулан, қашпай тұрып алды.

Бүгінгі ұшуы Тұрғанбай көңіліне қонбаған бүркіт кемдігін енді анық көрсетті. Қыядағы түлкіге екпіндеп ұшып, іліп түсудің орнына, төменнен жер бауырлап келеді. Қос қанатымен тас соға жаздап, ауыр салмақпен салпылдап ұшып, сабаланып келе жатыр. Бұл ұшуда, ол Жанбауыр емес, күйі қайтқан, көп сабалақ қараның біріндей. Үш аңшының арасында арқан бойындай-ақ жерде әлі қашпай, қыя таста, бүркіттің тақағанын тосып тұрған ақшулан, енді әлсіреп, жәяулап, тақап қалған бүркітті артына тастап, шәрші өрге қарай, иреңдеп, ытқып жөнелді. Бұл уақытқа шейін тыйтықтап, жәяулап келген Қарашолақ, енді түлкіні қуа алмады. Жаңа, түлкі қашқан тасқа зорға жетіп, жалп етіп қона кетті. Түлкі құтылып кетті.

Тұрғанбайдың Қарашолақтан алғаш опық жегені осы

еді. Аттан түсе қала, ери жауып тұрған күпсек қарды қолымен сығымдап, бір кесек күрттай көк соқта жасады. Соны Қарашолақтың көмейіне, еріксіз жұтқызып жіберді. Қыраниың жемсауынан ұзақ сығымдап, жаңағы көк соқтаны сыртынан мытығандай боп отырып, түгел езіп, сіңіртті де, Абай мен Ерболға үн қатпай, жөн айтпай, атына мініп алып, жүріп кетті.

Қолдарында бүркіті жок екі қызылшы, Тұрғанбайды өздерінің ашуландырып алғанын үндемей білісіп, кінәларын мойындарына алды. Жортып келе жатқан аңшының артынан, қоса сөлектеп келеді. Бір тұрғыдан Тұрғанбай келіп тағы томаға тартты. Етектегі Баймағамбетке сол қолымен көлбей, сілтеп, «алдағы қорым тасты қақ!» деген белгі жасап еді. Бұл жолы арт жағынан тақап қалған Абай мен Ерболға, сол қолын қатты сілкіп, ұрсып тұр.

— Тоқта! Табжылма! Сөлектеп, алдымды орап, екеуің бір болмайсын. Осы түлкіні алатын бүркіт пе, сеп екеуің бе? Немене өңмендеп қоймайсың!? Қал солай! — деді.

Абай мен Ербол біріне бірі жымыя қарасты да, молдасы ұрысқан шәкірттей, жым болысты. Тұрғанбай бұйырған жерде қыбыр ете алмай, катып тұрысып қалды.

Сәл уақытта тағы да Баймағамбеттің «кеу!» деген жіңішке, қысқа белгісі, тас арасында жаңғыра шықты. Қарашолақ ытқый жөнелді. Бұл жолы ызалы ынтамен, қос қанатын шыйрақ сермеді. Шапшаң оралып, аз аяда шыйрақ айналып, қос қанатын қыса сермеп, екі-үш дөңгеленіп, биіктеп алды. Енді Тұрғанбайдың алдындағы күздың бауырына қарай, қос қанатты аспанда бір қайшыландырып жіберіп, топшысын үшкірдеп, лезде құдыя жөнелді. Тұрғанбай үн қатқан жок еді.

Алда не болғанын көрмесе де, Ербол мен Абай артта тұрып: «түсті, түсті, түсті!», «не болса да бір жұмыс болды!», «алды! я сәт!» десті. Тағы да сабыр тақат таба алмай, Тұрғанбайдың қасынан аттарын борбайлап, ағызып өтті. Құс түскен тұстан, олар да асыға тебініп, ыра төмен кетіп барады. Бұл жолы Қарашолақ тайқыған жок. Астындағы құла жирен аттың ері мойнына кетіп, шоқтығынан асып, құларман болған қалпына, Абай қарамады. Әлі де етпеттеп, асығып келе жатқанда, дәл көз алдында, оқ бойындай-ақ жерде Қарашолақ, бағана құтылып кеткен ақшуланмен жұлысып жатыр еді.

Абай енді бір басса, ер-мерімен аттың мойнынан асып құлайтындай. Сол кезде қатты шегініп, аттың қыр ар-қасына жайдақ міне сала, тағы тебініп кеп, құс пен түлкінің қасына келді. Әппақ қар үстінде қызыл түлкі, қара бүркіт, құйқылжыған алыс қыймылдарымен Абай көзіне ерекше бір, ойда жоқ, оқшау суретті елестетті. Аузында: «я сәт! бәсе! сорлы жанбауыр! байкұның Қарашолақ!» деген неше түрлі, ойсыз туған, сүйсіну айғай бар. Және сол кезде, мынау көз алдындағы көріністі, лезде көңіліне келген, бір көркем суретпен теңейді... Әппақ етті, қызыл жүзді, қара шашты, қаса сұлу шомылып жатқан сәт пе?? Абай аузына бір жол өлең орала кеткендей.

«... Уқсайды қаса сұлу шомылғанға»

дейді. Алды-арты жоқ бір ғана жол өлең, көңіліне толқып келіп, іркіле берді.

Бұл жеткен шақта Қарашолақ түлкіні әбден мегдетіп, жұмарлап басып алған еді. Жуынған сұлудың көе шынтағы шашын көтеріп бүлкілдегендей. Аркасын жапқан қалың қара шаштай боп, Қарашолақтың топшылары бүлкілдейді.

Бұл түлкіні алып ап, төрт аңшы Қырғыз Шатының, Жәнібекке қараған бұталы қара биіктеріне қарай, қапталдап шықты. Тұрғанбайдың осы биікте тағы бір томаға тартып, қосқа қарай содан соң оралып қайтпақ ниеті бар сыяқты.

Атқа мініп, аңға шыққан соң Тұрғанбайдан «қайда барамызды» Абайлар сұрамайтын. Шынға келгенде сұрауға бата алмайтын да. Қарабиікке Тұрғанбай тақай бере, Баймағамбетті етекке қарай, тағы бөліп жіберді. Қағылез, пысық Баймағамбет, Тұрғанбайға Ербол мен Абайдан сонағұрлым артық ұнайды. Ол мыналардан әлде қайда жырынды, білгір. Тау басына бүркітін алып Тұрғанбай жеткенше, Баймағамбет қорым тасты қағуға кіріспей, бір орында жым-жырт шыдап, Қарашолақтың томағасы тартылғанын тосып тұр екен. Тұрғанбай биікке жетіп, томағаны тартты да, Баймағамбетке қол көтеріп белгі етті. Сонда ғана жырынды қағушы алғаш қозғалған еді. Тұрғанбай Абайға қарап:

— Е, міні, аңға шықса, Баймағамбет шықсын, тілеуің бергір! — деді.

Баймағамбет ақырын ілбіп, сай бойын қағып, келе жатып, кейбір тоқтаған кезінде ерінің қасын ақырын тықылдатып, қағып қояды. Тау мен сай жым-жырт. Үп еткен жел лебі де жоқ. Дүние демін ішіне тартып, Қарашолақтың тағы бір қыймылын тынып күтіп тұрғандай. Тұрғанбай, биік жотадан, өзге екі бүркітші кеткен Қырғыз Шатының бас жағына, көз тастап еді. Алыс бір жотаның басында, боз атты бүркітші — Шәкенің томаға тартып тұрғанын болжады. Одан арғы бір тұрғыда, көрінер-көрінбес боп, кішкентай бір қара боп, Ысмағұл тұрғыда тұрған сыяқты.

Осы кезде Баймағамбет тағы да, Қарашолақтың құлағына сіңген өткір, жіңішке үнімен, қысқа ғана «кеу!» деп қалды. Қарашолақ тағы кетті. Бұл жолғы ушуы жаңағыдай емес. Қайтадан таңертеңгі, алғашқы кетісі сыяқты. Салқындау қанатпен жәй қағынып, сылбыр ұшқандай. Бірақ, түлкі нек асты жақыннан, төменнен қашқан еді. Құс, аттылар үстінде аз көтеріліп, жәй қалқый түсті де, ыра төмен құлдап кетті. Дәл осы кезде оң жақта қоңыр биіктен құлдай ұшып, тағы бір бүркіт көрінді. Аяғында балақ бауы бар, бөгде бүркіт, қақпактай қалқып, Баймағамбет алдындағы түлкіге қарай бет түзеп, құлдап келе жатыр. Тау басындағы аңшылар, сөзбен айтпаса да, «екі бүркіт ұстасып қалады-ау!» деп, іштерінен үндемей қауып илесіп, қатып тұр.

Бөгде бүркіт түлкіге Қарашолақтан гөрі ұрымтал жерден шықты. Тура беттеп, мынадан бұрын барып қалды. Енді түлкіге сол бұрын түсетін орай бар еді. Бірақ ол құстың жолы жақын болғанмен, түлкіге ушуы сондайлық ынталы болмады. Баяу, шабан кетіп барады. Қарашолақ болса, мынау бәсекелі жауын көре сала, ыра төмен, қос қанатты қыса қағып-қағып жіберіп, алғаш ұшқандағы керенаулықты ұмытты. Қатты асығып, ағып барып, тас басында тұрған түлкіні бөтен бүркіттің алдынан қағып ілді. Бүріп ала жөнеліп, қалықтаған бойында, алдынан шауып келе жатқан Баймағамбеттің атының алдына әкеліп, жұмарлай түсті. Бөтен бүркіт Қарашолақтың үстіне түсіп жазым қылама деген Баймағамбет, атынан домалай түсіп, үстерінде жайқап жүрген жат бүркітті қамшысымен жасқап жүр. Қарашолақ пен оның бауырындағы түлкісін өзінің бойымен де қорғаштайды. Бұл кезде ыра төмен Тұрғанбай, Абай, Ербол да асыға тебініп келе жатқан. Тау басынан ұсақ қар, ұсақ тасты

төгілте домалатып сырғанап келеді. Тұрғанбай, бөгде бүркіт белден асып, кұлай берген жерде-ак:

— О, мынау Қарашегір ғой! — деген-ді.

Абай, Ербол, Баймағамбеттер, бұл кұстардың мінезін, сырын білмейтін тәжірибесіздіктері бойынша, қатты әбігерде жүр. Олар көңілінше Қарашегір, жерде отырған Қарашолақты бүріп тастап, жазым қып кететіндей. Тұрғанбай бұлармен бірге асығады. Бірақ ол, бұлар ойлағанды ойлап асықпайды. Білгір кұсбегі, Қарашегірдің қолбала кұс емес, түз кұсы екенін жақсы білгендіктен оның бөтен кұсқа түспейтініне мейлінше сенеді.

Бірақ, аңшылық бәсекесі, — өзі бәйге. Атақты Қарашегірдің алдынан, қатар жарыстырғандай етіп жібергенде, өзі баптаған Қарашолақтың бұрын барып түлкіні тартып алғаны бұны қуанта мақтантады. Және, «Қарашегір қайтер екен?» деп, соның ендігі ұшу, қону, қабатқыймылын, жақыннан танып көрмек. Соған асығып келеді.

Қарашегір Қарашолаққа түскен жоқ. Бірақ аулақ кетіп, тасқа да қонбады. «Тағы түлкі болса» дегендей осы сайды өзі қағып, айнала ұшып жүр. Ол қызғаншақ аңшы — Тұрғанбайдың көреген көзіне: «мені де танып ал!» дегендей боп, ұзақ ұшты.

Тұрғанбайдың ішін, әсіресе, қайнатып келе жатқан — Қарашегірдің жат бір өнері. Сай бойына төмендеп бір кетеді де, қайта қайырыла өрлеп ұшқанда, қолдағы кұс, сыяқты емес. Анық түздің кұсындай, қатты екпіндеп, үлкен күшпен, ағындай ұшады. Бұл бірден, бүркіт өнері болса, екіншіден жақсы қып баптаған аңшы өнерін де көрсетеді. Кұсты, шау қылмай, бұлай етіп, ойы-қыры бірдей, қапысыз ұшатын етіп баулу, шанда бір аңшының ғана қолынан келеді. Қарашегірдің алғаш көрінісінен Тұрғанбайға оңай танылған сол бөліктігі болатын. Арғы өрден жаңағы биіктің басына қанат қақпай, қалқумен шықты. Тұрғанбай соны байқап қалған.

Кұс кұмар Тұрғанбай, быйыл жазда Абайға кеп, «осы Қарашегірді несінен сұрап ал» деп, мәслихат бергенде, оның сол елден ерек өнерін білетін.

Қарашегір Тобықты ішіне келгенде, бұл атраптың барлық аңшысына даңқы жайылған, ең ірі кұсбегілер қолынан шығып келген. Сыбайлас отырған Тобықты, Керей, Сыбан: «бұл жүрген қазақта кұсбегі кім?» десе, — «баяғы Жалайыр Шордан соңғы кұс сыншысы, бапшы-

сы Керей — Кұл» дейтін. Сол Кұлдың балалары тірнегінен, түзден түсіріп, қолында он жылдай түлетіп, өсірген кұсы Қарашегір еді. Сондықтан да, Абай бұны иесінен көп қолқалаған, бірақ сұрап ала алмаған.

Баймағамбет, Ербол, Абай үшеуі Қарашолақтың алған түлкісін, қуанып жүріп, бүркіт түйяғынан ажыратып алды. Ербол Қарашолақты түлкіден айырған бойында, жеңіне қондырып алып, сылап-сыйпап тұрып:

— Жарайсын Шолағым! Атақты Қарашегірді де қанжығаға ұрып байладың ба! Тіпті түйяғынан тартып алдың ғой! — деп, қызу қуаныш үстінде қатты мақтанып тұр.

Тұрғанбайдың бұл жақта жұмысы жоқ. Екі көзі әлі Қарашегірде еді. Ол, мынау топтың үстінен соңғы рет төмендеп кеп, бір жайқап өтті. Содан шәрші өрге қарай екпіндей ұшып, өзі асып келген биіктің дәл нығына шейін, талмай сермеп барып, сондағы серек тастың біреуінің басына қонды. Тек, кұс қонғанда ғана одан көзін алған Тұрғанбай:

— Түлкіні алмағаны не керекі Таска қонғанда да қырғый, қаршығаша, жеп-жеңіл барып қонды ғой! — деді.

Өз қолындағы «Қарашолақтан Қарашегір өнерін асырып кетті» дегенге ауызы бармаса да, ішінен соны қаты шаншудай ойлап қалды.

Бұл аңшылар, түлкісін байлап ап, жаңағы сайды қайта өрлей бергенде, бағанағы Қарашегір келген биіктен, бұларға қарай асып, бес аңшы келеді. Екі топ біріне бірі кездескен жерде, Абылғазы Тұрғанбайға амандаспай тұрып:

— Уай, Тұрғанбай шыныңды айтшы, Қарашегір мынау белден қалай ұшып асты? Сенің түлкіңе ұмтылғандағы ынтасы көңіліңе қалай көрінді? Қарашолақ бұдан бұрын түсіп қойыпшеді? Мынау түлкіге қалай ұшты? Соны айтшы! — деді.

Мұның қасындағы төртеудің ортадағысы Қарашегірдің иесі — Бөжей баласы Жабай. Ол түлкі тымақ, ақ елтірі ішік киген, паң, кең жүзді келбетті, сұлу адам. Жасы осы Абай, Абылғазылар кұрбы болғанмен, ұзынша келген, жайыла біткен сұлу кара сақалы мыналардан оның жасын үлкенірек көрсетеді. Жабай да Тұрғанбайдан:

— Мына Абылғазы қумен егесім боп келеді. Құсың-

ның үстіне, түлкіне Қарашегірдің қалай келгенін анықтап, шынын айтып берші! — деді.

Бұл топтың тағы бір құсбегі мырзасы Жиренше екей. Ол Абылғазы мен Жабайдың құсбегілік егесіне битарап кісі сыяқты. Аңшылыққа оншалық есі кетіп, құштар болған да түрі жоқ. Анау екеуі Абайлармен амандасуға мұршасы келмей, Тұрғанбайды қоршап жүргенде, Жиренше, Абайға тақап кеп, аналарды нұсқап, көзін қысып, ақсыя күлді. Ербол мен Абайға тақап келіп, жақсы амандасып тұр.

Қарашегір Жабайдың қолында екен. Тұрғанбай бұл қыранның түлкіге Қарашолақтан гөрі ұрымтал жерден шығып, бұрын барып, басуына жөні болғанын айтты.

— Бірақ, ұшуы керенау болды. Бүгінгі бабында айну бар ма, қалай! Қарашолақ кейін ұшса да, бұрын жетіп, қыядан түлкіні іліп әпкетіп, қарсы бетке, Қарашегірдің алдын кес-кестеп өтіп барып қонды! — деді.

Өзімшіл аңшы, әңгімесін шын бастап, аяғында: «аналар күйе түссін» дегендей, мақтаныш, өтірік қосып жіберіп еді. Бұнысын Абылғазы түйе қойды да, бетін тыржыйтып, үнсіз күлді. Абайға қарап ым қақты. Абылғазының көңлі жүйріктігіне сүйсініп кеткен Абай, сақылдап күліп жіберді. Ендігі әңгіме Тұрғанбай мен Жабайда.

Қарашегірдің бүгінгі мінезін Жабай әңгіме қып, Тұрғанбайға айтып тұр.

— Жаңа мына Жәнібекте бір түлкіні алып соғып еді. Соны, қақ қасында тұрған мынау Әділ қоя бергені! — деді. Өзінің тоқал шешесінен туған інісі, Бөжей бітімдес, үнсіз тұрған Әділді нұсқады.

— Көн етіктің ұртындай, көнтіген ұртыңды ұрайың. Аттан түсе қалып ұмтылудың орнына керенауланып кергіп тұрып алғаны. Түлкіге түскен тұсы қалың түбір шеңгелді жер еді. Алысып жүргенде қанатына тікен кірді ме деймін. Қарашегірдің қоя бергені! — деп, Жабай бүркітінің түлкіден айбылғанын бір жағы Әділден көреді. Және жерді де сылтау етіп тұр.

Абылғазымен екеуінің дауы осында екен. Жабайдың жаңағы сөздерін Абылғазы мазақ қыла күледі.

— Айтасың ғой, қапы Қарашегірде емес, шеңгел мен Әділде деп тұрсын ғой. Құсты бабынан жаңылдырған кінә өзімде деп, әсте мойындармысын. Айтсам, тілімді алмайсын. «Құстың бабы саған — Абылғазы мен Әділ емес, ертеден қара кешке боқтай берсең, көтере беретің»

дегенім қайда? Сенің Бөжейдің баласы, жуандығың Қарашегірге не керек! Қапы-сапы жоқ. Күсты бұздың. Ол алмай айнығандықтан қоя берді. Мына Тұрғанбайдың сөзін түйсеңші. Қарашолақтың алдына келе жатып, түлкіге өзі түспей, оған тастап кеткені, тегін ғой деппен? Өзге-өзгесін неғымайын. Қап, Қарашолақпен алғаш тоғысқан жерде, тайталаста, біздің қостың абройын айрандай төкті-ау! — деп, тағы күлді.

Өзінің егесі бойынша, Жабайды аямай жазалап тұр. Абаймен ата күндес, бәсекесі ішінде жүретін Жабай, өз туысының мынадай мінезін намыссыздық, қыршаңқылық көріп, қатты күйіп кетті.

— Оттап тұрғанын, бұралқыланып. Күстың бабын сен білесін, бірақ менен артық білмейсін. Қайдан менен артық білусең? Күнде өзіме билетпей, жағаласам деп, бұзса, бұзып жүрген сенсің. Былжырамай, қосыңды ал да, аулақ кетші өзің қасымнан! — деді.

Жұрттың бәрі Жабайдың үлкендікке сүйенген артық ашуына тегіс күліп, жауап қайырмай, үнсіз ұғысып қойды. Енді Абай. Жабай қасына тақап кеп, бұдан бұрын өзі көрмеген Қарашегірге үңіліп қарады да, Жабайға: Томағасын алшы! — деді.

Бір талай қадалып қарап тұрып, қалтасынан жаңа былғары портсигарға салған папиросын алып, Баймағамбетке сіреңке тұтаттырып, асықпай тартып тұрды.

— Қарашегір дегені, жәй ғана шегір екен ғой! — деді. Жаңағы Жабайдың бәсеке күйігін, әдейі тырнай түскендей, қыжыртты. Содан, Жабайлардың әлі күнге түлкі санын онға жеткізе алмағанын сұрап білді.

— Біздің үш қостың үшеуі толған түлкі терісі. Арқар мен бұғыны Бөшейлер де үйіп тастады. Түлкі таста жүрсе, Қарашолақ қоймайды. Талға кірсе, шарылдатып, қара тазы алып шығады! — деп, атығын бұрды да, жүре берді.

Жабайдың қасындағы қағушы, аңшы жолдасы Бибала болатын. Абай тобы ұзай бергенде, сол:

— Мынау тіпті мақтанып, жотасын көрсетіп кетті-ау! — деп қалды.

Абайлар осы беттен қосқа қайтып, бағанағы арқардың қуырдағын жеуге бейімдеп еді. Тұрғанбай ол ырқына жіберген жоқ.

— Бүгін Қарашегір емес, Қарашолаққа да көңілім көншімей тұр. Осыны тағы бір сынайық. Күн болса —

түс қыйып барады. Қосқа барып қайта шыққанша, кеш батып кетеді. Жарым күн текке өледі. Қырғыз Шатына тағы бір оралып, қағып қайтайық. Былай тартындар! — деді. Баймағамбетке алдағы бетті нұсқап, «алға түс!» дегендей қолын сілтеп, бұра тартты.

Осы бетпен кеткен аңшылар қосқа ымырт жабыла қайтты. Түлкіні ала алмай қатты. Баймағамбет қапысыз айдап әкеп берген түлкіге екі рет жібергенде де, Қарашолақ бейілсіз ұшты. Арлы-берлі орағытып кетіп, түлкіден көз жазып қап отырды. Ұзақ ұшқан бүркіттен, інге кіріп, тас үңгірге тығылып, екі түлкі де құтылып кетті. Сонымен, қосқа келерде, бұл аңшылар Қарашолақтың бүгінгі мінезін жұмбақ көріп келді.

Бұрын күніне үшті еркін алатын. Тіпті екі рет төрттен алғаны да болып еді. «Бабынан тайды ма, әлусірей бастады ма? Үшеу әлде бұған көп болды ма?» — деседі. Қарашолақтың қанат жүні қопсыңқырап отырған, тұнжыраған бейнесіне, төрт аңшы кезек-кезек барлай қарап қайтқан-ды.

Қарашолақ десе, дегендей. Бұл кұс, кеудесі бір қушақ болған қалпында, мынадай жүнін қопсытып отырған кезінде, көлденеңінен ұзыны, тұрқы, қысқа көрініп, үлкен кара тоқпақтай байқалатын.

Аңшылар қостарына келсе, Абай қосында қонақ бар екен. Ол Жиренше мен Абылғазы. Бұл екеуінің Жабайдан бөлініп, мұнда келуінде Жиренше ойлап тапқан бір мән бар еді.

Бағана Абай тобына кездесіп айрыла кеткенде, Жабай, Бибаланың айтып қалған бір сөзінен бе, болмаса, өздігінен соған келді ме!? Әйтеуір Абайдың мінезіне қорланып, күйік шегіп қалды. Қасындағы жолдастарына қарап тамсанып, басын шайқап, қабақ түйіп:

— Жаңағы маған артықтық айтып кетті-ау! Оның әкесі Құнанбай болса, менің әкем Бөжей. Ол Абай болса, мен Жабай! Сол қалайша қорлайды мені? Қарашегір, сенің бабыңнан көріп тұрмын-ау осыны! — деп, шындап налыс, кейіс айтқан.

Жиренше мен Абылғазы Жабайдың бұл сөзін қостаған да, серіпкен де жоқ. Бірақ Жиреншеге кұста жүргендегі сөз, мінездің бәрі шын емес, әншейін есепті түйіледі. Ол аз ойланып келе жатып, ақырын сылқылдап күлді де, Абылғазыны қамшымен бүйірден түртіп, Жабайдан кейін іркіп қалды.

Енді бір қулық, әзіл, ойнақы мінезге түскен екен. Түлкі мен бүркіт ойнағандай. Айла мен еп ойласа, қолынан Жабай да, Абай да оңай келетін Жиреншеге ол екеуі үлкен қызық андай көрінді. Бұл күнде ел ішінде тілді, беделді Жиренше, қалың Көгібақ ішінен шыққан жалғыз шоқысы боп алған-ды. Ол, бір Шыңғыс болысы емес, көршілес Көкше, Мамайға да, Керей, Уаққа да билікті жігіт болған. Өзінің абройы мен атағы, беделі жүрген жерге Абай да бұл жолдасын қоса ілестіріп, бірге билікті етіп жүретін.

Сол Жиренше, Тобықты арасында кейде, ел ішінің дау-шары, алыс-тартысында көпке қырын-сырын сездірмей, нелер ойнақы қыйын мінездер жасап қоятын. Мысқылшыл, әзіл күлкісі бірде-бір тыйылмайтын Жиренше, түлкімен ойнаған бүркіт тәрізді боп шығады. Қазір сол әдетіне басуға айнадды.

Абылғазыны оңаша алып, ақырын ғана, сыбырға жақын үніменен ақыл-айла айтып келеді. Арасында көзін сығырайта күліп, ат сауырына шалқия керіліп қойып, жас күніндегі қылжақпастығына басады. Айтып келе жатқан ендігі ақылы бөтен.

— Жабайдың жаңағы сөзі өзінің күйігі ғой. Абай бұны табалап кетті. Артықпын деп, мақтаныш етіп кетті. Бұ қайтып шыдасын? Ал, сен екеуіміз енді Абайдан осының көгін әпереміз. Бұл жалғыз менің қолымнан келмейді. Менің күсбегілігім — сенің молдалығың сықылды. Маған Абай сенбейді. Ол Жабайдай емес, қуырақ. Сен қосылсаң екеуіміз Абайды алдаймыз да, Жабайдың көгін әпереміз! — деді.

Абылғазы әуелі Абайды өзінің шын жақсы көретін достығы бойынша:

— Қой, өкпелетіп алармыз! Көңілі қалады маған! — деп еді. Жиренше онан сайын күлді.

— Тәйірі күс деген намыс болушымеді? Жабай доғалдығымен томырылып келеді. Тым күрса, қыз емес. Нәні намыс етіп өкпе қылады дейсің? Біз оны алдағанда күс арқылы алдаймыз! — деді. Абылғазы бұны оңай көре алмады.

— Ойбай! Тұрғанбай алдата ма? Көзің шыққыр, күстың ішегінде қалған қырындыға шейін көреді. Ол өлсе алдата ма? — деп еді. Жиренше оны да бұйым көрген жоқ.

— Өй, ол күсты білгенмен, ақылы жоқ, мінезі жаман

неме емес пе? Сен өзің тек маған, осының қолындағы Қарашолақ жөніндегі баппен күтім жәйін айтып, ақылды беріп отыршы. Тұрғанбайына қосып, Абайды да, бәрін де, мойнын астынан келтіріп соққан асаудай, қаңбақтай ұшырайын! — деді.

Бүгін Абай қосына қонаққа келіп отырған достарының осындай сыры бар. Жиреншеге қылжак керек. Ол, Қарашолақ қосқа кірісімен, Абылғазыны ақырын түртіп қойып, құсқа қарай ымдаған. Абылғазы: «Қарашолақтың мүсінін көрейінші» деп, құсты қолына қондырып алып, сылап-сынап көп ұстап отырды. Сөйлесе, тек құстың түлегін, сүйек бітімін, тұқым тегін ғана айтады. Тұрғанбайдың ызасына тиетін жәйға соқпау керек. Бабы туралы, бүгінгі күйі туралы бір ауыз сөз сөйлеген жоқ.

Жәйлы, жылы қостың ішіне отты маздатып жаққызып қойып, Абай қонақтарын қағаз шәймен сыйлатты. Шын бейілмен бапты қып, күтіп отыр. Абылғазыға «бүркітті тағы көр, тағы көр!» деп, екі-үш рет өзі өтініп ұстатты. Бірақ, әр жолында Абылғазы бұның күткенін айтпайды. Құс жәйынан ылғый жаңағыдай, бүгінгі аңға керексіз, орағытқан сөзді сөйлейді. Бір аздан соң Абай, Абылғазы досының тартынып отырғанын жақтырмады.

— Тегін айта беріп кәйтесін! Одан да бүгінгі бабын айтсаңшы. Осының дәл осы кештегі күйін қалай дейсін? Сенің ойыңша бүгінгі тамағы қалай болу керек? Жемін атап берші, — деп еді.

Абылғазы, сонда да, ол жағына баспады.

— Е, Түркекең біледі ғой! Түркекең өзі таныйды ғой! — деп, ашылмады. Тұрғанбай болса, Абайдың Абылғазыдан құстың жемі жөнін сұрап отырғанын жақтырмады. Орнынан атып тұрып барып, бүгін алған түлкінің жас етінен бір қолды суырып алып, сырт қарап, босағада отырып, жем әзірлеп жатыр. Абылғазы бұған қарсы босағада отыр. «Түркекең біледі!» деумен қатар, оның құсқа берейін деп жатқан жеміне қайта-қайта көз тастайды.

Тұрғанбай анық қан сорғалаған қызылдың өзін бергелі жатыр. Ол — бабы төмендеп, күйі қайта баптаған, еті ояздаған құсқа берілетін жем. Ендеше, Тұрғанбай «Қарашолақтың еті төмендеді» деп біледі екен. Абылғазы, құстың санын, төсін, саңғуырын көп ұстап, бақылап шыққан. Бұл тұстарында қара еттен басқа май жоқ

екені рас. Бірақ, Тұрғанбай байқамаған болу керек, Абылғазының салалы, әппақ жұмсақ қолдары, кұстың қапталынан болымсыз бөлінген майды, аса бір сезімталдықпен айырды. Бұны Тұрғанбайдың көндеу болып кеткен қолы қауырсынның түбі деп ойлауға да болушы еді.

Абылғазы кұсты ұстай отырып, бүгін қалай ұшқанын, Тұрғанбайға жақпағанын білді. Және әсіресе үшінші, төртінші түлкіге, кешке шабыттың өзінде де, ынталы бол ұшпағанын аңғарып алған.

Сонымен Абылғазы Жиреншенің ойынына кұрық берем десе, Қарашолаққа зыян келтірем десе, қазір бар дерегі қолында.

Әсіресе Тұрғанбайдың кұсқа түлкі етін қызылдай бергелі отырғаны дұрыс емес. Қыранын бұрынғыдан да бұза түседі. Осыны кұсқа жаны ашып, айтып қала жаздап та отыр. Жиренше, Абылғазының барды болжап, білгенін енді әбден түйді. Бұдан әрі Абылғазы ойынды бұзып жібере ме дегендей қып, орнынан тұрып кеп, Абылғазының бүйірін шымшып қойды.

— Бері әкпеші, осы кұсты мен көрейін! — деді. Сонымен ол да, Қарашолақты көп сылап отырып, кейін барып, тұғырына қондырды.

— Кұс жақсы екен, бірақ дәл күйін таппай жүр екенсіңдер! — деп, нығыз үнмен бір сөз қатып қойды. Тұрғанбай бұған жалт етіп бір қарап, мойнын қайта қырыс бұрып кетті. Абай кұсбегісін ыза қылған Жиреншені мазақ етті.

— «Жиренше-Жиренше» дегенге, кұстың да тілін білдім деппедің? Сен білгенді Тұрғанбай түгіл, өзім де білемін. Шорамсымай, артыңды қысып, қонақ асыңды жө де, жәйыңа отыр! — деді. Жиренше қалжаққа мойыған емес, сықылықтап күлді де:

— Е, біз қайдан білейік. Анау орыс кітабында «Тулақтың Қарашолағын Абай солай салсын!» деп жазып қойған болар. Өзің айта беретін Пошкін жаздымекен? Толстой айтып бердімекен? Сен білесің! Ал, біз қойдық. Жүр, Абылғазы, атты отқа қойғызып келейік! — деп, Абылғазыны иығынан түртіп, тысқа алып шығып кетті.

Далада Абылғазыдан кұстың бар жәйын біліп қайтты. Енді үйге кіргенде, Тұрғанбай жем бергелі жатыр екен.

Абай одан: «бүгін не бергелі жатырсың?» деп сұрап еді. Тұрғанбай ақырын ғана, керенау жауап берді.

— «Ойтамақ» деген тамақ берем бүгін! — деді.

Онысы, бұл аңшылар естімеген сөз болатын. Абай анықтап сұрағанда, түлкінің бір қолын қызылдай беріп жатыр екен. Абай мен Тұрғанбайдың, кұс қасында отырған әңгіме алаңының түсында, Жиренше Абылғазыға бұрылып, ақырын сыбырлап:

— Ертең бұ кұс қайтеді, соны айта қойшы? — деп сұрады. Абылғазы сыбырмен жауап қайырып:

— Ертең бұл түлкіні алып соғады да, қоя береді! — деді.

Жиренше осыдан соң артына екі үлкен жастық қойып, төр алдында шіреніп, шалқалай жатып алды. Ұзын қалың күрең сақалын сәнмен талдап жатыр. Абай мен Тұрғанбай жаққа көзін сығырайта қарайды. Бір мезгіл, «көріп кел» сәуегей балгерше бір-ақ түйіп, кесек байлау айтты.

— «Ойтамақ» берілсін! Бірақ, айтқаным келмесе, көрерсін. Ертең бұл кұс, түлкіні алып соғады да, қоя береді! — деді.

Сүйтті де, ас піскенше тынығатын кісі боп, теріс айналып, бүк түсіп, көзін жұмды.

Бірақ, жұмарын жұмса да, бір танауынан күле түсіп, көзінің астымен Тұрғанбайды бағуда болатын. Жемді түгел беріп шыға ма, соны бағып жатыр.

Тұрғанбай бұнымен жауаптаспаса да, ішінен әбден ұстасып, ызамен ерегісіп алған. Жиреншенің есебі де, Тұрғанбайдың сондай ызақор тырысқақтығын шапқа түртіп, қоздыра түсу болатын. Аңшылар әдетінде болмайтын тұрпайылық жасап, жаңа әдейі мінезсіздік еткені сол Тұрғанбайды ашумен адастыру есебі болатын. Әйтпесе, жол білетін аңшының барлығы да, кұсты күнде қолында ұстап жүрген тәжірибелі кұсбегіге: «жемді олай берме, бұнымен адастың!» деген сөзді айтыспайтын.

Тұрғанбай Жиреншеге ыза болғандықтан, Абылғазымен ақылдасайын деп отырған жерімен тыйылып қалды. Ерегісті де, «ойтамағын» түгел жегізіп қойды. Кұс, жемсауы шығып, әбден сылқыя тойып алған соң, Жиренше қара сеңсең ішігін басына көтеріп, қымтанып алды да, қатарында жатқан Абылғазыны шымшып қойып, үнсіз, ұзақ күліп жатты.

Ертеңінде Абайлар аңға шыққанда, Жиренше мен Абылғазы ере шықты. Бұлар кешегідей емес, бүгін көп

жүрсө де түлкі оралмады. Тек түс ауа бергенде ғана Бақанастың күнгеі жак бұталы беттерінің бірінде, екі қағушы — Баймағамбет пен Жиреншенің жігіті бір түлкіні шаттан айдап шықты. Абылғазының қолындағы Жиреншенің құсы тіленіп, талшықса да, Жиренше оны жіберткен жоқ. Кезекті әдейі Қарашолаққа бергізді.

Түлкі көрсө тынымы жоқ Қарашолақ, Тұрғанбай қолынан жұтынып-ақ ұшты. Түлкіге екпіндеп барып, көңілдегідей-ақ түскен сыяктанып еді. Жиренше, Абылғазы, Абай үшеуі қатар тұрған. Абай қалжындап, құстың түлкіге құлшынып кеткен ажарын Жиреншеге нұсқап, көрсетіп тұрып:

— Бәлем, Жиренше, сәуегейлігіңді енді көрермін! — деді.

— Бәсе, көрсек көрерміз! Әлі түлкі қанжығанда жан жоқ. Асығып аптықпа! — деп, Жиренше, құсқа күле қарап тұр.

Қарашолақты түлкі бір шоқ талдың түбінде тосып тұр екен. Құс, ағындаған бойына түлкіге жарқ етіп, қатты түсті. Тегеуіріні, салмағы ауыр тигендіктен түлкі, белі қайысып, сылқ жата кетті. Бірақ, бұл алғашқы сәттегі әрекеті еді. «Алды, бүктеді» десіп, Абай мен Ербол құсқа қарай шаба жөнелді. Сол уақытта бүркіттің шеңгеліндегі түлкі жандәрмен жұлқына тыпырлап, бүркітті үстінен аунатып жіберіп, қасындағы тал, бұталарға қарай тырмыса арпалысты. Шеңгел ішіне ұмтылып, тығыла берді. Абайдың соңынан Тұрғанбай, Жиреншелер де ылдйылап шауып келе жатқан.

Аңшылар тақай берген кезде, Қарашолақ шеңгел алдында қыяңқы тағыны ұстап қала алмай, қос аяғын шығарып алып, айырылып қала берді.

Бүркіт тұяғынан аурықсынып қалған жон-жотасын ирендетіп, түлкі шеңгелдің ар жағына өтті де, ақырын қашып, сытылып жүре берді. Абай мен Ербол бұл көрініске өкінгеннен, сандарын бір-бір салып, аттарын бұрып алып, аңырып тұрып қалды. Жиренше түк сөз айтпай, тек екі көзін қысып, ат үстінде ілгері-кейін құлай түсіп, тамаша сүйсініп күліп тұр. Тұрғанбай өзінің қапысы болғанын әлі мойнына алатын емес. Кешегі Жабай құсап, бұ да шеңгелден болды деп тұр.

— Қарашолақ Жанбауыр Шөгелдің тұқымы. Жанбауырдың тұқымын Уәли төреден артық білетін кім бар

еді? Сол айтпаппеді: «Жанбауырдың тұяғынан түлкі кетпейді, бірақ бұталы жерде түспейді!» — деді.

Күсбегінің бұл сөзі өзін қанша жұбатқанын кім білсін, бірақ Абай мен Жиреншені иландыра алған жоқ. Үйткені, Жиренше бүгін бұларды мықтап жөңіп, табалап тұр. Бұл күн осымен өтті. Түлкі кезікпей, аңшылар жолы болмай, қосқа кеш қайтты.

Енді бүгінгі түннің жемін Тұрғанбай қалай береді. Жиренше мен Абылғазы соны баққан.

Абылғазы құстың кешегі қапталынан бөлінген майды бүгін тағы тауып, кешегіден гөрі де айқынырақ білініп тұрғанын айырды.

Тұрғанбай болса, бүркіттің бабын екі-үш күнге шейін бір жағына шығарып, анықтамақ болды. Егер еті көтеріңкі болса, осы бетпен жемдесе, екі-үш күннен соң, анық айқын болады. Онда бұдан әрі не істеуді, қалай төмендетуді оңай табады. Қазіргі екі аралықтағы дүдәмал жаман. Бұнымен бір жұмадай, он күндей созып кетсе, құс тіпті айнып кетуі мүмкін. Сол есеппен, ол бүгін тағы да кешегі ойтамағын беріп жатыр.

Абылғазыдан алда не болатынды тағы да сұрап алған Жиренше, Тұрғанбай құсты әбден жемдеп болған соң, тағы да кешегідей балгерлігін жасап, болжанып айтты. Бүгін тіпті сенімді айтты.

— Е-ертең Қарашолақ алып та соқпайды, тек түлкіні жайқап өтеді де, кете барады! — деді.

Абай бұны боқтап, қалжақ етті.

— Ақ сөйле, құлағыңа Ақмартуың сыбырлап кетті ғой, ақ сөйле! Қырғыз Шатында жын қаққан, жаңа бақсы! Көрермін әуселеңді ертен! — деді.

Жиренше тағы да кешегісіндей Абайларға жотасын беріп, бүк түсіп, ішігін бүркеніп жата берді.

— Ендеше, бұ құс жеті күнге шейін түлкіге түспейді! — деді.

Осының ертеңінде, әншейіндегіден ерте аттанған аңшылар қатты егес, бәсекемен шығып еді. Бірақ, бүгін де кешегідей күні бойы түлкі кездеспей, кешке жақын ғана көрінді. Көрінгені болмаса, Қарашолаққа түлкі тағы алғызбады. Жиреншенің айтқаны кешегіден де бетер, дәл келді. Айтқанындай Қарашолақ қатты ұшып, түлкінің үстіне екпіндеп барды да, бірақ жайқап өте шығып, ар жағындағы биік тастың басына барып қонды.

Енді күлкі жоқ. Абай мен Тұрғанбай Жиреншеге тіл

қата алмай, қатты жеңілді. Жиреншенің іздегені сол еді. Кеш батарда өзінің қағушы жігітін қасына алып, бетін Қазбаладағы өз қосына қарай бұрды да, борт-борт желіп, Абайларға қоштаспай-ақ тартып кетті. Ол Абылғазыны бірге әкетпек еді. Бірақ оның бүгінге шейін Абайларды қылжақ еткен мінезін бұдан әрі қостағысы келмеген Абылғазы, енді Жиреншеге ермей, Абай қабында қалды. Тұрғанбайға:

— Қарашолақты қапыға салдың. Үш күнге өзіме бер, түзеп беремін. Намыс-мамысты не қыласың! — деді.

Абай да Тұрғанбайдың жаңылғанын бүгін анық аңғарған еді.

— Мынаның айтқанын істе. Енді қыңырайғанды тоқтат, Тұрғанбай — деді.

Осымен кұсты үш-төрт күндей қайта бабына келтірумен жүргенде, Абай аңшыларға ермей, қоста қалып отырды. Жиреншенің бұларды мазақ қып, қалжақ етіп кеткенін анық аңғарған Абай, оған кектеніп ызаланған жоқ. Бірақ қатты ойыннап ұтылғанына ұялды. Бұл күндер, күн бойы салбурынға ала шыққан бір қоржын кітаптарын алдына жәйып салыпты. Қостың ішіне күн бойы от үзгізбей, жылы жаққызып, арқардың жас етінен майлы қуырдақ қуыртып, оңашада кітап оқумен болды.

Осымен үш-төрт күн өткен еді. Бұл күндерде Тұрғанбай мен Абылғазы: «Қарашолақтың бабын қайта таптық. Зар күйіне қайта келтірдік» десе де, қосқа көп тұлкі келген жоқ. Үш-төрт күн ішінде екі кұспен жүріп, алғандары екі-ақ тұлкі болды.

Сонымен ендігі бір кеңесте, Тұрғанбай мен Абылғазы Абайға: «бұл өңірден көшейік, бұнда тұлкі арылды. Енді көшкенсоң ұзақсынбай, тура Машанға көшейік!» деді. Қысқы күнде, Бақанас пен Машан арасы күндік жер. Жолсыз, қарлы, қалың адырлармен Машанға жету оңай емес. Бірақ, әлі — әзір қыстың басы. Қар оншалық қалыңдай қойған жоқ. Аңшылар, кұстардың бабы күшті дейді. Арқар, бұғы ататын Бәшей де болса: «бұл маңнан арқар ауып кетті. Сол, қысқы тұрақты мекені Бұғылы, Машан тауларына кетті» дей беретін.

Машан, Шыңғыс елінің жері емес. Ол Тобықтының Қаракесек жақтағы шеткі руының бірі жайлайтын қоныс. Абай осы жасына шейін, ол тауды аралап көрген де жоқ еді. Қысты күні ел бар ма, аңшы бар ма, кімдер мекен етеді, оларынан да хабарсыз болатын. Тек ол жақ-

ты сұрастыра отырып, Тобықтының ойда-қырдағы бар мекенін білетін, зерек Абылғазыдан азғантай дерек алған. Машанның кейбір қуыстарында Ескене және Мотыштың бірін-саран ауылдары болады екен.

Жолы алыс, елі бөтен, белгісіз сапар Абайды онша қызықтырып, тартпады. Қайта жолдастары осыны айтқалы көңіліне амалсыздықтың бір жадаулығы да келіп еді. Бір ойдан: «осы жайлаулардың аңы азайса, елге қайтып кетсе негер еді!» деп қобалжыған-ды. Бірақ онысы, мынау өңнен аңшы, қажымас қажырлы жігіттер қасында еріншектік, тауансыздық боп көрінуге мүмкін. Сондықтан, «бір сапарға неге болса да шыдайын, Машаннан ары аңды тоқтатып, Шыңғыстың сол тұсынан асып түсіп, бөктермен, Қыдырды басып, Жидебайдағы ауылға оралармын!» деп ойлады.

Абай көнген соң, үш қос ертең ерте жығылып, Бұғылы Машанға қарай беттейтін болды. Абылғазы, Абайдың Машанға жүруін өзі мәслихат еткендіктен, енді Жиренше мен өзінің қосын да солай көшіретін болып, түн ортасынан аттанып кетті.

Ертең елен-алайда, Қырғыз Шатынан қос жөнелді. Аңшы, бүркітшінің көбін сол көшке ертіп, көшке басшы етіп Тұрғанбай мен Ысмағұлды сайлап, Абайлар төте жолмен, төрт кісі бөлек тартты. Бұлар, Абайдан басқа, Ербол, Шәке, Баймағамбет болатын.

Көштен айырылысарда, Абай мен Ысмағұл байласқан уәде бойынша, бүгін бұлар Бұғылыға жете қонбайды. Бұғылының бергі деңгейіндегі «Есболаттың Қара суы» дейтін, Оразбай қонысында түйіспек болған. Түндегі уәде бойынша, бүгін кешке сол жерге, Жиренше мен Абылғазының да қосы жетіп қонбақшы. «Содан ары ертең, Бұғылыны аралап, Машанға еркін жетіп, ерте түсте барамыз. Күн ашықта жайласамыз. Бүгін жетеміз деп өктемейік. Асықпай, ара қонып-ақ барайық» дескен-ді.

Осымен Абай бастаған төрт аңшы Қырғыз Шатынан шығып, Жәнібекті желкелеп, Қазбаладан өтіп, күн түске тақаған кезде, Ботақан ошағынан аса берді.

Бұл жолда да қар қалындай қоймапты. Жүргіншілер келе жатқан әзіргі жерлер — Абай ауылдарының, ағайындарының жылдағы, жазғы таныс қоныстары. Аттар семіз, күйлі. Тегіс тағаланған, жүріске қажыйтын емес.

Бір қалыпты бұлаң күйрекпен, жіті жортып келеді. Тынық күндерде жауған ақша қар, әлі сырттың аязы мен қатты желін көрмегендіктен, үлпілдеп, мамықтай боп, күпсек жатыр. Ат аяғына бөгеттігі азғана. Бірақ аттын шашасынан асқан, жолсыздың қары болғандықтан, жолаушылар қатар жүрмей, шұбыра жортып келеді.

Жолды бастап келе жатқан Шәке. Ол жас та болса, жүріске берік және салқылығы жоқ, бойы жайнақы жігіт. Оның үстіне аңшылықпен бұдан бұрын да екі қыс салбурында болған, жол көрген, ысылған сыяқты. Абай мен Ербол одан жастары үлкен болса да, бұл өңірде қыс жүріп көрмегендіктен, жол бастауды Шәкеге тапсырған.

Күн таңертең аз тұмантып, бұлынғырлау боп басталып еді. Бақанас, Қазбаланың қатпарлы қалың тау, биік белдерінен жол өткен соң, азырақ ашыла түскендей болды. Бірақ күн көзі көрінбейді. Күнгірт сұрғылт қыс аспанында көшпе бұлттар өркеш-өркеш боп, терістікке қарай маңып, ауып барады. Алғашқы шыққанда биік таудың басын шалған, төмен шұбалған тұман қазір жоқ. Соның айыққаны күннің нобайын, кей бұлттың тұсынан ақшыл, сұрғылт сәуледен болжай отыруға сеп болды. Әзір дене тоңазытар, бет шымшыр аяз да жоқ. Тек еміс кәне шытқыл бар.

Жол бағытын сенімді жігітке тапсырған Абай, айналадағы дүниеге жадау көңілмен, салқын қарап келеді. Мынау Ботақан ошағында, бала шағынан талай жазды бастан көшірген неше алуан қуаныш, шаттық, күйініш, кейіс кездері ойына үзік-үзік түсіп өтеді.

Сол естегінің бірі әжесі мен өз анасы Улжанды аса бір жақсы алғыспен еске алғызды. Ботақан ошағынан қыйыс өте беріп, Абай сонау бір жылдағы үлкен үйдің қонып отырған қонысын көзбенен тапты. Бұны ес кірген азаматтық мінезге ең алғашқы жеткізген бір орын, мекен — осы қар басып, елсіз, есіз, суық түйліп жатқан қоныс еді. Ол, Бөжейдің асынан Абай мен Ербол қатты қажып, ұйқыдан өлердей талып көп жығылған сәскө болатын.

Бұлар оянғанда сол екі бірдей алтын ана Абайға, бала Абайға, өмірінде бірінші рет бас тартқан. Жолына айтып сойған ақсарбастың басын тартып, ең бірінші рет, жас ұланын «ер азамат болдың» деп, ғазиз батасын беріп еді. Абай кәрі әжесін қазірде көз алдынан көтіре алмай келеді. Қөз жұмып, қслын созса, анасының кішкене

не, бүріскен саусақтарына тиетін сықылды. Сол саусақтардың үйіріліп, айналып, бұны арқасынан қағып, маңдайынан сыйпап отырғанын сезіп келе жатқандай. Тамақ кебірсіп, көзіне бір түйін жас келе бере, Абай әулиедей анасының әруағына арнап, ақырын күбірлеп құран оқып, бата қылды.

Діндар жұрт, құранды зиярат басында, дастарқан үстінде, арнаулы сәтте, айт сыяқты күндерде оқыйтын болса, Абай өз әжесіне осы күнге шейін, осындай бір айқын есіне түсіп, қатты сағынып, жоқтап кеткен кездерінде, осылайша, әр кезде оқып жүретін. Құран оқып, бөт сыйпады. Артында қалып бара жатқан Қазбаланың Қарашоқысына, «қысқы көрінісін есте тұтып кетейін» дегендей боп, айналып ұзақ қарап алып еді.

Жаңағы Ботақанда өткен естен кетпес сәске шақ, енді соған тіркес, сол күндердің әсте ұмтылмас, тағы бір жақын шағын еске түсірді.

Бұлытты аспан арасынан, қуаныш сәулелі, күлкілі жүзі бар Абайдың жалғыз, ғашығы — Тоғжан жүзі туды. Осы Ботаканның анау бір төбесінің басына, Ербол айттып келген, Абайға әкелген, сүйінші хабар бар еді. Сол түннің барып-қайтыс сапары... Тоғжанды Жәнібектің тоғайының арасында, ай астында, сағынышпен құштырған сәт бар тыныс, сыбыр, сыбдырымен Абай жүрегінде түгел оянды. Бұл суретті, сағынышты сағымды еске алумен, Абай өзінің қазіргі тірлігін, қайда екенін бір жолата ұмытып кеткендей. Ұзақ уақыт ұмытумен мүлгуде. Жүрек қанымен жазылған ғашықтық арман кітабын, көз жұмып, көңілмен оқуға кеткендей. Күрсіне түсіп, Тоғжанды жылаулар жүрекпен жоқтайды.

...Қанша уақыт өткені мәлім емес. Тек жүрегі сағыныш, налыс сазын шерте тыңдап, өзі шертіп, өзі тыңдап келе жатқанда қатты соққан тірлік әмірі ұйқы-тұйқы бузып жіберді. Сағынышты жарды құшып жатқан түстен түртіп оятқандай бір хал еді. Абай селт етіп, есін жыйып, енді аңғарды. Аты тоқтап тұр, жолдастары иіріліп қоса тұрып қапты.

Бұл уақытта қатайып жел шығып, ұшқындап қар жауып, айнала түгел қарлы мұнармен қоршалып апты. Абай, күн райы қатты бұзылғанын енді ғана көрді. Жолдастарының іркілуі де сол бораннан екен. Қатаң соққан қыстың желі, аттымар айналасындағы аспан мен жерді ұйтқытып, араластырып, ұзақ ызың салып тұр.

Ықтай тұра қалып ақылдасқан жүргіншілердің айналасы — ұйтқый соққан ұсақ қар. Абай Шәкеден:

— Жаяу боран ба? Купсек қарды жел ұйтқытып тұрма? — деп сұрап еді.

— Білмеймін. Бір алай-түлей! Жауа борап гүр ма деймін. Астымыз да, үстіміз де бірдей ұйтқып тұр! — деді.

— Ал, енді адаспасты ойлайық. Бала өзінің көңілін берік пе? Бетіңнен жаңылған жоқсын ба осы? — деп Ербол Шәкеге шыйрақ үнмен сөз қатты. Шәке көңілді екі ұдай. Ендігі бетті, айналада түк көрінбейтін болған соң, ақылдасып алып, түзеуге тоқтаған екен.

— Борандағы жетекші жел ғой. Есболаттың қарасуын желдің аңғарымен, ат маңдайына туралап алмақ едім. Бірақ, мынау өңшең өзіміздің таныс қоныстың арасында келе жатып және жаңа бір ойға түсіп кетіп, желдің қай жағымнан шыға қалғанын аңғармай қаппын! — деді.

Өзінен естияр болғандықтан, Абай аңғарған шығар деп, соған үміттеніп қарап еді. Абай жолдастарын қайран қылып:

— Желдің өзі қашан шықты? Мен осы тоқтағанда ғана, жел барын байқадым! — деді. Ұйқыдан оянған кісідей сөйлейді.

Екі көзі көкбен көк, беті-мұрны қызарған, сағал сары Баймағамбет, Абайдың мінезіне күліп жіберді. Бұл төртеуінің ішінде желді алғаш аңғарған сол Баймағамбет екен. Ол:

— Дәл осы желді, бетіңе қырын соқтыратын етіп ұстасан, алғашқы аңғардан адаспаймыз! — деп еді.

Шәке бұған иланбады.

— Саған қырыннан соққан көрінсе, маған тура, атың маңдайынан, қарсы алдымнан шыққандай болған-ды! — деп, екеуі дауласып кетті. Ақырында Шәке Баймағамбетті тоқтатып, Абай мен Ерболға қарап:

— Ал, бір орында ұйлыққанмен ақыл табылмайды. Тұра берсек, қалай барардан да жаңылармыз. Не екеуіңіз бастаңыз. Болмаса маған тапсырсаңыз, Абай аға, мен тәуекел деп, тура осы қатты желге қарсы жүремін! Бірақ, күн суытып барады. Қатты боран бола ма, қайтед. Желдің өзі де, шыға сала, шапшаң қатайып кетті. Енді тымақты баса киіп, қымтанып алыңыздар. Не де болса қатты жортып ксерейік! — деді.

Абайға өзінен де, өзге жолдастардың екеуінен де, Шәкенің ажары мен қажыры бекемірек көрінді. Соған сүйсініп:

— Ал, қарағым! Ішіміздегі шыйрағымыз, сергегіміз де өзің болдың. Не де болса, саған ердік, бастай бер! — деді.

— Ендеше тәуекел, міні! — деді де, Шәке қаражал, ақтабан, қоңырдың бетін желге қасқырта, қарсы бұрып алды. Тізгінді қысып ұстап, қатты желден ығысып шыр айнала берген зор қоңыр атты, қамшымен шарт еткізіп, қатты тартып жіберіп, жортып кетті.

Бұның артына Абай түсіп еді. Ақтабан қоңырдың сауыры қалың, «төңкерген тегенедей» дейтін, кең сұлу өкен. Тымағын көзіне киіп, қоңыр аттың сауырына қадала қарап алды да, ілесе жортты. Тобынан бөлінген төрт жолаушы, елсіз жонда, ысқырып соққан алай-түлей ақ боранның құшағына, жіті жортумен кірді де, бата берді.

Шәке осы бетпен іркілместен, ұзақ жортты. Алдарынан қатты жел, әлі күнге ысқырып шулап, бората соғады. Суық қатайғаннан болса керек, енді бір шақта аспаннан түскен қар алғашқыдай ұсақ емес, жабысқан, үгінді қар емес, жұмарланған ұсақ, қатты, қыйыршық болып жиілеп ұра бастады. Маңдайды желге қарсы тура беріп жүру әсіресе қыйындады.

Артында желіп келе жатқан аттарға Шәкенің қоңыр аты жалтақтап, ық іздегендей, сығылыса береді. Кішкентай тізгін босаса, басын жалт еткізіп бұрып алады. Дәл маңдайына қадалып, шаншылған, қатты жел, қоңыр аттың қалың кекілін кейін шалқытып, дөңес маңдайын ашып алып, тықыр жүнін, түбінен жұлғандай болады. Қоңырдың жел өтіне қасқарып жортуы жеңіл емес екенін білген Шәке, аты сәл бұлғақтаса, «теріске жалтартып, адастырып кетер» деп ойлайды. Әншейінде аса жүрдек, жылпос қоңырды бұрын қамшыламай жүргізетін болса, қазір жиі-жиі шарт-шарт ұрып келеді.

Абай өз астындағы құла жиреннің бір тәсілін аңғарды. Ол қоңырдан кейін қалса, маңдайына жел қатты ұратынын сезіп, алдыңғы аттың ығына паналап, бір елі қалмай, лыпып жүріп келеді. Бірақ құла жиреннің жалына, Абайдың да өне бойына, алдыңғы аттыдан аса соққан қарлы боран ұйтқып төгіліп, қалындап түседі. Азғана уақыт ішінде, аттың құлағына шейін, Абайдың

селдір сакал мұрты мен кірпігіне шейін қырау басып алды.

Соңғы уақытта, алдағы қоңыр ат пен жас жігітті қатты қыйнаған қыйыршық боран Абайдың да бетіне шыпылдатып ұрады. Жол еркін, Шәке менен өзінің атына беріп, Абай ерінің қасына еңкейіп ап, ықтап жортады. Бірақ, сонда да, бар жүргіншіні дала бораны шыдатпай әлсіретіп барады.

Абайдың түлкі тымағының екі самайынан қадалып ұрған жел, шекесін шаныштыра бастады. Еңкейіп келе жатып, бетін бұрып, ықтап шабайын десе желкелігінен ұрып, мойнына қарды тықпалай береді. Қайта бұрылғанда бетін, мұрнын жалап, аязды боран ығын кетіре бастады. Енді қолыменен бетін жиі-жиі уқалап, үсінуден сақтанса, қос қолы қатты тоңып, саусақтарының үштері шаншып, тізгіні мен қамшы ұстауға ебін кетіріп, қарып, мұздатып барады. Сол күйдің үстінде әсіресе екі самайынан тымақ ішін кеулей үрген жел — шыдатарлық емес.

Ығы кетіп, ер үстінде аз жүрісте оңға, солға да бұрылып, еңкейіп, ат жалына да бүгіле түсіп шапқан Абайдың мазасы қатты кетті. Кұр мазасыздық емес, енді беті-қолдың үсіну қаупі бар. Самайдан өткен жел одан да қатер. Тоңу, ығын кетіре, күшейген сайын енді Абай етегіне де ие бола алмады. Қайта-қайта қымтаған етегін, сәл қозғалса, жел ақтармалап, жұлып ашып, қайырып жібереді. Басында, өзге жолдастарынан бұрын суыққа сыр бермеспін десе де, енді шыдап болмады, Абай, алдындағы Шәкеге белгі етіп, айғай салды. Жүріс тоқталып, барлық аттылар ыққа қарай қоралай тұра қалып, жәй білісті.

Бір Абай емес, бар жүргіншінің де күйі сол Абай күйіндей екен. Бұлар тоқтап қалғанда, аттары өздігінен шыр айналып, ақ боранға арттарын беріп, қыбыр етпей ықтай-ықтай тұрысып қалған. Үстіндегі жүргіншілер секіре түсісіп, қоса ықтай тұрып, боранның аса суық пішінін сөз қылысты.

— Ойпырай! Қақап кетті ғой! — деп Ербол бастады.

— Тез айықса жарады, болмаса мынау қатер ғой! Бет қаратпай барады ғой! — деп, Абай, айналаны ақ түтек қып, тығыз қоршап тұрған боранға қарады.

— Айығар! Шыдап көрейік!

— Шыдамағанда, елсіз қу далада, жүрмегенмен жаң

кала ма? — деп, Шәке мен Баймағамбет жастық етіп, қайрат беріп, сөйлеп тұр.

Бұл уақытта төртеуі де іштегі қалталарынан орамалдарын алып, тымақ ішінен, маңдайларын қатты тартып, таңып байлап алысты. Екі беті қып-қызыл боп аязға шынығып алған Шәке, әлі шыйрақ, берік еді.

— Бетіміз теріс болса, онда адастық. Адасқанда шырқап адасып кетуге де болады. Ал, егер адаспасақ, онда осы жіті жүріспен кеш батқанша, Есболат Қарасуын сыйпалап қаламыз. Боран ықтыжарға қоятын емес. Аяндап бүлжектегенмен бәрібір суық жеңілеймейді. Адаспасқа оның себебі де жоқ. Аяндап, маңайды шола жүрем дейтін емес. Енді не де болса, тағы бір ұзақ жортуға белді бекем буып алыңыз, Абай аға! — деп, қоңыр аттың айылдарын қатты тартып ап, тағы да ырғып, атына мінді. Абайлар үн қатпастан, бұрынғы қалпынша, Шәкенің соңынан ерді.

...Қанша екені белгісіз, ұзақ бір шыдамға, тістеніп бекініп алғандай болған жолаушылар, көп заман толассыз, тынымсыз қатты жүрістен аумап келеді. Көптен кұлаққа беймаза боп ысқыра шулап сокқан жел, кейде ерекше бір ызамен ышқынып кетіп, екпіндетеді. Күні бойы үзілместен, шу-шу еткен жалғыз үн, кұлақ талдырғандай. Сарылған суық сазынан жаңылған жоқ. Кейде, ақ боран, қатты аяз ұлып та кетеді. Көп бөрінің боранды далада, кұтырған дауыл ішінде, баспана іздеп, жас қан іздеп, қосылып ұлығанындай, озан салады.

Сондай ұлыған қарлы дауыл астында, елсіз меңреу дала, Абайдың өзі туып-өскен сахрасы болса да, қазірде соншалық мейірсіз, қатал, өгей анадай. Қеше ғана балалығымен, жігіттік жастығының, жасыл шөбі сарғаймас алтын бесігіндей болса, сол қызықты қан жайлау, қазір суық қабыр ызғарындай, аяздап, қырауытып тұрған тас табытындай.

Бұл сәтте, бұл ұзақ бейнетті ауыр шақтарда, дүние деген бір-ақ уыс. Ұйтқыған қарлы боран ішінде, тек бір-ақ ауылдың қотанындай ғана. Дүние сонша бүрісіп, алай-түлей ішінде кішірейіп, тарылған, астан-кестенге түскен. Бұл дүниеде аспан деген, жер деген, тау-су деген, өлке-жота деген, айырма да, бітім жаратылыс та жоқ сыяқты. Бұның Абай ұққан аты, қазақша емес, рысша кітаптардан ұғынған екі сөзге дәл келеді. Бірі — хаос, бірі — стихия. Әлде қандай кітаптардың айтуында,

дүние пайда болғанда, ең алғаш осындай алай-түлейден туса керек. Ыстық судың қайнап ойнағанындай. Не тұлаған теңізде тау толқынның көбігін аспан атып, шапшып кұлағанындай. Сол толқын ішінде ажал жүзін сәт сайын күтіп келе жатқан кісіге де, дүние осындай бір-ақ уыс болса керек.

Жорту аяқтаған жоқ, тек бұл уақытта тону үстіне шаршау да қосылды. Сонымен қатар: «ойпырау! айығары бар ма!? аяқтай ма бұл жүріс? енді қашан?» — деген күйгелек шыдамсыздық, кеудеден жалын шығарады. Бір уақыт жел ақырын бәсеңдей беріп, шұғылынан үзіліп тоқтады. Абай ішінен: «япырай, тілек қабыл болғандай ма? жаңағы налыған зар сыяқты, шолақ тілектің орайы, өтесіні ме?» дегендей боп, лезде үмітке ауысты. Осы уақытта Шәке аттың басын тартып, бәрі де іркіле тоқтап, жабырлай сөйлесті.

— Басылды білем! Күн жарықтық бізге болысайын деді ме? — деп тоқтаған Шәке, енді ақылдасып алмақ еді. Бұл уақытта қар жауып тұр, қазір бағанағыдай қыйыршықтап жаумай, енді жәй, баяу, жапырақ қар түсіп тұр еді. Күн тынғанмен, айнала тұман және жауып тұрған қары қалып. Жүргіншілер аяндап, атқа тыным беріп, өздері де толас алып, ендігі бетті ақылдасып аңғаруға кірісті. Бұл шақта, қыстың қысқа күні батуға таяған еді. Күннің бұлыңғырынан ба, жоқ ымырт таяума, әйтеуір айнала, боран басылғанмен, болжап болмастай қою сұр мұнар қоршауында тұр.

Үмітшіл көздер ойда жоқ жерден, қарауытқан қыстау көргендей болады. Немесе жақында шашырап жайылған ірі қара мал сыяқты, бір нәрселер қарауытып, бадырая қалады. Бірақ осыны әр қайсысы шәке-жеке байқаса да, жолаушылар біріне бірі анық сенген үнменем айта алмайды.

— Әне біреу не?

— Мынау қарауытқан немене?

— Мына жағымызда бірдеңе қалып бара ма? — десіп, бірін-бірі алаң етісіп, әр жаққа алап ұрып келеді.

Бұларды кеш мұнары, күн тұманы алдап қана жұбатқандай болады. Елді көкसेп, дауылды даладан қажыған көңілдерге, адам мекені соншалық ыстық болса да, амал жоқ. Қора-қыстау, мал-жан сыяқты боп көрінгеннің бәрі де, басқа нәрселер болып шығады. Кейде жақын төбенің, әппақ боп аспанмен тұтасып тұрған ұлы

бейнесінде, қарауытып көрінген, болымсыз жақпар тас қора сыяқтанады екен. Қалың қар ішінен қылтанақ бойы зорға асып, көрінген тал басы, шеңгел қараған, тобылғы бастары бұлардың көзін алдайды екен.

Жел тынып, бағанағы қатты суық саябырлағанмен айналаны болжай алмаған жүргіншілер, көңілге үміт ала алмай келеді. Үйткені, әлі күнге жүріп келе жатқан жерлері қай тұс екенін дәлді білген, анық көңілі сенген еш қайсысы жоқ.

Шәкенің долбарынша, бұлар қазір Пушантайдың батыс жағынан кесіп өтіп, Айдарлы қойтастың оң түстігінде, жамбас тұсында келе жатқан сыяқтанады. Енді мықтап бір жортса, ұзақ сары жоннан асып, Есболат қарасуының үстінен түспек керек. Шәке осы бетте дұрыс келе жатырмын деп ойлайды. Тек жалғыз күдігі Ботақаннан шыға бере, бұлар бастаған қатты жорту, тура беттегенде, жүргіншілерді Қарасуға әлде қашан жеткізсе керек еді. Соған күдіктенеді.

Бағана, ең алғаш, желге қарап бет белгілегенде, Шәкемен дауласқан Баймағамбет, енді мынау тұста өзінің күдігіне нығая түседі. Әрбір жыра, шұқанақ, немесе өзенсымақ өңірлермен жол жүрген сайын, сол күдігін айтады.

— Жердің қыртысы, Есболат Қарасуының атрабына ұксамайды. Оның күнгейімен, күншығыс жағында келе жатсақ біз, ақ отты адырмен, тасты төбелермен, я болмаса тегіс сары жотамен жүрсек керек еді. Мынаның бәрі қайта-қайта бұлақ, өзен, өлке боп, шалғынды, тонашалы, балқаш боп кетті. Осы біз адастық. Ал адассақ қатты теріс кеттік! — дейді.

Осындай аз топ, екі ұдай болған енжар көңілмен ақырындап келе жатқанда, күн анық батып, ымырт әбден жабылды. Енді белгісіз сапар ықтыярсыз жүргіншілерді түн жолаушысына айналдырды. Күнібойы жортқан аттар азғана толас алсын деп, жүргіншілер енді бір суаттың басына келіп түсіп, қырау басқан жараяу семіз аттарын, бір талай уақыт оттатып алды. Аттан зорға түсіп, кез келген орынға жантая құлаған Абай, үнсіз жатып, көзін жұмып, Шәке мен Баймағамбеттің жол жөніндегі дауын ойлады. Бірақ, қанша ойласа да, бір ғана ыза аралас қападан басқа, ешнәрсе таба алмады. Ақылдасып көріп еді, Ербол да тыңнан еш нәрсе тапқан

жоқ. Бірақ, әр кезде сабырлы Ербол, қазіргі талып, қажудың үстінде де Абайға бір қалжың айтты.

— Сен екеуміз атқа жүруге мықты болушек. Бірақ, даңғыл қаражол болса, бетті түзеп қойып, әйтеуір «күдай салды, мен көндім» деген, ұзақ сонар, қара жортуылға тәуір едік. Болмаса күздің айсыз қараңғы түнінде адаспай жол тауып көрген өнеріміз жоқ еді-ау, ә! Енді қысқы ақ боранда, жолсызда, шүйкедей жалғыз қосты табатын біз бе? Мен шынға келсем, мынау күдайдың қу даласында сол қосты табу, қалың шөптің арасына түсіп кеткен инені табудан оңай деп тұрғаным жоқ. Сенің одан озған өнерің болса, өзің білесің! — деді.

Абай, өнерім бар деп айта алған жоқ. Үндемей күрсініп қойды. Ерболдың айтқаны, мұның да көңілінде, дәл осындай боп ұялаған күдік еді. Осымен, жолаушылар тағы да Шәкеге бастатып, атқа мінбек болғанда, бағана тынған жел, тағы да қайтадан лезде көтеріліп, зуылдап, шулап, ызың салды.

Сол ызың осал белгі емес, үлкен, зәрлі суықтың кәрлі белгісі екен. Жігіттер атқа мініп ап, тағы жортып жөнелгенде, күндізгі ажалдай ақырған қатты боран, алақаншықтап ышқына соғып, қайта құтырды. Суық күндізгіден әлде қайда қатты еді. Азғана уақыттың ішінде жүргіншілердің ығын кетіріп жіберді. Бір азда, алдыарты айғайласып, тоқтап тұрып:

— Ойпырай! Енді қайттік!?

— Шыны сор енді болмасигеді...

— Бұл түн боранында, жүрген жақсы ма, әлде бір жерді паналап жатқан жақсы ма, қайсысын етеміз?

— Жел бетінен адасқан жоқпысыңдар? Енді не ойларың бар? — деп, соңғы сөзді Ербол айтып барып, даурыға тоқтасқан.

Шәкенің ақылы, жүрісті тоқтату емес, бірақ қатты жүрмей, баяу жүріп, ілгері жылжый беру болды. Үйткені, тоқтаса, ықтайтын қора-жәй жоқ. Мынау желді аяз, қозғалмай өтырған кісіні тоңдырып, ұшырып жіберу мүмкін. Алда неде болса үміт бар. Сондықтан, әлі де бірінен бірі қара үзіп қалмай, жылжый беру шарт.

Өздігінен ақыл таппас болған жолдастары, Шәкенің сөзін ақырын үнмен қостап көнді де, артынан тағы ерді.

Тағы да ұзақ сарылған шексіз, баянсыз жүріс болды. Бұл жүріс бәрін де тоңдырумен, шаршатумен қатар, енді ұйқымен де жүдетті. Күні бойы ас ішпеген өзек те

талды. Киімдері жылы болғанмен, қатты қажыған дене тоңуға айналды. Абай, бойы қалтырап, өнебойы тұтас тоңазығанын, артында келе жатқандарға айғайлап айтты:

— Менің аяғым қатып барады. Ат үстінде аяқ тоңғанды көргенім осы. Сен қалайсың, Баймағамбет? — деп, артындағы жас жігітке айғайлап еді. О да тоңғанын айтып:

— Енді бір жерге түсіп тынығып, мызғып көрсек қайтеді? — деп еді.

Барлығы тағы иіріле тоқтап, ақыл қосты. Айнала дүние, бұл күнде, төрт-ақ аттың басы қосылған аясындай, азғантай. Үй орнындай ғана бөп, бүрісіп, суық түйілген. Аттылар, бастарына анық қысталаң азап төніп, ғаріптік-ке түскен, жүдеу бейнеде.

— Жататын болсақ, бір тастың панасын іздейік! — деп еді Шәке. Жүрістен түңіліп болған Ербол:

— Енді бізге табылайын деп тұрған тас та жоқ. Не де болса, кұдай деп, аттың бауырына тығылып, осы арада тыным алайық! — деді.

Осы сөз байлау еді. Бәрі де аттарынан түсіп, төрт аттың жонын боранға бұрып, солардың қосылған тамағының астына біріне бірі айқасып, жантайысып, үнсіз, жым-жырт жатысып қалды.

Бұл шақта суыл қаққан, кейде шырқап, шулаған аяз үні, боранды дауыл үні, құлаққа тынымсыз ұрады. Осы аттылардан өшін алмай тынбайтын, соншалық беймаза ың-шың, у-шу долы дүние. Ерболдың тізесіне басын салып жантайған Абай көз жұмғанда, денесі айналып үйірілгендей. Бұларды ат-матымен осы жатқан алақандай қарлы жерімен де түгел үйіріп, күйіндегі қанбақтай шырқ айналдырған сыяқты.

Жүрек қобалжып, бас айналады. Кұлақта ың-шың шыңылдаған, толассыз бір шуыл тұр. Осы күйінде, барлық пен жоқтық арасындай бір халетте, азғантай уақыт жатты да, Абай ойы өшіп, сөніп, жоққа батты.

... Қанша ұйқтағандарын білмейді. Бір мезгілде үстеріне түскен қалың қарды аяқ қолдарымен серпе сілкіп барлығы оянып тұрғанда, әлі қалың түн екен. Төртеуі де бір ауыздан, аса қатты тоңғандарын айтып, секіре тұрысты. Алдымен сөйлеген Ербол еді.

— Өй, жігіттер! Уйқыдан кісі өлмейді. Мына қызыл шұнақ аязда, уйқы жау. Есті жый, қайрат қыл! — деді.

— Білмеймін, әсте бүйтіп тоңып көрмесем жерек еді.

Суық, тура етімнен өтіп, сүйегіме жеткендей! — деп, Абай арлы-берлі адымдап, аяғымен тебініп, қозғалақтап жүр. Жас жігіттер де тоңған еді. Бірақ олар тез қыймылдап, төрт аттың үстіне, ақ жабағыдай түсіп калған күпсек қарды, жеңдерімен, қамшыларымен сыпырып, қағып жылдам айналып, өз бойларын жылыта бастады. Атқа мінісіп алып, жолаушылар тағы тартты. Дәл жөнелерде Абай:

— Әйтеуір адастық. Енді тым кұрмаса, жылынып, қауқар жыйып алайық, неде болса бір сағаттай, қатты жортып жүріндер! — деді.

Долы далада, қатуланған суық жүзді өгей далада, бұлар тағы да ұзақ жортты. Бет пен қол болмаса, жүргіншілердің аяғы, денесі қатты желістен жылынып алған еді. Енді бір азда, жәй ғана сызылып, сараң сәулемен зорға дегенде, елең-алаңдап, боранды түннің таңы атты.

Жүргіншілер сөзден қалған-ды. Бірақ бәрінің ішінде де таң атумен, «дауыл басылар, боран тынар» деген жалғыз медеу үміт бар-ды. Аттарды аяп, жүрісті ақырын бүлкекке салған Шәке желдің бәсеңдегенін, шуылының азайып, әлсірегенін күтіп еді. Тағы да шексіз ұзақ күтті. Дауылды, меңіреу даланың ұзақ жол үстіндегі, өкініш азап күні туды. Мезгіл ұлы сәскеге жетті. Боранды күннің бар жарығы — осы сұр мұнар, бұдан әрі ашылар күн, айығар боран білінбеді.

... Бұл күні тағы да, күнұзын айықпастан боран соқты. Жолаушылар күнбойы бір сағат жүріп, бір сағаттай аттарына тыным беріп, шалдырып отырып, әлі бір белгісіз сай-салаларды, адыр мен жоталарды кезумен келеді. Тоқтаған сайын, бастарын соншалық қатырған жалғыз ғана ойды тегіс ойласады.

Бүгін таңертеңнен Шәкенің өзі боп, және Абай, Ербол бірге қосылып: «кешегі Баймағамбеттің сөзі дұрыс еді, жел бізді теріске апкетті» деген ойға бекіген-ді. Бүгін бір тоқтап, бір жүргенде, желге қарсы жүрген бағытты тастап, сол кешегі Ботақан ошағында, Баймағамбет «қырын соқты» деген желді естеріне түсірмек болды.

Ол айтқан сөз дұрыс болса, бұлар желді бетке алып кеткенде, Есболат Қарасуының оңтүстігіне қарай кеткен болу керек. Ендеше, не, Тобықты жайлауының шеті — Үлкен Көксеңгірге тартты. Немесе, тіпті құлан елсіз, оңтүстіктегі Керей жеріне түсіп кетті. Қажыған ой, ашы-

ғандай боп талған мый, өзіне осыдан әрі тағы да бір үлкен жұмбақ табады. Теріске кеткен болса, кешегідей жүріспен, және түнгі жүріспен бұлар қанша жерге кеткен болу керек? Енді Баймағамбет айтқан бағытқа бетті түзегенде, қаншалық ұзақ жүріспен Есболат Қарасуына, не болмаса соның деңгейіндегі Бұғылы, Машан тауларына ілінуге болады? Міні бүгін ашыққан, талыққан жүргіншілердің дамыл алмай ойлайтыны осы.

Ендігі сапарды Шәке емес, Баймағамбет бастаған. Түнде тоңған, ауырықсыған бой, кейде жылынса да, іштей бір қалтыраудан күн ұзын босамады. Абай, енді бір жылы мекенге жетсе, өзінің ауру халда зорға жететін жәйын аңғарғандай. Тағы да күні бойы жорытудың аяғы кешке жақын бір толас жасатты. Аттан құлағандай боп, ауыр салмақпен зорға түскен Абай, шылбырды Баймағамбетке беріп, кішкене тастың ығына кеп жантайды. Араларында сөз, кеңес жоқ. Әркім өз күйін, өз дертіндей, оқшау ойлап кеткен сыяқты.

Абай болса қазір өзін анық аурудай сезеді. Денеді, езіліп қалған сал сүйек, еріксіздік бар. Бар бойын жер тартқандай. Тону онан сайын бойын ағаштай сірестіріп, қатырып барады. Ішкі жүрек, қолқа да аяздап қалтырағандай ма? Өмірден анықтап күдер ұзу сағаты алыс емес сыяқты. Бірақ әлде неден, жүрегінде сол өлу-өшу халынан үркіп, қорқу жоқ. Қайта, «жетсе-жетсін, келсе-келсін» дегендей ұсыну бар. Өзінің осы сезімін аңғарумен ілес Абай, кеше ғана көңілінен өткен, боран қуып апкеткен екі бір ыстық, сағыныш шағын соңғы рет еске алды. Бірі — күндей мейірлі, ғазиз анасының тірлігін ойлаған шағы. Екіншісі — өмірде өлім сағатына шейін ұмытылмай, сана-сезім өшерде ең соңғы рет жалт етіп, бірдің өзі боп, көз алдына ай жүзімен күліп келетін Тоғжанын ойлаған шағы еді.

Енді сол өлген, өшкен ғазиздері тағы ойға түскені, Абай жанымен соңғы рет қоштасқаны болар ма? «Өлім тақау ма?» деп ойлаған Абай, ұйқы-тынымынан тыйылып, ауыр, мұңда жүдеп, күрсініп отыр. Дәл осы шақта қас қарайып бара жатқан кез еді. Абай құлағына бір жалғыз айғай естіліп қалды. Ол елең етті де: «ойымның шатасқаны болар!» деп үндемеді. Жолдастары бұқ түсіп қасында ұйқтап жатыр екен.

Аздан соң жаңағы айғай тағы естілді. Анық, адам дауысы. Кім де болса, адам зат болса, бұл жолаушылар

қазір жылап көріскендей болатын. Соңғы айғаймен ілес, Абай орнынан секіріп, атқып тұрғанда, өзін «ауру шығармын» дегені орынсыз екен деп білді. Тұра сала, қатты қайырып, шырқап, айғай салды. Әлүсіреп қалған аттар, бұның айғайына қос кұлақтарын қайшыланта қадап, бастарын жерден жұлып-жұлып алысқан еді. Ербол мен екі жігіт те оқыс айғайдан үрке шошып, атқып тұрысыпты. Ербол Абай қасына ұмтылып кеп:

— Не болды, Абай? Кімге айғайладың? — деп, Абайдың жүзіне таңдана қарап қапты. «Уйқысыраған ба» дегендей. Жоқ, Абай жүзі сергек екен. Жолдастарына бұрылып:

— Айғайландар! Жаңа бір кісінің қатты шырқаған үні естілді, айғайландар! — деді.

Желдің шуы әлі де түк басылған жоқ екен. Бірақ төртеуі үн қосып тұрып, ұзақ-ұзақ қатты айғайлады. Дәл сол кезде ақ боран ішінен, жел жақтан, бұлардың көз алдына, бұлыңғыр үлкен қара көріне берді. Келер сәтте, боран ішінен, әппақ дүниенің ішінен айқындап, бадырайып, қастарына ағыза шауып, бір атты кеп қалды. Зор денелі үсті әппақ қар болған, ақбоз атты. Жанында семіз баран жылқы қосары бар. Бұл адам қуана айғайлап:

— Уа, бармысың? Тірімісін, жандарым-ау!? — деген, сергек сөзіменен жөгіп келіп, аттан түсе берді. Келген кісінің үнін алдымен таныған Абай еді. Айғайлап қуанып:

— Абылғазы! Айналайын Абылғазы-ай! Қайдан кеп едің? — деп, жүгіріп барып, кұшақтай алды.

Ол анық Абылғазы еді.

— Қайдан келушем? Сендерді іздеп келем! Я кұдай, өмісе жолды қыла көр! Мынау ақ түтектің ішінде сендерді табам деген үміт бар ма еді!? Әйтеуір жандармен, үйде тыным таба алмай шыққан, бір далбасалық. Үсігеннен амансыңдар ма? Ушып қалғандарың жоқ па? Аттарың тың ба? Тез атқа мінеміз. Түн болмай жылына-тын жәй табайық! — деп, бәрін өзі билеп кетті.

Шәке мен Баймағамбет қуана жүгірісіп, бір аз тыңайып қалған аттарды жетектеп алып келді. Бар жүргінші аттарына тез мініп, Абылғазының артынан еріп, желе жортып, тартып берді.

Жүргіншілердің бұл кезде келіп тірелген жері — Машан тауының желке тұсы екен. Алда Абылғазы бастап

жортып келеді. Оның қасында, қатарына ілесіп, әңгімелесіп келе жатқан Ербол. Әлі күнге тың, шыйрақ басып келе жатқан құла жирен атын, Абай алдыңғы екеуінің артына тақау бастырып, ілестіріп, қатты бір мең-зеңде келеді. Өзінің ауру-сауын да айыра алмайды. Өне бойы соққы жеген кісідей мылжа-мылжа. Айналадағы дүние де бұған таңғажайып халда. Кейде, Абай жүріп келе жатқан сыяқты емес. Жолдың екі жағы тау сыяқты да, сол таулар, жар-тастар бұған қарай өздері сырғып, жылжып, қыйыс өтіп келе жатқан сыяқты.

Сондайлық ойды, мыйды пәңгірткен сұлдер ғана келе жатқан күйде, кейде Абай ұйқы мен ояудың, «барлық пен жоқтықтың» арасына шомғандай. Өзіне өзі қатты таңданады. Сәл уақыт санасы оянса:

«Ұйқы мен шаршау жеңді ме? Болмаса аурумын ба?» деп, мұнар ішінде, шала бір ойлар ойлайды. Оқта-текте бұған алдында келе жатқан екі аттының үзік-үзік сөздері естіледі.

Абылғазыға жанасалап жүріп келе жатқан Ербол:

— Жаным-ау, қалай таптың бізді? Көріпкелің бар ма? Осындай ақшұнақ боранда, адасқан адамды табамын деп, есі бар кісі іздеп шығар ма? — дейді.

— Атама! Мені бүгін кісі демей, осы жонның қасқыры десеңші!

— Қасқыр да боранда іздегенін таппай, кезіккенін алады ғой!

— Мені жан ұшырған шығар. Абайды кешелер Жиреншеге алдатып жүргенде, қыянат қылдым-ау деп, ішімнен сол жаманшылығымның өтесінің бір қайыармын деп ем. Содан кеше түске жақын боран басталарда, мен сендердің адасатыныңды білгемін. Ботақан басында, жел алғаш қатайып басталғанда, сендер әуелі бір үйліп тұрып қалдыңдар. Сонда мен Шақпақтың жотасынан, биікте тұрып, қараларыңды көргемін. Егер сендер адаспасаңдар, жолымыз Жыландының сыртында түйіссе көрек еді. Түйіспедік. Соның арты боран болды да, дүниені ақ шымылдықпен жауып алды. Сендердің адасқандарыңды білдім. «Желді аңғармай, Көксеңгірге, Керей жеріне, қу далаға тартып кетті» деп ойладым. Біз болсақ кеше, дер кезінде Есболат Қарасуына жетіп қондық. Түн бойы айғай салып, атой беріп, белгі де жасадық. Бүгін сол жерде қалуға болмады. Отыны, бұдыры жок, қу тақыр екен. Содан қосты көшіріп: «Жетсендер Ма-

шанға қон, болмаса жолда Бұғылыға түне» дедім де, өзім таң атқалы, күні бойы, қос ат алып, сендерді іздеуде болдым.

— Ал сонда, қайдан кездестірем деп іздедің?

— Кездестірем деу қыйын еді. Тек бір жорамал. Ойлағаным, сендер естен айрылып адассандар, онда дауа жоқ. Ал, бір бетпен тартып адассандар, онда барып-барып бір шақта ес кіреді де, кешегі желді аңғарып, бетті дұрыс белгілеп, қайта тартасыңдар дедім. Сонда не Бұғылының, не Машанның сыртынан шығу керек деп долбарладым да, күні бойы осы сырттықта арлы-берлі үш рет жортып шықтым. Айғайлағаным, жаңа осы Машан желкесіне соңғы рет іліне бергенде, көз байланып бара жатса да, іздерінді кестім. Кесе сала, сонымен жортайын деп ем. Боран, тақыр жерде ізді көміп тастап отырыпты. Содан шапқылап отырып, беттеріңді аңғарлап, бір шәй қайнатым бойы, үзбей айғайлап келе жатыр едім! — деді.

— Сонда өзің адасам деген ой бар ма, жоқ па? Абылғазы, сен тегін адам емессің. Кем қойса, бақсы боларсың.

Абылғазы күлген жоқ. Бұл өзінің құмалақшы, болжағыш күшіне: «бабамнан қалған» деп, сенетіні де болатын.

Бірақ, күздің айсыз қараңғы түнінде, дауылды, жауынды түнде, керек болса, жалғыз түп тобылғыны, жалғыз шоғыр қарағанды таба алатын. Қыста ат құлағы көрінбейтін ак боран, бір жұма үзілмей соқса, сол бір жұма бойында тоқтамастан жол тартып отырып, атқан оқтай, жаза баспай, барам деген жеріне ат тұмсығын аумай кеп тіреп, дәл шығатын. Бұл хасиетін ол сәуегейлік демейді. Ерболға сырын айтып келеді.

— Менің адаспауым бақсылық емес. Бір соқырдан, аса бір есті қартаң соқыр көршіміз Токпайдан оқыған сабағым еді. Сол кісі, екі ауылдың арасына, кейде қыйын асудан асып, жауын-шашынға да қарамай, жалғыз өзі жүре беретін. Соқыр болғанда, саңлауы жоқ, су қарағының өзі еді. Құданың құдіреті, таныс жер ғана емес, кейде көрмеген жеріне де, қозы көш жерге шейін адаспастан, аумастан тура баратын. «Тоқа-ау, қалай жүресің?» дегенімде, со кісі: «сені бастайтын жол болса, мені бастайтын жел» дейтін. Жел жетектейтіні рас, бірақ әсіресе, кеудесі жетектейтіндей көрінуші еді Қара

түнді жауында, ақ боранды қыс дауылында, біз де сол соқыр Токпаймен тең боламыз. Бірден, желге аса қатты ден қою керек. Одан әры, көзім бар демеу керек. Көңілдің көзіне бастату керек. Міні, менің бар сыр сыйқырым осы-ақ! — деді.

Ендігі барыста Ербол Абылғазының бұларды қай жерге апаратыны, қандай ниеті барын сұрап еді. Абылғазы барлық топты тосып, біраз іріп тұрды да:

— Жігіттер! Сендердің суықтан қатты жаураған жәйларың бар көрінеді. Өзіміздің қосты іздеп, табайын деп келе жатқаным жоқ. Жаман-жақсы болса да, осы Машанның салаларын қыстайтын Жуантаяк, Мотыштың бірлі-жарым ауылы болатын. Соның біріне жеткізіп, үйі-күйі жаман болса да, жылы қазан аспаның жанында, жан шақыратын жәйға жеткізейін деп келем. Қайда, кімнің ауылы бар екенін білмеймін. Осы тұста, дәл осы біз келе жатқан өзекке, соңғы жылдар Мотыштың бір әлді ауылдары да қыстау салды деп еді. Соның біріне кездесеміз бе? Әйтеуір, бүгін түн, жылы жерге жеткізіп, өздеріңе жан шақыртам! — деген.

Жолаушылар қатты тоңып, жаураған ажармен, әлсіреген үнменен:

— Баста! Бастай бер!

— Тек дегенің болсын!

— Тек бір баспанаға жеткізсең, арманымыз жоқ. Ендігі жүріске шыдадық! — десіп, барлық еріктерін Абылғазының өзіне берген.

Осымен тағы да бірқатар уақыт үнсіз, желе жортып, қалың кара адыр ішіндегі терең шатты, тоғайлы өзекті, құлдап келе жатқанда, бұлардың алдынан «шау!» етіп үрген, ит дауысы естіліп қалды. Жүргіншілердің қуанғаны ала бөтен еді. Арасында біреулері:

— Я тәңір, бере гөр!

— Я құдай, ақсарбас!

— Қалдық па ажалдан! — десті.

Қар қалың басып алған бір шоғыр қайынды жүргіншілер орап айналып, кең қойнауға шыға бергенде, алдарынан жаңағы иттер үні көбейіп шықты. Араларында, зор үнді, үлкен төбеттердің барпылдап үрген, тау жаңғырықтырған зілі де естілді. Абылғазы атын борбайлап, шаба жортты. Өзгелерден ұзап барып, тасты, тақыр кара тұмсыққа іліне берді де, көлденендеп тұра қалды. Абай мен Ербол қатты желіп, қатар келіп,

Абылғазының қасына тақай бере, төменде жап-жақын жерде, қызарып тұрған терезенің отын көрді.

— Ел! Ел!

— Қайран ауыл! Айналайынның елі! Тіпті әлі жатқан да жоқ! — деп, Ербол Шәке мен Баймағамбетке даурығып хабар етіп жатыр.

— Терезесі көп! Өзі үлкен қыстау. Мынау бір ауқатты ауыл ғой! Жолымыз болған екен, жігіттер! — деп, Абылғазы да қатты қуана сүйсінді. Бар жүргіншіден өзі бұрын келді. Есік алдына аттан түсе бере, жаяу кісі кіретін жабық есікті дүбірлетіп, асыға қағып тұр.

Абай аттан қалай түскенін білмейді. Шылбыры қолынан түсе бергенде, Баймағамбет алып кете берді. Денесі ағаштай боп қатып, сіресіп қалған сыяқты. Қозғала алмай, сілейіп тұрған халінде, Шәке тақап кеп, қолынан ұстап, сүйеп қана қозғалтты. Жер дүние, қорасымен, аттарымен Абайдың көз алдында шырқ айналып бара жатқандай. Екі құлағы шыңылдап, сөзді де естіртпейді. Тек үзік-үзік аңғарғаны үйден шыққан бірекемен Абылғазы, Ербол сөйлеседі: «...Мотыш!.. Доғал!.. Найман!..» деген ұғымсыз бір аттар ғана құлағына келеді. Абылғазы алға түсіп, ауыл кісілері соны бастап, ұзын, қараңғы даланмен жолаушылар шұбырып келе жатқанда, түкпірде, қараңғыда, қызыл сәуле беріп, бір кең есік ашылды. Ар жағынан қарсы жүрген бір әйел даусы:

— Отауға кіргіз. Үлкен үй ұйқтап қалды! Отауға кіргізсін дейді! — деген бұйрық білінді.

Қараңғы даланда зорға қозғалған Абайды, Шәке мен Баймағамбет екі жағынан сүйеп келіп, далан түкпіріндегі кең ауыз үйге кіргізді. Қазанаспасында әлі сөнбеген, жалындап жанған от бар. Тыныштықта кешкен жылы мекен, адам жәйі, өзінің ыстық лебін атты. Қазанда асылған жылқы етінің исімен, сары қыйдың ащылау түтін қоңысымен қарсы алды. Ауыз үй болса да, кең, таза. Төрінде үлкен қос терезе көрінеді. Сырмақ, алаша, таза төсеніштері де бар. Қонақтарды қазанаспа жанында тұрған қартаң қызметші әйел мен асбасшы еркек тосып тұр. Тыстан бастап келген еркектің біреуі желбегей шапаны бар, жүрісіне қарағанда, жылпос, жас сыяқты. Сол жаңағы ауыз үйдің ішіне түгел кіріп болған қонақтарға, оң жақтағы төргі үйдің есігін ашты. Ол бөлмеде, табалдырығынан бастап,

жап-жаңа қызыл-жасыл тақыр алаша төселген. Ар жағы түкті кілем. Манатпен оюланған, әдемі сырмақ та жайылыпты. Кең, жарық, аса бір көрікті жәй екен. Алда келе жатқан Абылғазы, Ерболдар бұрын кірді. Олар оң жақта, биік сүйек төсектің жанында тұрған үй иесіне амандасып, төрге қарай өте берді.

Енді есіктен аттап Абай кіріп еді. Артынан оны сүйей, Шәке қоса кірген-ді. Абай, әуелі оң жақтағы шашақты қызыл шымылдықты көрді. Қалың кұс төсек, кұс жастықпен кісі бойындай боп жыйылған сәнді сүйек төсекті де, көз қырымен шолып өтті. Енді үй иесіне көзі түсе бергенде, қатты аңырып:

— Аһ! Жаным-ау! Өзі ме? — деп шалқалап, кұлай бергендей болды. Төсектің аяқ жағы мен қырлы пештің аралығында бір әйел тұр. Ақшыл көйлекті, қара кемзалды, кимешек шаршылы сұлу келіншек, Абайға жан ұшырғандай ұмтыла берді. Арқасында қалың шолпы шылдыр-шылдыр етті.

— Жасаған-ау! Абаймысыз? Кұдай-ау, сізді де көретін күн бармеді? Бауырым-ау! — деп кеп, Абайды кұшақтай алды. Шолпысы қатты сылдырай, шалдырап кеп, Абай кұшағында үні өшті. Сол шолпы сылдыры шығысымен, көзін жұмып тындап, есі ауғандай сұп сұр боп Абай тұр. Босағаға сүйеніп қапты. Бұның мойнынан кұшақтап, өксіп жылаған келіншектің алдында кұлап түскендей. Буыны қалтырап, бар сұлдері кетіп тұр. Келіншекті икемсіз қолымен кұшақтайын десе, дәрмені жоқ, тек аймалайды. Сөз қатуға, тамағын бунаған, жағын қарыстырған бір тас түйін туншықтырып барады. Төрге жетпей, келіншек кұшағынан босамай, сол есік алдына, Абай бүгіліп кұлай берді. Төрге шығып отыра берген Ербол, Абылғазылар:

— Ұшып, жаурап кеп еді!

— Талықсып, ауырып кеп еді! Есі ауып кетті-ау! — десті. Абайды бар жолдастары боп төрге алып кеп, төсекке сүйеп отырғыза берді. Шәке белін шешіндіріп жатқанда, сырт киімін Баймағамбет тартып шешіп, кеудесін аша берді. Келіншек:

— Я, құдай-ау не дейді? Дертпен келіппеді? — деп, биік төсегінен, үлкен кестелі ақ жастықтарды алып, Абайдың артына кұлатты. Сыртқы қалың күпіден, күзен ішіктен Абайдың бойын арылтып, ішкі бешпетінің омырауын бұрынғыдан да аша түсті. Қасына қурақ

ұшып, отыра қалып, көп білезікті ақ саусағымен Абайдың маңдайын басты. Бір қолымен алдынан, омырауынан кұшақтап, аймалап жүр, Абай ақырын ғана көзін ашып, өз омырауындағы келіншектің қолын ұстап, соны көзіне басты. Жып-жылы алақанын аузына әкеліп, үнсіз жабысып сүйгенде, келіншектің жұп-жұмсақ қолының сыртына, жігіт көзінен аққан кесек ыстық тамшылар қат-қат түсті.

Тіл сөзі емес, жан сөзіндей кұпия сыбыр Абай кеудесінен шыққан да:

— Тоғжаным! Арманым жоқ, алдында алсын! — деп қана бір тыныс атып, үні өшіп, тоқтап қалды. Абайдың қасында отырған Ерболдың Тоғжанды танығаны осы еді.

— Қалқам-ау! Қуатым-ау, не дейді? Тоғжанбысың сен? — деп ұмтылып кеп, Тоғжанмен көрісе берді.

— Мен Ерболдың ғой, алтыным! — деп, о да жылағандай босансып кұшақтады.

Абайдың қасында нығы дірілдеп, өңі кұп-ку боп, екі көзіне жасы мөлдіреп толған Тоғжан, Ерболды қатты кұшақтап ап, еңіреп жылап жіберді. Бұл — Абайды кұшып жылайтын өксігі мен жасы еді.

Абайларды тыстан кіргізген екі еркек осы үйде. Олар таңырқап, салқын томсарып тұр еді. Ербол мен Тоғжанның көріскенін көрген жерде, көңілдері жәй тапқандай болды. Келгендер Тоғжанның бауыры, төркіні екеніне көздері жетіп, тынышталған. Бұл жігіттер — Тоғжанның күйеуі де, қайнысы да емес. Біреуі — сыпайы сызылған, сар мұртты, ақсұр келген, молда екен. Екіншісі — ерніне томпыйта насыбайын салған, ала көздеу, қою қасты, шөкша сақалды, арықша жігіт. Қиімі орта қолды. Осы ауылдың қонақ күтуші ағайындарының бірі — Дүйсен болатын.

Ендігі үй ішінде, қайта-қайта тіл қатып жатқан сол Дүйсен мен молда. Екеуі бір есе күліп, бір есе таңырқап:

— Япырмай, Тоғжанның бауыры боп шықты ғой!

— Мынау ақборанда, жеті түнде әлде кім десек, өзіміздің Тоғжанның ағалары болды ғой!

— Тоғжанның ел-жұртын сағынғанын қарасаншы!

— Боталай боздады ғой! Қайран алтын бесік, оң жақ десеңші!

— Іркіп шыдап жүр екен-ау өзі! Не жаны жүрген десеңші! — десіп, қылжақ, әзілді де айтысқылары келеді.

Алғашқы көрісу, үнсіз жалын, ыстық жаспен басталды. Абай мен Тоғжан содан ары біріне-бірі құр телміріп қарасқаннан басқа, ұзақ уақыт сөз қатыса алмады. Күтуші асбасшы қартаң әйел мен бір келіншек Тоғжанға келіп, ақырын сыбырмен берген бұйрықтарын естіп, кетіп жатыр.

Екі жігіт, жасаулы кең үйдің ортасына топсалы, дөңгелек үстелді әкеп, жазып қойып, шамды осы араға орнатты. Саптама етігін тастап, мәсішең отырған Абайдың шынтағында үлкен құс жастықтар. Қымбат қалың драптан тіккізген, ноғайша пішілген, тік иық сұр бешпет, Абайдың омырауы ашылып, көлденең созылыққырап жатқан бойына жарасып тұр. Ақ көйлектің сыртынан киген қара желеткенің төсінде алтын баулы сағат көрінеді. Басында тымақ жоқ. Базар қолды, тікше келген, ұнамды қара қатиға тақыясы бар. Абайдың маңдайы жазық, кең. Тымақ астында, күн мен желге тимей жүргендіктен, әппак екен. Бірақ мұрыны, бет-аузы, аса қатты тотыққан. Жылтырап, ісінгендей, қарауытып тұр. Көзі көп жылаған кісінің көзіндей. Еттері ісініп, қызара жасаурап қалыпты.

Қазірде Абай қатты бір дірілмен тыныс алып, өксік атады. Күрсінуге мен өксік, көп жылаудың артынан бүлінген іш толқыны сыяқты. Бірақ, осымен қатар, кейде денесі ерекше қатты тоңазып, діріл қақтырады. Бір азда беті дуылдап, аса бір қатты қызу бунап кеткендей болады. Көпке шейін Абай өзінің бойындағы осы өзгерісін елемей, тек Тоғжанның жүзіне, мүсініне, әрбір қыймыл, қозғалысына көз алмай телміре қараумен болатын.

Тоғжан бұрынғысынан да сұлуланып, сүйкімділігі аса түскендей. Жүзі ірілеп, әр бітімді кесек сұлу кескінге айналып, айқындала түскен. Бұл — толған сұлу. Сондықтан, бұрынғы кішілеу келген қырлы мұрыны қазір аз көтеріле түсіп, ажарлы, жарастықты кескін тапқандай. Көздерінің ақ қарасы айқындап, бар шарасы да, ұялы, салмақты бопты. Ұстамды, салқын сұлу болған Тоғжан. Ой ма, арман мен өмір ме әйтеуір бірі табын салған. Қазіргі Тоғжан жүзінде, Абайдың қыялынан бірде-бір шақ кетпейтін, елбіреп, толқып, лезде келіп, сәтте қайтып тұратын қызыл арай реңі жоқ.

Үй іші бұл уақытта жапырлаған әңгімеде болатын.

Абай мен Тоғжан біріне-бірі бар жапымен, ықласымен беріліп, қулай умтылғандықтан, айналадағы жұрттың сөздерін естімейді, ұқпайды.

Ербол мен Шәке, Баймағамбет те қосылып, күтуші екі жігітке өздерінің екі күннен бергі сор азабын, әр алуан қып, әңгіме етіп жатқан. Аңшылықта жүріп, бұл жақтан кеп шыққан оқыс келістерін де айтқан-ды. Адамның боранды күнде мыйы ашып, бағыттан қалай айрылатынын да еселеп-еселеп айтты. Абылғазының, бұларды адам айтса нанғысыз зеректікпен тапқанын бір сәтте Тоғжанға да тындатып, айтысып шықты.

Аздан соң шәй келді. Тоғжан, баяғы шолпысы сылдырай жүріп, баяғы Абай алғаш көргендегі сыпайы қозғалыстарымен, күтуші келіншекке шәй жасатып, өзі үстел қасына отырды. Абайдан бастап жағалатып, қою шәйді ұсына бастады. Осы кезде басын жастықтан зорға көтерген Абай, екі шөкесі қатты шаншып ауырғаннан көзі қарауытып барып, шалқалап кетіп, желкесін биік төсекке сарт еткізіп соғып алды. Бойын әрең жыйып, маңдайын қолымен басып, төмен қарап, зорға отыр. Дірілден, қалтыратқан денесі, кейде, сәтте дуылдаған ыстық отқа шарпылғандай болады. «Шәй ішіңіз» деген Тоғжан үнін тұман ішінде әрең естігендей боп, бар күшін жыйып, бір шыныаяқ шәйді ішіп көріп еді. Шәйдің ыстық, суығын да айыра алмайды. Тамсанып көргенде, темір татып, аузының дәмі бұзылыпты. Осы шәйдің үстінде Абай өзінің анық науқас екенін білді. Бір кеседен артық іше алмай, маңдайын басып, үнсіз сұлқ отырып қалды. Бағанадан Абайды бағып отырған Тоғжанның қабағына қатты кейіс ілінді. Үріккендей боп:

— Абай, суықтан ба, сіз сырқатсыз ғой. Қыйналып отырсыз ғой! — деді.

Ербол да, Абайдың бас көтеріп, Тоғжанға қараған жүзінен, оның анық науқас екенін айырды.

— Жүзің бұлбырап екі көзің жасаурап, реңің қатты бұзылып отыр ғой. Суық өтті-ау, Абай сенен! Киімді қалың жамылып тымақ киіп, мына ыстық шәйдан бірекі шыныаяқ ішіп, бүркеніп жата қал! — деп, мәслихат берді.

Абай, сол ақылды алғысы кеп еді. Бұның қабағын байқаған Тоғжан, орнынан жылдам тұрып, Абайдың

тымағын басына кигізіп, күпісін иығына жауып, тізесін қымтап, ыстық шәйді қайта құйғызды. Бір қасық сары майды өз қолымен салып, алдына қант та қойып еді.

Абай бір кесе шәйді тағыда зорға ішті.

— Білмеймін, басым алып түсіп барады! Өнебойымда сау-тамтық жоқ. Сүйек-сүйегім сынып сырқырайды. Аузымда дәм де жоқ. Ыстығым қатты ма деп тұрмын! — деп, тағы да шекесін басты. Жүрек айнып, қобалжығандықтан, бұдан әрі аузына дәм ала алмады. Тек: «есім барда, әлім барда айтып қалайын» дегендей, үйде отырған кісілерден жасыра алмай, көпке ұғымсыз, күрсін аралас, бір арман айтады.

— Кұдай-ау бұл не жаза! Қандай ғазап? Өмірлік жалғыз арман алдында қандай ғазап! — дейді. Өзінің ауруынан ауыр наласын сыбырлап, үзіп-үзіп айтып кетеді. Тоғжан бұл зар тілектің айтылу себебі өзі екенін салған жерден ұқты. Көзінің жасын жұртқа білдірмей үнсіз ғана сығып тастап отырды.

Шәй жыйыла бере, Абай жастыққа құлай түсті. Зорға шыдап отырғанын үй іші жаңа білді. Басындағы тымағы мен күпісін алмастан, соның сыртынан көрпе жауып қымтаған Тоғжанның қамқор қыймылдарына сүйсініп, Абай тіл катады.

— Жаным! Асылым... Барым — бір өзің! — дейді. Үстіне төніп, қымтап жүрген Тоғжанға ғашығы сыбырлап жатыр.

Ас піскенше Абай үнсіз жатты. Ұйқы мен шатасу арасындағы бір шым-шытырық күйден мыйы талғандай. Кейде ой өшіп, дүние жоққа батқандай сөніп бір кетеді. Кей уақыт, өзін Әйгерім жанында көреді. Бір шақ, үш жирен атты пәуескемен Семей көшесінде келе жатқандай, бір аңғарып қалады. Бір уақыт қап-қараңғы түнде қолына Қарашолақты қондырып ап, Қырғыз шатындағы Кіші Әулиенің қыя жақпар тасынан меңіреу терең қара үңгірге қарай атпен түсіп келе жатады. Астындағы Құла жирен сүрініп кетіп, бүркітімен өзі құздан төмен құлап, ұшып бара жатқандай көрінеді. Абай селт етіп шошып оянып, басын жұлып алып, айналаны шала танып жастыққа қайта сұлқ құлайды.

Тағы бір талып барып, көз ілінгендей болғанда, дүние — дүние емес, аспаны, жері тұтасқан, бір қызыл, жалқын, теп-тегіс құла түз боп — созылып кетеді. Со-

ның ішінде өзі ұшқан сыяқты. Болмаса, ағын толқын ішінде жүзіп келе жатқан сыяқты. Әлде нендей, перідей, жындай бір әлеметтер елестейді. Адам кескінінен бузылған, аса құбыжық бейнелі мақлұқтар көрінеді. Ғажайып тұрпатсыздығымен бұны түршіктіргендей болады. «Жолдас болайық, жүрейік, бізге ересін» деп, солар қайда барса да қасына оралып, еліктіре береді.

Солармен енді кетіп, өзіне қымбат жағасынан енді үзіліп бара жатса, ұмтылып кеп, қолына Тоғжан жабысады. «Тастама жаным, ала кет мені!» деп, ыстық жүзін Абайдың бетіне басады. Жасыменен бұның жүзін жуғандай болады. Абай, сандырақтап, күбірлеп, сөйлеп кетіп: — ...тастамаймын, жаным! Кетпеймін, қасында болам! — деп, сөйлеп оянып кетеді.

Бұның сандырақтағанын аңғарған Ербол, қатты кейіс айтып:

— Япырай! Абай аурып қалды-ау! Қатты қызуы бар ғой. Екі күн, бір түн боран не жанды қойсын! Суыққа үшіп кетті ме? Түзде жүріп, бейнет шегіп қалды-ау! — деп қынжылып отыр.

Енді бір азда, үстіндегі көрпені, күніні жұлқып тастап, «күйіп барам, өртеп барады, алшы, алшы!» деп Абай тағы да ұйқысырап оянды.

Осындай алас ұрумен Абай науқасының басы басалды. Жұрт тамақ ішерде, оны мойнынан кұш»қтап оғырып, сыйлап отырып оятқан Тоғжан, етінің лаулап, қызып тұрғанын Ерболдарға білдірді.

— Ыстығы қолымды өртеп барады! Абай-ай! Сонша жылдан көз алдыма бір келгенде, осындай кіріптарлық, ғаріптікте келермісің? Бір сен емес, мен де мандайымнан соры айрылмаған ғарып өкем. «Бір көрсем» деп ансаушы ем. Көрсеткеніңді қайтейін. Күйікке-күйік, арманға арман жамалсын дегенің бе? — деді. Кей сөзін үй ішіне естірте айтады. Кейде, жаңағы Абайша сыбырлап, жылап аурудың құлағына төне отырып айтады. Жылай тербетіп отырып, Абайды өзі оятқан еді. Бірақ ас ішу емес, Абай енді бір жолата төсек тартып жататын науқастың күйінде екен. Ысынған демі, алқындыра деміктіріп, екі нығынан зорға алынады.

Төр алдына өзге қонақтан бөлек етіп төсек салып, соған Ербол, Шәке, Тоғжан үшеуі шешіндіріп, тұрғызып апарып жатқызарда, буыны қалтыраған Абай, аяғын екі-ақ басып барып, құлап қалды

Науқасы шұғыл басталды. Қатты мегдетіп әкеткей ауыр науқас боп басталды.

Абайдың қасына төсек салғызып, жатып жатқан Ербол:

— Осы науқас бүгін емес, кешегі өткен түнде басталды. Содан кейін де бір түн, бір күн ақ боранның астында, ат үстінде жүрген соң не қалсын! Ауырған күйде жүріпті. Мұнда жетісімен қалпақтай түскенінен соны аңғарып тұрмын. Тек ақыры қайырлы болсын. Қатты жығылғаннан жүрегім сескеніп тұр! — деп Ербол Тоғжанға, үй оңашалығында, іштегі қаупін білдірді.

Өзі қатты талып шаршап келсе де, Ербол Абай жәйін бағып, жөнді ұйқы ұйқтамады. Үйдің шамын өшірмей, тек басып қана әлсіретіп шығып кеткен Тоғжан, ата-енесінің үйіне кетсе де, тыным ала алмады. Түн ортасы ауа берген кезде, Абай тағы да қатты қызу үстінде, ұйқысырау мен сандырақ арасында уһлеп, тынышсыздана бастап еді. Тоғжан бұның дертті тынысын, алыста жатқан орнынан сәтте сезгендей бопты. Есікті ақырын ашып, шолпысын қолымен қысып, сыбдырын білдірмей, Абайдың аяқ жағына жәй ғана қозғалып кеп, жүзіне телміре қарап тұр екен. Науқастың ыңқылы күшейіп, қыйналғандай. Қасына жақын жанасып кеп отырып, тағы да Абайдың маңдайына қолын басып, қызуын байқады.

Ел жатқаннан бері қарай, Абайдың шатасып, мұнартқан ойында, көз алдында, ылғый айықпаған ақ боран ұйтқыйды. Дүние айнала әппақ суық бір ағын сыяқты. Қар ма, қоршап орап алам деген ақ суық кебін бе? Өзінде және тоқтау жоқ, тыным жоқ. Үнемі жылжып, сырғып ағып отырған тұтас бір ылай, ылайсаң. Ағызып бара жатып, біресе көтеріп, аспандатып ұшырғандай. Біресе толқытып кеп, құлата сырғытып, әкетіп бара жатқандай, сондай жабысқақ. Денені сыбағыстырып, суық желімінен жирентіп, баттастырғандай. Абай санасында бұл, кейде ақ қар, майда боран болса, біресе оптың ішіндегі ащылы сор, түпсіз терең мыйдай. Сол, кейде өз бойына сіміре тартқанда, жұтып кететіндей. Арашалап алар, күтқарар жан жоқ. Панасыз, әлсіз өзі, қол-аяғы байлаулы жандай, жұтылып бара жатқан сыяқты. Қарманып: «әпкетті, ұста... күтқар!..» деген сыяқты болады. Сонда тағы да бұған ұмтылып кеп, пәруәнә боп, Тоғжан оралады. Ұшып келгендей. Бірақ енді, Тоғжан қолын бермей

бөгеліп тұр. «Әнінді айт, маған арнаған әнінді айт!» дейді. Шатасқан ойымен, пәле кұшағына жутылып батып бара жатып, Абай асығады. Тоғжанға деген өз өлеңін, оған қарай алап ұрып, айтқысы келеді. Қолын созып, шапшаң айтқысы келеді. Бірақ өлеңі есіне түспейді. «Қайсы еді!.. қалай еді!..» деп, Абай шатаса сөйлеп оянады. Ояна бере, көз алдында, дәл қасында бұған жабысып, бетіне төніп, бірдеме деп қабағын түйіп, қыйналып сөйлеп отырған Тоғжанды көреді. «Тағы да жаңағы шатасқан қалпым екен» деп, сол шатасқан күйіне қайтадан ауысып кетеді.

...Тоғжан бұдан жауап тілеп отырғандай. Айтпаса, одан айрылып, Абай өмірден де қол үзетін сыяқты. Қарманып, тағы ойлайды. Өлеңі!.. Тоғжаны қолқа еткен өлеңі есіне түспей, тағы қыйнайды. «Қайда кетті? Жоғалттым, айрылдым сенен!» деп, алас ұрып, тағы сандырақтап, тағы да іздейді. Өзіне өзі: «не болды маған?» деп, қынжылып, наразыланып, тағы да даусын шығарады. «Соным қайда, саған... саған еді ғой, таппадым ғой!» деп кетіп, тағы да өлеңін іздейді.

Қанша уақыт өткені белгісіз, Тоғжан ұзақ отырған уақытының бәрінде Абай осылай алас ұрып, жандәрменмен қарманып, ылғый бірдемесін жоқтап жатыр, іздей жатыр.

Әйел көңілі Абайдың бұл шатасуының өзімен байланысты екенін аңғарады. Жаны ашып, бетінен аймалап бір кұшып, бауырына басып, азапқа оны қыя алмай елжіреп кетеді.

— Тыныштал!.. Тынышталшы, Абайжан! Түк іздеме, қыйналмашы! — дейді.

Абай, көзін сәл жұмып, үндемей жатып, аздан соң тағы тұлап, булыға қыйналады.

«...Білмейсін ғой... саған айтқан жоқ қой!.. Барды! Өлеңім барды! Қазір, қазір! Әкетіңе деші! Қазір айтып берейін!» деп, жұмулы көзімен қабағын түйіп, қолымен әуені қармап, саусақтарын жыбырлатып қозғайды... Айтпақ сөзін сыбырлап, жарымын айтып барып, аузы ашылыққырап қалып, тағы үні өшіп кетеді.

Тағы да, жаңағы қамай соққан, суық желді, ақ боран. Және сол бораннан туған эппақ сөз, ащылы мый. Тағы да, сорып әкетіп барады. Шошып, сескеніп: «ұстай берші! қорғашы, бермеші анаған. Тоғжан!» деп, тағы оянады. Алдында отырған Тоғжанды көріп, оның өлеңін

тауып бермек болып: «айтайын, айтайын» дейді. Көзін жұма бере: «қалай еді? тағы қайда кетті?» деп қыйналып, үздіге жан таласады. Таппайды. Қабақ түйіп, аунакшый түсіп, шыйыршық атады.

Содан азап ішінде, бір сәтте:

— Дүние... дүние... қалай еді? Дүнияда:.. сірә сендей маған жар жоқ, саған жар... менен артық табылса да...» деп қалды. Төсектен басын жұлып алып, ақ көйлек, ашық омырауымен бар бойын көрсетіп отырып, «уһ» деп, қатты күрсініп жіберді. Көзінен мөлдіреген үлкен тамшы жастар ағып, бетінен тарамдап, жылып барады. Күрсінді де, Тоғжанның жүзіне қарады. Енді ескіргендей, Тоғжанның екі қолын қос қолының ішіне алып, көтеріп әпкеп, маңдайына, көзіне басып, жүрегіне қатты қысып тұрды.

Бұлардың қасында Абайдың сандырақтауы мен қыйналғанына қынжылып қарап отырған Ербол, енді Абайдың есі кірген уақытта: «екеуі де қысылмасын!» дегендей, шапшаң айналып, жатып қалды.

Абай есім барда айтып қалайын дегендей. Бас-аяғы жоқ бір сөзді, Тоғжанның жүзіне жүзін сүйеп, жалындап отырып, сыбырлай, сырласып айтып отыр.

— ...Өмірден адасып, суығына ұшып, қаңғып келіп... қасыңа жығылып ем. Тоғалып кеп, талып жығылып ем... «Өлме!» деген иембісің, жаным! — деді. Көзін тағы жұмып, тағы да қыйнала күрсініп, Тоғжанның қолын қоя беріп, жастығына құлап кетті. Құлай сала, тағы шатасты. «Боран! Әлі боран. Баста! Тоңдым, құладым, әпкетті... Жығылма жирен ат, ұш жирен ат, о! ол емес!» деп, енді үнсіз жатыр. Сәл тыным алып кеткендей.

Науқастың жаңағы «әпкетті» деген сөзінің тұсында, қыстығып, үн шығарып, жылап жіберген Тоғжанның жүрегі қалтырап, шошып кетті.

Ауру жігіт дертінен шошый ма? Жоқ алдында не болатынын жаны сезіп жатыр ма? Қазасы осында жетер ме? Тоғжан осыны ойлап, талықсып, булығып жылайды. Осынша қатты азабының үстінде, өлім сағатында, Абай әке-шешесін, бала-бауырын айтпай, бір ғана бұны айтады. Тоғжанды айтады. Жаңағы шатасып жатқанының бәрі де, көкейінде жатқаны, көкірегін қарыс айырғаны, бір-ақ арманы тәрізді. Ол: «Тоғжанға айтып өлсем-ау, жеткізіп өлсем-ау» деген бір сәлемі. Жан сәлемі сыяқты. Онысы өлеңі екен. Қарашы бұл өлеңді Тоғжанға амаңдаса

келгенінде айтып берген-ді. Абай жаңа шатасу үстінде, басын есіне түсіре алмады. Бірақ ол өлең жылдар бойы Тоғжанның жүрегінде, өткен дәуреннің шерлі сазы боп, ұмтылмастан, күй созып, үн салып тұратын.

...Жарқ етпес қара көңілім не қылса да
Аспанда ай менен күн шағылса да...

аяғын жаңа өзі айтты. Сөнер күн сәлеміндей! Соңғы қызыл арай шуғласындай, ең соңғы үзілер демімен айтты.

Дүниеда сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да!

Тоғжан Абайдың қолын бауырына басып, бүк түсіп білегінен сүйіп, жылап жатыр.

— Сәулем! Бул сенің сөзің емес, менің сөзім ғой. Менің жүрегімді айтқаның ғой. Сорлы тағдыр, тірі кетіргенше, мені сенің алдында, сол елде алса нетті. Сол күнде алсаң нетті! — деп, ұзақ егілді. Соншалық ауыр құстамен күнреніп, зарилеп кетті.

Абай бір сәт тағы да алқына, қыйнала аунап, «сусап барам!» дегенде, жылаудан басын көтеріп алған Тоғжан, оның не айтқанын аңғара алмай, өксіп отырып, аңыра қарап еді.

Теріс қарап жатса да сергек жатқан Ербол, орнынан атқып барып, Абайға пештің қырында тұрған сусынды әкеп берді. Сусынды азғана ұрттап, таңдай жібітті де, Абай тағы құлап кетті.

— Бү, не боп кетті? Қатты науқасқа айналдым ғой. Беті қалай еді! Өне бойымды өртеп барады! — деп күрсінді де, тағы көз жұмды. Ауыр ыңқылдап, енді ыңырана дем алу басталды. Қатты ыңқылдап ыңыранады. Ыстық жел кеудесінен дірілдеп, лықып шығады.

Бұл түнді Абай, қыйнау, қызу ауыр сандырақ күйінде өткізді. Тоғжан мен Ербол да бір сәтке көз іліп, тыным алған жоқ. Тоғжан, жаңағы бір қатты шерлендірген зар артынан, таң әппақ атқанша, жылау, налудан өз бойын тыя алмай қойды. Тек таң атып, үй іші оянып, анау жақтағы ата-енесі тұрды деген хабар келген уақытта, Абай азғантай ұйқымен көз ілгендей болған соң, зорға тұрып, ақырын басып, шығып кетті. Өзгеден ерте оянған Баймағамбет, Тоғжанның жүзі әппақ болып қуарып, қаны қашқан бойында, сұлдері құрып бара жатқанын аңғарды. Саналы сұлудың салмақты есті келбе-

тінде, жары өлгендей, қаралылық табы бар. Екі көзі қып-қызыл, қабағы сазарып, ісініп кетіпті.

Абай осы ауылда төсек тартып, науқас боп, он күн жатып қалды. Алғашқы бір жума бойында бұның қыйналуы, қысылуы, қасындағы жолдастарына, әсіресе Тоғжанға, және осы ауылдың барлығына да қатты қауіп ойлатып еді. Ауыл иесі Найман деген қартаң бай болатын. Ол, Абайлар кеп түскен түнде жәйларын, кім екендерін сырттан біліп еді. Ертеңінде Абайдан басқа жолаушының барлығы Найманның үлкен үйіне барып, ауыл пәсіне сәлем беріп, өздерінің жүріс жөндерін жайбағыстап айтқан-ды. Найман, бәйбішесімен екеуі отауға кеп, Абайдың көңілін сұрап, «дертке шыпа» тілек айтысып шыққан-ды.

Бірақ ауыл Абайдың науқасына қайысқанмен, осы күннің түс шағында Тоғжан туралы унамсыз сыбыс естіп, келін мінезін сыпсыңдап сөз қып қалды. Түндегі екі жігіт Тоғжан мен Абай арасындағы қас-қабакты жақсыға жорыған жоқ-ты. Олардың келер күн таңертең қайта-қайта сұрасқаны — Абай мен Тоғжанның ағалық, бауырлық туыс жақындығы қандай екенін білу еді. Бұлар алыстан қосылатын аталастр ғана екен. Ендеше, «түндегідей біріне-бірі үйіріліп, оралу — тегін емес» дескен-ді. Найманның қолында еншілесі боп, сіңісіп кеткен қартаң малшысы Садыр, Тоғжанның ауыз үйінде жататын. Сол Садыр, өткен түнде Тоғжанның таң атқанша Абай қасынан шықпағанын және таңертең қайтқанда көзін жасқа бұлап шыққанын екі жігітке де, Тоғжанның енесіне де жасырмай айтып берген.

Осыдан соң, Абайды күтуге Тоғжан жіберілмей бұл отауға Найманның кемпірінің өзі кеп отырған.

— Күннекеңнің баласын өз қолымнан күтемін. Мен де сенің анаңмын, балам, бөтенің емеспін. Жазылғанша басыңа жастық, аузыңа сусын болатын жанашыр ағайынбыз. Тек сырқатыңнан жазыл, шипа берсін! — деді. Салқын жүзді, биік бойлы, қара кемпір, Абайдың күтушісі боп бір жағынан өзі отырса, қасына көмекші етіп, түндегі молданы алды.

Науқас, келесі үш күн бойында, ұдайы ессіз жатты. Тоғжан болса, оқта-текте аз уақытқа кіріп шықпаса, енді бұнда бөгеле алмайды. Енесі: «сен атаңды күт, үлкен үйде бол, бөгелме, шырағым» — деп, ұдайы сырғытып жіберіп отырды.

Осы халдың үстіне енді тағы бір-екі күн өткенде, бұл ауылдың жолаушы кеткен мырзасы — Аққозы қайтып келді. Тоғжанның күйеуі осы еді.

Аққозы Мотыштың көп семізінің бірі екен. Тобықты ішінде Мотыш бөлек бітімді ру болады. Бұлар шетінен зор, семіз денелі, ақ сары, қой көзді, кесек келбетті тұқым. Араларында сары мұрт, сары шашты, мөлдіреген көк көзді кәрі-жасы да көп кездеседі. Аққозы дәл осы тегіне тартқан. Ұзын бойлы, сақал-шашы жиренге бейім, сап-сары, көзі мөлдіреген қаракөк. Көтеріңкі биік мұрны, дәл үшінде шолақтау боп, таңқия біткен. Басы, жақ-маңдайы, молынан пішілген, бітімді келген жігіт. Жасы Абай құрбы екен. Ол көп сөйлемейтін, мінезі тұйық, салмақты адам тәрізді.

Аққозының келуі Абайдың күтім қалпын өзгерткен жоқ. Бірақ Тоғжанның бұл үйге келуі енді мүлде тыйылғандай.

Бір жұма қатты аурудың соңынан, Абай салдырап, аса жүдеп, өте әлсіз күйде, ес жыя бастады. Аз-аздап ұйқы тыныштанып, асқа қарап келеді. Осы кезде, Абайдың жолдастарымен біржолата үн қатпай, салқын сызданып алған Аққозының ажары Ербол мен Абылғазыға жақпады. Абай басын көтере салысымен, кемпір де Баймағамбетке, Шәкеге:

— Абай тәуір болды. Енді бұнда көп сарылып жатпассындар, шырақтарым. Аулың да, елің де алыс емес. Туыс пен жақынды жағалап, қонақтап жүріп кетсеңдер, еліңе барып қаласың ғой. Абайды енді шешесінің қолына апарып, бақтырсаңдар да болады ғой! — деді. Қонақты аттандырғысы келгендей сыр білдірген. Осымен тағы да бір үш күн өткен соң, Абай аттанатын болды. Бұлар жүрерден бір күн бұрын, қалың түн ортасында, Абайдың қасына Тоғжан өзі келіп, оятып алып, түрегеп отырып, шолақ қана қоштасу айтты.

Оянып, ұмтыла тұрған Абай, Тоғжанды кұшақтап алғанда, ол бойын іркіп, Абайдың кұшағынан сусып шықты да:

— Абай! Мен аз ғана тіл қатып, сенімен арыздасып кеткелі келдім! — деді.

Абай бұл сөзге өздерін қыя алмай, Тоғжанға шұғыл иіліп:

— Сәулешім! Не дейсің? Сен не айтқалы кеп тұрсың? — деп еді. Тоғжан Абайдың қолын іркіп тоқтатты.

— Тағдыр бізді қоспады. Тым кұрса осы жолы сау келсең... уаз кешкен болар ем. Өміріміздегі бар ұзақ арман, ауыр зар бұл жолы да, сені маған ауыртып әкеп, тоқтамын салды. Енді, сүйген көңіл қайтары жоқ. Бірақ серігім сабырлы болсын дедім. Осы күйде, өзімізге тыйым салған күйде өмірбойы жеткізбеген арман боп, еріп кетсін. Көрге бірге, имандай таза, арманым боп кетсін. Асығыңмын, сол асық күйде көзімнің жасын жұтам да, кетемін, жаным! — деді.

Абай, бар ынталы жүрегімен, түйсінгендей болды.

— Барды айттың. Өзіңнің де, менің де барымды айттың. Бүйтпесең, сен Тоғжан болармен. Бұдан ары қажасам, азғандығым болар еді. Айналдым арызыңнан. Ғашық жанмен айтылған арызыңнан! — деді де, Тоғжанның маңдайынан сүйді. Үнсіз ғана бетін басып, екі қолына маңдайын таяп, сүйеніп отырып қалды. Тоғжан ақырын ғана жылжып, жүріп кетті. Артында үнсіз, тықырсыз тыныш қана жабылған есік қозғалысы білінді. Абай осы отырғаннан таң атқанша табжылған жоқ. Көзінен оқта-текте үнсіз ыстық жастар шығып, сорағытып, жылып ағады. Кейде өксіп, дем тартқанда екі иіні, кең кеудесі, толқын ұрған талдай дір-дір етеді. Шарасыз дерттің зілдей ауыр мол толқыны, шер толқыны...

... Қыстың қалың ортасы болған шақта, Абай Ақшоқыдағы жаңа қыстауында, үнемі кітап соңында болатын. Аңнан Абай қайтып келгеннен бері Баймағамбет қалаға үш рет барып қоржын толтыра кітап апарып, толтыра ала қайтып, Абайдың ендігі ой азығын жиі-жиі ауыстырумен жүр. Абай Әйгерім үйінде отырып, оңаша-рақ орында кітапқа алаңсыз үңіледі.

Бүгінгі күндерде, бұрынғы бір кездей Әйгерім де Абайды алаң етпейді. Аңнан Абайлар қайтқан орайда, күйеуінің Тоғжан қолында он күн жатқанын естігелі, Әйгерім Абайға ол жәйдан түк сөз қатқан жоқ. Бірақ, білмеген кісі сыяқты боп, ендігі барлық қызғанышы мен өкпесін мықтап тұрып ішіне жыйып алған. Жібіместей ауыр өкпе бунаған Әйгерім, Абайдан қазір қатты салқындап, жырақтап алған сыяқты. Салтанат дерттің үстіне жамалған Тоғжан жәйы, буның өз көңілінде, Абайды енді бұған анық жат етті. Сырласып, ішті ашпаса да, Абай Әйгерімнің қандай оймен қатуланғанын ұққан еді. Бірақ, оның тымырсық, тұйықтығын бұ да кешіре

алмай, кінә ғып ұстады. Тоғжан жәйін Әйгеріммен сырласып, жүрек жарасын ортаға салып, мұндасқысы келмеді.

Бұл қыста Абай сыры, үздіксіз қатты тыйымға, тұйықтыққа кетті. Ендігі сырласы, досы, шын ұзақ айнымас серігі — тағы да кітап, — кітап қана.

АСУДА

1

Апрельдің бас кезі еді. Қыс ерте шыққандықтан жердің көктеуі быйыл қаурыт. Мал балалап жатыр. Кешке, енелерімен бірге, ауыл маңындағы жақын төбелерге жәйіліп шыққан қозы-лақ шубартып жүр. Ақшоқыдағы ауылдың көпшілік үйлері әзір тамда. Қыстау жанына, тықыр көгалда, ерте тігілген — тек Әйгерімнің отауы мен көрші қызметшісі — Бәшей, Злиханың ғана қонырқай үйі.

Күндегі дағдысы бойынша, Абай қасына Баймағамбетті алып, қыстаудың желке жағындағы, көк бетегелі, кішкене төбешіктің басында отыр. Бұлардың қасына, кешкі жайылысқа шыққан қой-қозыны көздеп жүрген көршілер: Байторы, Байқадам, Дарқан және Кішкене Молда жаңа келіп отырысқан еді. Бұл көршілер осы көктемнен бері Абай мен Баймағамбет дөң басына шықса, қызық әңгімелер айтысып отыратынын біледі. Үндемей келіп, әңгімелерін тындасып отыратын әдеттері бар.

Байторы, бұрын Құнанбайдың үлкен ауылында күяң боп, ауыр жоқшылық шегіп, жүдеулікте күн көшуші еді. Кейін Абай оны өз қасына көшіріп, ауруын емдетіп, адам қатарына қосып алды. Осы сыяқты, Бүркітбайдай, бұрын шыр бітпеген науқасты кедейді де Абай өз көршісі

етіп қасына алған. Мынау отырған Байқадам да, жа-
нағылардай Құнанбайдың өзге ауылынан қайыр көрмей,
Абайдың қасына өзі сұранып келіп, жақсы жәйғасқан-
ды. Баймағамбет те сондай боп, көп інісімен, кедей-кеп-
шек халімен кеп, Абайдың достығын тауып, сонымен
қазір ауыр жоқшылықтан бір аз кұтылған, еңсесі көте-
рілген көршінің бірі боп алған-ды.

Абайдың өз ауылы осылайша көршілеріне досжар, кө-
мегі бар ауыл боп алғандай еді. Осының бір белгісі
Абайдың көршілерімен әңгімелескіш, татулығынан да
байқалатын.

Қазірде, әңгімені Абай айтып отырған жоқ, Байма-
ғамбет сөйлеп отыр. Мұның ұзақ, қызық бір хикаясы
жаңа ғана басталып еді. Абайға қарсы қарап отырып
алып, Баймағамбет:

— Недерлан деген жұртта, Лейдін деген шаһарда,
инквизиция деген сот бопты! — деп кірісті.

Осы өткен қыс бойында, кітап соңында көп отырған
Абай, үй ішіне, Ербол мен Баймағамбетке, Кішкене Мол-
даға және әңгіме тыңдауға жараған балалары: Әбдірах-
ман, Құлбадан, Мағаштарға өзі оқыған кейбір ертегі-
лерін, романдарын да қызықты хикая етіп, айтып беріп
отыратын. Осыдан оншақты күн бұрын әңгімені үлкен
ықласпен тыңдап, жақсы ұғынатын Баймағамбетке Абай
бір қызық роман уақығасын сөйлеп, берген-ді. Ол ро-
ман — жаңағы Баймағамбет бастаған, Европаның орта
ғасырында болған, үлкен бір ауыр хикая болатын.

Баймағамбет нелер шытырман, қыйын уақығалы
әңгімелерді айтуға қызығады. Адамдары көп, олар ара-
сындағы шатасқан қым-қуыт тартысы көп уақығаларды
Абайдың бір айтып бергенінен жақсы ұғынады. Естіп ал-
ған әңгімесін сол күндерден бастап-ақ, көрші үйлерде,
әйелдер, малшылар, қонақтар арасында бір мүдірмей,
әдемі тілмен, қызықты етіп, әңгімелеп отырады. Осы қыс,
Баймағамбеттің ертекіші, әңгімеші деген атағы Ақшоқы,
Қорық қана емес, Шыңғыстан Семейге шейін білінді.

Баймағамбеттің әңгімесі жаңа басталғанына, бұл еке-
уінің қастарына келіп отыра берген Кішкене Молда, Бай-
торылар ырза болысты. Үйткені, Абайға оңаша тыңда-
тып, өзін сынатып отырған шақтарында, Баймағамбет
көлденең кісінің ешқайсысына көңіл бөлмейтін. Тың
адам, келді екен деп, айтып отырған әңгімесінің желісін
өзгертпейді. Қайталамайды. Бүгінгі кеште, үлкен көрші-

лерден басқа Баймағамбет пен Абай қасына балалардан да келіп отырғандар болды. Бұл күнде ер жетіп, бозбала боп қалған Ақылбай, Қорықтағы Нұрғаным ауылына бармай, бүгін осы ауылда Баймағамбет әңгімесін тыңдауға, әдейі қонып қап еді. Мұсылманша жақсы оқып қалған Әбіш те сол әңгімені тыңдайды. Зейінді, ықласты шәкірттің бірі боп, ауылдың барлық үлкеніне сүйікті көрінетін, қырлы мұрын Мағаш та бүгін осында. Ол Баймағамбеттің әңгімесіне қатты ден қойып тыңдап отыр.

Күн ұясына кіріп бара жатыр. Көктемнің кешкі салқыны дөң басында ызғырықтау жел болып, беймазалау білінеді. Бірақ қызық роман тыңдаған топ, Баймағамбеттің аузына түгел аңыра қарауда еді. Бұлар байқамай қапты. Қастарына бір салт атты, тастақ төбені дүбірлете басып, қатты аяңмен жетіп келгенде ғана, жыйын елсз етіп, көңіл бөлісті.

Жолаушы алыс жолдан келген. Астындағы жирен биесін қатты терлетіп жеткен Асылбай екен. Бұл Жидебайдағы үлкен ауылдың көршісі. Қаладан келеді. Отырғандарға сәлем беріп, ел-жұрт, ауыл-аймақ амандығын сұрап алып, қаланың хабарын айтуға көшті. Бөгде жолаушы келген соң, Баймағамбет әңгімесі үзіліп қалып еді. Абай Асылбайдан:

— Қалада не хабар бар? — деп сұрағанда, Асылбай аса бір оқыс хабар айтты.

— Естідіңдер ме, жоқ па? Қаланың ең бір оқшау хабары патша туралы. Осы күнгі өзімізді билеп тұрған ақ патша өліпті дейді. Және өлгенде, өз ажалы емес, біреу атып өлтіріпті! — деді.

Кішкене Молда осы хабарды естумен қатар, ерні жыбырлап, дұға оқып, бет сыйпады. Не дұғаны оқийтынын білмесе де, картаң Байторы да молдаға еліктеп, бетін сыйпады.

Абай қатты елең етіп:

— Не дейсің? Бұны кім айтты? Қашан өлтіріпті? — деп, қадағалап сұрай бастады.

Асылбай жарытып, көп әңгіме айта алған жоқ. Тек, долбарлап айтқаны:

— Өлгеніне айдан асыпты. Айтып жүрген — Семейдің бар қаласы. Өлтірген кісілері де ұсталыпты. Өлген патшаның орнына, баласы таққа мініпті. Халықтан ант алып қойшы, әйтеуір, қала дүңк-дүңк етеді. Ар жағын білгенім жоқ! — деді.

Абайдың көңіліне «патша өліпті» деген хабармен бірге, өзінің досы Михайлов келіп еді. Іштей: «Бәсе, Евгений Петрович сыяқты адамдардың әрекеті осал болмаса керек еді. Қолдарынан үлкен іс келетін, басында мый, кеудеде қайрат зор, сондай адамдар, үнемі айдалып, сүргін жеп, жүре берумен тоқтамас. Ресейді тітіреткендей бір қыймыл ататын жөндері бар еді. Осылай болғаны-ақ!» деп ойлады. Патшаны өлтіргендердің жәй адамдар емес екенін, бұл хабардың тегін емес екенін салған жерден аңғарды. Ол өз бетімен осылайша ойланып, үндемей қап еді, Бұл уақытта аңқау қарт Байторы, Дарқан және солардай бос көңіл Кішкене Молда, патшаның өлімін аса, қатты сұмдық көріпті. Бұлар неше алуан түрде сұқтанып сөйлеп жатыр.

— Ау, бұл қалай патшаның әмірімен қарашыны өлтіруші еді. Патшаны да өлтіреді екен-ау!

— Бұны өлтіргеннің жүрегі мүйіз бе? Кімнің қолы батып барды екен?

— Жәй қарашы емес шығар сол өлтіргенің! О да патша болмаса да, сондай ірінің бірі болар. Нәрсіген біреу ғой, «сенен мен кем бе» дейтін. Болмаса жәй кісіге, патшамен ұстаспаса да, өзге алысатын аз ба?

— Кім де болса, көзі жоқ ердің бірі болды! — деседі.

Отырғандар патшаны өлімге қыймаған ажар білдірмейді. Тек қалай өлтірді, кім өлтірдіге аса сұқтанып, тамашалайды. Кішкене Молда бұл топқа өзінің ұстаздық, басуын айтпақ болды:

— Шарнғатта өзінді, отаныңды билеп тұрған әміршіңді күт дейді. Діні кім болса да — ол патша ағзам. Бұл — хафа болар уақытқа. Жаман ғаламат! Адам заттың хұлқы бұзылған емес пе!? Ешбір заманда, патшасын фұқарасы өлтірді дегенді, ешбір кітаптан оқып көрмеген едім. Мынау, тахқиқ, ахырзаман нишаны. Ғажайып бұзылған заман ғаламаты болар! — деді.

Абай өз ойымен отырып, Кішкене Молда сөзінің аяғын ғана естіді де, күліп жіберіп, орнынан тұрды.

— Кішкене Молла! Зор әмір — күдірет бар жерде, зор хыянат та болады. Сіз оның қай сырын біліпсіз? Сол мылтықты атқызған қолды, қаншалық ыза, кек, нала билеп атқызғанын бұл жерде отырып болжап бола ма? — деп, ауылға қарай аяңдады.

Жолшыбай келе жатып — Баймағамбетке:

— Бақа, сен ертең Семейге жүресің. Мына хабарды

күр естіп қойғанымыз болмас. Менен хат алып қалаға барып, бар хабарды біліп кел! — деді.

Айтқанындай, ертеңінде Абайдан хат алып, Семейге жүріп кеткен Баймағамбет үш күн жүріп, қайта оралып келді. Баймағамбет Абайдан Михайловқа хат апарған еді. Қоржын толы жаңа кітаптардан басқа. Семейдің жандарал кеңсесі шығаратын «Облыстық Мәлімдеме» атты газетті және Михайловтың Абайға жазған хатын берді.

Михайлов қысқа жазыпты. Бірақ болған жәйді, әзірше мәлім болған ресми хабарлар бойынша, түгел айтыпты. «Бірінші март күні Петербургте, күндізгі сағат бір мен екінің арасында, өзінің қысқы сарайына сейілден қайтып келе жатқан патшаны, әдейі тосып жүрген адамдар атқан да, сол күні қысқы сарайға келісімен, түс ауа бергенде, патша ауыр жарадан қайтыс болған. Атушының біразы ұсталған дейді. Бұл хабар жалған емес, үйткені барлық Россия халқына, сол бірінші март күні түнде телеграммен мәлім еткен — ішкі іс министрі, генерал адъютант Граф Лорис-Меликов. Екінші сондай хабарды өзге патшалықтарға, циркуляр хатпен сыртқы іс министрі стац-секретарь Гирц мәлім еткен».

Евгений Петрович, одан арғы хабарды да айтыпты. Бунысы — Степной генерал губернатор жіберген бұйрық бойынша, Семей шаһарында болған істер жәйі. Семей губернаторы екінші март күні шаһар гарнизонын жыйнап, барлық кенселердің қызмет иесі адамдарын жыйнап, ең әуелі, қаза болған патшаға панихида өткіздіріпті. Содан соң, барлық солдаттан, лауазым иесі адамдардан бастап, жұрттың барлығына жаңа патшаға, үшінші Александрға, адал қызмет ету үшін ант бергізген. Осындай ресми жәйларды айтумен қатар, хатының аяғында Евгений Пертович, жасырын жарлық бойынша, өзінің қызметтен босатылғанын айтқан. Және, Абайға аз әзіл тастап: «Міні, Ибрагим Кунанбаевич, дүниеде осындай уақығалар болып жатыр. Сізге ол жәйды тек Баймағамбет арқылы хабарланып қою жеткілікті боларма екен? Ақшоқыда қанша қызық болса да, шаһарға келіп мынау жайларды өз құлағыңызбен естіп қайту теріс болмас!» деп қойыпты.

Семейдің бірден-бір газеті «Облыстық Мәлімдеме», патшаның өлімі туралы Михайловтың хатынан артық ешнәрсе жаза алмапты. Абайдың хайран болғаны — бұндайда қошеметші құлдар нелер иянаттау, балағаттау сөз-

дерді төксе керек еді. Әкімдердің тұмсығы тасқа тиіп, көзге қамшы тигендей, есі ауып қап тұр ма? Бұнипалық сөзге сараң болуы, бір үріккен дағдарысты көрсеткендей ме, қалай? — деп ойлаған-ды.

Осының ертеңінде пар атты трашпенкеге Абай мен Баймағамбет қатар отырып алып, Семейге тартты. Жер кеуіп, жол дегдiген. Бөгет болар шалшық та, батпақ та жоқ. Ыстықпен шаң да ерте көктемде жасарған дүниенің көркін бұзып араласпаған. Жол бойы: тықыр бетеге, жас жауылша, жаңа бүрлеген тобылғы, ерте шыққан қызғалдақ, тықыр жусан. Бәрі де, Ақшоқы мен Семей арасындағы қырат жоталарды, ұзақ өлкелерді, бұлақ, бастау, көл-шіктерді түгел жағалап, көк торғынмен қоршаған.

Жолаушылардың алдынан жұмсақ қана қоңыр салқын соғады.

Баймағамбет әр жүрісте шапшаң болатын. Ол аяң мен бүлкек дегенді білмейді. Қыстан жем жеп шыққан, пар құланы, осындай жүрістер болса деп, өзі суытып, жаратып жүретін. Қазір сол қаражал қос құла тершіместен ұзақ жортады. Жүргіншілерді қажытпай, көңілдендіріп жүреді. Көк жайқын, алкүрең бетеге арасында тыпырлай тықыр салып, жол үстінің қыйыршық тасты, қызғылт кершіне, шыйрақ басады.

Бүгінгі ұзақ жол бойында, Абайдың қасында қатар отырып, атты ұзын бишікпен үйіре айдап қойып Баймағамбет, бірнеше күн бұрын айтылмап қалған «Черный Век — Марта» романын хикая етіп, сөйлеп келеді.

Бұл романның шытырман уақытғасы, патшалық дінінен өз діні басқа болған, аса бір ғазиз, асыл жігіт, Дик жәйында. Соның діндесі, таза жүрек, өр көкірек, алып батыр — Қызыл Сақал жайында. Инквизиция сотының аса бір аяр тыңшы жасосы, әйелден шыққан қатал хынаткер Черный Век турасында. Оның өмір бойғы бәсекелі тайталас дұшпаны, әйелден шыққан қайсар, айлакер Марта турасында. Черный Векке жауыққан Марта — Дикті күтқаратын көмекшінің бірі болады. Дик пен Қызыл Сақалды қуғынға ұшыратып, соңына түскен, Лейден шаһарының қайды қол, қатал соты бар. Соқыр ғұламалар, жауыз сопылар билеген — Инквизиция соты. Бұл әнгімеде, азаматтық үлкен саналы хасиет те бар. Құдай атың ауызға алып отырып, күніне талай жанның қанын төгіп, тозақ азабын тудырып отырған, зор дін басы, рақымсыздар бар. Толқынсыз су жүзіне жарқырап, күліп түскен ай

сәулесіндей, әппақ кіршіксіз, жас жүрек махаббаты, арманы да бар. Қараңғы терен зындан түбіндей, аянышты білмес, әділетті танымас, қыянат кеуделі Черный Век бар. Баймағамбет осыларды әңгіме еткенде, қазір соның бәрінің талабынан, ішкі сырларынан жоғары тұрып, әділ сыншысы боп, әңгіме етеді. Әр қайсысын өзінің орын дәрежесіне, оқымыс, тәрбие, біліміне қарай өз, тілімен сөйлетеді. Шытырман уақығалы, жүз түйіннен түйілген қыйын әңгіме. Сол қызық романның кітапқа жазылған құрылысын Баймағамбет бұзбастан, жаңылмастан, жәйлап өргізеді.

Осындай романдарды айтуға ауысканнан бері Баймағамбет, бұрын өзі айтып жүрген «Мың бір түнді», қазақ ертегілерін, парсының «Қырық тотысын», түркінің «Бақтажарын» бұрын өткен сабағы деп біледі. Қазір, соңғы жылда, оларды айтқыш емес. Оқымысты әңгімеші боп, тыңдаушыға: «естісең мынаны есті! Баймағамбетті қадірлей білсең, осымен қадірле!» дегендей болатын.

Шығыс пен қазақ ертегілерінен ол бұл күнде тек Рустемді, Жәмшитті, Шәркен, Үш соқырды, Сейітбатталды және қазақтағы Еділ-Жайық, Жұпар қорығы, Ер төстікті ғана айтады. Олар, Баймағамбеттің сұрыпталған, зейініне жазылған аумас, ұмытылмас кітабындай. Әр қайсысын кешкі отырыстан ет піскенше, содан кейін ұзақ таңда көп отырып, тағы ішетін шәйға дейін айтып барып, бес-алты сағат әңгімелеп бітіретін. Ертекті Баймағамбеттің жаңағы іріктеп алған әңгімелеріне Абай мен екеуі қосқан Европа романдары, орыс романдары бар. Соның қадірлі бірі Баймағамбет айтуында «Петр Великий» аталады. Сохатый, Дубровскийлер жүреді. Ақ жұрттан барып жабайылар өлкесін жәйлаған «Валентин Луй», немесе «Чистое сердце» айтылады. Және «Ягуар Медленец», «Ақсақ француз», содан міне, «Черный Век—Марта» боп көбейіп келе жатқан.

Баймағамбет өзі орысша оқымаған, мұсылманша оқуы да жоқ. Бірақ Абайдың оқыған қызық кітабының бәрі бұған тегіс айтылады. Осындай көп кітаппен танысу Баймағамбеттің мінезіне, пішін-кұбылысына әсер еткен. Белгілі мінездерде, өзін ұстауда, ол жәй қазақ сыяқты емес. Абайдың байқауынша ол, бойына көп жұғын жұқтырғандай. Өз ортасынан өзгерек боп қалыптанған оқымысты, қат танымайтын оқымысты, бір алуан, бөлек жан боп барады.

Бұл кезде қалыңдап, жәйылып шығып келе жатқан,

сар сақалы, үлкен өткір көк көзі, түксиген қабақтары және имектеу келген, кесек мұрыны — бәрі де Баймағамбетті Абайдың өзіне де, кейде, өзге қазақтың бәрінен өзгеше көрсетеді. Қазірде, Абайға Баймағамбет, қазақ жігіті сыяқты емес, өзге бір тұқымнан келген, серік дос сыяқтанады. Қызыл Сақалдың Дикті құтқарудағы жан аямас от қайратын айтқанда, Абай Баймағамбетке аң-таң болып, сүйсініп қарайды. Достық үшін жан беретін тұтас бітімділік, кесек адамгершілік Қызыл Сақалда бар екені рас болса, Абайға, кей сәттерде, сондайлық тауанды достық осы Баймағамбеттің өзінен де табылатын сыяқты көрінеді.

Абай Баймағамбетке сүйсініп, таңданып қарауын қоя алмайды.

Тобықтының, Ырғызбайдың бүгінгі ортасына мынау Баймағамбет бұрын бітпеген адам. Абай арқылы жеткен көп кітап оны, анық басқаша, жаңа адам етіп тәрбиелеген. Баймағамбет аса тура мінезді. Басы кетсе де шынын жаңылып, жалған айтуды білмейді. Және Абай үшін ең қадірлі бір мінезі — ешуақытта Баймағамбет адам мен адам арасына сөз тасып, біреуге біреуді ренжітерлік сыбыс айтып көрген емес. Сырға беріктігі, Абайдың ең жақын інісі мен жарынан да мықты. Быйыл қыста, Әйгерім бұл туралы бір сын айтып еді.

— Бақанның Абай сырын жасырғыштығы сонша — «Тұрашқа бүгін тәнертең, Абай не деді?» деп сұрасам: «е, мен қайдан білейін, өзінен сұра» деп, соны да айтпайды. Абайдың сөзін шетке шығармаймын деп қымтанғаны сонша — тіпті «баласы туралы әке сөзін шешеге жеткізсем де қыянат болар» деп ойлайды деген. Кісі мінезіне көңілі жүйрік Әйгерім өзінше оқшау сын жасаған. Қазір Абайдың есіне Әйгерімнің Баймағамбет туралы айтқан басқа бір сөзі де түсіп келеді.

— Бақаң сіз арқылы орыстар жәйін көп естіп, көңілге көп тоқып алған. Тіпті осы күнде өзі де орыс мінезді боп барады. Қазақша қалтарысыңды білмейді. Тисін, күйсін — турасынан бір-ақ тартады. Және орыс болғанда, бір жақсы орыс, адал көңіл, таза орыс осылай болса керек! — деген-ді. Қазір Абай, Баймағамбеттің осындай өзгеше қалыптанып келе жатқан жәйін ойлаумен қатар, іштей бір нәрсеге өзінше ырзалық етті. Онысы орыс кітабынан өзі алып жүрген тәрбие жөнінде ең алғаш желілеп, жыя ойлаған ойы тәрізді.

... Баймағамбет екеуіміз, кұр оқып қана, әңгімелеп қана жүргеміз жоқ. Андасам, баксам, тәрбиеленіп те келеді екеміз-ау! Бірақ, менен көрі Баймағамбет жасырақ та, бір беткей бітімді, шыншылмекен!? Сондықтан бұдан кітап ізі айқынырақ көрінуге мүмкін бе! Ендеше, Баймағамбетте менің қазіргі қалпымның жартылаған тұлғасы тұрған жоқ па? Бір есептен бұл менің айнама, ел ортасында жүріп, өзгеріп келе жатқан адамдығымның айнасы болар!.. деп топшылады Абай. Бірақ ол бұл ойын, жолдасына ренішті болама деп, айтпай, іркіп қалды. Оның орайына Баймағамбет әңгімесін күн бойы ұзақ жол үстінде көп айтқызып келе жатты. Ол әңгімесін бітірген соң бұрыңғы дағды бойынша, уақығға ішіндегі Дик, Қызыл Сақалдардың кейбір сырлы, нәрлі сөздерін Абай өңдеп, көріктей түсіп, қайта айтып берді.

Бұлар жол бойы Күшікбайда, түс ауа ат шалдырды. Сонда жол азықтарынан өздері де тамақтанып алып, күні бойы толассыз жүрген. Осы күні ел жатар кезде, кешігіп жүрген жолаушылар Тінібай қақпасын кеп қағып еді. Дәл осы қақпаның түбіне жеткенше Баймағамбет романдары бірінен соң бірі айтылып, аяқтамай созыла кеп, еріксіз тоқтағанды.

Бұл жолы Михайлов пен Абайдың кездесулері бұрыңғы уақыттардан жиілеп, әңгімелері әр кезде ұзақ-ұзақ болысты. Евгений Петрович Абайды көптен керек еткен досындай, қуанып қарсы алған. Өзі соңғы айларда, патша өлгелі қызметтен шығарылып, бос жүрген. Екеуінің кездесуі, күндіз-түні талғаусыз, еркін болды. Хатқа жазбаған көп жаңалықты Михайлов Абайға алғашқы кездескенде-ақ айтқан еді. Апрельдің бас кезі болғандықтан. Питерде болған зор уақығғаның арты қандай халдарға соғып жатқанын Михайлов естіп, біліп отыр екен. Патшаны өлтіруші ерлер тобының қандай ортадан шыққанын айтты. Өз қайраттарымен Россияның тахтын тітіреткен, және халық жолында өздерінің жас өмірлерін құрбан еткен бес ұлы азамат жөнінде үшінші апрельде болған үкімді айтты. Сол күні Петербургте Семеновский плацда дарға асылған Желябов туралы және орыс қызынан шыққан қаһарманы София Перовская туралы әзірше естіген хабарын білдірді.

Патша өкіметінің бірінші март уақығғасынан қатты қорқып отырған ажарын да Михайлов сезген екен. Төртінші март күні патша сарайынан жарияланған депеша-

да, бұрын патшалықтың аузына түспейтін, жаңа сарын барын, әзіл етіп айтты. Сол қағазда: «шаруашылық, әлеуметтік, қалықтық қамдарды ойламасқа болмайды» деген сөздер жазылыпты. Михайлов осы мәлімдемені Абайға оқып отырып:

— Бұның ішінде «социальный» деген, бір де болса, бұрын ауызға алынбайтын сөз бар. Патша өлген күннің ертеңінде, ұлық қағазының ішіне бұның кіріп отырғаны Россиядағы тақтың босаң күйін көрсетеді. Революция, бір талай қалтыратып, қорқытқанға ұқсайды! — деп, біраз әзіл мысқылмен күле сөйлеп еді.

Абай бар хабарды ерекше ынтамен, қызығумен сұрайтын. Бұрын Михайловпен кездесіп жүргенде, бұндай жәйлардан тереңдеген әңгіме болмаушы еді. Патшаның өліміне шейін жеткен зор қыймыл, Абайға: «революция жолындағы орыс қауымының қуаты мен жігері, ызасы мен талабы — соншалық ерен зор» дегізген. Осы қатарда Михайловтың өзі де енді Абайға бөлек туыс, ерек бітімді жан болып, аса қадірлі бола түскен. Өзінің ынтыға сұраған сөздерінің кейбірі аңқау жанның сұраулары болғанына қарамай, Абай Михайловтан ойына келгенінің бәрін білгісі келеді.

— Патшалықтың қорыққаны рас болса, айдауда, қыйнауада жүрген, Евгений Петрович, өзіңіз сыяқты көп азаматқа, жеңілдік қайда? Сізді Семей ұлығы да енді басқаша білу керек қой! Оның орнына, губернатор сізді кеңсесінен де шығарып отыр. Бұл қалай? — деді.

Михайлов Абайдың бұл сұрағанына күліп қана, екі алақанын жәйіп, жауап бермей қалды. Тек, біраз отырып барып:

— Ибрагим Қунанбаевич! Қауым тартысы бұндай өріске жеткен соң, оның ішінде толып жатқан сырлар, шатасқан түйіндер болады! — деп, біраз жымыйып отырды.

Біраз сөзбен Абайдың соңғы сұрағына жауап берді.

— Мен мұнда қызметке, өзге чиновниктермен тең правода түскен кісі емеспін ғой. Айдалған кісі есебінде, әрдайым полицияның надзоры астындағы кісі болауғым. Қызметке алғанда, қалап алған кісісі емеспін. Амалсыздан алынғанмын. Сіздің облысыңыз, оқыған білікті адамға бай облыс емес қой. Бұндағы жандарал Петрбордан, статистика комитетін ашуға бұйрық алған. Ал, статистика, санақ деген не? Ол, ғылым жолымен іс-

телетін іс болғанда, қалай бастап қалай ретке қойылу керек. Қысқасы, біздің орыс тілімен айтқанда: «ол аңды немен қосып, қалайша жеуді» білетін бұл шаһардың чиновнигі жоқ болатын. Менің студент боп, білім зерттеп жүрген кезімде осы салаға да көп көңіл бөлгемін, шұғылданып көргенім бар еді. Бұл шаһарда ол тың істі бастап кететін сенімді кісі шықпаған соң, мені амалсыздан сондай бір әкімшілігі аз, еңбегі көп іске шақырған еді. Тек жүрмес үшін, мен соны алған едім. Ал менің бір дертім бар, Ибрагим Кунанбаеч, ол менің өскен ортамның маған сіңірген, еккен ұрығы болу керек. Тұрмыстың, шаруаның, ғылымның қай жағына ықтыярлы, ықтыярсыз көңіл аударып, беріле бастасам, соны қадағалап тереңдеп ұққым келеді. Мен сол санақ комитетін іске бастыру жөнінде қызығып істей бастап ем. Сіздің облыстың шаруа санын, қуатын, халықтар санын, көп сырларын, дәл деректер жыйып, ғылым жолымен танып бастап едім. Бүгін мынау хал туды да бұрыннан сенімсіз Михайловты шетке қақты. Бірақ мен қазір сыртта болсам да, осында бастаған ісімді тасғамаспын. Сіздің халқыңыз мекен еткен өлке туралы, бәлки мен де, бір керекке жарарлық еңбек етермін! — деген.

Бұл сөзді осымен доғарып, аздан соң алғашқы әңгімеге, өзіне ең қымбатты, ыстық әңгімеге ауысты. Кейін бір нәрсені есіне алып, сүйсінгендей, жайнап кетті.

— Мен революционердің ішіндегі үлкені емеспін. Мені көктей орды. Жастай алып кетті. Университеттің үшінші курсына жүрген жыйырма-ақ жастағы, жаңа революционерде қаншалық зор қайрат болсын. Мен сыяқтылармен патша өкіметі көп есептеспейді. Ал, міні оның орайына, бір нәрсеге соңғы күндерде шын сүйсініп отырмын. Біздің бәріміздің ой тәрбияда басшымыз бар. Анау патшаны өлтірген бізден бөлек өжет топтың да, бәріміздің де басшымыз бар еді. Ол Чернышевский болатын. Рас, революционердің бәрі де бір ыңғай емес. Бірақ, неше алуан болсақ та, осы онбес-жыйырма жыл бұрын, қалыптанған қауымшыл жас буынның бәрі, сол Чернышевскийден оқыған еді. Бүгіндер Сібірдің ең алыс сұмырай шетінде Якутский крайда, Вилюйск деген құдай иарғаған жерде, айдау күнін ада қып жүрген сол Чернышевскийді қазір патша өлтірілген соң, айдауынан қайырыпты деп естіп отырмын. Сіз жақсы сәтте келдіңіз. Мен Чернышевскийдің Россияға, Астраханға қайтарылғаны

туралы, бүгін ғана хат алып отыр едім. Рас, мен сыяқты көпшілік бұл күндер жеңілдік алмайды. Қайта, қыйнау мен қысым бұрынғыдан аса түсетіні даусыз. Бірақ мынаны не дейсіз? Россиядағы азат ойдың ең үлкен жаршысы дәл осы қысым күндерде, аз да болса, кеңшілік алып отыр. Патшалықтың тағы, Рысаков бомбысының үнінен қорыққан сырын, дәл осы жерден танытып отыр! — деді.

Абай Михайлов үшін үміттенгендей.

— Евгений Петрович! Егер басшыға, алдыңғы адамға сондай жеңілдік етсе, онда бірін-бірін сол жеңілдік бәлкі сіздерге де жетпес пе екен? — деп еді.

Михайлов бұл жөнде үлкен тәжрибелі, сыншы көңілмен, басқаша қарайды екен.

— Мен тек Чернышевскийдің өзі үшін ғана қуанамын. Болмаса, бұл шын кеңшілік емес. Халықшыл ой, Россияның көп қауымына жайылған ой. Соны біліп отырған патшалықтың, уақытша жасап отырған бір тәсілі ғана. Бұны шыны деп білмеңіз, қыры деңіз. Ол — жүртпенен, шырға тастап, алдасып ойнау, ойнау ғана! — деді.

Осы бір әңгіме тұсында, Чернышевский жөнінде Абайды тағы да таңырқатып, ол туралы бұның түсінігіне тың көрінген бір жәйді баян етті. Абай, патшаны өлтірушілердің түн басшысы, қарсылық ойдың түп иесі болған, Чернышевский деп ойлаушы еді. Қазір Михайлов: «патшаны өлтіру ісіне Чернышевскийдің қатнасы жоқ» — деді.

Абай бұл жөнінде қадағалай сұрады:

— Оның қолма-қол қатнасы болмаса да, ойы мен сөзі себепші болмады ма? — деген еді.

Михайлов бұл жөнде кең түсінік айтты.

— Мәселенің үлкені сол — патшаны өлтіру ісіне Чернышевскийдің сіз айтқан ойы да, сөзі де қатнасқан жоқ. Ол қатнаспайды да. Бұны істеп отырғандар, Чернышевский бастаған революциялық ойды, өнімді түрде, кең түсінген топ емес. Өзінше, қыңыр, шолақ түсінген топ. Бұлар ісіне Чернышевскийдің ниет-бағыты қосылмайды! — деді.

Жеке адамды өлтіру патшаны өлтіру болмаса да, Чернышевский жолы емес екенін ұғындырды. Бір патшаны өлтіргенмен, орнына екінші патша отырады. Патшалық тәртіпті жоятын алыстың жолы бұл емес. Чернышевский ұғындыруынша, патшалыққа қарсы күреске,

қалың бұқара, қара шаруа, миллиондеген халық қатысу керек. Орыстың қара шаруасына арнап, Чернышевский шығарған прокламация жайын да Михайлов аз мәлім етті. «Күл крестьяндарға, олардың достарынан сәлем» деп үгіт таратыпты. Сонда Чернышевский крестьянды, патшалық құрылысына қарсы, қолға балта алып алысуға үгіттеген. Крестьян басына күлдіқты орнатып отырған Ресейдің ақсүйек алпауыттары. Патша 1861-жылы бостандық бердім деп алдады. Үйткені, патша халықтың патшасы емес, алпауыттар патшасы. Солардың ғана қамын ойлайды. Қалың ел, қара халық, сені ол алдады» депті. Чернышевский прокламациясын Михайлов студент күнінде жаттап алып еді. Сондағы ойына сіңген талай сөздерін айтты. «Ол сіздерді алдады, азғыруға тырысты. Оның өзі алпауыт емей, кім еді? Сіздер алпауыттардың құлысыз. Ал, алпауыттар патшаның малайлары. Патшаның өзі де соларға сүйеніп отырған үлкен алпауыттың дәл өзі. Сондықтан патша, әрине, алпауыттар жағын ұстайды» депті. Тағы бір жерінде «анық еркіндік болатын болса, бар істің басында халық отырсын. Ал, толып жатқан әкімдер халыққа бағынсын. Мұжықты ешкім қорлауға бата алмайтын болсын» деп үгіттейді екен. Алпауыттар мен патшалық тәртібіне қарсы, қайраулы қара балтаны ашумен сілтесе ғана, көптің көзі ашылатынын айтқан екен. Ол болмаса, мынадай төрт адам, бес адам боп, бір жерде патшаны, бір жерде министрді өлтірсе де ол тек ұшық-ұшық, көптен жырақ, өнімсіз ғана бір талап болады дейді.

Чернышевский ойы, «қайратты халықтан күту керек» дегені, Абай көңіліне анық әділ сөз көрінді. Халық санасын оятып, жауыздық, зорлық ордасымен алысу дәрежесіне жеткізу керек. «Шын ел қамқоры болған азамат қарызы осы екен-ау!» деп, Абай өз ішіне үлкен бір түйін түйгендей болды.

Сонымен бірге, ол қызығына қанып болмаған хикая бар. Михайловтан, патшалықпен алысқан орыс ұлдарының тартыс, тағдырларын қайтадан сұрайды. Михайлов көп жылдан бергі айдауда, алыс қыяда жүрсе де, анық бір кәрі шежіре, қарт білгіштей. Бүкіл Ресейде патшалыққа қарсы алысып жүрген күштердің, адамдардың бәрінің жәйін бастан-аяқ жақсы біледі екен. Абайға көп адамдар жәйін, іс тартысын ерінбестен ұзақ-ұзақ баян етті. Бүгінгі мәжілісте, Абайдың өз досы туралы да

жақсы аңғарған бір жәйі бар. Патшалықпен тартысушылар тобы әр алуан болса да, Михайлов олардың бәрін бірдей кұптамайды. Өзі жалғыз кетіп, жырақа жүріп, тыйтығы кұрып, алысқа қатнаса алмай отырса да, бұның барлық ынты-бейлі, тірлік, тірек үміті, өмір сәулесі тек кана сол жақта сыяқты. Және сол жақ, сол топ болғанда, бар иманы — дені Чернышевский жолында сыяқты. Солай боса да, Абайдың өтініші бойынша, патшалықпен алысқандардың хикаяларын айтады.

Осы кездесулерде Абай Михайловтан, патшаға қарсылық ойдың Ресейде қашан туғанын сұрайтын. Досыммен кездесуге оңай болсын деп, Абай бұл уақыттар ар жаққа шығып, Баймағамбет екеуі Кәрімнің үйінде жатушы еді. Арал тоғайларын жас жапырақпен безендіріп келе жатқан көктем шағында, кейде, екі дос пәтерден шығып, су жағалайды. Тағы бір күндер жел қайыққа мініп, Михайлов пәтерінің тұсындағы «Полковник аралына» шығып, ұзақ әңгіме-дүкен кұрып қайтады.

Михайловтың ендігі әр кездесуде. Абайға білдіретін жаңалықтары, бірінен бірі қызық. Бірінен бірі астам.

Абайдан төрт-ақ жас үлкен болса да, Михайловтың дәл өзі араласып, өзі жақын жерден көріп, естіп шыққан уақытгаларының барлығы Абай үшін шың мен шытырман ғаламаттар еді. Бұл — жазылмаған, және, Абай ойынша, жазылып бітпестей, ғажайып дастан. «Дастан деген сөз де — аз сөз. Үйткені, қай дастан болса да, бір ердің жәйын мәлім егеді. Мынада ер аса көп. Жапа жасаушы жауыз болса, о да мың жасаған, сыйқырлы сайқал зұлым. Әмір-күдірет, алтынды тон, сарала шен киген, безеніп тақта отырған жер, кұдайы патшалық».

Михайлов, Абайдың сұрауымен, патшалыққа қарсы күрестің арғы түбін айтады. Пушкин заманынан бері қарай келіп, Белинский, Герценге соғады. Чернышевский арқылы тағы көтерілгенін айтады. Патшаны жою жолындағы Қаракозов оғын да айтты. Дарға асылып, Қаракозов өлгенін, одан да жаман тағдыр кешіп, серіктері өлгенін айтады. Қаракозовтың тобына басшылық еткен Ишютин, тағы осы Сібірде қатты азап, жаза астында, сұмдық тағдыр кешіп кеп, жынданып өліпті. Сібірдің кұдай ұрған бір түкпірінде Ишютиннің өлгеніне екі-ақ жыл болыпты. Патша күймеден түсе бергенде, дәл қасына келіп, атып тұрып тигізе алмаған Қаракозовты Абай: «неткен жолсыз сорлы еді» деген. Ол сегізінші апрельде

дарға асылды. Ал, артынан ұсталған немере ағасы, басышы жаңағы Ишютин, ерекше көрге ұшыраған.

Петербургте, Смоленское Поледа күздің түнеріп тұрған күнінде, Ишютинді дарға аспақ боп алып келеді. Мойнына арқан салғалы тұрып, өлім жазасына бұйрылғанын, сұмдық өкімін оқып білдіреді. Дарға асылар алдында киілетін кебін қапты басына киігізеді. Енді бір-ақ қана дарға тарту қалған еді. Сол уақытта, бұған рақым жасаған боп, өлім жазасын тоқтатқан екінші үкім оқылады. Өмірлік қаторгіге кесіледі. Патшалықтың Петербургте, Сібірде, қандайлық көрлі қара зындандары барын да Абай осы жолы білді. Шлисселбург зынданы, Алексеевский Равелин, Үркітте — Александровский централ, бәрі де адамнан қан шығармай жан алатын, тұншықтырмай тынысын буатын, сұмдық тозақ орындары екенін білген еді. Ишютин сондай орындардың бірінде кешкен азап, қорлықтың салмағынан жынданып кеткен. Көп жыл жынды боп жүрген. Көрген адамның көзінен, еріксіз қыймастық жас шығартады. Бишара, пұшайман екен. Өлтірудің ырымын жасап ойнау деген, Абай ойынша, адамға адам істер зұлымдықтың рақымсыздықтың ең бір айуандық түрі. Жыртқыштық сыпаты сыяқты. Ол осыған танданады.

— Евгений Петрович! Япырай, халық алдында, бүкіл Ресей көзінше, онсыз да қазаға көніп тұрған адамға, патшалық атынан осыншалық та масқаралау болады екен-ау! Осындай іс те жиі бола ма? — деп сұрайды.

Абайдың тандануы, Михайловтың екінші әңгімесін естігенде, әсіресе шектен асты.

Ишютинге істелген мазақ жаза, өзгені қойып, қатардағы адам емес, қауым ағасы, халық мақтаны болатын Чернышевскийдің өзіне де істелгенін Михайлов баян етіп берді. 1863 жылы 31 майда Петербургте Мытнинский алаңында, Чернышевскийді халық алдында дар астына алып келіп, өлім жазасына бұйырылған өкім оқылып, басына кебін қап киіліп болған соң ғана, жаңағыдай жеңілдік болмыс жарияланған екен. Михайлов осы жайды айтумен қатар, өзінің сол кездерде, айдауменен жазаға, ең алғаш ілінгенін білдірген еді. Бұл уақытқа Михайлов ұсталған соң, екі жылдан соң болған екен.

Кейін Абай, Андреевичке кездесіп, Михайловтың ерекше жан екендігін, өзінің сүйсінген көңілімен айтып

келгенінде, Андреевич бұған Михайлов туралы тағы да бір ерекше сырды айтқан.

«Михайлов саналы, халықшыл. Азамат ары ерте оянған жан. Ол, жыйырма жасында-ақ өзінің мықты революционер екенін танытып үлгірген. Бұның үй іші, жақындары да тегіс сол жолда бастарын сарып еткен кісілер екен». Мытнинский алаңында Михайлов айтқан уақығаның бір ерекше жайы, Абайға жеткізілмепті. Оны Михайлов сыпайылық ретінде, Абайдан әдейі іріккен сыяқты. Екеу ара әңгімесі сол уақығға сөкканда, Андреевич Абайдан:

— Чернышевскийдің жазасы күні Евгений Петрович өзінің апасы не істегенін айтты ма? — деп сұраған еді. Абай ол туралы еш нәрсе естімеген еді. Андреевич ішінен «бәсе» дегендей, Михайловтың ұстамдылық тәрбиесіне сүйсіне түсіп, күліп қойды.

— Ендеше, Чернышевскийдің өлім жазасы жарияланып, басына қап кигізіле бергенде, айнала тұрған қалың топтың ішінен бір жас қыз шығып, бір буда гүлді Чернышевскийдің аяғының астына лақтырып тастайды. «Қош, дос!» деп айғайлап тұрып, халық көңілін білдіреді. Айналада қақап тұрған патшалық әкімдері, жендеттері, әскер жасостары көзінше, «мені көр» дегендей, батыл барып, бадырайып тұрып тастайды. «Сендер өлімге бұйырсаң, халықтың барлық жас қауымы бұның басқан топырағын көзіне сүрме қылады!» дегендей қыймыл еді. Сөзсіз, мағнасы терең әрекет. Міне сол гүлді Чернышевскийге тастаған қыз Мария Михайлова, дәл осы өзінің Евгений Петровичтың бірге туған апасы болатын! — деген еді.

Абайдың бұл хабарды естігенде, таңдануы өзгеше болды. Бір жағынан — сыпайы, тәрбиелі жас қыздың ұлық кәріне қарсы атылған әділ ашуы хайран етті. Екіншіден — сол бүкіл Ресейге жалғыз дара боп шыққан жас қыз, бүгінгі Абай досы Михайловтың туған апасы болып шыққаны хайран етті. Және Абаймен көп жәйды сырласып, сөйлесіп жүрген Евгений Петровичтің, өзге революция ерлерін айтумен қатар, өз апасының ісін айтпай іркіп қалғаны, тағы да таң қалдырды.

Абай енді есіне алып аңғарса, Михалов өзінің іс қаракетінен де: «мен сүйтіп едім!» деп, бір жәйды ашып айтпаған екен. Ол, халық үшін алысқан қайрат-жігерді айтса, соның бәрін істеуші бұның өзі емес, өзгелер бола-

ды. Михайлов тек көптің ғана бірі сыяқты. Өз орнын болымсыз ғана, елеусіз ғана бір орын етіп айтады.

Ақбастан бөлініп, өз үйіне қарай кеткенде, Абайдың бұл күнгі ойын көп қадалтқан Михайловтың өз басы болатын.

Досының аңғаруы бойынша, Михайлов бар қабілеті қалпымен өзі де бір буынның толық кемел басшысы, аға — азаматы болуға даусыз татыйтын сыяқты. Ол хұрметпен баян етіп берген: Каракозов, Желябов, Перовскаялар істеген әрекеттер, Абай ұғымынша, Михайловтың өз қолынан да келердей. «Тірлік тағдыры, тартыс тағдыры талап етсе, Желябов та бола алар еді» деп ойлайды.

Абай өзінің осындай досы барына, іштей қуана түседі. Және тағы бір зор қасиеттерді таныйды.

«Егер, көбінің бірі, атсыз, елеусізінің бірі Михайлов сыяқты болғанда, бұл қауым қандай жетіскен қауым! Мынау халықтың бұл буыны қандайлық күші мол, зілі мол, қабырғалы, қайратты буын! Піл сауырлы, мол сабырлы ерең қайрат жыйып жатқан игілік күші ғой», деп ойлады.

Абай ендігі, келесі кездесуінде Михайловтың өз сыр-ын, өз істерін, неден айдалғанын, анықтап сұрамаққа арнамақшы еді.

Келесі күн ашық, жәйлі сәскеде өзі үшін дәріс үйіндей болған, Ертіс жағасындағы аласа үйге Абай келіп, есік қақты. Бұған есік ашқан, күтуші әйел, сөйлеуік Домна шешей, біреуге ұрсып келеді екен. Есік ашып, Абай екенің танығанда қартаң әйел, үй иесі Михайловтың өзінше, көңілденіп қарсы алды.

— Абраим, бұл сен екенсін ғой! Кел, кел! Досың сені тосып отыр! — деді де, соның артынан, біреуге тағы ұрсып жөнелді.

— ...Мен тағы әлгі кәрі төбет қой деп едім. Соңымнан қалмайды. Бір есе өзі айналдырады, басымды қатырады. «Сенің мырзаң сицилист» дейді. Үйіне кім келеді? Өзі қайда барады? Немене ішіп, не жейді?» деп бәрін-бәрін сұрайды, кәрі төбет. Ол ғана емес, соңымнан өзі қалмағанына қарамай, базарға барсам, қасапшы семіз қатын Коновалихаға тапсырып қойыпты. О да менен сұрау салады. Дәл әлгі кәрі төбеттің сұрайтынын сұрайды. «Әкеміз патшаны өлтірген сицилистің тағы кімді өлтірем дейді? Саған сырын айта ма? Сен қайтып оның қолында

қорықпай тұрасың?» деп сұрайды. Менен жасырын сыр біліп алмақ болады. Бәрін істеп жүрген әлгі кәрі төбет, көктөбет! — дейді.

Домна өзінің ашулы әңгімесін, Абайды ауыз бөлмеде тоқтатып ап, айтып тұр. Абай сыртқы жеңіл шапанын сол бөлмеде шешіп, Домнаның әңгімесін күле түсіп, қызығып тындайды. Адал көңілді аңқау әйел, үлкен қыйын сырды айтып тұр. Ол ұрсып тұрған «кәрі төбетті» де Абай біледі. Онысы, осы околотканың қарт жандармы — Селантий. Оған құпия тапсырылған, Михайловты аңду, тыңшылық ету ісін, олақ полицей, сөлекеттікпен жүргізеді. Домнадан сыр тартам десе, қырық күннен бері осы пәтерді бақса, Михайловта оның әрбір қыбыр-қыймылына шейін, сыбыр өсегіне шейін біліп отыратын. Қарт жандармның Домнаны не деп айналдырғанын, бұның оған берген жауабын, Михайлов әрдайым қызығып тындап, тек қана күле беретін. Осы, оқ өтпестей, кәр жетпес, еркін күлкісінің өзі, Домнаға Михайловты өзге жаннан артық көрсетеді. Қазір де Домна Селантийді жамандап тұрғанда, Михайлов қонақ үйдің есігінің алдына кеп, Абайға үнсіз бас иіп, Домнаның әңгімесін қоса тыңдап тұр. Абай, ақ көңіл кемпірге үлкен ілтипатпен қарап:

— Домнушка бүгін Селантий сізді күндегіден де ашуландырған тәрізді. Әлде, жаңада тағы кездесіп пеңіңіз? — деп еді.

— Енді не?

— Өзін көрдің бе?

— Өзін емес, жаңа мынау көрші қатын Сидориханы көрдім. Ертіске кір шайқауға барсам, о да шелегімен судың жағасына келіп ап, менен тағы да сол Селантий сұратқан жаман сөздерін сұрайды. Өңшең қуарған, ұятсыз, өсекші, суайттар! — деп алып, Домна енді Михайлов пен Абайдың екеуіне бірдей тың әңгімесін қозғап тұр. Абайға қарап, мықынын таянып апты.

— Евгөний Петрович емес, олар тіпті сені де сұрайды. Анау киргизин сендерге неге келе береді? Сенің сицилисің енді киргиздарға да өзінің антихристық өсиетін таратқалы жүр ме? дейді. Түнде көп отырады. Қатты көп жаза ма? Әлде тағы бір жерді талқандайтын бомбы жасап жата ма? деп те оттайды. Кірді алып келе жатсам, жолда көк төбеттің өзі тұр. «Саған ақшаны көп береді ғой, сырын айтпа деп алдайды ғой. Сен кұдайға сенетін,

кұдай үйіне барып жүретін момын кемпірсің. Саған обал емес пе? Дінге, құдайға, әкеміз патшаға қарсы жаман адамды қорғайсың сен. Оның сырын жасырасың. Бұның орнына, түнде не істейтінін, есіктен сығалап көрсеңші. Ондай кісі ұйықтап жатқанда, түсінде де жаманшылықты көріп, патшаға қарсы, тағы әлде бір, жаман сөз сөйлеп жататын болар. Сондағы сөзін ұғып алсаңшы, маған айтсаңшы» дейді. Мен: қатының бар, балаң бар, өзін қартайтып қалдың. Өсекші қатынша жаман сөз жыйғанша, құдайға тәубе қылсаңшы. Тек жүрген адамға жаманшылық ойлағанша, өлсеңші. Адал еңбекпен күн көрмей, аңшының итіндей иіскелеп, тіміскілеп жүресің. Сені де балаларың: «әкем бар» дей ме, қатының: «байым бар» дей ме. Тыфу, ұят, маскара! Сендей байым болғанша, байсыз өлгенім артық, — деймін. Соған қарсы маған жаңа тағы бір қайла тауыпты, қуарған маскүнем. «Ертең пасхада шеркеуде «дух» қа барасың ғой. Сонда сенің жаман адамға жәрдемші боп жасырып жүргеніңді, отец Киприян да сұрайды. Айтпағаныңды көрермін. Онда, жасырсаң, сенің бетіңе, бүкіл христиан қауымы түкіретін болады. Сенің жүрген жерің жаман. Кәрі жаныңды қоятын жер таппайтын кемпірсің сен. Өзің де бұзық кемпірсің. Сицилистке не керек? Ол өзінің үйренген катргісіне сені тастайды да кете барады. Сонда қалаға сыймай, қаңғып қалатын сен боласын!» дейді. Көрдің бе ол кәрі итті! — деп әлі күнге бұның сөзін үнсіз тыңдап тұрған Михайловқа қарай түседі.

Домна Фадеевна, кәрі аяқтарын асықпай ырғала басып, ішкі үйлер жаққа кетті. Михайлов Домнаның соңғы хабарына аз қынжылғандай, тамағын кеней түсті. Қою қастары жыбырлап қозғалып, біраз үнсіз, арлы-берлі жүрді де, артынан тез өзгерді. Өзінің дағдылы көңілді күйіне ауысып, Абайдың қасына, диванға кеп отырды.

Бұның қазіргі кейпіне, Абайдың бүгінгі мәжілісте сұраймын деп келген сөзі керек сыяқты. Абай сол сөзін бастады.

— Осы күнге шейін мен сізден анықтап сұрап білмедім, Евгений Петрович. Өзіңіздің патшалық жазасына кіріптар болған жәйіңізді, менің білуіме бола ма? — деп сұрағанда, Михайлов өз басынан кешкен бір халды айтты.

Ол Петербург университетінің студенті боп жүріп, өзінің жездесі Шелгуновпен, Чернышевский үгітінде болады екен. Жас студенттерді бастап үлкен бір ереуілге қаты-

сыпты. Сол үшін ұсталып, жабылғанын қысқа айтып келіп, ақыры бір жолдасымен, Петрозаводск шаһаріне ең алғаш тайдырылғанын айтты. Сонда бір жыл тұрған соң, Петербургтегі басшы адамдармен жолдастарының кеңесі бойынша, патшаның атына екі студент арыз жазады екен. Сол арыздың арты не болғанын Сібірге айдалып келген соң, кейіндеп кәне барып Михайлов естіпті. Патша Петергофта, жазғы сарайға барып тынығып жатқанда, белгілі бір генералдың көзінше, осы екі студенттің арызын оқыпты. Сол генерал айтуынша, патша бұлар арызының бірінші бетін оқып аяқтап келе жатқанда: — «Әлі жас. Әлі түгел бұзылып болмаған адамдар болар. Жылдан артық жаза шегіпті. Қайтарса да болармеді, өкінер де, түзелер!» деп, бұлар халіне кешірім шырайын көрсете бастағандай екен. Бірақ арыздың екінші бетін аударып қалса, дәл аяқтай берген жерде, жазудың аяғында, қағазға тамып кеткен сыя бар екен. Соны арызшының біреуі тілімен жалап, қағаз бетін былғап қойыпты. Патша соған көзі түскенде, ашуланып кетіп, арызды лақтырып тастап: «Бұларға қайтуға болмайды. Ары қарай қуа түсу керек, кете барсың!» депті. Сүйтіп қалам үшін оқыс тамып кеткен сыя, ұлы дегдар мырзаның көзіне үлкен бір қарсылық, ереуілдей көрініпті. Михайловтардың басына бұрынғыдан қатты кәр жұмсапты. Михайлов Абайға, өз өмірінің сырынан, істерінен бөліп алып, осындай бір күлкі, сәтсіз халын айтты. Оны да кең сабырмен, өткір бір ажуа, мысқыл жүзімен мәлім етті.

Осымен қатар, көптен бері ешкімге айтылмаған арман тәрізді бір күйін де Михайлов Абайға ең алғаш ашқан еді.

— Міні, Ибрагим Қунанбаев, мені мұндағы жандарм чиновниктері, екінші патшаны тағы да өлтіргелі жатқан, немесе осындағы губернатор үйінің астынан ор қазып жатқан кісідей көреді. Мүмкін, көктей ормағанда, менен де бір өзгеше әрекет шығар еді. Бұдан жыйырма жыл бұрын менімен буындас болған орыс жастарының тәрбиесі мен талабы өр еді. Ол бір өрт шығарарлықтай, қайсар күш еді. Біз соған қарай ұрынғалы келе жатыр едік. Сол бетімде тым құрса тағы бір бес жылдай Петербургте боп, университет бітіріп үлгірсем, қешегі Желябовтар өлтірген патшаны арызыммен ғана үркітпес едім. Одан гөрі ел есінде қалатын бір қыймылмен күйіндірсем керек еді. Тобымызды талқан етті. Өзім босам, дауыл қуған қаңбақ

есепті боп, жалғыз кеттім. Бәріміз де шашырап, шәшіліп кеттік. Рас, біз кеткенмен, қарсылық қуаты азаймаған екен. Оның өсе түсіп, патшалыққа өшіге түскенін кешегі бірінші март шет жағалап көрсетіп отыр. Бірақ, мен босам — сол кекшіл топтың ортасында бола алмадым. Көп наразының алыста жатқан бірі болдым. Бұлай болмасам керек еді. Сіз мені әлдеқандай дейсіз. Россиядағы қоғамдық ойдың, революциялық тартыстың бас азаматындай көресіз. Ол достық, жақсы достық ойыңыздан ғой. Ал мен, шынында, қатардағының ғана бірімін! — деді.

Абайдың бұл тұстағы өз ойы өзгереді. Ол Михайлов үшін оқшауырақ бір жайдан бастады.

— Орыстың қауымы, бұл заманғы қауымы, ырысты екен. Рас ғазабы аз демеймін. Сор бейнеті де мол. Бірақ сонымен қатар, туып келе жатқан таңы жақын, түні серпіліп бара жатқан ел көргендей боламын! — деді.

— Неліктен бұлай дедіңіз? Қандай себептерден бұндай жорамал жасап отырсыз?

— Жылатушы көп болса, уатушысы, жұбатушысы да мол болған ел сорлы бола ма? Мол дейтінім, жаңағы сіздің «көптің бірімін» деген сөзіңізден туып отыр. Егер ел үшін қамығатын, қарысатын күштің қатардағы ғана бірі сіз болғанда, Евгений Петрович, бұл жақтың тұтасқан күші қандай болмақ? Ол күштің бірі, патшаны өлтіріп отырғанын қомсынып сөйлейсіз. Қанат жайған күні, тұтасқан қыймылға басқан күні, істер ісі не болмақ! Жылаған елдің анық жарық, жаңа дәурені болмақ та. Орыс елі ырысты дегенім сол еді! — деді. Осы әңгімесін аяқтай келе, аз бөгеле отырып:

— Ырысы жоқ сорлы ел, орыс емес, біз дағы. Менің елім... Қалың көрпе астында, қалың қараңғылық ішінде жатқан, қазақ елі! — деп тоқтады.

Бұл жәй Абай мен оның досының екі арасында әрдайым ұзақ созылатын кеңестің үлкен бір түйіні болатын. Бүгін де әңгіме осыған ауысқанда, Михайлов өзін осы өлкенің келешегі үшін терең ойлар ойлайтын, ұзақ ойланатын адам етіп көрсетті.

Оның ойынша «қазақ елінің алдында тұрған бір жақсылық, бір жаманшылық бар. Жаманшылығынан кұтылу қыйын. Жақсылығына жету қыйын. Жаманшылық — бұл өлкелердегі ұлық, чиновниктер. Жемнен, шеннен басқаны аңғармайтын керең, меңреулер. Жақсылық — орыстың өнері. Бірақ оның қазіргі қазақ қауымына бар сыры, бар

түрі жұмбақ. Бүгінгі қазақ, орыс дегенде — Селангий, Сергейлердей, Тентек Ояздай, өгей күшті ғана біледі. Бірақ Абай танып, біліп келе жатыр ғой. Орыстың елдігінде, оның ар жағында жатқан мүлде бөлек сыр бар. Ол ғажайып, қадірлі дүние. Орыста, бұл күнде, дүние есептесетін ғылым бар. Орыста дүние жұрты оқыйтын кітап бар. Халықтың шын хасиетін, шын елдігін танытқан, дүниеге танытқан асқар ойлы, даналар бар. Соның бәрі бүгінгі қазақ қауымына бөтен, алыс, жат болып жатыр. Екі-ақ түрлі шара бар. Қараңғы елдің Абайдай ерте оянған жалғыздары, өзіне серікті, сол орыстың қазынасынан таппақ, алмақ керек». Михайлов Чернышевский жәйын айтқанда, Абай бір сөзді көп сұраушы еді. Онысы:

— Біздің қазақ сыяқты елге, сол елдің ояна бастаған азаматына, Чернышевский осы арада болса, не мәслихат айтар еді? Қандай бет нұсқап, жол көрсетер еді? Осы туралы не ойлайсыз? — деп сұрайтын.

Бүгін Михайлов осы жөнді де, өзінше ойлап, шешкендей екен. Абайға қарап айтпаса да, ол осындай елдің оянушысына, ойлы азаматына жалғыз жол не екенін, атап сөйледі. Талай мәжілістің соңында, бүгін нақтылы, дәл мәслихат айтты.

— Ибрагим Қунанбаеч? Бар өмірге бір-ақ сауда жоқ. Алдағының бәрін өзін үшін де, қауым үшін де түгел шешіп, кесіп қою мүмкін емес. Сіз маған қазақтың жақсы бір мақалын айтқансыз. «Жол анасы із» деп едіңіз. Әр дәйым біреу бастайды, көп қостайды. Бір ұрықтан жүздеген дән өрбиді. Осыны ойлап, біздің қауымның бір тобы, осы күнде жақсы бір нақыл айтады. «Ұшқыннан жалын қаулайды» дейді. Осыны жадыңызда тұту керек. Дәл сіз үшін қазір мен екі нәрсе айтар едім: Бірінші — қазақтың жас буыны үшін мысалға алғанда, дәл сіздің өз балаңыздан бастасак, «оқу, оқу, оқу!» дер едім, Орысша оқу! Екінші — оқыған мен білгенді халыққа жаю. Қараңғы сахраға бір шам болса да, жалғыз қолда жалғыз ғана бір шырақ болса да, өз білгеніңізді апаруға, танытуға керек. Сол таныту үстінде, бүгінгі қоғам бойындағы неше алуан дертті әшкерелеп, шенеп, масқаралап ашып отыру керек. Сыншы ой керек! Сіздің халық, менің аңғаруымша — ақын халық. Қай жолмен екенін білмеймін, мен солардың домбырасына, өлең-жырына, халықтың жоғын жоқтатар ем. Халық басындағы ауыртпалықты масқаралайтын және

өнерлі оқуды мадақтайтын жаңа күйлер кіргізер ем. Соны ең бір үлкен үгіт, игілі үгіт дер едім. Осындай жырлар, соны жырлар басталса, сіздің халық шешен сөзді сүйеді. Сыншыл ойы бар, сергек ойы бар халық. Мына Семипалаттың мешіттеріндегі имамдар оқыйтын үгіт-өсиет сөздерден, жаңағы жырларды әлде қашан бұрын ұғып, бұрын сүйер еді. Аңғарсаңыз керек, орыс халқында, осы біздің бәрімізді, қауым қайғысын ойлауға үгіттеп өсірген — орыстың ақындары болатын. Рас, олар кітаппен сөзін жайды. Сіздерде бұл күнде кітап та жоқ. Бірақ мен ол үшін қысылмас едім. Қалай айтылса да, халық құлағына оның қамын жеген сөз жетсін. Соның өзі ағартады. Соның өзі оятады. Әрине! — деп, әңгімесінің аяғында Михайлов күле түсіп, Абайды санына қағып, қалжың айтқандай, ажар көрсетті.

— Чернышевскийдің өзіне тілдессеңіз, сіз оның менен гөрі көбірек мәслихат айтқанын естір едіңіз. Мен: сіз қанағаттанарлық жауап айттым, жол таптым демеймін.

Қайта Чернышевский көзімен қарағанда, жәй басытын шабан жолды айтып отыруым да мүмкін. Сіздің елдің тарихы, өзге өнерлі елдер тарихынан кейін қалғандықтан, соны айтып отырған болармын, — деді.

Абай бұның ойын өзінше ұғынды.

— Мен түсіндім, Евгений Петрович. Қыстың мұзы еріп, тоңы жібімеген жерге еккен дән өспейді. Чернышевскийдің кейбір ойларын мұнда ұрық етіп көмуге болмайды дейсіз ғой.

Михайлов, Абай ойының сергек сезімталдығына қаты сүйсінді.

— Қайраулы қара балтаны шығар деген Чернышевский жол табуға жәрдемші. Осы үгітті мен сізге айтып ем ғой. Сондықтан жаңағы айтқандай халық санасын ағарта беру, дұшпандарын таву үшін, халық көзін аша беру деген, жалғыз ғана жол емес. Ол ұзаққа созылатын сылбыр жол. Солай екенін Чернышевский айтса, ашуланып, қатуланып та айтар еді бәлки. Бірақ, көресіз бе мінеки, Ибрагим Кунанбаевич, мен қазір жаңағы сіздің тура қойған сұрауыңызға жауап та айта алмай отырмын. Сіздің халық алысу жолында не әрекет ету керек екенін, жете білмегендіктен, жеткізіп айта алмай отырмын. Бірақ әзіргі заманда, жаңағы екі-үш түрлі шаралар, ең бірінші қадам екенін Чернышевскийдің өзі де теріс демес. Қайта бұл ортада, іс осыдан, тек осыдан баста-

лу керек дер еді. Ол кісінің кейбір жазылған сөздерінде, орыстың крестьянына арналып сөйлеген өсиетінде: «қара халық үшін ең алдымен бірден-бір керегі — оқу, оқу, оқу!» дейтін.

Абай көңіліне Михайловтың бұл әңгімесі дәл өз ішінен шыққан сөздердей боп сезілді. Аса иландырып, бас идірді. Осы әңгіменің аяғында Михайлов, Абайдың ауылда оқып жүрген балалар турасын көп сұрасқан еді. Мұсылманша оқуы жеткен, Әбіш, Мағаштай ұлдары барын, Құлбадандай қызы барын айта кеп, Абай соларды орысша оқуға беру туралы өзі ойланып жүрген ойларын айтты. Әрбір үлкен әңгіменің арты, кейде осындай өмірлік бір қорытындыға, нақтылы іске соғатын жәйы бар. Ендігі біраз отырыста, Абай Михайловтан сол балаларды қайда беру, қалай бастап оқыту туралы ақыл сұрады.

Михайлов:

— Аз жылдар ішінде балаларыңыз орыстың тілін, орыс үйінде тұрып оқып, жақсы біліп кетеді. Халық пен халықты, адам мен адамды теңдік дәрежесіне жеткізетін хасиет — білім. Білімде тең болған соң, аз жылдар ішінде, балаларыңыздың сахралық қалыптан қаншалық ұзап өзгеріп кеткенін көресіз. Тек чиновник болам, ұлық болам деп оқымасын. «Халқым жіберген алғашқы баршымын» деп, «өзім үшін оқыймын, елім үшін өсемін» деп оқысын! — деді.

Абай, өзінің Әбіштей, Мағаштай аса талапты шәкірт балаларын көз алдына келтірді. Солардың дәл осы Михайловтай жаңа сапалы адам болғанын көріп отырғандай. Олардың да үстіндегі киімі қазақы, тобықты үлгісі емес, шәһар үлгісінде. Көздерінде көзілдірік, биік үстелінде үйілген кітап. Қалың томдарға үнілген оқымыстышы, халық қамқорын, жаңа төлдің басшысын көреді. Қазақтың жаңғырған қауымының жоғын қуған, сағымды келешегі бар балаларын көргендей болады. «Сол өмірді көрсем-ау! Мен қартайдым, мен тоздым, жолды сендерге бердім, бірақ өкінбей кеттім өмірден! дей аларлық болсам, армансыз әке, мен болар едім-ау!» деп, бір талай жерге қыялдап кетті.

Михайловтың Абай қыялына! үлкен нәр берген мәжілісін, жаңа келген қонақ, еріксіз бұзып кетті. Ол Абай мен Михайловтың күнде көрісіп жүретін, белгілі досы — Андреевич болатын.

Андреевич бұл жолы Михайловтың көңілін көлденең

әңгімемен алаң етпек. Және Абайға да білдіру хажет деп, ояз кеңсесінен естіп шыққан. Тобықты елінің хабарларын айтып келді. Бұл күнде ояз кеңсесі, мировой судья кеңсесі, одан қала берсе, жандарал кеңсесі де, Тобықты ішінен түсіп жатқан сансыз көп пірғауар, арыз, шағым, акт дегендерге толы екен. Жүздеген кісілердің таңбаларын қойғызып, немесе бармақтарын басқызып, біреулерді «жер өртеді» деп, біреулерді «ауыл шапты» дейді. Тағы біреулерді «кісі өлтірді», «буаз қатынның баласын тастатты» деп, үнемі жалалап жатыр екен. Андреевич осы хабарды білдіре отырып, Абайға сөз қатты.

— Ибрагим, сіз бұл күндегі Тобықты болыстарының істерін білмейтін боларсыз. Түсіп жатқан арыздар, мен білген киргиз болыстары болса, сіздің жақта жаңада басталған қатты бір араздықты білдіреді. Әлде, быйыл сайлау болмақшы ғой, соның алдында управительдікке таласу басталды ма? Қалай да ел іші қатты ойран болып бүлініп жатқанға ұқсайды! — деді.

Михайлов, соңғы жылдарда жандарал кеңсесінде істеу үстінде, қазақ болыстарынан түсетін кейбір арыздардың, өрескел жалакор, қатты шағым болатынын білетінді. Бір әңгімелерде Абайға:

— Патшалық заңы киргиз сахрасын қатты аздырып барады екен. Бір жағы — пара. Екінші жағынан — Россия заңының киргиз салтына, әдет-заңына үйлеспейтіні бар. Үшінші жағынан — халық пен ұлық арасында бітімсіз, сенімсіз, үнсіз қастық бар. Бірінен бірі жиреніп жатырқау бар. Осының бәрінің себебінен киргиз халқы заң алдында, қағаз жүзінде өтірік айтуға оңай барады. Біреуді жалғанмен жалалауды ұят та, теріс те көрмейтін боп кеткен. Олақ әкім, өрескел әкімшіліктің бұзып үлгіргені! — дейтін.

Осындай оймен халықты аяйтын да, әкімшілікті үнемі масқара қып, мазақтап отыратын. Жаңағы Андреевич айтқан хабарды естумен қатар:

— Шағым болыс туралы ма, жоқ болыс атынан жазылған жәй адамдар турасында ма? — деп сұрады.

— Шағымның барлығы болыстардың үстінен! — деп Андреевич мысқылдап жымыйды да, — ұмытпасам, осы болыстардың барлығын Лосовскиймен бірге еріп шығып: «халыққа жайлы, дос адамдар болады» деп Ибрагим, сіз сайлатып едіңіз ғой! — деп күліп қойды. — Приговор

берушілердің тағы бір тобы бар. Олар — шын қорлық көрушілер. Ылғый жатақ, кедейлер. Солардың біраз жоқшылары маған келіп: «сімізді ал, болыстар істеген зорлық, қыянаттар туралы сөзімізді жеткіз, есемізді әпер» деп, істерін де бергелі жүрі — деді.

Абай, болыстар жағынан түскен де пірғауар бар екенін біліп, олардың кімді қалайтынын сұрап еді. Андреевич кісі аттарын жадында тұтпаған екен, айта алмады. Бірақ, өздерінің үстінен арыз берген жатақтарды: «ұры деп ұстатып, абақтыға жапқызу керек» деп, пірғауар түсіріп жатқан, бірнеше істер барын білдірді. Михайлов ендігі әңгімені өзінше қорытты.

— Бұлай болғанда, Ибрагим Қунанбаев сайлаған: «халыққа жақсы қызмет етеді» деген управительдер қызмет етіп жатыр. Бірақ, халық үшін емес, өздерінің тағы управитель боп қалуы үшін, сайлаушылардың даусын алудың қызметін етіп жатыр ғой. Оларға қарсы партия жасаушылар бар. Ал жатақтар болса, екі жағында да жоқ. Управитель: «маған қосылындар» десе, олар: «бізден аулақ жүр» дейтін болу керек. Ал, пірғауар оларды ұры деп, разбойник деп, алдамшы деп жатқан болу керек. Міні, Ибрагим Қунанбаев, «ұлық алдында халықтың қамын қорғайтын адамдар» деп, сіз олардан үміт қыласыз. Ал, олар болса: «ұлыққа бағынбайды, жаман ел» деп өзінің халқын маскаралап, ланаттап, жамандай береді. Рас, бұл управительдеріңіз ақмақ емес, олар сізді бір алдап болыс болып алған да, сізбенен есебі біткен. Енді болса, сізбен тату болғаннан да, губернатор, оязға жақсы көріну артығырақ, қымбаттырақ екенін де ұғынған. Қамқоры мұндай болғанда, әрине халықтың көрер күні қуаныш болмас. Және бұндай болыстар көп те жасайды. Сырларын білетін сізді сондай алдап отырғанда, халықты қалай алдамасын. Ал, ұлық болса, ол, өтірік білмегенсіп отырады, оған осындай болыстар керек. Осы істер керек. Ол алдана ма, алданбай әдейі істей ме, бәрібір, ұлықтан шығып жатқан шығын жоқ! — деді.

Андреевич күле түсіп:

— Ұлықтан неге шығын шығады? Ол қыйналған боп отырып, ашуланған боп отырып, асай түседі параны. Тыныш елден тиін де түспейді. Тынышы кеткен елден сыйын да алады. Оның бүлігін басып, түзеген боп, чинін де алады! — деді.

Абай ана бір жыл «ел камқоры болар» деп, «ұятты, арлы болар» деп, өзі сайлатқан бірнеше болыстар үшін қазір намыстанып та, қысылып та қалды. Осы болыстардың ішінде бір болыс, Абайдың өзімен біртуысқан Ысқақ еді. Ол, жаманшылықты Абайдың дәл өзінің қоныны мен қонышынан шығарып отырғандай көрінді.

Ендігі мәжіліске Абай бой жазып араласа алмады. Өз ұятымен қатты түйіліп қап, толғанып отырып, күрсінді де, қоштасып шығып кетті.

2

Ералыдағы жатақтарға қаладан қайтып келе жатқан Абай мен Баймағамбет кеше кешке келген еді. Көп үйлі жиі қонған, кедей ауылдың орта тұсында тұрған қоңыр үй сыртында, Абай мен Баймағамбет мініп келген трашпенкенің дертесі қайырулы тұр. Арба жатқан қоңыр үйді жұрт тәңертенгі шәйді жаңа ішіп болған. Үй иесі, бурыл сақал Дәркембай, омырауы ашық көне көйлектің сыртынан жүпіні шекпенін жамылып, жалаңаяқ малдасын кұрып, Абаймен әңгімелесіп отыр. Сыйыр мүйіз сары шақшадан алақанына салып алған насыбайын танауына оқта-текте шекіп атады. Қонағына, қазіргі отырған мәжілісіне көңілі жәй. Кейістен қабағы жадырап, өзіне сүйікті адамға дәм татқызып, қонақ жәй болғанына үлкен шүкірәна, ырзалығы бар сыяқты. Шәй ыдыстарын шәйіп, сүртіп, жыйнастырып жүрген, ашаң жүзді, қартаң әйел Сарқыт та, өз үйіне Абайдың қонғанын ырзалықпен қабылдаған сыяқты. Күйеуі мен Абайдың әңгіме арасында өзіл қатысқан күліскен сөздері болса, ұдайы кұлақ түріп, ажымды қабағы ашыла түсіп, жақсы тыңдайды. Өзі де күле қостайды. Төрден есікке дейін шашылып жатқан кәмпит қағаздары көрінеді. Дәркембайдың он жасар кенже баласы Мұқашты да осы үйдің өз базаршысы келгендей, мәз-мәйрам етіпті. Дәркембай Абайдан қала әңгімесіне түн бойы қанған сыяқты.

— Елдің осындағы атқа мінген ақсақал, қарасақалын тыңдағаннан басқа біз не көрдік. Қазақтың жақсы дегені сөз сөйлесе, біреуге өткізген әмір-күдіретін, күшін айтады. Біреу, сұм-сұрқыя қулығын, айласын айтады. Біздей кедей-көпшекті тыңдасаң, жоқ-жітігін, мұңын айтады. Сенің кешеден бергі, анау патшаны өлтірген, ел үшін жанын отқа салған азаматтар туралы айтқан сөзің, ме-

нің көңліме әсіресе қонады-ау, Абай. «Тұзы сор, еңбегі еш қара халықты ойлайтындар бар. Солардың мұнын мұң етіп, жанын отқа салып, көпкө келер жақсылықты ойлайтын азамат бар. Ел оянса, ырысқа жетсе солардың жолы болған күні жетеді» дейсің. Бұл айтқаның, осы мынау тірсегі қыйылған бөлтіріктей боп Ералыда шоңқайып отырып қалған көп жатақтың да сойыл соғары ғой. Жоқшысы ғой! — деп, біраз насыбайын шекіп ойланып отыр. Кешеден бергі Абайдан ұққан сөзінің бәрін жыйып кеп, жүйрік тілмен түйді.

— Е — е — е! Күштілер нені айтады? Күшсізге еткен зорлығын айтады. Күшсіз нені айтады? Күштіден көрген қорлығын айтады! — деп топшылағанда, Абай Дәркембай ойының сергектігіне таңдана қарады.

— Бәрекелде! Кешеден бергі кеңесіміз өзіңе сондай бір жақсы түйін түйгізді-ау. Мынауың бір мақал болатын сөз ғой. Ақыл — малға бөккен бай-бағлан да емес, азаппен сор кешкен, жаралы, жарлы ойлы да десеңші! — деді.

Дәркембай өзін мақтаған Абай сөзіне сабырмен ғана күлді де:

— Мені ақылды етіп, халықтың ағасы етесің бе. Көдейдің шешені болса: «судан шыққан судырақмет» дейді. Қу таңдай тақылдады да, бітті дейді. Ақылсыз болса: «жарлының жарым есі» дейді. Тілі болса «бұның сөз не теңі?» деп, және мысқыл етеді. Сөз әперген есені көрген жоқпын ғой, Абай! — деп, Дәркембай өзінің ендігі бір айтайын деген мұңына қарай басты.

Кешеден бері Абайдың келгеніне сүйсініп отырғанда, Дәркембайдың бұған шақпақ үлкен мұндары болатын. Оның кейбірі өзіңкі болса, тағы бір алуандары осы арадағы көрші-қолаң, кем-кетіктердің мұңы.

Қаладан шаршап келді деп, түн бойы Абайға өздерінің шаруаларын, шағымдарын әдейі айтпай іркілген Дәркембай, әңгімені Абайдың аттанар кезіне әдейі қалдырған болатын. Қазір бұл үйге бірен-саран көршілер де кірген еді. Ол, Абайға белгілі Дәндібай, Еренай, және осылар құралпас, Қөтібақ ішінен жатақ қалған Қареке болатын. Қазір Абай қасына, қырк-елу үйлі жатақтың төрт-бес шалы әдейлеп іріктеліп келіп отыр екен. Жаңа келген қарттардың барлығынан, Абай егінді қалай салғанын, қазіргі ішіп-жемі, күй-жайлары қалай екенін жеке-жеке сұрастырды.

— Мыялы-Байғабыл жатағы, егіндік жерлерің тәуір

еді. Өндіріп егін салғаның кім болды? — деп, әуелі Дәлдібайдан сұрады.

Дәндібай, «өндіріп» деген Абай сөзін қайталап, күлді де:

— Шырағым, Абай-ау! Өндіретін біз бе едік? Бу енеңді... итке мініп, ирекпен қамшылаған қырсық шалған күнде, кұдайдың берейін деп тұрғанын да ала алмайтын мешеулік бар емес пе? Сол Мыялы-Байғабылыңда отырған ұзын саны жыйырма үйің жыйыны жыйырма жер егін салмаған соң, несін мақтап етейін.

— Салғаның шығатын ба? Егін тарпы быйыл қалай болатын? Азының да берекесі бар ғой! — деп, Абай сұрағанда, Дәндібай, Дәркембай, Еренай үшеуі қатар үн қағысты.

— Береке деймісің...

— Берекені бұйыртса жарайды ғой!..

— Береке іздеп әрекеге соғамыз ба!? — десіп, үшеуі қатар, күдікпен мұңдарын сездірді.

— О не дегендерің? — деп, Абай Дәркембайға қарағанда, үй иесі бағанадан айтпақ болған мұңының біреуін бастады.

— Былтыр «берекені көктен тілеме, еткен еңбектен тіле» деген бір сөзің есімде қапты. Тіледік те, еңбек еттік. Еңбегімізге орай, былтыр бәріміздің де астығымыз Шолпанға, Кіндіктіге, Мыялы-Байғабылға да, жақсы шығып еді. Соның арты не болды. Дәл былтыр осы Ералы да болған, өзің көрген жанжал сайлаудың артынан біз тұралап қалған жоқпедік...

— Балтаптаптың аяғы Бүрлібайдан тарқамады ма?

— «Жаман, жыртық лашығыңа жоқшы болам деп, Оязбен шатақты шығарып қырсық жасаған сендерсің» — деп Тәкежан, Майбасарлар қырсығын әкеп біздің былтырғы егінімізге тигізген жоқ па? Береке деген со ма? Жайқалып тұрған егініміз, енді пісіп, енді орақ саламыз дегенде, бір түнде, бес ауылдың жылқысы қаптап, тып-тыйпыл қып кетті ғой! — деді Еренай. Ол Дәркембайдың сөзін бөлген бойында, былтырдан Абайға мәлім болған, аса бір арманды арызын айтып кетті.

Абай бұл сөздің төркінін білуші еді: Былтыр болыстықтан түсіп қалған Тәкежан, және осы жатақтар егін салған қоныс-өрістерді күзек ететін Ырғызбай, Көгібақтар бұл елдің егінін, әдейі қырсық жасап, жегісіп қойған! Мезгілінде Абай, осылардың егінін жеген ауылдардың

бәрімен қатты ұстасып, көп айтысып дауласқан болатын. Бір топ бай ауылдардан Асылбек болыс арқылы, осы Еренай, Дәндібай, Қарекелерге мал кескізіп бергенді.

Бірақ, қазіргі ақсақалдардың жыйылып кеп Абайға айтып отырғаны, тағы сондағы мұн болатын. Себебі, мал кесілгенмен, жуан ауылдар бұлардың ақысын бермей кеткен. Бұлардың адал ақысын әлі күнге бермеген зорлықтың жөнін Абай білді. Дәркембай осы күйді айта отырып жақында, Арқатта, Сыбан мен Тобықты, Уақ арасында болғалы жатқан сиязды айтты. Абайға бұлардың ақылдасқаны—«сол көп елдің арасына күш кұрап, көлік камдап, адал ақыларын жоқтап баратын кісі шығарса, сол барып арыз айтса, іс болармеді?». Осыны сұрайды.

Абай бұл сөзге жауап бермей тұрып, тағы қандай көрген көресі, мұндары барын сұрастырды.

— Быйылғы көктемдегі егістеріңе тигізген залалдары болды ма? Немесе егін салып, бейнет кешіп жатқан шақтарыңда көлік беріп, ат майы дегенді беріп, қарайласқан ағайын болды ма? — деп сұрап еді.

Қарттар Абайдың бұл сөзіне де күлді. Қареке кенкілдеп, кекеткендей, кесек үн қатып:

— Ойбай сығыр-ай, не деп отыр? Бергенге береді. Берер түгі жоқ өңшең ыңыршаққа қандай орайы қайтады деп береді! — деді.

— Бергенді айтасын, тап осы Қаракенің егініне, жаңа көктеп келе жатқанда, тағы жылқысын түнде жайып кеткен жоқ па, ол ағайын болмысың!

— Онысы ол ма, ат бермек түгіл, өзіміздің бір-бір шолағымызды тағы қағып кеткенін айтпайсыңдар ма!—деп, Еренай мен Дәркембай, жаңада көрген тағы бір өктемдік зорлықтың бетін аша бастады.

Бұл соңғы сөздің жөйін қалада ұзақ жүрген Абай естіген жоқ еді. Соны сұрай бастағанда Дәркембай тағы бір ауыр қыянаттың бетін ашты. Бұның ұзақ әңгімесінде, Абайды қатты қысылтып ұялтатын да сыр бар.

...Жатақтар былтырғы ала алмаған ақысын быйыл қайта сөз қылғанда, көктемде осы өңірлерге көшіп келген Тәкежан, Майбасар, Күнту, Байсал ауылы, Қаратай ауылы сыяқты жуан ауылдар ашу шақырып, зіл көрсетіпті. Соның салдары болу керек,—егін жаңа қылтанақ беріп келе жатқанда, жаңағы ауылдар өздерінің тұс-тұсындағы, осы отырған жатақтардың көбінің егіндерін жылқысына таптатып, қатты зыяндап кетіпті. Еңбегі үшін жаны күй-

ген жатақтар арлы-берлі алас ұрып шабуылдап, әркімге шағып көрген екен. Түк шығара алмапты.

«Обал ғой, адал ақысы ғой, табан ақы — маңдай тері ғой, бұларды жылатпау керек қой» деген сөзді айтқан бір-сарандар болса да, жуан ауылдардың өкпе, наразылығынан өздері жасқанып, болыспапты. Жанашыр сөздері, өз үйлерінде, еріннің емеуірінімен ғана айтылыпты да, сол күйде қалыпты. Тіпті жаны күйген соң Байғабылдағы Дәркембай, Дәндібай бастаған Бөкенші, Жігітек жатақтары, Қашамадан қайтып келе жатқан Тәкежан жылқысынан күнде егінге түсе беретін болған соң, бір-екі жылқыны ұстап, түнгі жылқышысымен төбелесіп те қалған екен. Ертеңінде, қайдан жыйылғаны белгісіз, нықтарына сойыл салып, осы жатақтың құрымын шауып алатындай боп, жүздеген қарашоқпар келіпті. Ат ойнатып, Дәркембайдың өзін сабарман болып, ұстап алған жылқыларын қуып алып кеткен. «Егінімді жедің ғой» деп зарлап барғанда, аяғының үшіне отырғызбай, әке-бабасынан боқтап, Тәкежан мен Майбасар қуып тастапты. «Елдің сұрқын кетіріп, қайдағы сұмдықты бастағандар. Жер тырмалап, қоныс-өрісіміңнің құтын қашырған сұмырайсыңдар» депті. «Ел ішінен аластайтын өңшең жітікке, саяксың» депті. «Былтыр басымнан дәрежемді алғызған сен қыршаңқылардың кесірлерің. Баяғыда атаң бір туса да, ағайыным сен емессің. Сені Тобықты санынан садаға ғып шығардым. Жатақ болғыш болсаң, егін еккіш болсаң, кет ана Белағашқа, Мұжыққа кет. Сонда барып орыс бол! Неге тірі жүрсін. Неге сен құрымайсың» деп, айтпаған сұмдығы, етпеген қорлығы жоқ екен.

— Ол, ол да емес екен. Соқадан бір-бір шолағымыздың жаңа босағаны сол еді. Айға жуық уақыт болып қалды. Осындағы жеті үйдің жеті бірдей атын бір түнде ұры алып кетті. Еккен егін шыға ма, жоқ тапталып жер астында қалғандықтан, діңкемізді кұртып, құрамай қаптыра ма, оған көзіміз жетпейді. Былтырғы піскен егініміздің шығынын төлемеген өңшең содырлар, быйылғы «көк қылтанағым» деген қыңқылға құлақ қоя ма, жоқ па?! Тәңірай, айналаң өрттей жаулық болғанда, ортада қап отырған бір түп шидей, қалт-құлт күйіміз бар еді. Тілеуің кұрғырлар, тым кұрса, осы отырған елу үйдің кім екенін ойласа етті. Бірі болмаса, бірінің босағасында шірігендер еді ғой. Ата-бабасымен, отымен кіріп, күлімен шыққандар еді. «Бишаралар, тырбанған екенсің, сен-

дердің де, шыр бітіп, бүйірін шығып жүретін күнің бір болсыншы!» деп, жаны ашымас болар ма! Ендігі кеп істеп отырған қастығы, мүлде қасқырдай! — деп Дәркембай тағы мұнға кетті.

— Жаңағы жоғалған жеті атты, бұл арада жоқ-жітік тапсырған соң, осы төртеуіміз жоқшы боп, іздеп шығып ек. Алыстың ұрысы емес екен. Қызыл Моладан шығардық. Алған — Ақымбеттің ұрылары. Шығарып берген қу мен сұм және табылды. Қолда барымызды, айтушыға, «жүрек жардыға» беріп, енді малымызды қайтарамыз деп жүргенімізде тағы бір пәле сап етті. Қызыл Моланың болысы өзіңнің інің Ысқақ емес пе! Ұрыдан малымыз шыққанда: «болыс өзінің Ысқағым, әпермей қоймайды, көзінді ашып қара» — деп, Ақымбеттің ұрыларын жан алқымға алып көріп ек. Ол ойысарман да болып еді. Қыялап айтқан дауы: «бұл ұрлығым емес, өз еліңнің адамы Серікбайда кеткен еселі малым бар-ды. Сол: «осыны ал» деп шығарып берді. Серікбай мен сен жатақтың дауың бар көрінеді. Әуелі сол жақтан арылып кел. Бізге, бұл малды ұстатқан Серікбайды алып кел» демесін бе. Қайта оралып мұнда кесек, ағайынға шағайық десек, былтырдан бері ол Серікбай қу, Қашаманы қыстайды екен. Қашама Тәкежанның жері екен. Сүйтіп келсек, Серікбайды Тәкежан біздің көзімізге көрсететін емес. Шаң тигізетін емес. «Жатақ тантырамасын. Серікбай да өздерінде жок-жітіктің бірі. Оған мен болысамын. Жатағым, кем-кетігім деп болысамын» деген боп, жарлының жасақшысы бола қалыпты. Серікбай деген иті, сүйтсек, Тәкежанның өзі сүйеп, өзі құрық беріп жүрген ұрысы деседі. Ұры болмаса, түк кәсібі жоқ, ел ортасына сыймай отырған малы жоқ, қуарған жалғыз үй, қу дала, қу медиен, елсізді қыстау ете ме? Қойшы, қысқасы Серікбай қолға түспеді. Жылыстап тайып ол кетті. Ал, Ақымбетке сенделгеннен сенделіп, мына төртеуіміз тағы барсақ, енді ол жақты да құдай ұрып қапты. Тәкежан Ысқақ болысқа, өзіңнің ініңе, қат жазып, кісі шаптырыпты. «Жатақ менің жауым, бұлардың малына жоқшы болма, болыспа. Қайта, тірсекке бір салып қуып таста!» депті. Сонымен екінші барғанымызда пәленің де, қазаның да ең ауырына көз жетті. Енді, бізге қарсы, дем берген сөзді Ақымбет, Ысқақ болыстан естіпті. Жеті іріңдей ат түгіл, жеті тулақ та ала алмай, ұлып қайттық. Ол түгіл, бір шәугім қара су, сынық малта да таттырмады. Міне, жаңағы

айтқан сияз болса, былтырғы егін, быйылғы егінді айтып және мынау бар кедейдің бұтартқан жеті шолағын, күн көргішін іздеп, соған барсақ деп ек. Арыздассақ, орыстың ұлығы арқылы кусақ, кейде болыс, бидің қорқып илігетіні болушы еді. Сонымен боса да, есемізді қайырсак дейміз. Жоғымызды құр жылап жоқтамай, алысып, тырбанып жоқтап көрсек дейміз. Осыған ақылынды өзін айтшы! Сенімен сөйлесіп отырған — тек осы қасындағы төрт шал деме. Ісі елу үйлі жылаулар, жатак! — деп бітірді.

Абай бұл әңгімелер уағында әлденеше рет кабак түйіп, кейде ашумен, жағын тістенді. Әңгімесін қатқыл үнмен, шешен тілмен, сөйлеген Дәркембайға қарап, көз алмай отырып, бірнеше рет күрсініп те қойды. Ішінен өз ағасы Тәкежан ісі мен өз інісі Ысқақтың қылықтарына қыйнала, ызаланып отыр. Намыс, ұят, жиреніш бәрі де у толқынданып, саналы кеудеде, күзтұманындай шұбалады. Жазықсыз жүйрік қарттың сөзін тыңдап отырғанда, қатар жарысқан бір жол өлең оралады. Бірғақты бір сөйлемді осы жерде тауып, ішінен көп қайталайды.

...Ар ұялар іс қылмас ақыл зерек.

Ар ұялар іс қой. Керек сана, бігеу кеуде, жеміт қарын бар. Оларға, ар не, жанашыр не, әділет не!..

Дәркембай әңгімесін бітіріп, үй іші біраз уақытқа жым-жырт тынып қалған кезде, Абай жаңағы өз ойын сөйлей, аяқтады:

— Осынша жауыздықты істеп отырған меніменен бір әке, бір шешеден туған — бірі аға, бірі іні болмыс. Сендерге солар үшін мен де қылмыстымын. «Арсыз қолым істеді, арлы бетім ұялды» дегенім кімді жұбатады? Сендерді не деп уатады! — деп, Абай қарт достарына басында бөгде көрінген, бірақ кейін сыры танылған бір әңгіме айтып кетті. Ол, қалада Михайловпен сөйлескен көп мәжілістен туған жәй еді. Соны баяндай отырып, өз басына халық турасында енді келген, бір күрделі ойға кетті. Бұл ойын осы арада тауып, дәл осы арада айтып та кетті.

Сона бір кезде, жатаққа кеп қосылғаныңды айтқанда, менің осы күнге шейін, көкейімнен кетпестей, бір шын сөзді айтып ең, Дәркембай. «Күйі бірдің — күні бір. Туысым — аталасым емес, өзіммен мұны бір, бейнеті бір жатақтар» деп ең. Соныңды мен халық қамын ойлай-

тын бір ойшыл орыс азаматымен әңгімелескенде, тағы да жақсы ұғына түстім. Бейнет иесі болған бұқараның мұңдасы, тек қазақ ішінде емес. Өзіндей қорлық пен зорлыққа шіріген қалың миллион қара халық — орыста да бар екен. О да руым орыс деп, аталасым деп, патшасы мен шенеунігіне, төресі мен ұлығына ден қойып отырған жоқ. Қайта «қан сорғышым, обырым осы» дейді екен. Дәл жаңағы өзіндей. Ойласам, Қөкше-Мамай руынан ашыққан кедей жатақтардың ғана мұны бір емес. Олардың Сібір мен Ресейдегі бар орыс жатақтарымен де, ұраны мұны бір екен! — деді.

Өз ойының бұл өріске жеткеніне Абай өзі де сүйсініп күлді. Оның сөзінің шындығына, әлі түгел ойы жетіп болмаған Дәркембайлар күдіктеніп күледі Абай тағы сөйлеп кетті:

— Тағы ойласам, Тобықты-Қерей, Қаракесек-Найман ішіндегі болыс атаулы, Семей мен Омбы, Орынбор-Мәскеу атаулыдағы барлық төрелер тобымен ұрандас екен. Бұны ұрсаң оған, оны соқсаң бұған тиетіндей сыры бар екен, қарт достарым. Жаңағы айтқан орыс ойшылы, бұқара мұңын жоқтайтын асыл азамат екен. Сол айтыпты: «қалың ел, өзін сорлатқан ұлық зорлығынан арылу үшін, басқаға жалынбасын, өзінің қайраулы қара балтасына жалынсын» депті! Кейде сендердің мұңыңды тыңдап отырып, «шіркін сол қара балтаны осы қазақ сахарасындағы галай дерт, мерездің тамырына қарш еткізіп қадап, ұрармеді» деп те ойлаймын. Қатты толқыймын! — деді.

Бірақ бұл сөздер, сыртқа айтылғаны болмаса, Абайдың біреуге ақыл қосқан сөзі емес. Ішкі терең түйін ойындай. Мына отырған қарттарға, Абайдың ой-көмегінен бұрың, қазір іс көмегі әсіресе керек. Соны аңғарды да, тез өзгерді. Бұған қадала қарап отырған төрт қарттың жүздерін жағалай барлап өтті де, енді шұғыл берік байлау айтты. Шалдар күтпегендей, дос көмектің байлауы еді.

— Сыяз Арқатта емес, сыртта, Балқыбекте болады. Осы кез басталып қалған да болар, қалада естігем-ді. Пәле-жала жыйынына бармаймын деп байлаған едім. Бірақ, сендер үшін, дәл осы үйде бүгін естіген жауыздық, залымдықпен бір шайқасу үшін, әдейі барамын. Үш күннен соң осы арадан сол Балқыбекке қарай сендер де аттаныңдар. Былтырғы егінің, быйылғың,

жоғалған аттарың — бәрінің дауын Тәкежан, Ысқақ, Майбасарлардан тұтас даулаймыз. Даушың, жоқшың өзім болам. Тек қырық үйліден, «сәлемші боп, мен келдім» деңдер де, бір-екеуің сол сыяздың басында бол. Дәркембай өзің жүр. Қасыңа мына Дәндібайды ерт. Өзіңе тартқан бұда бір қатты томар, ер кедейің ғой. Байлау сол. Өзге сөз кейін сыяз басында... Тек үш күннен соң аттаныңдар. Біз жүреміз! Баймағамбет, атты жек! — деп, Абай орнынан шыйрығып тұрды. Асығып қозғалып, дүр сілкінгендей болды.

Баймағамбет, Абайдың асығып шыйраған көңіліне өзінің шапшаң жылпос қозғалысын жауап етіп, үйден ытқый жөнелді. Абай, тез қамданып, киіне бастап еді. Түрегеліп, желетін, жазғы жеңіл ұзын бешпетін киді. Сағатына қарап, енді шалдар жүзін аңғарса, олар бірденеден іркіліп, дағдарып отырған сыяқты. Дәндібай, Еранайға сәл бұрылып, күбірлеп, шала сөйлейді. Ақыл сұрап отырған тәрізі бардай Абай түрегеп тұрған бойында Дәндібайға қарай иіле түсіп:

— Немсене, Дәндеке? Сен бірдемеден күрмеліп отырсың ғой. Айтшы маған, не күдік, не бөгеттерің бар? — деп, Дәндібайдан бет бұрып Дәркембайға да қарап еді. Дәркембай салқын жүзін бұзбастан, Абайға бар денесімен бұрылды.

— Айтқан ақылың да, байлауың да бәрі жақсы, топ алдына бармай есе тимесін көріп отырмыз. Бұл жұртыңды бөгеп отырған, тағы жоқшылық боп отыр. Ол Балқыбекке кем боса екі кісі бару керек. Дәндібай екеуімізді жүр дегенің де мақұл. Бірақ мыналардың күмілжіп отырғаны — «қалай жетеміз?» дейді. Жеті бірдей аты кеткен жатақ ауылда, қай жетісіп тұрған ат пен тон бар? — деді. Бұның сөзін қостаған Еранай:

— Бұт артар жоқ қой, Абайжан-ау! — деп еді. Дәндібай да ілес, кекесінді үн қосты.

— Ене, қызыңды... көдейлік қыр соңымнан қала ма тақымдап. Қолым жетер жерге де жібермейді. Шабаншардақ қып, мешел болған баладай. Осы Ералының бойынан қозы көш жерге шығар көлігім жоқ. Ит арқасы қыян Балқыбекке немен жетейін!? — деді.

Абай, бұл тұста да өзінің ісшіл байлауынан жаңылған жоқ. Тағы да тез жауап айтты.

Біреуінің атың бар көрінеді ғой. Енді біреуіңе ана мен жегіп келе жатқан шеткі ат, кіші құла ат тисін.

Дәндібай, жаз бойы осыны сен жайла. Жылқы отарға шығарда қосарсың. Ал, Дәркембай, жаңа сен атпен қоса, тонды да айтып қалдың ғой! — деді.

Кеше кештен бері осы үйдің ішіне кіргізіліп қойған ұзынша, жаңа ақ сандықты Абай өзі барып ашты. Содан екі бөлек кездеме алып шықты.

— Мынау, асты-үстімен бір шапан. Бұны Дәркембай сен өзің істетіп ки! — дегенде, қарттардың бәрі, қатарынан үн қосып, сүйсіне күлді.

— Бәрекезде!

— Көп жаса!

— Қарқ қылдың ғой, қарағым!

— Азаматым аман бол! — деседі. Дабырласып, жамыраған сөздер арасында, Дәркембай Абайдың қолынан кездемені алып жатыр.

— Бұның қалай, Абайжан-ау? Зорлықты Тәкежан істеп, айыпты сен тартып жатырмысың, немене? — деді. Өзі де қатты күліп, өзге шалдар мен Абайды да күлдірді.

— Би алдына бармай-ақ, бір ат шапан айыпты алып алды, бұл жатақ. Есе береді деймісің енді! — деп, тағы күлді. Абай өзі де дос қартының көңілін сергіткеніне көңілдене түсті.

— Үндеме, Дәркембай, бұның айып екені рас. Бірақ атаңа атам еткен істердің айыбы болсын. Тәкежан-Ысқақпен сөзіміз алда. Олардың айыптасы болмаспын, айыптаушысы болармын. Серт со болсын. Тек соқтыққанда тайып түспей, шәншіліп түс. Тоқпамбет төбелесінің алдында Байдалы айтты деп еді ғой: «Сүйіндік ақылды Сүгірден сұрамай, мына ер кедейден, Дәркембайдан сұрасаңшы» деп Дәндібай екеуіне жүр деп отырғаным сол. Қапсырған жерлеріңнен қан алмасаңдар, күз ел бауырға түскенде, мына жыйын жатақ алдында, екеуіңді «жасық шықты» деп сынға, сарапқа саламын! — деді. Үй ішін біраз күлдіріп алып, Еранай мен Қарекеге:

— Мұнда қалатын екі қарт, осы уәдеге екеуіңді күз қылам. Бұларменен сын сертті күзге қоямын! — деді.

Осы кезде: «ат даяр» деп Баймағамбет келгенде, үйдегілер тегіс сыртқа шығуға қамданып еді. Абайдың жаңағы сөзіне жауап етіп қатты сөйлеп, күліп келе жатқан Еранай:

— Сертің серт. Онда бұл екеуінің билігін де өзіңе айтқызамын! — деп еді. Қареке Дәндібай мен Дәркембай туралы үлкен сенім айтты.

— Тәңір деген, тіл мен жаққа тұсау түспесе, қасында сен отырғанда бұл екі тарланың, болыс түгіл, жандаралдан да жалтармас. Өзің бұл скеуін текке атаған жоқсың, тауып ұстадың ғой, бала шырақ. Шешінген судан тайынбас дейтін, жалаңаш батырың осылар болмаса, жатақтың мүлде сорлағаны да! — деп далаға шыға бөре, бұл жөндегі сөзді тұжырды.

Тройка орнына, парлап жегілген, дүп құла мен жирен прашкені Баймағамбет сәл қозғап, Дәркембай үйінің жанынан сыздырып жүргізе берді. Жатақтың қоныр лашықтарынан шыққан көп ұсақ балалар, арба жанында үйіліп тұр еді. Енді жүргіншілерге жол беріп, жарыла берді. Көлеңкеде жатқан, өлі жүні түспеген арық қаншық, жүдеу күшіктер, шардақ-шадыр ұсақ төбеттер шәуілдей үрді. Өздерінің шұбар тобымен, арбаның артынан шулап, ілесті. Еранайлар қасында, Абайды ұзатып салуға жыйылған, қартаң әйелдер, кәрі-жас ерлер, балалар бар еді. Солардың ортасында тұрып, Абай жаққа қарап, Еранай жақсы бір ой қорытты:

— Құданың құдіреті, осы баланың жас күнінен-ақ ағайын үміті көп еді. Сол үміт, әлі үміт. Зая болмай келе жатқандай. Өзімен істес, сөздес боп жақын білгенім осы еді. Жолың болғыр, шынайы жақсылық дәме қылғызатын жас екен! — деді. Жаңағы сөзін салқын қабакпен тыңдап тұрған көп кедейге қарады.

— Жоғалған жеті атыңды әперемін деді. Айып-анжысымен, дәл жуандардан әперемін деп кетті. Былтырғы, быйылғы егіндеріңнің төлеуін әперемін деп кетті. Соны айтып тұрмын мен! — деп, сөзін бітірді.

Топ ортасында көп ауызбен сенер-сенбестей қайталап, соншалық мұндық бір сөздер айтылады.

— Жеті ат!

— Қайта әпермек!

— Есемізді әпермек!

— Егіннің шығынын төлетпек!

— Былтырғы егін, быйылғы егін!

— Быйылғы егін!

— Орайын әпермек!

— Дегені босын!

— Айтқаны шын боса, жолы болсын! — дескен жапыр-жұпыр сөздер естілді. Көп жатақтардың көздері, шаң ішінде шала көрініп бара жатқан арбаға қарайды.

Шала үміті сол арбаға ере кетіп бара жатқандай. Барлық кедей ауыл болып, ұзақ қарай тұрысып қалды.

Абай бұл жолғы сапарында көп жүріп кешігіп келген. Михайловпен, Андреевичпен ерте көктемде басталған быйылғы мәжілістері, Абайдың өміріндегі көп кездесулерден бөлек. Көп дүниенің сырын ашқан, санап бітіргісіз нәрлі, қызық дәрістердей болып еді. Қалада сондықтан кешіккен-ді. Қазір жаз ортасы болып қалған шақта ел, жайлаудың ең шеткі қоныстарында екен. Абай мен Баймағамбет Ералыдан шыққан соң ара қонып, қатты жүріп, екінші күні, кеш батар шақта ғана Құнанбай ауылдарының шетіне ілінген еді. Жанынан жүргіншілер қыйыс өтіп бара жатқан үлкен ақ ауыл, Ботақан ошағында отырған Тәкежан ауылы екен. Бұл, мол жылқылы, қалың қойлы, оншақты үй қонсысы бар, лықыған бай ауыл болып кетіпті.

Абай Баймағамбетке:

Бұл ауылға түспей-ақ өтеміз, — деді.

Ұлжан ауылы және соның қасындағы Абай ауылы Байқошқарда. Осыдан қозы көш жерде болатын. Ел жатпай, балалар ұйқтамай тұрып, көптен көрмеген жақындарына, Абай енді тез жеткісі кеп келеді. Жол Тәкежан ауылының шеткі қара лашықтарының жанына тақау келгенде, Абайдың есіне Қаражан ең алдымен түсті. Баймағамбетке бұрылды да:

— Мынаны қарашы, Баймағамбет. Осы, дәуде болса, не қойшы, не сауыншы, күзетші, малшысының үйінің бірі ғой. Осынша құрымшоқпыт қып қойыпты. Бір үзік, бір туырлықтық киіз берсе, Қаражан құдай ұрғанның, несі кетеді екен! Қалай ойлайсың!? — деді.

Баймағамбет қатар отырған қалпында, Абайға түкті қабағын бұрып, — үлкен көк көздері жалт қарап, жымыя күлді.

— Қаражаннан қайырым аз шығады ғой, Абай аға! Жұмыс ететін көрші болмаса, жай қаріп-қасерді жыйып отырған жоқ. Қызметін істетсе де қарайласқысы келмегені ғой! — деді.

Бұл кезде жүргіншілер, ауылдан қыйыс өтіп бара жатып, Ботақанның мол сулы ұзын бұлағына, өрістен шаңдатып, шауып келіп қаптаған мол жылқыны көрді. Абай бұл жылқының көлеміне көз салып:

— Осының бәрі Тәкежан жылқысы ма? Қай уақытта, қалай қалындап кеткен, Баймағамбет-ау? — деді.

Сол кезде, қатты жүріп келе жатқан арбаға, ауыл жағынан шауып келіп ілескен бір аттың дүбірі естілді. Абай мен Баймағамбет қатар бұрылып қарасты. Арғымақтай биік қара қасқа, семіз кұнанға күміс ер-тоқым ерттеп мінген ересек бала, Әзімбай шауып келген екен.

— Ассалаумағалайкүм, Абай аға! — деп жанаса кетті.

Абай баланың сәлемін алып, ауылының, әке-шешесінің амандығын сұрады. Бұл, Тәкежан мен Қаражанның ер жетіп қалған жалғыз ұлы болатын. Жалпақ бет, қара күрең, қысық көз келген, қалың қабағы қызара сызданып тұрған, салқын түсті бала. Амандық айта салысымен Әзімбай, шешесінің бұны әдейілеп жіберген сәлемін, жортып келе жатып, Абайға айтып келеді.

— Абай аға, сізге апам жіберді. «Біздің ауылға түспей, базарлығын қыймай өткені несі! Кәмпіті мен қағаз шәйын, қант-мейізін тәңертең кісі жіберіп, бәрібір алғызамын! Келіндер өздері талап жемесін! деп айт деді. Мені әдейі сізге сәлем бер, соны айт деп жіберді! — деді.

Бала осы сөзді айтып болып, шешесінің зілімен Абайларды мұқатқандай. Кекесін жүзбен енді ғана күлді де, атының басын ірке беріп еді. Қазір қайта бұрылмақ тәрізді. Абай оған: «тоқта, бері жүр!» деп, арбаның өзі отырған жағына қарай нұсқады. Қатарласып келген Әзімбайға ол ағалық жылы жүзбен сөз қатты.

— Қарағым, қолқаң базарлық болса, осы арбадағы тәттінің бәрі сенікі болсын. Өзің бізбен ере жүріп, біздің ауылға қон да, тәңертең бәрін алып қайт. Әкең мен шешенің бүгін амандаспай бара жатқаным — күн кешкіріп кетті. Алдымызда бәріміздің де үлкеніміз — үлкен шеше мен әке бар. Ауыл жатпай тұрып, ең алдымен соларға сәлем бермекке асығып келем. Ол бір бөлек сөз! — деп, Баймағамбетке атты біраз ақырын жүргізді. Арбаның салдыры бәсеңдеген кезде, балаға тағы біраз сөз айты.

— Өзің үлкейіп жігіт боп қапсын. Шешенің айтқанының бәрі бірдей ақыл бола бермейді. Алыстан келе жатқан ағамен амандық айтар-айтпастан, «аламыл, беріп кет» деген жөн бе? Ойлашы! Ол шешенің болса, мен ағаң. Бұндайды да ойлай жүргейсің, ұқтың ба? — деп, баланың жүзіне барлай қарап еді. Әзімбай түсіне қоймағандай. Қызыл жүзі көкшілденіп, күрең тартып, сазара түсті. Салқын қабағы жыбыр етіп, жиреніп қалды. Абайға жауап қатқан жоқ.

Енді Абай бұдан әңгіме сұрап:

— Мынау жылқы тегіс өз ауылдарындікі ме? — деді.

— Е, өзіміздікі, енді кімдікі болсын!

— Саны қанша өзінің?

Бала үндемей, тартынып қалды. Ішінен жақсы біліп тұрған жылқы санын айтуды жаман ырым көрді. Әкесі Тәкежан, күнде түгендеп жүрген жылқының санын бала, үйге айтып келгенде: «дабырайтпа, кісіге малыңның санып айтпа!» — дейтін. Бала айтпаған соң, Баймағамбет Абай сөзінің жауапсыз қалғанына ырза болмай, өз білгенін айтып жіберді:

— Быйыл ұсағымен бес жүзге жетті деп естіп едім. Мынау жылқының қарасы содан көп болмаса, аз емес қой, — деді.

Бала сонда да сыр берген жоқ.

Абай аз сұрланып, өсіп келе жатқан бір жамандықты көргендей, күрсіне түсті. Үні өзгеріп, өзіне өзі айтқандай боп сөйледі:

— Осыдан онбес жыл бұрын екеуміз қатар енші алғанда, сексен жылқыдан тиіп еді. Тәкежан болыстықты, тойғандай-ақ емген ғой. Өткен сайлауда түспегенде, бұдан да басқа боларма еді, әлде қайтер еді! — деді.

Қырыс қабақ бала, бұл ағасын анық ұнатпай, ішінен ашу жыйып, ызаланып қалғандай. Енді мына сөзден соң кұлықты, арамдықты біліп қалған көңіліне, ерегес пен жуандық кеп кетті.

— Болыстықтан түспесе дейсіз. Өзіңіз естімеген екесіз ғой. Жаңада болған сайлауды білдіңіз бе, ағам тағы болыс болды. Айтпақшы, шүйінші, осы бір жұмадан бері біздің ауылдардың барлығы, жағалай той жасап, күнан шаптырып, қуаныш етіп жатыр... — деді.

Абай балаға бар денесімен шұғыл бұрыла қарады. Бұл өңірде болған ең үлкен жаңалық — болыс сайлауының хабарын сұрады. Қалада жүргенде Қазанцев деген крестьян начальнигінің осы маңдағы үш-төрт болысқа, өзі билейтін участкаға, сайлауға шығып кеткенін білуші еді. Бірақ кім-кімнің сайланған хабарын Абайлар әлі білген жоқ-ты.

— Ағанды кім сайлады? Қай болысқа сайланды?

— Начандік Қазансып сайлады. Менің ағам Қызыл Адырға болыс болды.

— Қызыл Адырға?! Шыңғысқа кім болды?

— Шыңғысқа, өзіміздің елге, Шұбар ағам сайланды.

Қызыл Молаға тағы да, қайтадан болыс болып, Ысқақ ағам сайланды. Сүйтіп Қажының үш баласы үш елге болыс болды деп, сонау Шақпақ, Жыланды, Кең Қоныс, Дөңгелек Қоныс, Байқошқарға шейін, барлық Ырғызбай іші мәрә-сәрә. Білмеген екесіз. Ендеше дәл бір аттай шүйінші алады екем, Абай аға, сізден! — деп, сөзін бітirdi.

Болыс болған әкесі мен ағаларының хабарын айтқанда баланың жүзі қызарып, нұрлана жанды. Өзінің ішінде жүрген үлкен бір қуанышын ірке алмай, жасыра алмай, жарқырап білдірді.

Бұл бала әкімдіктің, әмірдің қызығын көріп, дәмін татып, құмартып қалған бала сыяқты. Жаңағы хабарды сөйлеген тілі мен түрінен Абай іштей: «мынау өзі ер жетіп қапты ғой. Талай сабақты құлағына құйғаннан, іске, сөзге ерте кірісейін деп тұрған бала ғой!» деп ойлады. Сонымен қатар, ішіндегі Әзімбай түсін жақтырмаған қатал сынын да ірке алған жоқ. «Қабаған ит қастанған, әлде қандай жан шығар екен сенен? Болсаң Тәкежаннан зілді болармекесін! Кесірді ұстасаң келістіріп ұстап жүрмесең нағысын!» деп өзіне-өзі түңіле ойланып, үндемей қалған еді.

Шүйінші сұрағанға, Абайдың жауап бермей, бір ауыз да болса үн қатпай қалғанына бала тағы ыза болды. Әуелде шешесінен жиі еститін бір сөзді ойға алды. «Қызғанады, бізден малды да, абройды да Абай қызға тады» десетұғын. Сол шеше иландырған өсиет бойынша, Абайды сырттан ұнатпайтын Әзімбай, қазір бұның қызғанышын өз көзімен көріп тұрғандай. Ішінен қыңыр қатал үкім жасады. «Қызғанасың ғой, үнің өшіп қалғаны сол ғой. Ендеше тағы бір естімеген сұмдығымды айтайын» деген ойға бекінді. Абай, баладан естіген хабарға оқыс ойланып қалғандықтан, Әзімбай жәйін ұмытып кеткен еді. Ұясына кіріп бара жатқан қызыл күнге бір рет көзі шағылысып, жалт қарады да, Баймағамбетке: — Айда, жүре түс! — деген-ді.

Тер басса да, кешкі жүрістен қызына түскен пар ат, пысқыра беріп, тағы жорта жөнелді. Шымы тұтас, тегіс жазық Ботақанның тықыр шалғынында арба сықырламай, тарсылдамай, ағыза жортты. Бұлардан Әзімбай енді қалып қоятын жөн бар еді. Қазір ауыл да алыста қалып барады. Күн кешкіргендіктен жылқы суға қанып ап, түнгі жайылысқа қарай, шұбыра бастағандай. Мал-

сақ бала Әзімбай, қара қасқа құнанның қамын ойлап, ауылға тез қайтып, жылқыға жіберіп үлгіру керек. Қас қарайып кетсе, қалың жылқыны таба алмай, адасып та кетуі мүмкін. Оның үстіне, қазір бөтен ел Кереймен жақын кеп іргелес отырғандықтан, жылқыға жау тигіш боп, алды-салды көбейген кез. «Құнаным, жазым боп кете ме!» деген ойды да, қатар ойлап үлгірді.

Бірақ сонда да бала Абайлардан қалысқан жоқ. Жаңағы Абай турасында ойлаған ызалы кекесіні, енді оған батыра айтып қалатын бір сөзбен аяқтауы керек сияқты. Содыр, қатал бала Абайды күйдіретін хабардың не екенін білетін. Ол да — осы соңғы күндердің жаңалығы. Қалың жайлау, айнала ел, Құнанбай балаларының тегіс болыс болуын таң-тамаша сөйлеуімен қатар, жаңағы жәйды да үнемі айтатын. Көпшілік, күйініп, болыстарды қарғап, ызамен кұсталанып айтатын, жаманат хабар еді. «Бұны естігенде Абай жарылып кетер. Болысам деп, жағаласып бір болмаушы еді. Енді күдіреті күшті боса, арашашы боп көрсін. Айырып алып көрсін. Осы ісім Абайды да жеңген ісім. Дегеніме еріксіз көндірген, бағындырған ісім» деп, дәл бүгін түстегі қымызда, өз әкесі Тәкежан сөйлеген-ді. Ырғызбайдың ақсақал, қарасақалына осылай айтып отырғанын Әзімбай көкейіне жақсы тоқып, нық аңғарған болатын. Бала, енді сол жаңалықты, Абайдың қасында жанаса шауып отырып, еңкейіп ап, анықтап жеткізді.

— Айтпақшы, сізге айтуға ұмытып кетіппін. Ағамдарды болыс сайлаған Қазансып «Базаралыны ұстап беріңдер» деп тапсырыпты. Сол бұйрықпен үш-төрт болыстың басы қосылып, пірғауарлап Базаралыны ұстатып, кешегі күн қалаға айдатыпты. Өңшең көк сауыт жасауылдар, жолда қашып кетеді деп, түйеге мінгізіп апты. Түнде қолына, аяғына кісен салып ұстайтын боп, айдап әкпеттіті! — деді.

Осы хабарын айтып болған бала, енді іңір қараңғысы түсе берген көлеңкелі кеште, аппақ сұлу тістерін ақсылта күлді де, атының басын ірке берді.

Абай баланың жүзіне ашумен, ажырая қарады. Арбаның үстінде дөңбекшігендей, жұлқына бұрылды.

— Әй, өңшең кұдай ұрған! Болмай жатып, тағы баяғы иттікті бастады десеңші! Өңшең бөрі кеуде, бөрі ауыз, жыртқыштар! — деді.

Бөрінің аузы Абай есіне Әзімбайдың жаңағы күлген

аузын көргеннен түсті. Содан алған ұнамсыз бір сезіммен әлдеқалай жалғас еді. Осыдан біраз бұрын «қабаған ит қастанған» жүзді көрсе, енді еріндері қып-қызыл, үлкен ауызды, жәйін ауыз Әзімбай қасқырлық бір бітімді және елестеткендей болатын. Абайдың ұрыс сөзінің артын баланың естігісі келген жоқ. Ол кұнанын шұғыл тартып, тоқтап қалды. Бірақ кетіп бара жатқан арбаның артынан даурыға сөйлеп:

«Бар сонымен!» деп, тағы да ызалана, ақсыя жымыйды да, қайта бұрылды. Алыста, үлкен ақ үйлі ауылының жер ошақтарында жалпылдай жанған кешкі қызыл оты, ішер асқа қарай мұндалап, «кел-келдеп» шақырғандай. Тамақсау баланың кешкі етке еңсесі кетіпті. Қара қасқа кұнанның тізгінін жыйнаңқырап, жамбасқа сарала қамшыменен осып ұрып, ауылға қарай кұйықтыра жөнелді. Жалғыз өзі қуана көтеріледі. Алысқанын жеңгендей, шабытты көңіл тауып, сол қараңғы ымыртта жапа-жалғыз өзі: «Ырғызбай — Ырғызбай» деп айғайлап, ұран салып, кұтырына шапты.

Байқошқарға Абайлар келгенде, ауыл жатқан жоқ еді. Әсіресе Абайдың қуанғаны — бұның үш-төрт баласы Әбіш, Мағаш, кішкене Тураш және күлегеш қызы Кұлбадандар да ұйықтаған жоқ екен. Олар арбаның салдырын естіп, өз ауылдарынан айғайлап жүгірген. Абай отырған арбаға кеп, жапыр-жұпыр қамалаған. Біреулері қозлаға, тағы біреулері арбаның артына мініпті. Мағаш, Тураш сыяқты кішкенелері Абайдың екі тізесіне отырған. Мойнынан кұшақтап, сағына жабысып, даурыға күлісіп, шексіз қуанышпен қарсы алысты. Баймағамбет ат тұмсығын, Абайдың әрқашан ең алдымен амандасатын жаны, Ұлжан үйінің сыртына кеп тіреді. Семіз бәйбіше Ұлжан бір шоғыр балаларының қамау-қоршауында келе жатқан Абайды өзінің үлкен төсегінің жанында, орнынан тұрып, қарсы алды. Кұшақтап, сүйіп амандасты. Әйгерім, Айғыздар да Абайға осы үйге кеп амандасқан еді. Алпамсадай зор иық, кең жауырын, батыр тұлғалы Оспан да келді. Омырауы ашық ақ көйлектің сыртынан барқыт жаға, жұқа шапан жамылпты. Бұның қасында жас келіншегі, сұңғақ, сұлу бойлы Еркежан келін қатар кірді. Оспан Абаймен жайраңдасып амандасады. Дамылсыз күліп, кесек үнмен үй ішіндегі дабырды баса сөйлейді. Кұнанбай ауылының жағалай болыс болып жатқан қуанышын тағы да Абайға

қайталап айтты. Шүйінші сұрады. Абай оның шүйіншісіне тек акырын ғана жауап қатып, Улжанға қарады. «Қайырлы болсын, шат-шадымен екенсіздер, қайырлы босын!» — деді. Улжан да Абайдың оншалық қуанбаған қабағын түсінгендей, акырын сөйледі. «Қайыры бірге босын, қарағым!» деп қана, қоя салды. Оспан әлі де ақсыя күліп, болыс болған аға-інілері үшін мақтана тасқындайды. Жылқының қыл түбіндей қысқа қара мұрты сояулап түксиген. Шоқша сақалы шанжау-шанжау боп, тырағайлап шыққан, қап-қара көмірдей. Оспан өмірдің қай қызық, қай шаттығы босын, бәрін де үлкен қызумен сезінеді.

— Тек қайыры ұзақ босын. Қуаныш үстіне қуаныш қат қабат! — дейді.

Абайдың Әзімбайдан естіген соңғы суық хабарын, қазір Оспан «қат-қабат қуаныштың» бірі есепті ұсынып отыр. Абай біледі, Базаралыға өштікте, о жар томырық Оспан, Тәкежаннан кем түспеген болу керек. Анау арамдығы болмаса да, өр кеуделікте бұның да зілі көп. «Ұстаған жерде қолы, тістеген жерде тісі кетеді» деп, қақпайлап, теріске әкететін майбасарлар аз емес. Ол, қазір сол адасумен, аңқылдап отырған күй көрсетеді. Оспан өзінің аға-бауырларының бақ-дәреже қуанышын, сол аңқылдақтық бойынша, Абайдан аулақ демейді.

— Бұндағылар болыс болып жатыр. «Ұлыққа өз қылығымыз жақты. Өзімізді білгеннен, абыройымызды ұққаннан Қазансып өзі сайлады» дегісі келеді. Мен оларға: «кұдайыңды ұмытпа, асып таспа. Ұлық сенің неңді білуші еді? Көктемде барып, жаз ортасына шейін қалада құм таптап, ыстыққа шыжып жатқанда, Абай тек жатыр деппең? Осы бәріңе кеп жатқан мол аброй, мынау батпан күйрық неден? Қаланың үлкен ұлығымен күнде көрісіп, келісіп істетіп отырған Абай ісі» деп, бұларды өре бастырмай жүрмін! — деп, қарқылдап күлді.

Абай, Оспанның бұған ең жақын іні бола тұра, соншалық қаңғып адасқанына, аса бір қатты мысқылмен күлді.

— Қақ қасымда жүрсең де, кейде мен туралы адасқанда, айсыз қараңғыда жүргендей, қаңғып шығасың-ау, Оспан! Шұбар, Бәкемнің баласы. Әлі сыр алмаған талапты жас еді. Ол болса болсын дермін-ақ! Ал енді, бір болыс болғанда сексен жылқысын бес жүзге жеткізіп алған Тәкежанды мүсіркеймін бе!? Қызыл Мола-

ның болысы боп Тобықтының ұрысын сүйейтін Ысқақ үшін жанымды салам ба!?. Мені жақсы көргеннен, өзіңше маған да шен бермек болғаның ба? Бұл сайлауыңа тұяқ қыбырлатқан қатнасым жоқ. Адасып, бал ашпай, жайыңа отыр! — деп тағы күлді.

Оспан ол айтқанына да тоқтаған жоқ.

— Жарайды, қой шырағым. Оның иланатын Тобықты жоқ. Осы қан жайлаудағы қалың елдің қатқан шал, балдыраған баласына шейін сұрашы! Үш бірдей Құнанбаеп қатар болыс болады. Қалада қадалып, сарылып жатқан Абай, оған ат салыспайды дегенге итім иланам! Қайта бұл сөзіңді жап та, мына болыс болған аға-інілеріңнің алғысын ала бер. Қайтесін, жаңағы сөзіңе иланатын, жат түгіл, мен де жоқ. Неге иланам? Солай етті деп, өзім әдейі айтам тіпті. Болыс боп олар аброй тапсын. Болыстан да үлкен боп, бәрін сайлататын сен боп, сен оған әрі аброй тап. Осы абройды, тәңір берген абройды өзің өзің қыймай қасың бар ма?! — деді. Қыңырайып, мойнын бұрған бетінен қайтар емес. Бұның, ауыздығын тістеп алғандай бетімен кететінін біліп, Абай балалары мен шешелер көзінше енді ырғасып-қаржасқысы келген жоқ. Сөзді шұғылынан Әбішке бұрып, соның оқуы жайын сұрай бастады.

— Аға, мен осы күнде орысша да оқып жүрмін. Оны сен білдің бе? Қыстаудан бері оқый бастадым! — деді. Әбіш Абайға, үй ішінің сақтап жүрген жақсы бір жаңалығын, өзіне сөз тие салысымен, ең алдымен айтты.

— О, кімнен? Кім оқытып жүр орысшаны, қарағым?

Ағы ақ, қызылы қызыл боп жұтынып, отырған аса сұлу, биязы баласы Әбішті, Абай өзіне қарай кұшақтап тартты. Мандайынан сүйді.

Бұны кім орысша оқытып жүргенін Ұлжан айтып берді.

— Жазғытұры сен қалаға кетісімен, біздің Жидебайдағы ауылға бір бала орыс келген еді. Бұрын бір жыл тілмәш та болған екен. Өзін осы ел «бала тілмәш» дейді. Сол, «қалаға тұруға ауруым бар, қымызға, көкке шығайын деп келіп ем, балаларың бар ғой, бәйбіше, оларды да оқытып тұрайын» деген соң, сол тілмәшты Абайдың балаларын оқытсын, кішкенелерін орысша оқытам деп жүрген, сол отауда болсын деп, Ақшоқыға жөнелткенді. Міні содан бері жалғыз Әбіш емес, Маға-

шын, Құлбаданыңа шейін, сол бала тілмәш Байып дегеннен оқып жүр! — деді.

Абай, өзінен жасырын сақтап келген бұл сыяқты жақсылық, жаңалыққа аса қуанды. Әйгерімге, енді туралап жауап қатып:

— Қалай балалар Кішкене Молладан оқығандай, бұдан да үздіксіз оқый ма? Өзі күтімді ме? — деп сұрастырады.

Әйгерім Абайды сағындырған сұлу үнімен жауап қатты:

— Балалар бар ынтасымен, жанын салып оқыйды. Қызығып оқыйды. Жайлауға қарай көшіп келе жатқанымызда, тіпті жаппалап қонған күндердің өзінде де Әбіш, Мағаштар бір күн қалет қылған жоқ. Тілмәштің өзі де қазақуар. Бір уақыт оқытады да, бір уақыт Әбішпен шүлдірлеп сөйлесіп, тіл үйретіп, тайға мініп, бірге жарысып кетеді. Өзенге суға түсуге де бірге жүгіріп кетеді! — деді. Аз биязы мысқылмен сыпайы күліп, Абай жүзіне соншалық бір жылы шыраймен қарап: — Орыс молдасы қызық болады екен ғой өзі. Сыздану, салмақтану жоқ. Баланы тіпті еліктіріп, ойнатып оқытатын сыяқты! — деді.

Абай, Әйгерімнің зейінді, зерек көңілін танып отыр. Бас изеп, зор ықласпен күле тындап, мақұлдады. Оспан жеңгесін қағыта, қалжың етті:

— Жә, жә! Құдай жолымен шарифатты үйреткен, әкендей молданы былай қойып, жаман-жәутік тілмәшты мақтаған неменең? Әйтеуір Абай орыс оқуын ұнатушы еді деп, сен екеуіміз де қаратаяғымсый береміз-ау осы! Тамағымызды кенеп! — деп, Әйгерімнің даусына салып, мазақтап, — үніміз сылдырай-шылдырай түсіп әбден! — деді. Үй ду күлген еді. Сүйтіп, Әйгерімді ене көзінше қызартып, үнін өшіріп қойды да, қарқылдай күлді.

Абай Әбіштен, Мағаштан, Құлбаданнан кей сөздердің орысша атын сұрап, сынап көрді. Таласа жауап берген балаларынан «оқу, білім» деп, аңсап тұрған үлкен бір талап, ықлас көрді.

Еттен кейін, Әбіш, Мағаш, Құлбадан үшеуін кең шапанының екі жақ етегімен жамылшылап, кұшақтай ертіп. Әйгерімнің үйіне қарай жүргенде Абай, ішінен үлкен шүкір етті. Бағана кешке, бұған кездескен Тәкежан баласы Әзімбайды еске алды. Оның жаманшылықты бі-

ліп қалған бітімінен мынау өз балалары мүлде басқа. Шын бала, әлі эппақ сүттей таза бала. Тәлім, тәрбие күткен бала екенін ойлап, аталық ырзалық сезгендей боп еді. Әбішті қыса түсіп, тыста келе жатып:

— Қалқам, Әбішім Орысша оқый бастағаның сондай жақсы болған. Мұсылманша оқуың жетерліктей болды. Мен быйыл сені орысша оқуға, ұзақ оқуға берем. Құдай бұйырса, үлкен ғалым адам болып өлесің. Бұл менің сен турандағы үлкен бір аталық тілегім, балам! Менен бұрын өзің оқый бастағаның, мені қатты қуантты, айналайын! — деді. Маңдайға кеп қалған толық айға, кең аспанға, көз салып тұрды. Іштей бір дұға тілек айтқандай болды. «Осынымның өмір-жасың зая қылма, дегеніме жеткіз. Мен таппаған зор білімді, адамгерлік қасиетті, тым кұрса осы перзентім тапсын. Бағын аш, жасаған, жолын қыла көр!» — деді. Осы түнде сүйікті ұлын бауырына қысып тұрып, соншалық бір құпия, ыстық дұға еткендей болып еді, Әбіш үндеген жоқ. Бірақ ата мейіріне соншалық бойсұнып, құлай ұйығандай. Өңі эппақ боп сұрланып апты.

— Құп аға, құп! — деп қана қойды.

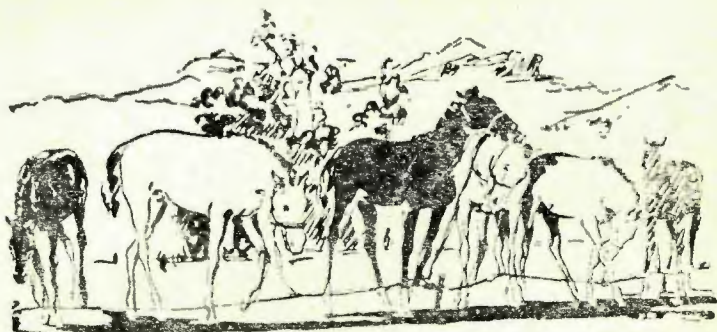
Әкесі мен ағасының арасындағы осы шартты, бойы кішкене болса да, іші соншалық сезімтал бала Мағаш та аңғарған еді. Әбішті құшақтап тұрған ағасын кіндік тұсынан қапсыра аймалап алып:

— Ия, аға! — деп наразы бір үн қатты да, — жалғыз Әбіш емес, мен де барам. Қалаға барып, мен де орысша оқыймын! — деді. Бұлардың қастарында тұрған Құлбадан да, кішкене Мағаштан қалыса алмай:

— Аға аға деймін, мен де, мен де барам! Мені дә оқыт орысшаға. Байыптан сұрашы. Ол, орысшаны бәрінен бұрын сен үйренесің дейді. Ал! Мен де барам! — деді.

Абай, тыста әлі де үйге кірмей, балаларының қоршауында тұрып, шаттана күлді. Құлбаданды басынан сыйпады. Мағаш пен екеуінің беттерінен сүйіп тұрып, уәде берді.

— Ендеше сен екеуінді де Әбішке қосып, осы күзге оқуға бірге апарам. Бәріңді бір-ақ апарам, уәдем осы босын! — деді. Балаларын ертіп үйге тақағанда, Әйгерім үнсіз ғана күліп, үй жанында тұр еді. Енді, есіктің киізін оң қолымен шалқайта көтеріп, Абайдың алдынан, өз отауына есік ашты.

ТАРАУДА

1

Балқыбектегі сыязға Абай бір топ кісімен барды. Байырғы жолдастарынан қазір қасындағы адамдары: Ербол, Баймағамбет, Шәке бар. Жәнібекке келіп, Ерболдікінде қонақ болып, сыяз басына қарай жүргенде, екі-үш кісі жолдасымен Асылбек те ере жүрді. Ол осы өткен сайлауда болыстықтан түскен болатын.

Абай қасында, бұл жолы, бала жігіттен ерген өзінің үлкен баласы Ақылбай да бар. Абайдың баласы аталғанмен, Ақылбай оның тәрбиесінде емес, Нұрғаным қолында, Құнанбайдың кенжесі есебінде өскен. Ақылбай барлық Ырғызбай ішіндегі бұла-болпаш жастың бірі болатын. Өзі Абайға, ағайын ішінде, ең тоңторыс, алыс есепті. Жай қалыс ағайынның біріндей.

Басына кәмшат бөрік киген. Қара мақпал шапаны бар. Ер-тұрманын көк сауырлап, қалың күміспен қаптаған, сәнді мырза. Бұның өз қасында екі күтуші—атшысы бар. Бірі — Қазақбай. Зор денелі, үлкен қошқар тұмсықты, шүңірек көк көзді кісі. Тұқымы шеркес. Ендігі аты Қазақбай атанған, Құнанбай ауылының көршісі. Ол жас жағынан, Ақылбайдан көп үлкен, Абай құралпас. Естияр кісі бірге болсын деп, Нұрғаным Ақылбайға бұны әдейі қосқан. Екінші кісісі — Мамайдан шыққан, Ақылбайдың өзімен түйдей құрдас, бала жігіт Мамырқаз. Ол

ақсұр жүзді, үлкен көзді денелі балуан болуға тақап жүрген жігіт. Әрі күлдіргі, мысқылшыл тілі бар. Өзі Ақылбайды шын достық бейілімен жақсы көреді. Ақылбай, қайда жүрсе де Мамырқазды қасынан тастамайды.

Абай тобымен келе жатқанда, Ақылбай, көбінесе, үлкен кісілермен бір жүруден тартынып, аулақтай береді. Мамырқаз екеуінің бозбалалық сыры ма, оңашадағы еркін, қалжың-қылжаңы ма, әйтеуір сөздері бітпейді. Абай олардың анда-санда елсіз далада ұзақ, оқшауланып қалғанын байқайды. Кейде ағыза жарысып, олар үлкендерді басып озып, ілгері ұзап кетеді. Әлсін-әлсін бір тоқтап, бір шауып жүрген, балаша жүрістері бар. Осыны Абай көптен аңғарып, қасындағы Шәке мен Ерболға әзіл айтып қояды.

— Біздің Ақылбайдың мына Мамырқаз, шыны-ақ жақсы, тату досымекен? Тату болған дастан кісі осылай, ұялас күшіктердей, шұбала шырмалып, ажыраса алмай жүретін бір шағы болады! — деп, Ерболға қарады.

Ербол күле түсіп, үлкен қоңыр көздері жалт етіп, Абайға қарады. Бұлардың өз арасындағы жас күндеріндегі қызықтас күйді Абай айтып келе жатқанын оңай таныды. Ақылбай мен Мамырқазда, Абай мен Ерболдың достығындай «достық бар шығар-ау» дегенге, Ерболдың көңілі көнбейді.

— Достық деймісің, Абай. Жастық, бозбастық, сыбыр-сылтың шығар. Сондайды ойлап, жер танып қалған кулар болу керек, дәуде болса осыларың! — деп топты түгел күлдірді. Ербол Ақылбайлар жаққа қарады. Абай да солардың бөгеліп, ұйлығып тұрған күйлерін бақты да:

— Кім білсін. Байдың аяңкес, болпаш мырзасы өзімшіл, қызғаншақ болады. Өзгенің білімді, ақылды дегенінің бәрінен бойды аулаққа салады. «Бәрінен өзің жақсысың!» дейтін қошеметшіні сүйеді. Сондай сасық пандықты тербетіп, әлдилеп жүретін адамды, өзгеден ыстық, артық көріп жүретін бір кездер болатын. Сол мекен, құдай білсін! Әйтеуір, Ақылбайыңыз біз сырын білген жігітіміз емес! — деді.

Шәке, Баймағамбет, Ерболдарды бұл сөз де күлдірді. Ербол әзілін Абайға қадады.

— Тегі, кісінің оналты жасында біткен баласы болудан сақ болу керек қолдан келсе! Бозбала кезінде, «сен әкесің» дегізген баланы ондай кісі, жігіт ағасы бол-

ған күнде де, жақтырмас. Қырына ала бере ме, әлде қалай! — деді. Бұнысы — Абайға Ерболдың ғана достығы айтқызатын батыл қалжың. Абайға, аға достық қалпынан бірде-бір заман аумаған Асылбек, Ерболдың қалжыңын қызығып тындады. Ақырын, сыпайы күлкісімен езу тартты.

— Сүйтіп, Ербол Ақылбайды ақтау жағына шықты деңіз! — деді.

— Кұрық берді!

— Бергенде, ұзын құрық берді!

— Өзі ерке Ақылбайды бұдан бұлай ауыздықсыз, жүгенсіз тарта бер деген сөз болды! — десіп, Шәке, Баймағамбеттер күле сөйлеп, бір шетте күңкілдесіп келе жатыр еді.

Бұл топ Балқыбекке ерте жетті. Әрі өзені, әрі ұзын, қалың қырқасы да Балқыбек атанатын бұл қоныс — сыязға әдейі бір жақсы ойлап тапқан қоныс. Сыяз — көршілес үш-төрт рудың бас қосқан сыязы. Сол үш-төрт рудың дауласып, ақыласып, көп жарғыласатын орны. Ондай жыйын мекені, алыс тартысқа түсетін рулардың ешқайсысының ортасында боямай, аулақ жерде болғаны дұрыс.

Ірге жуандық, көптік ету деген — бұл рулардың атқамінерінен әрдайым қалмайтын, қырсық мінез. Балқыбек болса, бір жағы Тобықты, бір жағы Сыбан-Найман, бір жағы Керей жайлауының, үш жақтан кеп түйіскен орталығында. Үш ру жерінің бөлігі. Кең шалғыны мен мөлдір суы бар шұрайлы қоныстың бірі болса да, жыл сайын бос тұрады. Үш ел бірінен бірі қызғанатын жер. Біреуі қонып қойса: «іргенді тарт. Сенің меншіктің емес. Бұл ара қоныс» деп, өзге екі ел сөз қыла түрегеледі.

Быйылғы жылда, мынау үш-төрт елдің кезігуіне керек болған уақытта, Балқыбектен артық жер іздесе табылмайды.

Бұл жолғы Балқыбек сыязына Семей уезіндегі крестьянский начальник Қазанцевтың учаскесіне қарайтын тоғыз болыс ел жыйналмақ. Тобықты төрт болыс, екі болыс Сыбан, екі болыс Уақ, Бура. Дуаны бұл болыстардан бөлек болса да, жері көршілес Керей де бар. Балқыбекке ең жақын елдің бірі -- сол Керей. Олар да мына сыязға әкеліп үйлерін тігіп, ділмар, жүйрік билерін іріктеп дауға шығарып, қамданып жүр.

Казанцев учаскесінің бар болысында, Құнанбай балаларының ықпалы қатты жүріп тұрған кездің бірі осы. Соңғы өткізген сайлаудан бері Тобықты іші ғана емес, көршілес Керей, Сыбан, Уақ-Бура бәрі де Құнанбайдың үш бірдей баласы үш елге болыс болғанын дамылсыз сөз қылатын. Сұқтанып, таңданып та, қызғанып, күйіп те сөйлегендер, осылардың өздері сыяқтылар. Әр ру елдің болыстыққа, билікке қол артып жүрген аталы жуан ауылдары болатын.

— Үрғызбай жетісті. Кеше Аға сұлтан болып, Құнанбай тұрғанда, алапаты асты деп жұрт бір таңданып еді. Енді Құнанбай, ел сөзіне араласпай, үйінде жатыр. Құлге шөккен кәрі бурадай, тыным алып жатып еді. Керегі не бірақ, ұлық пен бақ әлі осының соңында екен. Үш бірдей бөлтірігі, үш елді билеп төстейді. Сүйтіп, бар Тобықты тағы да Үрғызбайдың, жұмса, жұдырығында, жазса, алақанында боп шықты. Бір Тобықты емес, Қызыл Молаға болыс болып отырған Ысқақ, Уақ-Бураны, Сыбанды да қанатымен қармай отыр. Еңкейсе Ертісі, шалқайса Шыңғысы деген, асып тұрған бір шағы екен бұл Үрғызбайдың! — деп, көп жұрт сөйлеп жүр.

Ербол, Балқыбектегі сыязға бұдан бұрын бір барып, аз күн жұрт аңғарып көріп қайтқан-ды. «Ел» деп, бұндайда қалың жыйын халықты айтпайды. Атқа мінген, сөз сөйлеген, әмір-күдірет жүргізген болыс, биді және солардың айналасындағы қоршау-қамауды айтады. Балқыбекке қарай келе жатқан жолдың соңғы кезінде Абай мен Ербол, өзге топтан кейіндеп, онашалап қалып, екеуі ғана әңгімелесіп келе жатыр еді.

Жаңағы Құнанбай балалары турасындағы, жұрт аузындағы аңызды солай қып айтқан Ербол болатын. «Ел мінезін, жұрт сұрқын жақтыртпадым» деп, атқа мінер атаулыны сынап, шенеген де Ербол еді.

— Бәрінен жексұрыны — осы күнде не көп, пара мен жем көп. Не деген көмейлер, жемсаулар екенін білмеймін! «Түйені түгімен жұтады» деген, о бір сыпайы обырлық екен. Айғыр үйірлеп жылқы, жүздеп қой, матауымен түйе әкеліп жатқан дауларды да естідім. Онан соң қаланың ұлығы, начальнигі де, құдай ұрып, бадырайтып тұрып жейді екен, Осы жолғы Тәкежан мен Шубардың болыстығын, Қызыл Молаға Казанцев келісімен, Ысқақ әзірлеген тәрізді. Жыйырма жылқының ұзын ыргасын Казанцевке бір өзі өткізіпті дейді. Соның салдары болу

керек, Казанцев Тобықты шетіне ілінер-ілінбестен Тәке-жаңды аузынан тастамапты. Сүйтіп, начальникке берген параның орайын, осы күнде болыстарың оң мен солдақ қатар сыпалап, борсықтай сорып жатыр. Қызара бөртің, жонданып алған.

— Билер ше? Бидің дә бәрі жемтікес пе?

— Бидің көбін барлай алмадым. Бірақ, олардың да жеп жатқанында шек-шүбә жоқ. Өзің ойласаңшы, Керей — Тобықтының, Сыбан — Тобықтының, Бура — Тобықтының дауы болса, оны әуелі болыстар арқылы айтысады. Биге болыс айдап беретін болса, сол болыс, алдын-ала, ым-жымды өзі жайлайды. Биге бергенде жек үшінен жалғасып, «анаған кессең аламыз», «мынаның күнәй сұмдығын кешсең аламыз» демей отыра ма! Сүйтіп болыстың да парасы, биліктен келеді. Содан түседі. Ал, билік би аузымен айтылады. Аузымен адалдықты айтам деп, ас жемей, әулиелік істеп отыратын біздің Жиренше, Әбділдә, Оразбайлар ма?

— Өй шыныңды айтшы, Жиренше мен Оразбай да жей ме?

— Бәлі, о не дегенің?

— Кісілікке жап-жаңа кіріскендей еді. Екеуіне дә менің жолдастық, достығым бар еді. Бір кезде ел сөзіне, сол екеуінің араласуына, менің өзім де себепші болып едім. Кісілік абройды ерте алып, өкеуі де қатты малданды деп естимін. Тым кұрса арам жемесе несі кетер еді! Әлде сенікі үстірт болар. Әлі де соларды адал дегім келеді. Ал оларың және жеміт болса, онда кімің қалды? — деп, Абай үлкен бір дағдарыс ойға тірелгендей. Өзінен өзі сұрағандай бір сөзді айтты да, ары қарай әңгімелеспеді.

Ербол Абайдың жаңағы екеуін «дос көрем» дегенін еске алды. Оларды әйгілейтін жаманшылықтарын әдейі айтпай, іркіліп қалды. Жолдасының «досым» деген адамы туралы жәйсіз айтса, шағым айтқандай болады. Шағым айтса Абайдың өзі айтып жүретін бір сөзі бар еді. «Жақынды араз, татуды жат қылатын — өсек, сыбырсыпсың» дейтін. Өзін бұндайдан қатты тыйып ұстайтын Ербол, дағдылы мінезділігіне басып, әдейі үндемей қалды.

Абайлар Балқыбектегі сыяз басына келгенде, көпке шейін өздері түсетін жайды таба алмады. Қалың үйлер, мол жыйындар арасын көп жағалап аралады. Өзеннің екі жағасындағы кең қолатқа, жарысқан қатарымен

тігілген үйлерде шек жоқ. Кей тұстарда үйлер көше болып бірі артынан бірі, қос қатарланып созылған. Оқтатекте болмаса, жеті-сегіз қанатты үлкен үйлер аз ұшырайды. Көбінше бұнда келген бес-алты қанатты, ықшамды және сәнді, жаңа әппақ отаулар. Көбінің дөдегесін, уық-қарын оюлап, бояулап, әшекей жүргізген отаулар. Оюларына манат, борлат бастырған. Кей жерлерде, ақ үйлерден сыртырақта, өз бетіне бір қатар боп, қоныр үйлер орналасқан. Бұлар ас үйлер, және атшы, аспазшы, күтушілер жататын үйлерге ұқсайды. Осы ұзақ қатар үйлер бойында, аулағырақта желі-желі құлындар көрінеді. Әр үй өзінің сауынын, мінер көлік, жүйрік саңлағын да ала келіскен.

Желі бойындағы жылқылардың биелерінен гөрі-жарау, семіз, саяқ аттары көп. Өзгеше жылқы шоғыры. Осындай топ-топ жылқылар әр ауылдың, әр елдің бөлекше таңбаларын танытады. Өзеннің екі жағында біріне бірі жалғаса, жиі тартылған желілер сызға тіккен үйлердің бір шеті мен бір шетінен де алысыраққа созылған. Тай шаптырымнан артық жерде, ықтыарсыздық күйіне амалсыз бағынып тұрған, неше жүздеген құлындар қатары, бүгін ерекше көз тартады.

Абайлар, ұлықтарға тігілген бір оқшау үйлерді көрді. Осы үйлердің тап ортасында, ылғый сегіз қанатты үш үйлерден құралған, үлкен бір орда бар. Соның қасында, екі жағында, кішілеу ақ үйлердің екеуін бір қосқан, үшеуін бір қосқан қатар үйлер және бар. Бұл үйлер айналасында әбігерде жүрген болыс, би, әсіресе старшын, шабармандар аса көп. Күтуші, жігіт-желең дамыл алмай, танау қағады. Мырзаларынан бастап, қосшыларына шейін киім үлгілері бірінен бірі бөлек рулар байқалады. Бұнда төрт сай, аласа төбелі тобықты тымағы, жіңішке, ұзын төбелі керей тымағы, сырмалаған алты сай найман тымағы, сегіз сай уақ тымағы бар. Бірінен бірі бөлек, шапан-кемзал үлгілері, ертоқым басқалықтары да Абай көзіне бадырайып, бірінен бірі басқаланып көрінеді. Сыбан, Тобықты, Керей, Уақ болыстары, кандилаттары, долынжы билері* қастарына тілмәштарын алынды. Ұлықтар үйлерінің тұсы-

* Кандилат — болыстың кандидаты. Долынжы би — должный би... Ол — әр болыстары бірінші ауыл биі. Болыс пен кандидат бірдей түссе, осы би болыс болады.

нан Абайлар өте бергенде, солар ұлық үйлерінің аяды-на шығып, тегіс қатарланып қалды. Сол уақытта, ұлық үйлерінен ақ китель, ақ картуз киген сарала түймелі начальниктер, урядниктер, стражниктер де шықты. Ербол бұлардың ажарына қарап, мысқылдап күледі:

— Мынаның бәрі сапқа тұрып қапты. Кімнің жаназасын шығарғалы тұр! — деді.

— Қой ішінен іріктеліп бөлінген теке, серкелердей. Бұ не көріністері екен? — деп, Асылбек те таңданып еді. Артына бұрылып қараған Шәке, ұлықтардың бұл тұрысының мәні-жөнін бұрынырақ аңғарды.

— Ояз келеді деген. Мына біреу көп күйме шапкылатып келеді ғой. Бұларыңыз, оязды тосып тұрғандар болды! — деді.

Аттарының басын аз іркіп, артқа қарай Абай, Асылбектер де бұрылысты. Тегіс шалғынды, көк өлкеде, қалың нөпір, кұйықтыра шауып келе жатыр екен. Бір күйме емес, өңшең тройка жеккен, алты-жеті күйме. Қоңырауларын бүліндіре шалдыратып тақап келеді. Бұл күймелердің алдында жалбақтап, есі шыға шапқан көп атшабар, старшындар, күтуші атшылар сыяқты, қалың топ бар. Балқыбек бойын қалың бәйгенің дүбіріндей, мол дүбір — дауырыққа салып келеді. Абай:

— Мынау жалғыз ояз емес. Көп төренің тобы ғой! — деп, бұл шоғырды молырақ көрді.

Кешелер осы жыйын басынан қайтқан Шәке өзінің болыс інісі Шұбардан естіген жәйын жаңа мәлім етті.

— Айтқаныңыз рас. Бұл бір ояз емес. Мына Керейдің, Сыбан, Тобықтымен арасындағы дау шары осы сыязда қаралсын деп, облыстың екі оязы бас қосады деген. Осы келген біздің Семейдің ғана оязы емес, Қарқаралының да оязы болар! — деді.

Сол мөлшер дұрыс екен. Екі үлкен күйме арттағыларынан бөлініп, қатар келіп түсті. Өздеріне бағынатын болыс, тілмәштарымен екі бөлініп, екі топ боп тарасып жатты. Абайлар бұдан арғыға аялдамай, Балқыбекті кұлдап, түсетін үйлерді әлі де іздей түсіп, ілгері жылжыды.

Ұлықтарды түсіре салып, жан-жаққа асыға, аптыға шапқылаған старшын, шабарман, күтушілер көрінді. Бұндайлар әулекіленіп, кұтырына шауып жүрген жолында, бөгде кісілерді боқтап кететіні де болады.

— Кұтырғаннан кұтылғанның өзі ақыл. Қай, мына

ұлықмасылардан аулақ кетейік! — деп, Ербол өз тобын ілгері бастап кетті.

Бұлар әлі де бір талай уақыт ат үстінде болып, өздерінің түсетін үйін іздесуде жүр. Баймағамбет, Мамырқаз, Қазақбайлар желе жортып, Құнанбай балаларының тіккізген үйлерін сұрастырады. Бұларға ең алдымен Қызыл Адыр болысы — Тәкежан тіккізіп отырған бір топ үлкен ақ үйлер кезігіп еді.

— Тәкежан үйін таптық! — деп келген Баймағамбетке, Абай қысқа жауап беріп:

— Онда түспейміз! — деді.

Енді ілгері келе жатып, тағы бір ауылға кезіккенде, Қазақбай жортып барып, хабар алып келді.

— На, бұ Исхақның ауылы болып шықты. Түшсәк болмас ма, Абай? — деп, өзінің қазақ ортасында канша жүрсе де, түзелмейтін шала, шүлдір тілімен хабар етіп еді.

Абай: «оған да түспейміз!» деді.

— Қызыл Моланың болысы Ысқақ туысымыз болғанмен, еліне бөгде шығын жасап, неміз бар? — деді Ербол да.

Ағайынды болыстар өз үйлерін қанаттастыра тіккізген екен. Келесі бір көп үйлер Шыңғыстың жаңа болысы, Құнанбай немересі Шубардың тіккізген үйлері екен. Абайлар осы үйлер қатарына келгенде, бұларды біреу қуып жетті. Жирен жорғасын қатты тайпалтып жорғалатып келген Шубардың өзі екен. Даурыға сәлем беріп, аттылар тобының ортасын жарып кірді. Сыртынан танып келген Абайға қатарласа беріп:

— Абай аға, мынау біздің үйлер. Қайда кетіп барасыздар? Тобыңызбен осында түсіңіздер! — деді.

Келбетті келген ақсұр жүзінде, сәл білінер қорасан дағы бар. Кең жауырынды, ұзын бойлы, атқа тіп-тік отыратын, келбетті жігіт. Шубар болыс осы болатын.

Абай онымен жақсы амандасты. Жас күнінен үлкен лауазым алғанына қайырлы босын айтты. Соған жалғастырып:

— Бірақ бүгін бізді үйіңе түс деп қолқалама. Сен кәзір, үлкен міндет, қызмет атқарасын. Үстінде ұлығың, қатарында тең-түс болыстарың. Істес боп кеп жатқан арызшы, жоқшы, алыс-жақын ағайындарың да бар. Соның бәрі, болыс үйінің қара кұрық, әбігерін көбейтеді. Біз мынау Асыл ағаң, Ербол бәріміз кеш жатып, жәй

тұрып, кең жайылып өскен қазақпыз. Осында Оспан да үй тіктірдім деп еді. Сендердің ұлық болғандарыңа сырттан мас, маз, сондай кеңқолтық ағайын бар ғой. Біздің жатып түсуімізге соныкі қолайлы. Сонда баруға рұхсат ет! — деді.

Абайдың түспегенін Шұбар онша құптаған жоқ. Бірақ енді қайталап, жабысқан да жоқ.

— Ендеше, Абай аға, бір-ақ ауыз бір сөзім бар еді! — деп өзгелерді ілгері жіберіп, Абаймен екеуленіп, кейіндеп қалды.

— Артыңыздан асығып, қуа келгенімнің мәні бар. Жаңа ояз кеп түсті де, қонақ үйге жеті-сегіз болыс бірге кіргенімізде, шала-шарпы амандаса салып: «сыяз басында, Ибрагим Қунанбаев бар ма?» деп, сізді сұрады. Соның өзі, өзімізді қуантып тастады. Мен: «бар, сізге келіп амандасады» деп, өзге болыстар ішінен бұрын жауаптастым! — деп, Шұбар өзінің Абай арқылы, біраз шоқтығы шығып, көтеріңкі келгенін білдірді.

— Барып сөйлескеніңіз мақұл болар. Әр алуан дау-шармен, тайталаспен, іштей арбасып кеп жатқан жұрт бар ғой. Ұлыққа барып, тек амандасып елден бұрын жүз көрісіп шықсаңыз, бізге соның өзі де әлде қандай! Аброй болғалы тұр! — деп, тағы бір тілегін білдіргенді. Абай шешіліп жауап қатқан жоқ, тек:

— Ояз кім, Лосовскийдің өзі ме, басқа ма? — деп еді

Келген, Лосовскийдің көмекшісі емес, өзі боп шықты. Шұбар айтқан есеп үшін емес, өзінің таныстығы, сыйластығы бойынша, Михайлов пен Андреевич тәуір адам деп санайтын Лосовскиймен жүз көрісуден, Абай қашпайды. Қысқа қайырып:

— Барамын! Барып амандасып шығамын. Оны сен тіпті қолқа қылмай-ақ қой! — деді де Шұбардан айрылып, алдыңғы жолдастары барған, Оспан үйлеріне келді.

Аздан соң бұл арада Тобықтының атқамінер, ұлық, болыстарының көбі жыйылған еді.

Қунанбайдың үлкен үйіне, Ұлжан үйінің бар мүлкіне ие болып отырған Оспан, өзі болыс болмаса да, бұл араға бес үлкен үй әкеліп тіккізіпті. Бүгін осы үйлерге бір көк қасқа сойғызып, «ояздардан босайтын әредікте келіп, ас ішіп кетсін» деп, Балқыбек сыязына шоғылып кеп бас қосқан екі дуан болыстарын қонаққа шақыртып отыр екен.

Тұс ауа, Абай отырған сегіз қанат үйге тамам болыс

жыйылды. Сыбаннан келген болыстардың ортасында, арғы Найманның белді-басты бір жуаны — Қыйсықтың Жұмаканы бар еді. Керей ішінен — Тойсары сыяқты пысық болатын. Тобықтының Шығанынан шыққан, қолшыл, жуанбел Молдабай болыс бар. Шетінен іркілдеген семіз, зор келетін Мотыш руының ішінде, денесі де жуан, ісі де жуан, қырыс-қыңыр бір болыс осы болатын.

Бұл жыйын көп сөзді емес, бірін-бірі баққандар, Іштей бәрі де: «Улық алдында кімнің беделі, абройы артық шығар екен» дескендер. Сырты қырбай, іштері арбасқан: бақталас, бәсталастар болатын. Сөздері жадырап, жазылысып шықпайды. Бүгін болмаса ертең болыс-болыстың шекара, қоныс-өрістері туралы дауласайын деп отырған Сыбан мен Қызыл Адыр дауы бар — ол Тәкежан мен Жұмақандар дауы болмақшы. Мотыш пен Керей дауы бар — ол Молдабай мен Тойсары дауы болмақшы. Арада, көп жылдан бері сыяз болмағандықтан қалың пәлеге ұшырасып барымталасқан, ел шабысқан жесір үшін сілкісіп жүрген Тобықты мен Керей, Керей мен Сыбан арасында, Сыбан мен Уақ, Тобықты арасында қым-қуыт, нелер үлкен даулар бар. Ертең сол істер жөнінде өздерінің шешен билерін тіл безеп, сайысқа салғалы отыр. Мынау үнсіз, жабық болыстардың бәрі іштерінен сондай күйлерін жақсы біліседі.

Олардың дауынан, пәлесінен бойы да аулақ, іші де еркін Абай, бұл жыйында әлдеқайда көтеріңкі, еркін отыр. Ол Жұмақан мен Тойсарыдан Керей-Сыбан арасындағы бір даудың жөнін сұрады. Көптен бері осы өлкеге естіліп, тыным таппай жүрген сөз. Екі ел сол жөнде жылқы алысып, шабысып та қалған. Ол Салиқа қыздың дауы деген дау болатын. Абай осы істің жөнін сұрап еді. Жауаптан іркіліп отырған Тойсарының жүзіне, Жұмақан қырын қарап, суық көз тастады да:

— Тыным тапқан ел көргем жоқ, шығын тапқан ел болмаса! Абай шырақ, бұндайда тыным таптырам десе, табылады ғой. Қыз екеші, қыз тыным-тыйым білмесе, елге не сорым! — деп, әлдекімдерді қызымен қоса кінәлап, тыжыртып қойды. Бұл жолғы сыязда Керей-Сыбанның қатты бір қақтығысатын түйінді дауы осы екені білініп қалды.

Қонақтардан, бұл алуан сөзді сұрау, шырай бұзатын тәрізді. Абай енді сол сөзді тез доғарды. Аздан соң қымыз ішіп, терісі жадырап, жүздері шырайлана бастаған

қонақтардың ішінде, ән мен өлең басталғанын мақұл тапты. Ақырын тыңқылдатып, Шәке тартып отырған домбыраны Абай сұрап алды да, Байкөкшеге ұсынды. Ақын Байкөкше, басында Қызыл Адырдан Тәкежанға ілесіп келсе де, Балқыбек басына келгеннен бері, Оспан үйінде болатын. Ол үндемей, жәй жағалап, атшабар-старшындар жағына құлақ түріп, әралуан сөз ести беретін. Оспанға өз естігендерін, оқта-текте келіп, айтып қоятын.

— Болыс атаулы, би-старщының жемге бөгіп жүр, не керек. Қолындағың аз көрінсе, әлің жетсе, тек болыс бол. Ақ деп те жейсің, қара деп те жейсің. Саған сын жоқ екен! — деп, сыр айтады.

Оспан ондай әңгімені сұрағыш, қызығып тыңдағыш болатын, «Сен болыс, билер сырын қайдан біле бересің? Олар жегенде бармақ басты, көз қысты деп, жең үшіннен жалғасады. Сыбырмен келісіп, түн қараңғысында беріседі. Сенің «көрікелің» бар ма?» — деп сұрағанда, Байкөкше өзінің хабар алғышын Оспанға ірікпей айта-тын. Сыр қып айтатын.

— Сен ішкімге айтпа. Мен бар болыстың атшабарларымен сырласпын. Алған мен бергеннің бәрі сол құлардың қолымен әкелініп, әкетіліп жатпай ма? Олар менен өздерінің сырын да жасырмайды. Өзге атшабарлармен сырласып жүріп, олардың болысы еткенді де ірікпей айтып береді! — деді.

Бағана Абай келіп, қонақтардан бұрын Байкөкшемен әңгімелескен де: «не көрдің, не білдің, сыяздан не сездің Бәйеке?» — деп сұраған болатын. Сонда Оспан мен Байкөкше жаңағы екеуінің оңаша сөйлескен сөздерін, Абайға екеулеп отырып, күле түсіп, жеткізген еді.

Бүгінгі болыстар қонағында, Абай домбыра берген соң, Байкөкше әуелі жанынан шығарып, жыйынға амандасып, сыпайы сөздерді бір жырлап өтті. Қымыздың қызуымен желпініп отырған болыстар: «бәрекелде», «әй жезтаңдай!», «сайра, бұлбұл!», «ендігі ақынның алды ғой бұл! «баяғы кәрі желаяқтардың сарқыты ғой!», «сөйле, соқ!» десіп даурыға мақтасып еді. Байкөкше ұрты солықыраған, қабағы көп ашылмайтын, шоқша сақалды, тұйық жүзді кісі. Мақтауға, семірмек түгіл, селт еткен де жоқ. Алғашқы, амандасу сыяқты сөз еді. Екінші бір термеге түсіп, текректен кеткенде, сөзінің беті ауысып сала берді.

«Ұлық болдың, қолың жетті, жақсы деп аталасын.

Соның бәрі рас боса жарлыны жылатпа. Арамға болысып, адал момынды аунатып жеме, береке деген боп, әрекенің қылығын қылма. Алғаныңды аз көріп, елді өзің саралап, көптің құтын шайқама. Көпке масылын артқан, көбеген болма!» деп, бір жортып өтті. Мынасы, біреуді атап айтпаса да, осы отырған болыстың көбіне жағалай нұсқаған, жәйсіз сөздің ащысы еді. Алғашқыдай емес, болыстар бұл тұста Байкөкшені қостамады. Молдабай өзінің турашыл, қырыс мінезімен томырыла бастап:

— Байкөкше дегеніңмен, жәй Көкше екен деп жүрме, бұ қу таңдайды! Жата-жата жамбасқа деп, әр берден соң тұнығыңды ылайлап кететін қу болар бұл! — деді.

Асылбек Байкөкше турасындағы Молдабай сөзін ауыр көріп еді.

— Ақын айтса, ашып айтады. Тыңдаушы құлақ сабырлы боса нетер! — деп, күліп қана қойды.

Байкөкшенің жырын ұнатпаған кей атқамінерлер, сөзді басқаға бұрғысы келіп, өз ара қалжың әзілдерін айтыса бастап еді. Абай Байкөкшені жұртқа елеулі етпек боп, сөзге қатысты:

— Байкөкше сөзінің хасиеті — алғанның мақтауы емес. Тіленші боп — ел ақтаушының сөзі емес. Бұл ел көргенді бірге көріп, ел айтқанды бұрын айтатын сыншы да болар! — деді.

Тәкежан Абаймен бұл жөнде келіекен жоқ:

— Ел айтқан деп, қай ел осыған: «удай ащы сөзді айт» деп тапсырды дейсің! Өзіне құдай берген қыршаңқылығы десеңші, — деді. Ысқақ та, Тойсары да осы сөзді қостап:

— Қотыр атша сүйкене жүрмей нетеді?

— Елден аулақ! Бұның пәлесін елге жұқтырып неғыласың? — деді.

Абай бұл жауаптарға күлді де:

— Тура айтқан сөз, тура қабыл алына ма тегі. Бұларың да сол: «тулап кетеміз, айтпа» дегеннің ишарасы ғой. Бір Байкөкшенің айтқанын көтере алмаймыз, елдің сынын қайтып көтереміз! — деп, қатты күлді.

— Ел Байкөкше емес! — деп Тәкежан дауласты. Осы кезде Байкөкше жүгіне түсіп, домбырасын безілдете тартып отырып:

— Уа, ел Байкөкше, болысым! Тыңдамайтын болған соң не керек, болмаса Байкөкше тап ел айтқанды айтады! — деді.

— Кәні, олай болса, елдің айтқанын маған бір-ақ ауыз сөзбен айтып берші осы! — деп Тәкежан күле көтеріліп, Байкөкшені мысқылдай бастап еді. Өзге болыстар да Тәкежанмен қоса жауланып, Абай мен Байкөкшені мысқыл етуге айналды. Абай осы уақытта күле түсті. Қызына, жауланып-ап, Байкөкшеге қарады да:

— Әй, Байеке, ендеше іркілме, Шұбартпа да, шұбалтпа және. Мен бір ауыз өлеңнің басын бастайын, соның аяғына болыстар туралы елдің не айтатынын сен қосып жіберші, кәні! — деді. Өзі де бөгелместен, қатты дауыстап өлеңдетіп кетті:

— Ойпаң жерге қауындап шөп бітеді.
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді...
— деп қалып еді.

Жүгініп отырған Байкөкше көтеріле беріп, қуана жадырағандай болды, қабағын керіп жіберіп, лезде іле жөнелді:

— Кей жігітті пысық деп болыс қойсақ.
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

— Міні ел сөзі! — деп, Тәкежанға қарап, сақылдап күліп жіберді. Үйдің ішіндегі барлық жұрт ду күліп, неше алуан тілмен, таң-тамаша қалғанын білдірісті. Тәкежан қып-қызыл боп кетіп, мойнын сырт бұра беріп:

— Әй тіліңе шоқ түссін, зар жақ неме! — деді.

Абай Байкөкшеге сүйсінген бойында, барынша нашаланып, сылқылдап күледі. Қасында отырған Ерболға:

— Байкөкше емес, болыстарыңа көктен түскен «жай көкше» болмады ма! — деді де, осы күлген бетінде, тысқа шығып кетті. Ербол Абаймен ере кетті. Болыстар алғашқы кезде күлсе де, кейін ес жыя, үндеспей сазарып, ұйлығып қалды. Тобына түйғын араласқан: үлкен дуадақ, қоңыр қаздардай. Семіз, жуан бойларымен қысылып, қорғалап қалған сыяқты.

Қонақ болыстардың Байкөкше сөзін жақтырмағанын Оспан да байқады. Ол Байкөкшені ұнатпай:

— Жә, ендігіңді жауып қой! — деп, қонақтарға қымыз құйып, өз қолымен тостағандар ұзата бастады.

Бұл болыстар ішінде өлеңге бейімі бар, тілді-сөзді кісінің бірі Шұбар болатын. Өзгелердің бәрінен жасы кіші болса да, оқу-білімге де озығы осы. Бйыыл болыс сайлауға жасы толмайтын болған соң, бұны жыйырма алтыда деп, әдейі жасын ілгерілетіп жазып, Ырғызбай ортасы

болыстыққа шығарған. Кезінде Ғабитхан молдадан он жылдар шамасы оқып, мұсылманша молдалық дәрежесіне жеткен. Шубар онымен қоймай, Абай үлгісіне де өз бетімен ілесіп жүр. Өздігінен, тілмәштардан түртініп оқып орысша тілді де білгісі кеп жүрген талабы болатын. Бұндай жыйындарда, кейде алға түсіп, бұрын сөйлеп жібереді. Өзге жастың қатарынан озғындап келе жатқан омырауы да бар.

Тәкежан, Ысқақ сыяқты ағалары кешегі өткен сайлауда крестьян начальнигі Қазанцев алдында, бағана келген ояз Лосовский алдында, алғаш сөйлесіп, тілдесуді осыған артқан. Бірер қайырым сөзді, ұлықпен жауаптасып, осы Шубар ада қып келген болатын.

Жаңа, Байкөкше сөзін ұнатпай, қыжыртқан қабақты Оспан білдіргенде, ар жағын Шубар іліп әкетті. Байкөкшеге қарап:

— Өй, Байкөкше болмай құрып қал. Біреуге күліп, біреуді іліп, қақтығып сөйлегенінді «тура тілділігім» дейсін ғой. Әдептен озып, «тамағың жеп, табағың теп» дегенді саған кім үйретті? — деді.

Оспан, Шубардың сөзіне бұрынғыдан да қытықтанып, шыйрай түскен екен. Үлкен, келбетті жүзі сұрланып, шошақтау біткен өткір ала көздері ызамен қанталай түсіп, Байкөкшеге суық қадалды.

— Мен болыс та, ұлыққосшы да емеспін. Көп елдің тобын бастаған жақсылары осы өңірге жыйылған соң, ағайындық ықлас білдіріп отырмын. Өң шырайлары келісіп, күлісіп отырсын деп, әдейі үйіме, дәмге шақырып отырған қалыс ағайынмын. Ағайынның аласын да, таласын да қостамайтын, осы отырғанның бәріне береке тілеген аралық доспын! — деді.

Бұл сөзін жас болыс Дутбай құптап жөнелді.

— Бәрекелде, сөз осы. Құбекеннің кенжесі, иісі Ырғызбайдың қара шаңырағы сенің басыңда тұрғанда, сенің аузыңнан шыққан сөз осы болғаны, өзі бір мәртебе! — деді.

Бұның сөзін Сыбан мырзасы — Жұмақан, Керей болысы Тойсары, Шағанның Молдабайы, бәрі де құптап:

— Құп айтады, дөп сөз!

— Бір Тобықты емес, бұл шаңырақ — бәрімізге ортақ шаңырақ.

— Арғын, Найман, Керей, Уак, төрт арыс бас қосып-ыыз. Текке қосып отырғамыз жоқ бұ жерде. Оспан мыр-

за, бейіліңе де, сөзіңе де біз ырзамыз! — деп, соңғы сөзді Тойсары түйді.

Оспан, қонақтарының өзіне арналған ықласты қабақтарын аңғарып алған соң, Байкөкшеге бір рет көз тастап:

— Міні білгір болсаң, сенің неңе ділгір екенін осылай аңғарсаң етті. Жақсы лепес, жарым ырыс деп, жақсылар алдына жақсы сөз айтады десем, неғылғаның тәңір алғыр! — деп, Байкөкшеге мүлде зілді қабақ білдірді. Бұл шырайдың артынан бұл үйде көп отырмай Байкөкше, Шәке, Баймағамбеттер біртіндеп сусып, Абайды іздесіп, шығып кетті.

Осы күн кешке, ұлықтар үйлеріне көп шамдар жағылып, кешкі шәйдің мол дастарқандары жайылып жатқан шақта, Лосовскийге амандасқалы Абай келген еді. Қызыл жүзіне, ақшыл кең маңдайына сахра күні тиіп, аз күрең тартқан Лосовский, Абай кіргенде орнынан тұрып ескі көз таныстай, ықлас білдіріп, қарсы жүріп амандасты. Екеуі ұзақ қол сілкісіп, амаңдық білісіп болған соң, Лосовский жалғыз келген қонағын қасына отырғызды. Үй ішінде өзі айналысып отырған бір жұмысты, Абайға білдіре сөйледі. Биік үстелдің шетінде, бұл қарап отырған бір топ қалың қағаз бар екен. Көп ел атынан берілген дағдылы арыз. Кеңсе тілінде «приговор» аталатын қағаз тәрізді.

Бұл «приговор» туралы Лосовский бүгін өз аузымен тергеу жүргізіпті. Мынау қағазға қойылған қолдар, басылған мөрлер, барлығы жалған, өтірік қағаз «подлог» екенін Абайға айтты. Абай: Бұл кімнен түскен? не жөндегі қағаз екен? деп сұрап еді.

— Сіз жақсы келдіңіз, Ибрагим Кунанбаев. Бұл арызды жазған Мұқыр болысының адамы, жас киргиз. Күндіз оны бір көрдім. Ісінің жалған екенін, осы араға жыйылған Тобықты болыстарынан, Дағанды, Қандығатай, Едірекей болыстарынан да, арыз беруші жігіттің өз көзіңше, анықтап алып отырмын. «Приговор» осы съезд боп жатқан қоныс, Балқыбек туралы. Арыз беруші жігіт бұл «приговорды» Семипалатта «его превосходительство губернатор» кеңсесіне түсіріпті. «Балқыбек ертеде, Мұқыр болысындағы Жанатай баласының жері еді. Сыбан, Тобықты, Керейдің бар болыстары: ырзамыз, енді Балқыбек арызшыға қайтарылып берілсе екен. Жанатай ұлы Көкбайдың қонысы болып, бұдан былай соған тиісті болса екен» деп жазыпты. Бүгін келгелі тексерсем, өзге болыстар былай

тұрсын, ең алдымен Мұқырдың өз болысы Дұтбай Ала-таев те: «мен мұндай приговорға мөр басқан емеспін» дейді. Қазір мен сол өтірікші арызшыны шақырып отырмын. Біздің кеңселер, сахраның жәйын білмегендіктен; көп терістік жасайтыны рас. Қаталықтары, кейде ақмақтыққа да жетеді. Бірақ солардың адасуларына себеп — осындай істер мен мінездер. Өтірік үшін ант береді. Жалған айтып, жала жабады. Көпке қыянат жасап бұзықтық етеді. Сондайдың бәрінде, үнемі осындай «приговор» жүреді. Қараңызшы міні! — деп, Ояз қалың приговордың қағаздарын Абай алдына әкеп, аударыстырып отырып, бірнеше жерден басылған мөрлерді көрсетті.

— Мынау печаттар жаңағы аталған бес-алты волостной управительдердің печаттары дейді, арызшы. Ал, шынын аныктасаң, бәрі бір ғана өзінің старшынының печаті. Соны ылғый танытпайтын етіп, қалың бояулап, әдейі былғағ, басқан. Үлкен жаманшылық! Жиренішті жаманшылық! Және осыны істеп отырған жап-жас жігіт! — деді. Лосовский, өзі көрін түйіп отырған ауыр бір істің сырын ашты. Сонымен қатар алдында даяшы боп тұрған бұрыл мұрт, имек бойлы стражникке:

— Шәй әкелгіз. Ибрагим Кунанбаев менің қонағым. Менімен бірге шәй ішсін! — деді.

Ояз үйіне Абайдан басқа кірген ел қазағы жоқ болатын. Бағана күндіз Оспан үйінде қонақта болған барлық болыстар қазір мына тізіліп тігілген үш үйдің есігінің алдында. Босаға бұстарында қамалап, анталап жүрген кейбіреулері, оқта-текте ашылған есіктен, не босағадан сығалап, Абайдың дәл төрде, дәл Ояз қасында арыз қағаздарды бірге ақтарысып отырғанын көреді. Сыртта біреулері сүйсініп, біреулері сұқтанып, тағы біреулері қызғанышпен күнкілдеп, сыбыр-жыбырдан тыным ала алмай жүр. Стражник шығып: «шәй, шәй келтір!» деп әмір еткенде, болыстар тағы да таңданысып қалды.

— Шәйді Абайға алғызып жатыр!

— Абайды қонақ етіп жатыр Оязың!

— Бұл сыяз, Тобықтының дегені болатын сыяз болды! — деп қойысады.

Бұның ар жағында ертең өздері болыс-болыс болып айтысатын, тартысатын дау-керістер жайын да ойласып қояды.

— Ояздың аузын Абай алып қойған соң, Құнанбай балалары дес бере ме? — десіп, түңіле сөйлейтіндері де бар.

Бүгін түс ауа Оспан үйінен көк қасқаны жеп, баталасып, татулық достық айтысып аттанғанда, Сыбанның жуаны Жұмақан, Керейдің болысы Тойсары және Шағанның Молдабайы да Байкөкше ақынның сөзін ұмыта алмаған. Жолай сөз қылыса кеткен-ді. Жұмақан өз қасындағы кісілеріне:

— Ол ақынның сөзі емес, айтқызып отырған Абайдың сөзі. Сонысы несі! Қөк қасқасын айтып, қонағына шақырып ап, тәйтек ауыз біреуін танытқаны несі? — деп қайтқан.

Тойсары мен Молдабай бірге қайтып келе жатып, осы жәй туралы күңкілдескенде, Тойсары:

— Е, Молдабай, бұ Абайыңның бұнысы қай мінезі? Ақынына бетімізден алғыза сөйлетіп, дегеніне жетті де, өзі және отырмай, кетіп қалды. Бұнысының не мәні бар бұл? — деген-ді.

Молдабай:

— Қай сыры екенін қайдан білейін. Құнанбай баласы асып тұр ғой бұ күнде! Сыры ма, қыры ма? Болыс жаман боса, үш бірдей Құнанбайдың бөлтірігі неге болыс бопты? Қыс бойы қалада жатып, жаз бойы сарылып ұлықпен ауыз жаласып жүріп, Абай өзі неге аға-інілерін тегіс болыс қойғызыпты? Жәй бір әдін білмеген аскандық қой! — деп топшылаған.

Осылайша Абайды жазғырып қайтқан болыстар, қазір Ояз үйінің айналасында шұбырып жүріп, біресе Абайдан ұлық алдындағы абройды қызғанады. Екінші жақтан, іштерінен: «Абайдың аузын алу керек екен, татулық пен шығыссаң осы Абаймен шығысу керек екен» дескен ойды, бірінен-бірі бұкпалап, ойласып та қояды.

Абай мен Лосовский шәй үстіндегі әңгімеде, мынау съезд жөнін сөйлескен жоқ. Үйткені, алғашқы әңгімеден-ақ Абай Оязға өз жәйын ашық танытқан.

— Ваше высокоблагородие, мен бұл жыйынға тек көріп қайтуға келген адаммын. Тіпті қалыс адаммын. Тек қана бір бишара, жатақ ауылдардың кейбір күшті ауылдардан көрген қыянат, зорлығы бар екен. Солардың ісіне ғана біраз көмек етермін деп келіп ем. Егер солардың қолы есеге жетпейтін болса, бәрінің атынан өтінуші боп, өзіңізге айтармын. Қазір оны да айтпаймын. Тек, сізбен амандасып, шаһардың соңғы хабарын білмекпін. Және ортақ таныстарымыз, қадірлі достарымыз Евгений Петро-

вичтің, адвокат Андреевичтің жаңалықтарын, амандықтарын естіп кетпек боп келдім! — деген.

— Оныыз жақсы, бәрінен осыныыз жақсы, Ибрагим Кунанбаеч! Сіз сахрада менің де кең әңгімелесетін, жалғыз бір мәжлістесім есебінде хажетсіз, қадірлісіз! — деп Лосовский, Абайменен көп бөгде жайларды сөйлесіп кетті. Бұның оқып жүрген кітаптары жөнінде, Петербург журналдарының, газеттерінің хабарлары жөнінде, өзі айтқандай кең әңгімелесіп отырды.

Бұлардың қазіргі мәжлісін бұзған урядник еді. Бойына қылыш асынған, қып-қызыл дөңгелек жүзді, семіз урядник, есіктен кіре:

— Ваше высокоблагородие! Жанатаев келді, кіргізуге рұхсат етесіз бе? — деген еді.

— Кіргіз! — деп, Лосовский әмір берді. Екінші үйде тұрған ұзын бойлы, кең иық, қошқар тұмсық, қара сұрлау, жас жігітті, семіз урядник үйге алып кірді. Дауысы қаз дауысты, үнді келген үлкен көз, кең мандайлы жігіт әуелі Оязға:

— Здрасти, Ваше благородие! — деп, орысша үн қатты. Сол сәтте, салмақты, ойлы көзін жалт еткізіп, Абайға бұрып:

— Әссәламұғалайкүм, Абай аға! — деп, оң қолын төсіне қойып, мұсылманша тағзым білдірді.

Абай бұның түсін көрген соң, бағанағы жалған арыз иесі Көкбай Жанатай ұлы осы екенін енді аңғарды.

Үйге ере кірген тілмәш, Көкбайдың қасында тұр еді. Лосовский сол тілмәш арқылы Көкбайдан жауап ала бастады. Оның жасы жыйырмада екенін, өзінің Семей шаһарында Камали хәзрет медресесінде көп жылдар оқып жүрген шәкірт екенін білді. Руы Көкше және Мұқырдың болысы, Дүтбаймен аталас, жақын боп шықты.

— Жанатаев, сенің берген мынау приговорың жалған, подлог екенін, бүгін маған бес болыс елдің управительдері мәлім етті. Өзіңнің туысың, өз болысын, Дүтбай Алатаев те «бұл өтірік арыз, подлог» деп куәлік берді. Сен өзің мұсылман медресесінде, үлкен инабатты ұстаздан тәрбие алып жүрген адамсың. Жап-жас жігітсің. Бұл күніңнен мынандай алдамшылық, қыянаткерлік, зұлымдыққа барған соң, ілгеріде кім боласың? Мен саған қатты ызалымын. Сен әлде бір надан емессің. Білмей істеген жауыздықтың жартылай кешірімі болса, біліп істеген жауыз-

дықтың екі есе артық жазасы болуы дұрыс. Не айтасын? — деді.

Көкбай сөйлемес бұрын, кең көмейін кенеп, әншілердей үнді дыбыс шығарды. Абайдың есіне жаңа түсті. Бұл Көкбай медресе шәкірті болумен бірге осыдан төрт-бес жыл бұрын, ел ішінде жақсы әнші еді. Абай енді мұны толық таныды. Ішінен, ол істеген қаталық туралы ызаланса да, жазаға қыймай отыр. Көкбай тамағын кенеп алған бойында, Абай мен Оязға кезек көз тастап тұр. Басында жүзі уялғандай, күреңітті де, артынан жүдеңдеп, қуарыңқырап, ақсұрланып ап, сөйлеп кетті.

— Тақсыр! Қылғаным жаманшылық. Бас тартпаймын. Бірақ неліктен істедім? Сонымды ғана білсеңіз, ар жағындағы жазаңызды жафа көрмейін. Қайта ісіме рауа, саза-йым дермін.

— Неліктен еттің?

— Еткенім, кемшілік-таршылықтан, Ваше благородие! Мен Көкше деген атаның ұлымын. Бір жағымда Мамай, қалың жер оныкі. Бір жағымда Олжай, мына жайлаудағы бар жер шұрайы соныкі. Біз болсақ, тілдей ғана жалғыз өзен — Бақанастың бойында, жүз үйлі ауылдарымыз ине шанышқандай отырады. Балқыбек болса, алыстағы Сыбаннан да, Керейден де, өзге Тобықтыдан да, біздің жерімізге жақын тиіп тұр. Қозы өрісіндей ғана жерде, үлкен бір өзен, кең өлке ұдайы бос тұрады. Ешкімнің меншігі жоқ жер. Сол кем-тар күйім, және Балқыбектің бостығы мені осы арызға айдап әкелді. Пірғауарім — өтірік. Мөрлерін беретін болыстар жоқ. Олар алса береді, құданда, дос-жарым болса береді. Бұның екеуі де менен табылмайды. Бірзалықтарын ала алмаймын. Сонымен, сырттан, өз қолымнан жалған пірғауар жасап жібергенім рас. Шынымды, барымды айттым. Осы жаңағы айтқан жәйымның растығын, дәл мына қасыңызда отырған Абай ағам, иншалла жалған демес, куәлікті осы кісіден-ақ сұрап көріңіз. Содан кейін не әмір, не жазаңыз болса, мен айыптымын, хұп аламын. Алсаң міні бас, алмасаң алдыяр бас! — деді. Саңқылдаған зор дауыспен, күйлі, келісті бір дауыспен, арызын тамам етті.

Абай бұл уақытта тілмәш жеткізген сөздердің дәл айтылуын қатты бағумен қатар, Көкбайдың түсін өжет оттылығын, әсіресе әдемі үнін, қатты ұнатып отыр еді. Енді бұны жазаға тіпті қыятын емес. Ұлық беті шынымен кәр

кылуға бұрылса, Абай Көкбай үшін ара түсуді өзіне бопыш санап, бекініп қалған еді.

Лосовский көп арызқормен істес болған. Және қазақ мінезі мен түсін, көптен бағып, андағыш боп, ысылған кісі. Өзі оқымысты, ойлы, тәжірибелі әкім болғандықтан, Абайдың Көкбай турасында не сезініп отырғанын жақсы аңғарды. Өткір, қырағылықпен андады. Жаңағы турашыл жауап үшін, бойында сұлу тәкаппарлығы бар қылмысты жігітті, өзі де күндізгідей емес, қазір әлде неден, ұнатыңқырап қалғандай. Енді бұл жұмсақ сөйледі, бірақ Көкбайға сөйлемей, Абайға айтты.

— Ибрагим Қунанбаеч! Жанатаев подлог жасай ғана білмейді. Өз ісіне өзі ақтаушы, адвокат боп сөйлей де біле ме, қалай? Бұның соңғы айтқандары, ісінің шын себебі болуға мүмкін бе, сіз қалай деп ойлайсыз? — деп, Абайдың куәлігін сұрады.

Әңгіме беті бұлай бұрылғаны, Абайға аса ұнады. Болмаса, заңды тергеу үстінде өзінің әңгімеге қалай килігерін Абай біле алмай отыр еді. Енді жаңағы сөзді пайдаланып, ұлықтың түсіне қарап, жуас сабырмен, күле түсті.

— Жанатаевтың приговору өтірік болса да, соңғы себеп, дәлелдерінің бәрі анық шындық. Бұған менің де көзім жетеді. Толық сеніммен куәлік бере аламын. Ваше благородие! — деді.

— Бірақ Жанатаевтың сол шындығын айтпай, қылмыс жасауы жол ма еді?

— Әлбетте, Ваше благородие, жол емес еді.

— Осындай жап-жас адам, осы күннен жаманшылық етсе, қылмысқа үйренсе, бұның келешегі кім болады?

— Әрине, келешегі аянышты. Білім алып, тәрбие көріп шығып, тапқанының бәрін жаман жолға салса, ол надан жауыздан, халыққа әлде қайда зиянды жауыз болады.

— Дұрыс айтасыз, аса дұрыс айтасыз, Ибрагим Қунанбаеч. Сіздің сахрада осы күнде кім зарарлы десеңіз, шала сауатты, шала законщик арызқор, жалақор, жалғаншылар ең зиянды элементтер.

— Рас, бұған біздің көзіміз күнде жетумен келеді.

— Ия, олай болса бұл жігіттің зарарынан халықты қорғау үшін, бұны жазалау керек те!

— Жазалау керек. Және сол жазасын бұл жігіт осы арада, сіздің алдыңызда тартып тұр ма деп ойлаймын. Жаза, тек абакты емес қой. Ар жазасы — бар жазадан ауыр жаза. Бұл біздің елімізде оқып жүрген талапкер

жастардың аз кезінде шыққан, жалғыз адамның бірі еді. Өзіне тиісті жазасын сіз, ұрлық еткен қолынан ұстап алған уақытта, сезбейді деп ойламаймын. Ашып көрсеңіз, ұяттан өртеніп тұрған іші бар шығар деп ойлаймын.

Лосовский бұл сөзге күлді де, Көкбайдың жүзіне кешіріммен, жылы қарап еді. Абайға бұрылып:

— Ибрагим Қуанбаеч! Сіз Жанатаевтың сондай ұялғанына, аса сенімді баға бердіңіз. Менің аңғаруымша сіз сонымен бұл жігітке өз аузыңызбен кепілдік еткендей болдыңыз. Мен сізді дұрыс түсіндім бе, тура айтыңызшы! — деп, күліп жіберді.

Абай шырайынан үлкен үміт етіп, енді қуана қарап тұрған Көкбай да, қатты қызарып, сүйсініп күлді. Қазақшылап, Абайға жанап:

— Абай аға! Өмірлік серт деген ер аузынан сирек шығатын сөз еді. Ез болман, ер болармын деуші ем! Шала долбарлап, жаңағы сөзіңізді аңғарып тұрмын. Осы ұятымнан арашалап алсаңыз, өртенуім жетіп тұр. Бұдан былай достығыммен, шындығыммен қасыңызда бірге өлермін, иланыңыз! — деді.

Абай Көкбай жүзіне қадалып, жаны ашыды. Шешен тіліне қызығып қарап қалып еді. Енді Көкбайдың сөзі бітісімен, жалт етіп, Лосовскийге бұрылды да:

— Ваше высокоблагородие, жігіт маған антын, сертін беріп тұр. Мені кепіл дедіңіз ғой. Сол кепілдікке мен тәуекел еттім. Жанатаевтың бұл жолғы қылмысын кешіңіз де, маған кепілге беріңіз! — деді.

Лосовский ендігі сөзді берік бекініп, салқын жүзбен түймекші боп, Көкбайға қарады.

— Жанатаев! Сен жақсылыққа, дұрыс жолға беттесең қолыңнан жақсы іс келетін адам боларсың. Енді сен бұзылмайтын бол. Еліңе пайдалы азамат бол. Мына Ибрагим Қуанбаечтың ақылымен, айтқанымен жүр. Мен сені кепілге бердім. Ұятты, арлы адамның кепіліне бердім. Намысың болса, бұдан былай, менің алдыма сенің устіңнен мынау сыяқты айыптар түсетін болмасын! — деді. Бұл күнге шейін қолында тұрған, Көкбайға қарсы болған, қалың қағаз, үлкен айғақты, ортасынан екі бүктеп, қақ айырды да, үстел жанында тұрған аласа карзинкеге лақтырып тастады.

Абай, бұл түнде Лосовскиймен бірге отырып, ұзақ әңгіменің соңынан қоштасып, тысқа шыққанда, бағанағы көп болыстар әлі тарамапты. Көкбай да солардың ішінде

екен. «Абай оттан суырып алды. Ажалдан айырды Қайран Абай аға, осы қадіріңді өле өлгенше ұмытпаспын!» — деп, дамылсыз алғысын айтып жүр екен.

Абай Көкбайды қасына ертіп, Оспан үйіне қарай бірге кетті. Артта қалған болыстар, Абайдың ұлық алдындағы қадір-салмағы шексіз екенін тағы да сөз қып қалды. «Абақтыдан, айдалатын жерден, ұлықтың ең алдымен кәр түйіп келген кісісін жұлып алған деген осы да! Бұған енді дауа жоқ!» десті. Абай мен ұлық достығы туралы, тағы да, көлеңкеге қарап тон пішеді. Түн бойы неше алуан аңыздар айтысты. Балқыбектің жүздеген үйлерінің барлығына толып жатқан лақаптар таратысты.

Келесі күн, сыязға жыйылған көп елдің болыс-билері үшін аса бір күдігі мол, жанталасы, сыбыр-сыпсыңы мол күн еді.

— Екі дуан бас қосты. Екі оязың келіп отыр. Кім болады?!

— Төбе би кім болады?

— Кім сайлайды бұны?

— Ояздар, ел кеңесіне беріп отыр дейді.

— Жақсылар ынтымағы кімді ұйғарар екен?

— Төбе би қай жақтан болса, жіліктің майлы басы сол елде ғой!

— Тобықты бола ма? Сыбан, Керей, Уақ бола ма? Кімнің маңдайы жарылып тұр екен?

— Төрт арыс бас қосқанда, Арғын аға емес пе? Жолжұлді Тобықтыдан бөтенге кетпес, — дескендер де бар. Ру талас, бақ таластың демі, үні сыяз басына келген, сөз қуған — атқамінер, старшын, елубасылар, атшабар, қосшылар, қошаметшілер арасында осылайша лау-лау етеді.

Абайлар, Оспан үйінде кеш тұрып, асықпай атқа мініп, түске жақын ғана ұлықтар үйлеріне тақап келіскен еді. Бұлар сыяздағы ұлықтар да емес. Даугер, арызқор да емес. Жәй, «жыйын қайтер екен?» деген, қалыс тыңдаушылар. Өздері қазір оннан аса кісі, қалың бір шоғыр салт атты еді. Бұл топтың ортасындағылар Абай мен Асылбек. Қасында Ербол, Шәке, Байкөкше бар. Түнде Абайға оқшау жағдай ішінде кездесіп қосылған, жаңа жолдас, іні жолдас — Көкбай бар. Және соның құрбысы Ақылбай тәрізді жастар да қастарында келе жатқан.

Абай, жыйын ортасында Байкөкше, Ербол, Асылбектерге, анау ұлық үйлерінің айналасында сабылып, сапы-

рылып жүрген болыс, тілмәштарды көрсетіп, әзіл өлең айтып келеді. Кеше кештен бері Лосовскийдің босағасынан сығалап, есігінің алдында анталап жүрген өз туысқандары мен өзге елдерден шыққан болыстарды, Абай түні бойы есінен кетіре алмаған. Әлде-кімнің аузынан «Тәкежан болыс», «Молдабай болыс», «Ысқақ болыс» деген сөздер шыға қалса, Абай ылғый сылқылдап күле беретін. Қазір ұлық үйлерінің маңында ұйлығып жүрген әбігер жандарды көргенде, Абай өзгеріп кетті. Кеше, кештен оралып жүрген, бір ащы сайқы мазақ, қазір күліп айтқан өлең жолдарына айналды:

Атшабар келді лепілдеп,
«Ояз шықты, сыяз бар. . . .»
«Ылау!» деп «үй!» деп дікілдеп,
Сасып қалдым күн тығыз,
Жүрек кетті лүпілдеп . . . —

деп, қамшысын ілгері созып, Ояз үйлері жаққа нұсқағанда, Байкөкше, Көкбай, Ерболдар қарқылдап күлісіп жіберді.

— Тағы, тағы! Ар жағын, ар жағын айт. Келіп тұр ғой! — деп, Байкөкше қоңыр төбел атын тебіне түсіп, Абайға қарай сығылыса берді.

...Қайраттанып халқыма,
Сөз айтып жүрмін күпілдеп,
«Қудай қосса жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.
Оңашада Оязға,
Мақтамаймын елімді.
Өз еліме айтамын,
«Бергенім жоқ» деп «белімді». —

деді. Абай кешеден бергі, сөзсіз күлкісінің, бүгін мынандай оқыс өлеңмен жадырай бастағанына өзі де сүйсініп, топ ішінде қатты күлді.

Көкбай, Абайдың ақын екенін бұрын естіген жоқ еді. Ол өзі де өлеңді артық сүйетін. Женіл жортпа, шаншу өлеңдерді айта жүретін. Абайдың жаңағы өткір мазағына ол қызыға қосылып кетті. Әсем, зор үнмен бір-екі жолды о да лезде қосып жіберді.

— Қойма қойып әр жерге,
Тығып жүрмін сырымды,
Жауыратын жатымнан,
Аямаймын қырымды! — деп қалды.

Абай Қөкбайға күле қарады. Бар денесімен шұғыл бұрылып:

— Өй, Қөкбай, сен әнші ғана емес, ақын да екесін ғой. Мұның қандай жақсы еді! — деп еді.

Қөкбай қалжыңмен, күле жауап берді.

— Абай аға, сіздің ақын екеніңізді мен де жаңа танып, қостағаным ғой! — дегенде, қатар келе жатқан жастар Абай мен Қөкбай екеуіне де, қызыға қарасты. «Тағыда айта түссө екен» дегендей біріне-бірі сығылысып, құлақтарын қатты түріп келе жатыр еді.

Бірақ, бұлардың тобы дәл осы кезде ұлық үйлерінің шетіне тақап қалған екен. Бәрлерінің бұйыр жағынан қатаң үнмен дауыстап, Абайларды шақырған бір дауыс естіліп қалды. Аттылар жалт-жалт қарасқанда, жақын жерде дөңгелене отырған көп адамның жыйыны көрінді. Солардың орта тұсынан, түрегеліп, жеңіл қара тымағын қолына алып, Абайларға былғап, шақырып тұрған Тәкежан екен. Аттылар бұрылып келіп, дөңгелене отырған жыйынға жапыр-жұпыр сәлем берісіп, амандасып қалды. Тәкежан, тұрған қалпында:

— Абай, Асылбек екеуің аттарыңды анау жігіттерге беріп, өздерің мұнда қалыңдаршы. Мына Тобықтының ағайын келесі, сендерге бір сөзді сынатқалы отырмыз! — деді.

Абай үндемей, біраз іркіліп қалып:

— Асыл аға! — деп Асылбекке қарай беріп еді. Ол бөгелмей атынан түсіп жатыр екен. Абай да түсті. Бұлардың аттарын алған жолдастары жыйын маңынан шеттеп кетті.

Дөңгелек жыйынның қатарына Асылбекпен тізелесе отыра беріп Абай, жағалай көз салып, бірталай адамдармен арнап-арнап амандасып алды.

Бұл, түгел Тобықты жыйыны сыяқты. Болыстардан: Молдабай, Дұтбай, және Құнанбай балалары да тегіс. Ата ұлдарының атқамінерлерін айтсаң, бұнда бес старшын Сақ-Тоғалақтан, осы жыйынның үлкені — Байғұлақ отыр. Ел келесінен қалыспайтын пысық, сөзуар, өзі мысқылшыл Абралы отыр. Ол Абайдың кұрдасы. Көтібақтан — Жиренше, Бөкеншіден — Күнту. Есболаттан — жал-

ғыз көзді, ұзын селдір қара сақалды, жал тұмсық, жар қабақ, ер жүзді Оразбай отыр. Молдабайды қоршаған — Бурақан, Әділ сыяқты бірнеше семіз, қызыл сары, қой көзді Мотыштар бар. Мамайдан — Асаубай. Мырза Бейден — барымташы, жортуылшылар бастығы — Дүйсен бар.

Тағы осы жыйын ішінде, өздерінің бұл жерде болуымен Абайды таң қалдырған, Жігітектің екі атқамінері — Бейсембі, Әбділдә отыр. Олар жыйынның шетінде. Ешкімнің аман-жаманымен, әзіргі сөзімен ісі жоқ. Суық қабақпен, иықты төмен салып, көпке қырын отыр. Бұл жыйын оларға қазіргі әңгімесімен керек емес. Тек өзге бір әлде қандай сыр үшін керек болғандықтан, амалсыздан келген. Базаралы айдалып кеткелі өзге Тобықтыдан іргесін аулақ сала отырған адамдар тәрізді.

Сол Базаралы туралы, сырын ішіне сақтап жүрген Абай, бүгіндер оязбен кездескенде анықтап сөйлеспек еді. Қасына, Жігітек кісілерінен, Базаралыны қоса жоқтайтын жоқшылар ертіп алармын дейтін. Сондағы ойындағы кісінің бірі, осы отырған Бейсембі болатын. Оны бұл күнде «Жігітектің ең бір белді, табанды басшысы» деп, жұрт аңыз ететін. Жауырыны жерге тимейтін, аяр сұр, ақпа жүйрік Әбділдә болса, оны да Абай өзінің қосарына алмақ еді.

«Кеше, арысын айдауға жіберіп отырған аямас аразының тобына, бұлар неғып тентіп келіп, мүлгіп отыр?» — деп, Абай оларға ұнамсыз бір көз тастады да, енді қайтып бұрылған жоқ. Байғұлақ сөйлеп отыр екен.

— Ағайын! Күн сынайды, күдері бел шыдайды. Күйсіз белге кезігіп отырған күнім жоқ. Күйлі, келелі Тобықтының тобы боп отырмын. Іргеңе кеп төрт арыстың жыйыны қонды. Төбедегі айға умтылсан, арманды, шерменді кезім деп отырған жоқсың. Осы отырған ортаңа үлкен бір сыбаға тасталып отыр. «Төбе би» дейді. Арғын аға деп, өзге үш арыс, сол сыбағаны, ырғаса келсе де, бізге берді. «Атадан ұл туса игі» деген. Мына Тәкежан, Ысқақ, Шұбарға алғысымды айтамын. Үшеуі өзге болыстар жыйынынан «ол жүлдіге таласпа» деп, өзіміздің ортамызға әкеп, тастап отыр, мінеки. Алыс пенен жақынның, қыядағы қыйынның түйіні мен шешуі келеді ертең, сол төбе бидің алдына. Аузының дуасы, алдының абройы бар бір жақсынды, келісіп отырып, «е» деген ынтымақпен атамақ керек. Атап тұрып, соны мына екі ояздың алдынан

кұптатып, беркітіп өткізу керек. Елдің сағы, ердің сыны мұкамасын. Кәні бір жақсыңды «әмин» де де, атап бер. Ал онан соң тобымызға сені шақырғанымыз, Абай шырақ, ұлық сенің ақылыңды алады. Осы жыйынның атағанын қостап, құптап, өз атыңнан да анау тамыр ұлығына атап бер! — деді.

Жұрт, бірталайға шейін үн қатпай, іркіліп қап еді. Абай қазіргі үнсіз сәтте бұл жыйынның ішінде, жүз түрлі түйін жатқанын аңғарды. Бұл топтың неше саққа құбылып, арбаса аңдысып, күйқылжып отырғанын байқайды. Мырс беріп, күліп жіберіп, қатты батыл үнменен еркін сөйлеп кетті:

— Е, ағайын! Ортаңа сондай дәреже келсе, өздерің соған ынтымақпен қуанғаның шын болса, енді немене күмілжіп, тұнжырасып қалдың? Атап-атап неге тастамайсындар, кісілеріңді! Жоқ әлде — күнім арай, шыным шырай, бірлігім бекем дегенді тілің ғана айта ма? Ернің емеурінге зорға келіп, әлі көмейінде күлкүл бар ма? Неге атаспайсындар? — деді.

Тымағын алып, мықынын тымағымен қоса таянып, басын шалқыйта көтеріп, айнала жұртқа қабақ түйе бір қарап шықты. Көпшілікке Абайдың қазіргі түсі, бұл жыйыннан сонауғұрлым жоғары тәрізденді. Тілінде де тұтқыры жоқ, ағып сөйлеп кеткендей. Басым, астам сезілді.

Бұндағы жыйынның көпшілігі, ендігі Тобықтының жас буын, орта буынынан шыққан, жас перілер — Оразбай, Жиренше, Күнту, Абралы, Молдабайлардай болатын. Бұлар Абайды кара сөзге, білім заңға, өздерінен оқ бойы озық көреді. Сол күйді қызғана жүрсе де, дайым сезіне отыратын адамдар. Абай жаңағыдай, бір жағынан кекесін аралас, сыншы сыяқты сөйлегенде, жаңағы бұл құрбы атқамінердің бәрі де ұйлығып, тығылып қалғыш болатын. Өздері әлі ішін көрінекке салғыш емес. Үнемі «қулық қайда? еп, айла қайда? арамдық жоқ па? не сыр, не қыр бар?» деп бұқпантайлық етеді. Солар қазірде жазылмай, жыйырылып отыр. Абай олардың іркілгенін, енді ойына келген шұғыл бір байлаумен кесіп, жарып кетпек. Өз ойына, өз байлауына тез пайдаланбақ болды.

— Жәрайды, жақсылар. Бұрын айтқан — бүгін айтқан болмас. Шыдатпаған шынын айтқан болсын. Төбе билік сыйға келмейді, сынға келеді ер басына. «Тобықтының абройы» деп жатырсындар ғой. Ол осы отырған тобықтының тілегің. Бірақ артыңнан ерген көбінің тілегі онда ға-

на емес. Төбе бидің алдында өз бастарың ақылдасып, дау-ласып жағаласпайсыңдар. Оларың мәлім. Бұл би алдына келетін көптің ісі. Зорлық, қорлық көрген, есе теңдік білмеген көптің ісі көлдей көлкіп келеді. Жарлы мен жалқының, жылаулар мен жем болғанның, жетім мен жесірдің ақы адал пұлы, табан ақы, маңдай тері, көз жасы, көңіл күйігі келеді. Ал, ел мен ел арасын алсаңдар, Сыбан — Тобықты, Тобықты — Керей, Тобықты — Уақ арасын алсаң сөз аз боп жатыр ма! Осы бір Тобықты, бір атаның ұлымын дегенмен, өз ішінде күйкі-күйлер, күнәй-сұмдықтар аз ба? Мен, төбе билікте, осындай сыр мен сын жатқанын ең алдымен ұққанды кісі дер ем! Осы айтқанды қарыз білген кісі қайда? Халқым деген кісі, «ақтық, азаматтық — шын біткен қалпым» деген кісі, төбе би болады. Сендер атамадың ғой. Ендеше ашып айтқанның айыбы жоқ. Мынау отырған иісі Тобықты ішінде бақ-дәреженің басы боп Ырғызбай, қала берсе, Құнанбай нәсілі шығып отыр ғой. «Осының бірі лайық қой» деген қошаметші де, бұл жыйынында жоқ емес. Мен, сол Ырғызбайдың бірі болсам, төбе билікке бұлардың ішінен біреуін де атамаймын. Бірақ атайтын кісі — бұл жыйынынан табылмайды деп те айтпаймын. Әділ көңіл, ақ бейілі бар, ағайынға алғыс, аброй әпермесе, лағнат айтқызбайтын, жаманат келтірмейтін бір кісіні атаймын. Және қостасам, ұлық алдында соны ғана қостаймын! Сүйтіп, тап осы ортаңнан Асыл ағанды атаймын. Болыс та емес, би де емес. Боламын деп өктеген де емес. Осы отырған тобыңа да қалыс адам. Халыққа әділет, жаны ашырымен жағатын адам. Айтқан ақылды алсаң, ұстар болсаң, осы Асыл ағаңның етегінен ұста! — деді.

Абай сөзін бітіре берген кезде, бастығы Бөкеншінің пысығы Күнту боп, Жиренше, Оразбай, Абралы бәрі де көп үнмен дабырлап қалып еді. Кұптаған үндер:

— Бәрекелде!

— Тапсаң тап!

— Бәсе!

— Күп айттың, сөз сол-ақ!

— Әділетіңе ризамын, Абай! — деседі.

Қалған сөздің шешуін, осы дауыстар жетектеп, оңайлатып жіберді. Енді бірер айналысқа келмей-ақ өзгелер сөзі тек Абай айтқанды құптау болды. Ырғызбайдан Абай сөзін мақұлдап жауап қатқан бірде-бір кісі болған жоқ. Бірақ олар қарсылық үн де қата алмады.

Сүйтіп, Балқыбек сыязының төбе биі Асылбек болатынын, Абай осы сәттің өзінде Лосовскийге білдірді. Асылбекті халық атынан өзі де қостайтынын айтты да, бекіттіріп шығарды.

Осы келісінде Абай, Лосовскийге айтпаққа әзірлеп келген, бір жағы арыз, бір жағы сыр сөзін, Базаралы жәйін, қозғап көріп еді.

Базаралы басына, Абай әр кез ақтаушы боп, бар болыстан бөлек қарайтынын, Лосовский білуші еді. Ол қазіргі әңгімені аса қысқа қайырып, өзінен тез тайдырып жіберді.

— Базаралы Қауменов жұмысы туралы сіздің маған сөйлесетініңізді біліп едім де, тосып едім. Андреевич қалада сіздің атыңызды да атап кеп, менен Қауменов ісінің жөнін сұраған-ды. Бірақ мен ол істен сыртқары қалдым. Қауменов жұмысы Семипалатинский уезінің қарамағынан шықты. Семиреченский, Семипалатинский облыстар арасындағы бүлік болған Оралбай қашқынның ісіне тіркелді. Қарқаралы уезінен де ауыр іс боп, көп қылмыстар қосылды. Анығын, шығын Андреевич досыңыз менен де толықтап айтып берер. Бұл жұмыстың кесімі, байлауы ертеде әзірленіп, даяр тұрған-ды. Тек қашқын боп жүрген Қауменовтердің қолға түсуін күтіп жүрген өкім болатын. Сізге барлық айтар сырым сол. Ол тұрасындағы бірінші үкімді губернатор кеңсесі бекітті. Екінші, Омскіде корпус кеңсесі тағы бекітіпті деп естідім. Сондықтан, Қауменов Семипалатинскийге жетісімен, біз шығарда, этаппен Омскіге кетті. Он бес жыл каторга ол адамның ендігі тағдыры боп, шешіліп қойды, — деді.

Абай, Базаралы ісінің мұншалық тұңғыйыққа кеткенін, қатты жабыққан жүзбен естіді. Бұл жолы, өңі бұзылған қалпында, Лосовскийдің үйінен қоштаспай шығып кетті.

Базаралыны ұстап беріп, рақымсыз пірғауар жаламен матап берген Тәкежан, Бісқақтарға Абайдың іші мұздай суып, зығыры қайнап шықты.

Далада қайда барарын, кімді іздерін білмегендей. Тек Базаралының отты, нұрлы жүзін еске алады. Қолында шылдыраған кісен-көлеткі. Аяғын қоса бұған темір тұсау көз алдына келеді. Ол жөнін білмес, тілін ұқпас, хасиетін танымас, жат жендеттер арасында. Арестант шекпенін қайғылы денесіне лыпа қып кетіп бара жатқан жалғыз азамат, Абай көзінен қыймас жас шығарды. Соққы же-

гендей сенделген денемен көзін төмен салып, жұрттың дырду, шуынан оқшау кетіп бара жатыр еді. Артынан Ілесе шұбырған дабыр естіп, енді ғана есін жыйса, бағананы топ атынан, Абайдың хабарын біле келген Жиренше, Күнгулар екен.

Абай басын көтеріп, бойын шыйратып алып, Күнгуға қарады.

— Асыл ағаң төбе би болды, қайырлы босын! Өзің де, халыққа да хабар айт! — деді.

— Әділетіңе рыйзамын, әмісе жолың босын! Ата ұлы ғана болмадың. Өзің айтқандай... Соны бір айта беруші ең ғой! — деп, көзін қысып, мәздене күліп, Жиренше: — өзің айтқандай, адам ұлы болдың, Абай. Тәуекел, бірақ өзің төбе би болмасаң да, төрт арыстың төбе биін сен сайлап бердің. Ой мен қырға сенің өз айдын абройың да аз жайылмас. Ырғызбайдың өзге көп тоғышары саған өкпелемесе ома қапсын. Сен-сен болмасаң, осылар өзінің кім боларын, қайдан білер еді! Асылбек үшін Күнту қуанса, мен тап сенің өзің үшін қуандым! — деп, Абайды еріксіз күлдіріп тұрып, қолын сілкітті.

Абай күлгенмен, өз қабағының кейсін әлі түгел жадыраға алмай тұр еді.

— Әй, Жиренше-ай, оның бәрін қайтейін. Тірлікте, ерікті жүрген адам: «бір күн мал, бір күн бақ, аброй, атақ» деп сандала береді ғой. Мен осы ояздың үйінен, кеудеме оқ тигендей боп шығып тұрмын. Базаралы шіркін, қайран Базаралы қайда десеңші! Лосовский арқылы бір үміт бола ма деп келіп ем. Қорлық хабарды естіп шықтым ғой. Ояз қолынан кетіп қапты. Тіпті Семей жандаралынан да іс өтіп, корпусқа кетіпті. «Өзін этаппен Омбыға, одан ары каторгіге қарай алып кетіпті» деп, діңкені құртып тұрған жоқ па? — деді.

Жиренше сұрланып, үнсіз жүдеп тұрып қалды. Ол да Базаралыны қыймайды екен. Абай екеуі, біріне-бірі жа саураған көз тастасты да, екі айырылысып кетті.

Дәл осындай жүдеу көңіл күйінде келе жатқан Абайға, бүйір жағынан дабырлап сөйлеп:

— Абай ғой!

— Осы Абайдың өзі ғой!

— Е, бәсе, кешеден осында деп іздемеппек?

— Қарағым Абай, қайдасың бұ?! — десіп үн қатқан дарға, Абай енді бұрылған еді. Қараса, Абайдың жатақ достары Дәркембай мен Дәндібай, қалбалақтап, ентелеп

келіп қапты. Көп бөтен жұрт арасында, іздеген Абайларын жаңа тапқан екі қарт, шын қуанышты сыяқты.

Абай шал достарымен ұзақ амандасып болған соң, бұл екеуін ертіп ап, істерін қолма-қол жайлау үшін, сөзге кіріспек еді. Қатар жүріп келе жатып, Дәркембайға қарады. Оның аңсаған бойына жарасқан шапаның, қонымды тымағын ұнатты. Ералыдағы жатақтың амандығын, қазіргі күйін, бұлардың қанша жүргенін сұрастырып келеді. Абайың іздеп келе жатқан адамдары бар. Ояз үйлерінің сыртын ала оқшауырақ бір топ отыр екен. Абай, өзіне керек кісілері сонда екенін алыстан аңғарды да, осы топқа қарай беттеді.

Дәндібай, Дәркембайдан қартанырақ, ашаңдау. Белі де бүгіліңкі болатын. Ол, Абай мен Дәркембайдың жүрісінен кейінденкіреп, қамшысын арқасына ұстап, соның ұзын сабына екі қолын артып, белінің кірбені барын білдіріп, жорғалай басады. Бұның, түйе жүн шекпені, ескі сеңсең тымағы бар. Ажымды мойын, иегі, селдір сақалынан білініп тұрған. Солған урты, барлық кескіні, қазіргі келе жатқан түрінде, оны Дәркембайдың атшы шалы сыяқты аңғартады.

Абайлар беттеп келе жатқан топ, Бірғызбай адамдарының оқшауланып, оңашарақ отырған тобы екен. Бұл дөңгеленген жыйынның орта тұсында қызыл күрең жүзді, бурыл сақалды Майбасар отыр. Қасындағылар Тәкежан, Ысқақ, Шұбар, Ақберді, Ырсай сыяқты, Бірғызбайдың кәрі-жастары екен.

Олардың Абай көрінбестен бұрынғы әңгімесі осы Абай жәйі еді. Бағана, төбе биді сайларда Абайдың сөйлеген сөзі, билікті Бірғызбай баласына бермей, Бөкеншіге, Асылбекке әпергені бұл топ арасында аса бір мінді, кінәлі жұмыс боп сөйленіп отыр.

Болыстар Бірғызбайдан сайланғандықтан, «Ұлық шырайы Құнанбай баласына ауды» деген лақаптардан, Майбасар көңілінде, соңғы күндерде, үлкен тоқмейілдік болатын. Ол, ішінен: «болыс жастар болса, төрт арыстың жыйыны төбе билікті Тобықтыға ұйғарса, енді оны Өскембай баласы алмай, кім алады? Бұл ортаға ондай дәреже келсе, төбе би ендігі Бірғызбайдың үлкені — мен болмай, кім болады?» деген жасырын, бірақ — құмар ойы болатын. Өз есебінің көбінде ұшқары, үстірт, қыңыр жәйіліп жүретін Майбасар: «Осы Балқыбек сыязы менің ырысым болар. Төбе би болғанның жолы — жөні бөлек.

Нелер қыйын, қалың даулар бар. Оған билік айтушының жол-жүлдісі өзгеше. Төреліктің түсімі нағып олқы болсын. Кұдай қосса, бұл жолы үйірлеп жылқы, қоралап қой айдап, тізіп қайтса, одан асыл не болсын!» — дегендей ойларды ойлайтын.

Енді білсе, жаңа осы топты жыйып алған Тәкежан, Бісқақтар: «бір үлкен бақ өзі оралып келіп еді. Өзіміздің кесірімізден Ырғызбайға бұйырмай, бөтен атаға кетті. Кетірген Абай, Абай кетірді!» — дескен.

Майбасар, бұл хабарды естігенде, ызаланып, танауы қусырылып кетті.

— Бұл, өзі келіп тұрған бақты басқа теуіп қай асқаны Абайдың? Асылбекті сыйласа, асын берсін, өз алдындағы малын берсін. Ата ұлына, Қажының абройына, төрт арыс ұйғарып тұрған билікті бізге қыймай, далаға қуғаны қалай адасқаны бұ? Ағайын кеңесіне салып, ақылдасу да жоқ. Бергенде, тым құрмаса татымды қып, танытып, бұлдап та берсе екен-ау! Шайқы-бұрқы дуанадай, шаша салған несі? Желге шашқаны несі, атамның абройын! — деп, кекетіп, ұрсып тоқтады.

Тәкежандар, өздері жақтырмаған хабарды қысқа қайырып айтқаны болмаса, көп үндеген жоқ еді.

Майбасар сөзін қостап, Бірсай, Ақберділер де Абайды қыжыртып, мінеп өтісті.

Тәкежан Шұбарға қарап, мысқылдап сөйледі.

— Осы төбө биді сайлағанда Абай: «жарлы-жақыбайға, жетім-жесірге, қарып-қәсерге жақсылық ететін кісі керек» деп, со бір сөзді соншалық қазбалағаны несі? Кісі өліп, ысқат байлап, дәуір жүргізгенде «қаріп-қәсер, жетім-жесір» дегіш болушы еді жұрт. «Садақа, күшыр-пітірді қаріп-қәсерге бер» деуші еді. Біздің бұл жігітіміз Балқыбектің сызын біреудің жаназасы деп білді ме осы? Төрт арыстың басын қосып отырып, жаңағы Маекен айтқан шайқы-дуана болғанына намысым иттей келді! — деді.

Шубар, Абайды жүз көргенде «өзгө аға, туыстан жолы бөлек» деп, артық бағалайтын. Бірақ сыртта жүргенде, әсіресе Тәкежан, Майбасар сыяқты Ырғызбайдың қыңыр-содырларына, бітеу кеуделеріне кездескенде, сол Абайды ақырындап, сыртынан мысқылдап жүруді өзіне енді машық қылып келе жатқан. Оның қырлы келген ұзын мұрыны, дәл үшінде, анда-санда жыбырлап тұратын әдеті бар. Қазір сол мұрынының үші тағы жиі жы-

бырлай түсіп, мырс беріп күліп, сұрша жігіт әзіл айтты.

— Тәкежан аға, шайқы-дуана дейсіз. Абай ағам айтқанда, құдайшылықпен мұсылманшылық жолын айтып жатқан жоқ па? О кісі айтқанды, дуана емес, ешен-пірің имам-ғұламаң, қожа-молдаң да күнде айтып, көкейңізге сіңірмей ме! Ендеше, Балқыбек сыязында тәңір жолын таный түссек теріс бола ма? — деп, күліп тоқтады.

Соңғы сөздері анық ащы мысқылдың шеберлеп айтқан нақысын танытты. Бұл отырған Ырғызбай жыйыны Абайды тегіс кекетіп, тұтас күлісті. Дәл осы кездеріне қарсы, екі шал мен Абай келе жатқанын көрісті. Көп Ырғызбай, Абайды жүз көргенде, тайлығып, ығысатын әдеттері мен күлкілерінен тез тыйылып, үндемей қалысты. Жалғыз Тәкежан Абай қасындағы кісілердің жабайы ел адамы екенін шолып өтті. Жүдеу киім, бүкшең жүрісі бар кедей шал Дәндібайды алдымен болжады. Тағы да лекіте күліп:

— Ал, ол аз болса, ұлықтың қасын тастап, Абайың қаріп-қасерін жетелеп, әне тағы келеді! — деді.

Жұрттың көбі енді сөз қатпай, Абайдың жақындағанын тосып отыр. Тәкежан дауысын ақырындатып, тағы да мысқылдады.

— Құданың күдіреті, біздің Абай осы жазғытұрдан бері бір түрлі тақуа боп кетіпті. Әлде, патшаны анау бүліктер өлтіргеннен кейін, бұл тәубаға келдімекен. Бүйте берсе, құлшылығын қуып, қажыға да кетер. Басына сәлде орап, зікір салып, бір күнде «әпенді» боп келген Абайды көріп жүрмейік! — деді.

Сықылдап, қызарып, қыстығып күлген күлкі Шұбардан, Майбасардан да байқалып еді.

Осы кезде, Абайлар жыйынның қасына келді. Екі шал Ырғызбай тобына сәлем беріп, ауыл-аймақ, мал-жанның амандығын сұрады. Бірақ олармен түс жылытып амандасқан Ырғызбайлар болған жоқ. Үйткені, бұлардың жатақ екені, және егінін даулап, қыңқылдап жүретіні отырғандардың көбіне мәлім еді. Қазір біріне-бірі ешнәрсе айтпаса да, Ырғызбайлар бұл шалдардың Абайға өздерін жетектетіп жүргені тегін емес деп біліскен.

Жыйын ішінде бүгін көрмеген үлкендері болса да, Абай сәлем берген жоқ. Аузында папирасы. Екі қолын жеңіл сұр шапанының сыртынан, арқасына қайырып ұстапты. Суық, сыншы жүзбен, әуелі біраз үнсіз сызданып тұрды. Ырғызбай тобының үлкен-кішісін жағалай

барлап, қадала қарап, шолып шықты. Тек, сондай үнсіз тұрыстың соңынан ғана папиросын қолына алып тұрып:

— Тәкежан, Ысқақ, Шұбар! — деп, қатаң үнмен қатарлап санағандай, іріктеп атады да, — үш болыс, үшеуің былай оңаша шығып кетші! Менің сендермен сөзім бар! — деді. Осыны айтты да, өзі шалдарға, папиросты қолымен ілгері қарай нұсқап, шетке қарай оқшаулана берісті.

Тәкежан мен Ысқақ, семіз денелері жай ырғалып, шабандап тұрды. Шұбар болса, ең алдымен лып етіп, сымбатты, сұңғақ бойымен тік басып, Абайдың артынан шапшаң ерді.

Аз кісі боп, дөңгеленіп отырысқан жерден-ақ, Абай сөз бастады.

— Мынау Дәркембай мен Дәндібай осы сыязға дау даулап келіп отыр. Бұлардың былтырдан бері есе ала алмай жүрген жылаулар екенін мен жақсы білемін. Осылардың көргенін, өздеріңе айтқызбай, мен айтып берсем де, ақыларын жеген кісілер жалтара алмайды. Бұл екеуі өз бастарының жоғын қуып кеп отырған жоқ. Ісі жатақтың қырық үйінің сөзін әкеп отыр. Қаладан келе жатып: «Балқыбек сыязына ортаңнан кісі жібер. Осы екеуін жібер. Сыяз басында сөздеріңді, мен сендермен бірге сөйлеймін!» деп, осында шақырып келген менмін. Ал бұлардың ісін бітіретін сендерсің. Осы үш болыс, үшеуің! Қай жерге барып дау айтса да, бұлардың «есеміз соларда!» дейтін адамы да сендер! — деп Абай, үш болысқа барлап қарап қалды.

Тәкежан Абайды жақтырмай, қыжырта қарап отыр екен.

— Е, «сөзі сендерде» деп, бұларыңның аулын шауып, кісісін өлтірген Тәкежан, Ысқақ бармекен? Немене бұл екі қу, көк шолақты қылқыйтып әкеп, маған зәулі қып отырсын? Түсінен шошысын деп отырсын ба, сұмыйтып әкеп бұларыңды! — деп ұрса сөйледі.

Абай қатты сұрланып, қабақ түйді. Тәкежанға үлкен ашумен, ақыра сөйлеп жіберді.

— Өй Тәкежан, аспай сөйле. Аяғыңды аңдап бас! Бұл кәрілердің сыртын сұм көрсең де, ішінен, ісінен сұмдық таппайсың. Сұмдық бұлармен бірге туған жоқ. Болыстық сенімен де бірге туған жоқ.

— Күдай құртқан қуларыңды жоқ-жітік еткен мен деппең ендеше!

— Сенсің!

— Тапқан екесің жабар жаланы!

— Сенсің! Өзің болмасаң атаң Өскембай, Құнанбай, Мырзатайлар! Бұлар баяғыдан суыңмен кіріп, күліңмен шыққандар. Сенің тұқымыңның есігінде, ата-анасымен малайлық, құлдықта күн кешкендер. Күшін алып, түсін алып, бүгінде қартайғанда керексіз деп қағып-қуып тастаған, күн қақтыларың! Жарлылық, жарымжандығынан басқа түк жазығы жоқ. Жылаулар ағайын осылар! — деп қабағын түйді. Осы арада Абайдың ызалы долылықпен құшырланған ойына, қайраулы қара балта, кек бақтасы келді. Ең әділ өкімдей, тағы да бір еске алынып, бұның зығырын қайната түсті, тағы да қатты үнге басты. — Қыңратқымай, түзу сөйлес. Дәл осы Балқыбек жыйынының үстінде, ақы адал малын, түп-түгел алдарына салыңдар! Саласындар және! Осы отырған Құнанбай баласы, үш болыс, мынау төрт арыс жыйынында масқара болмаймын десең, қазір кірісіңдер! Бұлардың ақысы өздерінде де бар. Қол астарына қараған өзгелерде де бар. Тапжылмай отырып, осыны орындайсындар. Болмаса, дәл осы орыннан тұра бере, іске кірісем! Бер қазір жауабыңды! — деді.

Абайдың ендігі сөзі Тәкежанға еріксіз ой салатындай боп, тоқыратып тастады. «Орыннан тұра бере, іске кірісем!» дегені — «ұлыққа, оязға барып айтамын» дегені. Бұл Тәкежанның жүрегін су еткізді. Ол үндемей қалған еді. Ысқақ та, әлі үн қатпай, Абайға тіктеп қарай алмай отыр. Жатақтан алынып, Ақымбет ауылына барған жеті аттың дауы, бағана Дәркембайды көрген жерде-ақ Ысқақтың көңілінен кетпей отырған. Ол, туыс ішінде Тәкежанмен үнемі ыңғайлас жүргенмен, Абайды сыйласа да, қорықса да, өз қасында әр дайым, үлкен ұлықтай көретін. Бұған қарағанда, Абайға әр кезде оңай жауаптасып, сөзі өтімді келетін — Шұбар. Ысқақ ендігі дәмені содан күтіп, Шұбарға қарады.

Абай мен Тәкежан түс шайысып қалғанда, Шұбар өзі қатыспай қалуды қыйсынды таппады. Бірақ сөзін Абайға қарап айтпай, Дәркембайға бет бұрып сөйледі.

— Жә ағайын, сендердің өз ауыздарыңмен айтатын арыздарың бар ма? Не тілеп, не даулап келдің? Сөз алды басталды ғой, ендігісін өздерің айтып көрші, кәні! — деді. Жәй, сабырлы, бейбіт адам үнімен сөйледі.

Дәркембай сөзі тізбегімен көмейінде тұрғандай, сай екен. Қатқыл, батыл үнмен, сапылдап сөйлеп кетті.

— Біз пәле қуып, дау қуайын деген жандар емеспіз, шырақтарым. Оны қуар дәмем кәні, дәрменім кәні? Абайды арқаланып, кісінің артығын сұрап алайын деп те жүргенім жоқ. Ақы адал малымды іздеп келдім. Өзім ғана емес, көбімнің көлдей тілегін әкеп отырмын. Екі түрлі дауым бар. Қырк үйлінің екі есе боп кеткен есесі бар. Әуелгі сөзім: былтыр пісіп тұрған бес жер егінімді мынау Тәкежан, Майбасар және, шырағым Шұбар, өз аулының, анау Сүгір аулының жылқылары күзді күні жеп кетті. Ақ Еспе, Сар Жырық, Тақыр Тума, Қашамада ауылдарың отырғанда, кезегімен төрт түндей түсіп, тып-тыйяыл құртып кетті. Соны былтыр жоқтап ем, быйыл жығылған үстіне жұдырық деп, көктемде жаңа қылтанақтап келе жатқан тағы бес жер егінімді, сол жаңағы ауылдар тағы таптап, қара топырағын шығарып кетті. Бізге дән орнына, шаң қаптырып кетісті. Көкке ұлытып кеттің, ағайын! Сол бір сөзім. Екіншім — мынау, Ысқақ шырағым, сенің Қызыл Мола болысына қараған, қан күйлы ұрының ауылы — Ақымбет ауылы бар. Жеті бірдей атымды алып барып, көрінеу көзін жоғалтты. Осы екі шал қуа бардық. Сорғалаған қан, сойқақтаған із дегендей, ант амансыз, жан күмәнсіз, жалтартпай отырып, ұрылардың мойнына салдық, бірақ араға қат жүрді. Сыбыр-сыпсың, сәлем-сұмдық жүрді. Шығарып берген ұры Қасымнан табылды. Соны қыймады ма, жә болмаса Ысқақ өзің, қол астыңа қараған Ақымбет ауылының сөзіне бұрын сендің бе? Жеті бірдей атымнан жеті лақ алмастан, ұлардай шулап, тағы қалдым. Абайға айтпай, кімге айтам? Есемді әперер жыйын болса, мұнымды шақпай, жоғымды қумай, қайтып қалам? Менің сөзім осы-ақ, болыстарым! — деп, Дәркембай сөзін аяқтады.

Тәкежанның ішінде, Дәркембай сөзінің тұсында, неше рет толқып келген ыза мен томырық ашу бар еді. Бір-неше рет қозғала түсіп, Дәркембайға қабақ түйе қарады. Ақырып, ұрыспақ болған адамдай, оңтайланып та көріп еді. Бірақ алғашқы қақтығыста Абайдан тайлығып қапты. Қайнаған ашуын сыртқа шығара алмады.

Дәркембай дауынан соң, жыйын біраз үнсіз отырып еді. Аз уақытта Шұбар ептілікке салды. Ол, бұл сөз ұлыққа жетсе де, билер алдына барса да, осы отырған Құнанбайдың үш болыс баласына аброй әпермей, жамз-

нат келтіретінін тез аңғарды. Әсіресе, Абайды тыйып тоқтату қолдан келместей. Шұбардың ептілігі енді үлкен сөзді жайлап бітіру, зәрсіз тарқату жөнінен байқалды. Ол, Дәркембай, Дәндібайға көптен бергі сырлас, мұндас кісіше жабыса сөйлеп, жылы жүзбен жан тартты. Сөзіне күлкі аралас, жылылық кіргізді.

— Сүйтіп, екі кәрі, жәйларыңды аңғарсам, бүгін есе берер түрің жоқ. Өздерің менің болысымның қазағысын. Сыртпен даулассаң, сөзіңді өзім қуатын қарашым екесің. Бүгінде бірақ, қарашы десем де, жуандап тұрсың. Бұл жыйында, Құнанбай баласына дәл осы екеуіңнен батыл сөз айтып, салмағы ауыр тиген қазақ баласы жоқ десем, жалған емес! — деп, күліп алды. — Бір жағында жүйрік жоқшың Абай ағам отыр. Оның әр жағында, былай тартса оязы, былай тартса төбе биі. Бәріне барсаң, сенің тілің, сөзің өзгемізден бұрын жетеді. Табандап ұрып, тап жыға жеткелі отыр. Сендермен ол орындарға барып айтысайын десек, мынау отырған үш болыс үшеуміздің атақ, абройымызға таңба бастырып, жаманат ертіп шығатын тәріздіміз. Сонымен, сен екеуің қырқ үйлінің ішінде, «ең жолы болғыш, ақжолтай шалдар болдың ба!» деп отырмын. Айтысып, керісетін сөз жоқ, ағайын. Тек осы сөздің «біттім, тындымын» байласайық. Дауларыңды былтырдан, быйылдан мен де естуші ем. Түбінде кұдайға қараған мақұл! — деп, Тәкежан мен Ысқаққа көз тастады. — Бұлардың ақысын өзіміз де жемейік, өзгеге де жегізбейік, туысқандар! Сөз аяғы сол болсын. Тек қазір осы арада Абай ағам кесігін айтсын да, тыным, тыныштығын тапқызайық бұл сөздің! — деді.

Мынау сөз, мына билікті неше қырға төңкеріп және туралап алып шыққан Шұбар, Абайға жүйрік көрінді. Ішінен: «Тәкежан, Ысқақтан мынау сонағұрым зерек екен-ау! Жас та болса, ақыл-парасат осыдан шыға ма, қайтеді? Мынаның алды бар-ау! Тек қайда барар екен!» — деген болжалын, шеше алмай, ойланып қалған еді.

Дәндібай, өзі дауға араласпаса да, Шұбардың жаңағы сөзі Тәкежанды көндіріп, бұларды ырзалап, Абайды тоқтатып, және Құнанбай баласының абройын арашалап жатқан епшіл сөз екенін әбден аңғарды. Енді тоқтамастан басын изеп, әлде нені кұптағандай боп отыр еді. Біраз ыңырана түсіп:

— Е-е! Сөз жүйесін тапса, мал иесін табады дағы. Олай болса соқырдың тілегені екі көзі, төреңе кұлдық

шырағым. Жас болыс болсаң да, бас болыс сен бол. Дегенің босын! — деді.

— Айтсын, айтсын! Шұбар барды айтты, кесікті Абай ағам айтсын! Тұрдық, болдық сонымен! — деп Ысқақ та тез көне кетті.

Екі інісі, екі болыс ұйғарған соң, Тәкежан да енді жалтарып, дауласуды құп көрген жоқ. О да, сазарғам бойында үндемей отырып, Абайдың кесігін тосты. Ақыры, бар жыйын Абайдың өз аузына қараған еді. Ол сөзді қысқа қайырып, тура кесікті айтты.

Абай билігі бойынша жатақ, былтырғы мен быылғы егіні үшін, бір жер егінге екі қарадан, жыйырма қара алатын болды. Быылғы жеті жылқы үшін, басына қосақ, соңына тіркеуімен он «тоқ» алатын болды. «Тоқ» бұл елдің кесіктерінде, не жақсы ат, не құлынды бие, не бұзаулы сыйыр болады. Егіннің жыйырма қарасын да, әуелде жыйырма қара деп бір атаса, кейін Абай анықтап жыйырма «бесті» деп, «қақ» деп кесті. Абай кесігіне екі шал қуанғаннан үн қата алмай, тек іштерінен ғана сыйынғандай. «Я сәт, әумин! Айтқаның ақ босын!» — десіп отырған.

Үш болысқа бұл кесік өрескел тәрізденгенмен, олар амалсыз, тыйтығы құрып, үнсіз қалды. Бір берген соң билікке дауласу, келісімді қайта бұзу болады. Оған Абай енді қайтып ырық береді деп, Тәкежан да, Шұбар да үміт қыла алмайды. Абай бұлардың, кесікті ауырлап отырғанын аңғарса да, елеген жоқ. Тағы да еш қайсысына шырай бермей, түйіліп отырып, соңғы сөзін айтты.

— Бұл билік айтылды. Ол бір кезең. Ал іс болуы, мына екі өлермен шалдың қолына мал тиюі тағы бір кезең. Билікті іштеріңнен ауырлап, сырттарыңнан шала дүмбілез көнгенсіп отырсыңдар. «Күн ілгері көрерміз!» деп отырғандарың болар. Балқыбек сыязы тараған соң құйрықты сыртқа салып, созбұйдалап кететіндеріңді, мен білемін. Кесігім кесік болатын болса, сол жаңағы отыз қара, дәл үш күн ішінде, мынау екі шалдың алдына, «тоғы-тоқтай», «қағы-қақтай», төрт аяғынан басқан мал болып, айнымай түсетін босын. Үшеуің де болыссың. Ақымбет ауылы — біріңнен. Сүгір, Майбасар — біріңнен, ал өз малдарың — өздеріңнен жалтарып кететін қыйын мүлік емес. Қазір атшабарларыңды менің көзімше жанжаққа шаптырыңдар. Дәл үш күн ішінде малын түгендеп тұрып, тізіп тұрып беріндер! Соны беріп тұрған жер-

лерінде, істің басы-қасында мен өзім болам. Көзбе-көз көріп тұрып: «билік енді ғана орындалды, бұл іс енді ғана бітті!» деп байлауды сонда жасаймын. Оған шекті мынау екеуі осы арадан табжылмайды. Бұ да менің сендерге беретін сертім. Сөз бітсе, міні осымен бітеді. Уқтың ба тегіс? — деп, тағы да байлауын берік түйіп тоқтады.

— Уқтық, ұқтық! — деген сөздерді, болыстар аузынан Абай қадала тосып отырып, ықтыярсыз тартып алғандай болды. Содан соң папиросын тартып, шалдарын ертіп ап, тұрып, жүріп кетті.

Осыдан үш күн өткен соң, Абайдың айтқанындай он «тоқ», пәлен «қақ» деп өлшенетін, бестіге барабар мал бастары тегіс түгелденді. Дәркембай мен Дәндібайдың алдына анық отыз қара түсті. Екі шал қуаныштарын қойындарына сыйғыза алмай, қайта-қайта тамсанып, тамашалай береді.

— Жатақ сорлы қандай қуанар екен.

— Мал төлеуі емес. Мынау қалыңмал да емес! Тіпті ердің құны болмады ма?

— Жатақ жатақ болғалы қолы есеге бүйтіп жетіп көріппеді? Жетем деп ойлаппеді?

— Айналайын Абай-ай!

— Тек алдыңнан бағың ашылсын! — деседі.

Мал түгелденіп болғанын Абай келіп көрді. Бұларды енді жөнелткелі тұрған жерде тағы бір күдік туды.

Оны сездірген сак, қырағы Дәндібай болатын. Кішкене жыпылық көздерін жиі қағып, сықсыя күле тұрып, Дәндібай сөйледі.

— Абайжан! Әперуін әпердің. Қыруар малды алдыма салдың. «Жатақтың бір қызы емес, бес қызының қалың малы» десем обал емес. Бірақ, көкейімде бір күдігім, уайымын тағы боп тұр. Жерқорқақ, жасқаншақ боп қалған көңіл құрғыр, осыны «менің маңдайыма сыймай ма!» деп тұрмын. Бұ жерде беріп, бұлар көніп тұр ғой. Бірақ, былай шыға берсе, сонау бауырға қарай, екі шал, мына қыруар малмен бара жатқанымызда, Тобықтының ба, Найман-Керейдің бе ұрысы, екімізді екі жерге қылжыйтып, тағы тартып әкете ме деп тұрмын! — деген.

Дәндібайдан гөрі тәуекелі мол, әлі де көкрегі зор Дәркембай:

— Е, қойшы су жүректене бермей! Кім аңдып тұр

дейсің? Ел іші емес пе! Жүргіншілер болар, ілесіп кетеміз! — деп еді.

Абай осы малдың жатаққа түгел жетуіне, бұл күндерде өзі де іштей асығып, үлкен жұбаныш етіп қарайтын.

— Жоқ, Дәркембай, осы Дәндекең дұрыс айтады. Ел арасы қашық. Сырт пен бауыр аралығы елсіз. Ілескеніңнің өзі бір мұң болады. Жаман айтпай, жақсы жоқ. Мен Дәндібайдың қауын дұрыс көрем. Қой, олай болса, қастарыңда тымкұрса бір сергек жас жігіт босын! — деп, өзінің маңында жүрген Баймағамбетті шақырып алып:

— Баймағамбет! Сені мен жол жүргізгемі тұрмын. Қазір, мынау екі кәріңмен бірге, осылардың малын айдасып, Байқошқардағы біздің ауылға бар. Бірді-екілі күн тынығып алыңдар әуелі. Содан кейін астыңа атыңды мықтап сайлап ал да, осы малдарын айдасып отырып, Ералыға, жатаққа өз көзіңмен амандай апарып, түгел табыс етіп қайт. Әйгерімге сәлем айт, мынау екі ақсақалды күтіп, сыйлап жөнелтсін. Және сандықта жатқан алтыатар бар, саған соны берсін. Қалғанын тәңірге тапсырдық! Ал қарттар! Ел-жұртыңа сәлем айт! Енді кұдай деп жол тартыңдар! — деді. Кәрі достарын осымен аттандырды.

Дәл осы кезде, сонадай бір шетте Тәкежан бөгде бір кеңесте болатын. Оның қазір қасында отырған адамдары, бауыр еліне мәлім, атақты екі уры — Серікбай мен Тұрсын. Бұл екеуінің жастары құрбылас, денелері де кескен теректей, тұтас балғын — бір бітімдес. Өздері әрі жас, әрі тынымсыз, жатпас, анық сойқанды ұрылар болатын. Тынымсыз болуына, бір жағынан осы Тәкежанның өзі де себеп еді. Екі ұрыны да, алыстан шыжымдап, өзі сақтайтын. Бауырдан қыстау беріп, сол жаққа орнықтырған да өзі. Енді осы екеуін оңаша алып, Тәкежан жаңа ғана малын әкетіп бара жатқан Дәркембайларды нұсқаған.

Екі ұрысын сілейте боқтап алып:

— Екі ит, мынау сұм жатақта кегім кетіп барады. Сол кегімді сен екеуің жоқтап әпермесең, жау қуғанда жалғыз қазық ұрсын, екі сүмелек! — деген.

Тұрсын сөзін салмақтап, тілін шәйнап сөйлейтін, және тәйтiк сөзді, қылжақпас еді.

— Уай! Тәк-к-к-е — жанай, қолым-д-ды ғана бо-

сатшы... Әк-к-еңнің... жатақты ма? — деп, қазір-ақ бір керді бастағысы келді.

Серікбай бұл жатақпен осы жолда даулы болған. Мойнында айыбы да бар. Сондықтан асыққысы келмеді. Ол арам ойлайтын, тақыс еді. Тәкежанды сендіргенде ол, әзір емес, қыстың бір бес бораны жалынсын. Із-тозсыз аспанға ұшқандай қып жайлайтынын сездірді. Тәкежан осыны кұптап, қазір амалсыздан ұрыларына мал төлетіп отырғанын айтқан. Екі сойқан ұрымен ұғысып тарасқан-ды...

Балқыбек сыязында болыс, би болмаса да, Абайдың қызу араласқан ісі жатақ ісі болды. Енді өз міндегі жоқ. Ел мен ел арасының даулары, тартыс арбасулары, бақталас, бәсекелері қандай екенін көрмек. Бір жағы ұлық, бір жағы төбе би алдында сол күйлер қалай жүріп, қалай бітіп-тынып жатқанын білмекке Абай біраз күн аялдап қалып еді.

Осы орайда, көлденең ағайынның ендігі бір үлкен жұмысы басталды. Бұл — сыяздағы аса бір даулы жұмыс. Ол, қалың Керей мен Найман арасындағы, быйылғы өткен қыстан бері ұлы дүбір үлкен дау боп келген «Салиқа қыз дауы» болатын.

Қожагелді Керейдің жетіп отырған қызы Салиқа, Түкі Сыбанның жесірі еді. Былтырғы жыл соның атастырған күйеуі, тең тұсы өлгенде, енді қызды жесір деп, Сыбан қайнағаға қаратқан. Ол қайнаға жасы алпысқа келген, қос қатыны бар адам. Қалыңмал түгел беріліп қойған. Отауын тігіп, жасауын жасап отырған қызды, қарт күйеуі үшінші қатын етіп алмаққа тақайды. Сонда өжет, өр көкірек қыз: елінің барлық Қожагелді, Шақантай ішіндегі үлкендеріне қатпен, сәлеммен арыз етеді. «Сүйегіңді қорлама, басында ырқыңа көндім елім. Шұбар жылан болсам да, Керей, сенің нәсілің едім ғой. Жас басымнан бағымды байлама. Әкемнен де жасы үлкен, қу томардай қуарған шалға көп қатынның бірі қып берме!» дейді. Қыздың зары халыққа жетеді. Керейдің өр азаматы, жас-желеңі: «қыз қорлыққа түспесін» деп, көп қызынады. Кәрі ақын, қобыз бен домбыраға қосып: «Салиқа қыздың туған еліне айтқан арызы» деп, аса бір мұңды жырмен арман ағытады. Аз күн ішінде, сол Салиқа шері Керейдің кәрі-жасы түгел айтатын ән боп тарайды. Қой шетінде күзетші, ат үстінде жылқышы, ойын сауықта, той-топырда, қыз-келін, жігіт-желең, ба-

лаға шейін айтатын болады. Мұнды қыз сол Керейдің ішіндегі Шақантайдан өзінің тең тұсын, құштарын табады. Сүйтіп, Керей «қызды жылатпаймыз» деп, бұрыңғы құдалықты енді амалсыз бұзбаққа бекінеді.

Бірақ осы хабар, қыздың қайнына жетісімен, неше саққа күбылады. «Жуандық, елемеушілік, әруақ аттау, Сыбан-Найманды қор етіп, жермен жексен ету!» — деген, неше түрлі намысты шабақтаған, зәрлі, кекшіл тілге ауысады. Аяғы ұзаққа бармайды. Бірер-ақ жол елші ауысады да, үлкен жаулық жон көрсетеді.

Содан бері қар кетіп, көк шығысымен Сыбан мен Керей бірінен бірі кезек барымта алысады. Неше рет қалың қол боп аттанысып, енді шабысарман боп отыр. Соққыға жығылған, өлімші жаралы болған, қалжа жеп жатқан екі жақтың азаматы бұл күнде, елуге тарта бар деседі. Қазірде осы сыяз болып жатқан күннің өзінде Қожагелді мен Шақантай ішінде тыным жоқ. Түкі Сыбан, арғы Найман болса, оның да жылқысына күнде қыйқу араласқан. Гулетіп найза қағып, шаба торып, Керей барымташылары да тыным тапқызып тұрған жоқ.

Балқыбек сыязы шақырылғанда Қарқаралы, Семейдің екі оязы өздері келіп, бас қосқанда, үлкен, тығыз, ұлан-қайыр, пәлелі іс, осы Салиқа қыз дауы болған. Пәлеге батқан жұрттың саны көп. Қазір сыяз басына келген Найман-Сыбан кісілері, Керей адамдары, бұнда да қатты дұрдараз. Екі жағы өзді-өз ояздарына, Балқыбек басында да, бірі үстінен бірі арыз тоғытады. Жалған куәлік беріп, жан-иманын, ант-аманын айтысып жатқан. Төрт арыс болған жыйында, Найман-Керей араздығы қатты болу себебінен, арадағы Тобықтыға абройдың оралуы оңай болған.

Абай Асылбекке әперетін төбе биліктің төркінінде, арғы астарында, осындай көп қатпарлар жатыр еді. Екі арыстың біріне бірі қыймай қызғанып, қырқысар дәрежесін Тобықты өз өнерімен алмаған. Оны Майбасар, Тәкежандар: «Арғын аға болғандықтан емін-еркін, даудамайсыз, сыбағамызға алдық» десе, «би Өскембай, қажы Құнанбай атына, абройына жығылғаннан ел келесі өзі сыйлады!» десе оның бәрі бос мақтан. Ырғызбай ішінің дағдылы ұр-көппелігі болатын.

Екі жақтың арбасып, қабақ торысқан болыстары: «бұл билікті кім айтады?» дегенге келгенде, нені тілерін біле алмай жүрген-ді. Ояздарға «өздерің айтып, шешіп

бер» деген де арыз болған. Бірақ, ұлықтар бұдан бас тартқан. Ал, төбе биге, Асылбекке беруге, Керей қарсы. Бұны «Сыбанның күйеуі» деп, «даулы боп отырған қанды мойын, тұспан аулымның бірі — Ақтайлақтың күйеуі» деп, Керей «тіретей» билер алдынан қашып отыр. Ояздармен ақылдасқанда Асылбек өзі де, «ағайынның жаласына қалам» деп, момындықпен бас тартқан. Бұл жөнінде Асылбекке, Құнтудай туысы, Дүтбайдай тілеулес жақындары үлкен кінә тағып, сын айтқан. «Билігін айтып, білемдеп олжа алатын кісі едің. Алдыңа өзі кеп тұрған мол дәулет еді. Бекерге тартыншақтық еттің!» десетін.

Дәл осы кезде, Сыбан мен Керей ортасына Абайдың әділдігі, турашылдығы жөнінде айтылған лақап, қошемет сөздер көп тарады. Екі нәрсе, Абай істеген екі жұмыс, бұған айғақ есепті, тірек болды. Бір сөзде жұрт: «Құнанбай балалары төбе билікті өзімізге бер деп қанша жабысса да, Абай қарамапты. Ағайын тіліне азбапты. Жұртқа адалдығымен пайда келтірсін деп, алыс ата баласына төбе билікті өз туыстарынан тартып алып беріпті» деседі. Екінші лақап, дәл соңғы бірер күн ішінде тарады: «Жатаққа өзі шоқшы бопты. Өзі би де боп, кесік айтыпты. Отыз қара малды, өзінің болыс болып отырған жуан ағайындарынан, бақыртып отырып, тағы тартып әперіпті. Тегінде, алдына арызбен, даумен барған кісі осы жігіттен әділет табатын сыяқты. Жақынға бұрмайды. Қайта жүгініске келген екеудің бірі өзінің жақыны болса, билігінің салмағын соның үстіне қатты қып, ауыр қып салады. Бүкіл қазақ халқының қамы дегенді көп айтатын жігіт осы. Қамқорлық етіп, қамырық жеп айтады» деседі.

Осымен қатар, Найман-Сыбанға, Керей-Уақтың болыс, билеріне бекем жетіп жатқан сөз тағы бар. «Абайды Семейдің бар ұлығы біледі. Елге шыққан сыйлас, тілін алады» дейді. «Сүйтіп, бұл күнде Құнанбай — Құнанбай емес. Қешегі бір күнде Құнанбай деген айдынды ат болғанмен, қазір ол тек тірі әруақ. Болыс болып жүрген өрен-жарандары болса, оның көбі де ел алдына түскен, көптен бойы өскен, озық адамдар емес. Тәкежан, Ысқақ дегендері бұрыңғы ата абройын бүгін кертіп жеп жүрген, тоны сұлу тұғырлар. Ендігі кісілік, бар Тобықты ішінде біреуде болса, осы Абайда. Болыс болған өзгеле-

рнен, жәй бетімен бейбіт жүрген Абай — адам да, азамат та!» деседі.

Осылай сөйлескен сөздер, Керей мен Найман тіккен үйлерде, дөнгелек жыйындарда бірер күн қайта-қайта еселеп, көп сөйленді. Сол сөздердің бір ұшығын ұстап, Жұмақан Лосовскийге де кіріп шыққан. Тойсары Қарқаралының оязына да ақыл салып, айта барған еді.

Ойында дәнеңе жоқ, тек Асылбектің төбе билігін тамашалап, Жиренше, Оразбайлардың Керей-Найман билерімен тізелесіп, қағысқанын тыңдап жүрген Абай, бір күн түсте, Ояздан шақырту алды. Барса, төбе би Асылбек те сонда. Қарқаралының Оязы да Лосовскийдің қасында екен.

Осы бір жолғы қысқа кездесуде ұлықтар мен Асылбек Абайға: Керей-Найманның тілегін, талабын айтты. «Ара ағайын елдің ара биі боп, мынау үлкен пәлені тоқтатуға себепші бол!» деді. Абай, бұл тілек, ұлықтардың өзінен шыққан сөз емес, Керей мен Найманның көбінен шыққан сөз екенін білмекші еді. Асылбек: «Осыны өтініп отырған бұл орын емес. Бір жағы Жұмақан, бір жағы Тойсары екеуі де маған келді. Сені осыған көндіріп бер, ағайын жарасын емдеуге шақырамыз. Қандай билік айтса да тоқыраймыз деп кетті» — деді. Осы хабарды естіген соң Абай көпке созбай, өзінің Керей-Найман арасына билік айтуға көнгенін, әзірлігін білдірді.

Ояздар билікті Абай айтатын болғанына дұрыс қарасты. Абайды билікке белгілеумен қатар, Қарқаралының Оязы Синицын қыз атынан түскен екі арызды көрсетті. Абай арапша жазылған арызды ұлық үйінде отырып оқыды. Бірақ, Оязға да, Асылбекке де қыз арызы тұрасындағы өз көңілін аңғартқан жоқ.

Сол күні Абай, екі жақтан үш-үштен, алты ғана кісі шақырып алды. Біраз әңгіме де, аужай түйісті. Абаймен бұл жолы кездескен Найман кісілері Жұмақан, Барақ төре, Тәңірберді болатын. Керейден — Тойсары мен Бегеш, Тышқанбай еді. Осы аз адамдардың сөзіне Абай Жиренше мен Оразбайды ерте келді. Керей-Найман адамдарына Абайдың бұл жолғы сөзі бір жәйдан өтілу еді.

— Жә екі туысқан, сөзім ем болып, ел тыныштығы табылатын болса, одан аянар, іркер күшім де, ниетім де болмас. Білімім жетпей қалса, бабыңды таппасам, қолымнан келмеген болса, оны кешірім етерсің. Бірақ, аңғарып, түйіп байқасам, бұл сөз жесір дауынан бастал-

ғанмен, ұлан-қайыр іс боп, қат-қабаттап кетіпті. Екі ел арасында көптен жүрген барымта, ұрыс-қағыс бар. Шабуыл-шаншуылға жеткен үлкен түйіндер бар. Бұл күнде талай ердің кұнына тақау ақы, мүлік сөзі бар. Осының бәріне билік айтатын адам көп отырып, көп тергеп, қалың сөзге қапысыз кіру керек. Бұған бір кісінің уақыты да, шама-шарқы да жететін емес. Бір кітаптан оқыған нақылым бар еді: «жалғыз ақыл жақсы, бірақ екеу болса бекем болар» деген! — деп, Абай біраз тоқталып қалды. Келтірген мысалы, орыс халқының мақалы еді. Тоқтағаны — даулы елдердің анысын аңдамақ болатын. Суық қабақ Жұмақан сыр бермейді. Тойсары да Абай сөзінің артын тосып отыр.

— Сіздерден өтіліп алайын деп отырмын. Жаңағыдай көп іске, көп сөзге бір адамның мұршасы жегпейтін болған соң, көмекке кісі алайын деп отырмын. Ара ағайын деп екі жағымызға бірдей тең, бірдей жаны ашыйды деп, сөзінді Тобықтыға бердің ғой. Егер осыныңыз рас болса, мен сол Тобықтының ішінен осы дауды тексерісуге өз қасыма көмекші би етіп мынау Жиренше мен Оразбайды алғалы отырмын. Осы орында жауабыңды білсем деймін, туысқандар! — деп, сөзін бітірді.

Керей-Найман бұл отырыста Абай тілеген жауаптарын тез айтып, келте қайырысты. Жұмақан да, Тойсары да қасындағы кісілеріне сөз салмай-ақ:

— Дегенің босын!

— Ал! Көмегіңе кімді аламын десең, өз еркің! — десті.

Тек, алғашқы сөзге тоқырасып, тарасар жерде ғана Сыбанның төресі — алып денелі үлкен қызыл күрең жүзді, бурыл тартқан қаба сақалы бар Барақ төре, Абайға үлкен отты көзін қырындай тастап отырып, соңғы бір тілек айтты.

— Абай шырақ! Екі ағайының сенің алдыңа сөз тастады. Сөз ғана емес, сенің басыңа да сын тастады. Тобықтыны ара ағайыным деді. Бүлінгенді тілемес, бірлігімді тілер деп, бір таңдаса, әділеті, ақтығы бар деп, дәл сенің қара басыңды тағы тіледі. Түптің түбінде тергеу көмегіңе екеуді аларсың, бесеуді аларсың, немесе тағы әлденешеуді аларсың. Бірақ, «түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» депті ғой баяғыда. Түбінде қыл мойынның, келеге түсер, кесер сөзін біз өз аузыңнан, өзіңнен ғана күтеміз! — деді.

Жұмақан үндемей, құптағанын білдіріп, сәл бас изеп еді. Тойсары басқарақ айтты:

— Барақ мырза өз мүддесін айтты ғой. Көлденендер кебім жоқ. Бергенім берген. Шыжыммен ұш, шырғамен қон деп неғылам! Түйін төрелікті, тек сонау төбеден тосар ғана жәйым бар! — деді.

Қырбай елдердің, қырқылжың билері әзір үн қоса алмайтынын сәл сездіргенмен, бұл арада жарыла кетіп жатқан шалғайлық жоқ.

Абай үндемей ғана, екі жағына салқын жүзбен бір рет бас изеді де, бұл кездесуді осымен аяқтатты. Ара би, әуелде, аз сөзді, көп сабырлы болмақ жөн. Сыр ұшығын сөз шығарады. Жарым сөзден жәй түйем деп жорамалға, тұспалға көп түсетін сөзқуарлар, пәлеқорлар екі елде де аз емес. Абай соны ойлаған сайын, дәл өзінің билігіне шейін, тергеу сөздің барлығын аңдап жүргізбек. Өзгелерді көп сөйлетіп, өзі аз сөйлеуді ниет еткен болатын. Сол оймен, жаңағы аз, жарықшағы бар екі сөздің екеуіне де: «біріңдікін алдым, біріңдікін қойдым» дегенді білдірген жоқ.

Оразбай мен Жиреншені енді іске қосатын боп оңашаланғанда, Жиренше өзінің байқағыш, шалымпаз ойымен, жаңағы сөздер туралы бір болжау айтып қалды.

— Аужайды әзір түюге алыс қой. Бірақ Керей сөзін мырзалықпен бергенде, Барақ бағып беретін тәрізді-ау! — деген еді.

Абай бұл жәйды өзі де осылай топшылағанмен, Жиреншелерге де ішін ашқан жоқ. Оның орайына екеуіне де, дәл осы жерде, төзінен іске кірісудің жөнін айтты. Біреуін Керейге, біреуін Найманға, қазірден тергеуге қосатын болды. Абай бұл екеуіне де жаңа өзі ойлаған тәсілді айтты.

— Сұрамақ пен білмек бар. Әр барымта, шабуылда алынған мүлік, соққыға жығылған жігіт көп. Талай нәрсені сұрап, талайды біліп келулерің керек. Бірақ, болған бар да, бұлдыр бар. Шынға өтірік қосып, аламыштап айтатын, араздық мінезі бар. Осындайдың бірінде өздерің: «мынау жақсы, мынау жаман, мынау шын, мынау жалған» дегенді, жарыққа салып айтпаңдар. Ішке түйіндер. Әсіресе шырай беріп, уәде берме. Оның арты мойны-ңа алған қарыз есепті. Сендерге қарыз болған — маған да міндет артады. Онан соңғы бір қолқам бар. Екеуіне анық серттесіп айтар сөзім: жең үшінен жалғасып, дүниеге

сатылып жүрмендер. Екеуінді дос білейін, және шын тілейін, қанатым болындар. Бірақ әділ-ақтық жолына бастап ұшатын қанатым болындар! — деген.

Қыз дауының сыртындағы көп пәленің барлығын Қожагелді, Шақантай ішінен толық білуді, және бар білгенін Абайға түгел хабарлап тұруды Оразбайға тапсырды. Түкі Сыбан ішін ақтара қарап, аударара тексеруді Жиреншеге тапсырды. Олар ең әуелі осы Балқыбек сыяына келген Керей-Найман адамдарын түгел адақтап шықпақ. Даугерді, куәні де осы жыйыннан тауып, көп тексеруді осында аяқтауға болатынын айтысты. Бірақ үшеуінің тағы бір ақыл қосып байласқаны: «Екі жақ өз бетімен шалқайысып, тек бірін-бірі жалалап, шынға ойыспайтын болса, онда Оразбай мен Жиренше Керей мен Сыбанның кей жерлеріне, өздері суыт жүріп, барып қайтыспақ болды.

Осымен Салика қыз дауының бір жұмаға созылған күндіз-түнгі тергеуі кетті. Тергеу үш жерде жүріп жатты. Оқта-текте ғана, көбінше түн жарымында, күні бойғы білгендері, тапқан-тергендері туралы Абай Жиреншелермен қысқа уақытқа бас қосып айырылысады.

Абайдың өзі қолына алып тергегені қыз ауылының сөз иесі қарт Қалдыбай мен қыздың әменгері — шал Сабатар болды. Бұлар арасында болған ескідегі құдалық, киіт ілу, қалыңмал жөніндегі ауыс-күйістерді Абай асықпай отырып, анықтап білген еді. Қалыңмалдың орайына жасап отырған жабдық-жасауды Қалдыбайға түгел сана-тып, қатқа түсіріп алды. Абайдың әзіргі аңғаруынша, Саликаның қалыңмалы бұл өңірдегі ең мол қалыңмалдың бірі екен. Қыздың алғашқы атастырған күйеуі Бәйгөбек ішінде ескі шаңырақта отырған жалғыз бала болады. Оның жесірі үшін қалың көп беріледі. Кейін, атастырған күйеуі өліп, қыз шалға қарайтын болған соң, бата бұзылмасын деп, Сабатардың тілегіне емексінген Қалдыбай: «қызым теңіне бармай, кемдікке кететін болды» депті. Сабатардың өзінен тағы да жарым қыздың қалың малын алыпты. Абай дәл осы жәйға айрықша қадалып, кейінгі кезде не алғанын түгел білді. Рас, алған малға орай, көп ұлдың ортасындағы жалғыз қыз, және жасы жетіп отырған ерке қызды, әкесі ырзалап жөнелтем деп, басына көтерген сегіз қанат ақ үйден басқа жабдықты да мол қамдапты. Қыз жасауы жыйырмабестен екен. Бас жақсысы Қоқан керуенінен алған жүз қойлық жібек кі-

лемнен басталса, содан ары, ішік жыйырмабес, сырмак, сандық жыйырмабестен. Ең аяғы көйлек-көншек, дастарқан-тостағанға шейін соншалық. Биік сүйек төсектегі, шағый дүриялаған көмкерулер де, сол дөңгелек бір санмен жасалыпты.

Бірақ, бұл мүлік қазір Керей қолында. Малы болса алып қойылған. Қызы және айныйды. Сыбан-Найманды әсіресе ашындыратын — бұл қызға берілген малдың молдығы. Пәле басы осындай мол мүлік дауы болғандықтан, кейін осыдан туған барымта шабуылдың айдап қуған жылқысы да аз болыспайды. Қай жағы болса да, есем кетпесін деген егеспен, егер қыла тиіскен. Қарулы жігіт, жырынды жортуылшы, «ер-батыр» атанған найзагер ұры, барымташылар тыным таппайды. Қара сойыл мықтысы, қарапайым жігіттерден де бұл пәлеге құлшына кіріскендер аз болмаған. Даудың бір түйіні осы құдалық айналысында болғандықтан, Абай алғашқы тергеуінде Керей-Сыбанды кезекпен алдына алғызып отырды. Барлық аңыстарын түгел аңдап бір шықты. Соның артынан, енді даудың тап ортасында тұрған қыздың басында не бар? Екінші кезекте Абайдың білмегі соның жәйы еді.

Салиқа қыз, арызын өз қолымен әкеліп, Қарқаралының Оязына кіргізгеннен бері, осы Балқыбек басында болатын. Енді Абай, Ербол мен Көкбайды аттандырып, өзі жатқан Оспан үйіне сол Салиқа қызды жақындарымен бірге алғызды.

Басында кәмшат бөркі бар, құлағында үлкен күміс сырғалары ырғалған, шағый шапан киген, ұзын бойлы қыз келді. Қарасұр бойжеткен, Абайдың үстіне батыл басып, салмақпен кірді. Әкесі Қалдыбай да ере кепті. Әуелде Салиқа қызды көруге анталап келген кәрі-жас үй ішін кернеді. Керейдің өзінен де, қыз айналасында жүрген қамау-қоршау көп екен. Келгендерге жағалай қымыз ішкізіп, Оспан сыйлап болған кезде, Абай ең алдымен Тобықтыларды таратты. Содан, өздерінің де отырысын артық көріп, көп Керейді Қалдыбай бастап, ертіп кетті.

Абай мен Салиқа оңаша қалған еді. Салиқаның жүзін Абай енді анықтап аңғарды. Меңсіз, ақаусыз, таптаза қарасұр жүзінде, Салиқаның үлкен тұңғыйық қара көздері өзгеше екен. Ойлы оты бар, нұрлы көз. Ұзын, жиі кірпіктері, көзінің онсыз да үлкен қарашығын қоңыр көлеңкелендіріп, әсіресе, терендетіп көрсеткендей.

Қырлы, көтеріңкі мұрнының аз дөңкілі бар. Жұқа еріндерінің екі шетінде сәл ғана көлеңкеленіп, төмен созылған бір кірбең бар. Бұл ренжігіш, немесе көп мұң мұндап қалған жас жүздің ішкі шерін танытады. Бірақ, Салиқаның үнсіз жүзі мұңшыл сыяқтанса, сөйлегенде әппақ, мінсіз, кесек тістері көп ашылып, ақсыя көрініп отырады екен. Бұл ажар Салиқаның пішінін ашық, шыншыл көрсетеді. Жарқын жүзді, күлкі, қызуы қызығы мол жаңдай танытады. Әр сөйлеген кезінде, Салиқаның жүзі күлдермен тәрізденеді. Сауықшыл көңілі тақауда тұрған сыяқты.

Осы іске кіріскеннен бастап, өзі аз сөйлеп, өзгелерді көп тыңдауға бейімделген Абай, бұл жерде де, сол әдетін бұзған жоқ. Салиқаға біраз, үнсіз салмақпен қарап отырып, өзінің білмек жайларын айтты.

— Салиқа шырақ! Жүз көріскеніміз жаңа болғанмен, мен сізді қазір бала күніңізден бері біліп келе жатқан жақын ағайындаймын. Жәйінді көп есіткеннен ғой! — дегенде, Салиқа әуелі күрең тартып, қызара түсті де, ұяла күлді. — Арызыңды оқыдым. Сондағы сөзің сөз бе? Әуелі осыныма жауап бер! — деді.

Салиқа бұл сөзге, аз қабақ шытып, тез шымырағандай боп қалды.

— Абай мырза! — деп, үлкен тұңғыйық көзіне намыскер ашу білініп, — менің сөзім сөз, дегенімнен айнығам жоқ! — деді. Кесек, ақ тістері ашыла көрініп, сұрланған жүзіне тағы да күреңіткен қан ойнады. Абайға аңыра қарап қалды.

— Тағы бір сөзім — «бармаймын, тимеймін» дегенде, тең көрмегенің тек шал Сабатар ма? Жоқ, исі Сыбанды кұп көрмейсін бе? — Сыбанның тең жігіті болса, не дер ең?

— Ауыздарына әуелі шалын алмай, азаматын алса, теңтұсымды атаса, бүлік бастар менбедім? Онда менің ауылым, елім еркіме қоярмеді?!

— Теңімді атасын деген сөзіңді сәлем қып, қайын жұртыңа айттың ба?

— Айтқызып ем, тыңдар құлақ болған жоқ. «Құлақ кесті — жесірім. Сабатар — құдай қосқан әмеңгері. Елде жоқ сұмдықты бастамасын?» депті.

— Тағы бір сөздің жөнін айт шырақ. О да жасырын емес, бүгін жарыққа шыққан жәй ғой. Қайын жұртың сені «өздігінен азбас еді, аламын деп азғырып, аздырып

отырған Керейдің екінші атасы, анау Шақантай жігіті. Соныменен бұзылып, ниет қосып алып, қыз айнып отыр. Қалыңмалды бірі алады, батаны бірі бұзады. Керей менің әруағыма бір айыпты емес, екі айыпты» деген сөз түсіп отыр. Сен Шақантай жігітін Сыбаннан күдер үзген соң таптың ба? Жок, бұрын көңіл қосыппен?

Қыз бұл сұрауға да іркілген жоқ. Тек уялғаннан, қаты бір сұрланып, артынан лез қызарып, қысылғандай. Құлағындағы ұсақ шашақтары, көп үлкен сырғасы діріл қақты.

—Имандай сырым босын, Абай мырза. Сыбан: «шалдан басқа ешкімді атамаймын» дегенде, мен: Шақантай жігіті түгіл «ит екеші иттің» күйірығынан ұстасам да, бұл өңірден кетейін, қарамды батырып, басымды алып қашып, жоғалайын дегем. Шақантай жігіті сонан соң табылды. Бұрын аздырған, бұрын суық сөз салған Керей ұлы түгіл, тірі бенде болған емес. Айттырған күйеуім барда, Сыбан сүйген мекенім еді. Маған батылы барып, сөзі дарып көрген Керей жігіті жоқ болатын! — деді. Сөзін бітіре берді де, қыз шашақты орамалды көзіне басып, үнсіз жас төкті. Абайға, қырыннан тастаған үлкен қара көздері, намыс күйіктен, ауыр жастан, қанталай түсіпті. Сөз біткендей. Енді Абайдың сұрайтыны жоқ екенін аңғарған Салиқа тұрарманға жақын еді.

— Менің сөзім бітті! — деп Абай, қыз жүзіне әлі қарап отыр.

Салиқа тұрмады. Жаңағы көз жасының артынан, енді бір ызалы намыс келгендей. Сөздің қысқа болып, бұрынғы ағайын талқысынан жеңіл біткеніне таң қалды. Абайдың алды бұған, жанашыр адам алдындай, кең сыяқты. Соның бәрі қосылып кеп, Салиқаның соңғы бір сөзін айтқызды. Түйіліңкіреп жазылған қабағында мұнда, ашу да бар.

— Мені бұзған Керей де жоқ. Бұрын бұзық ой менде де жоқ еді. Жаңғыз ой, удай ащы ой, кейін пайда болды. Ол: «Сабатардың, кеуіп қалған шалдың, үш қатының бірі боп бармаймын» деген ойым. Ол ойымнан, қайғымнан қыйналғаным сонша, бүгінде мен тірі жүрмін деп жүргем жоқ. Осы аз күн ішінде, өлім мен тірліктің дәл ернеуінде тұрмын. Шал сыйпаған етімді күрт жесін деулімін. Шынымды сұрадың ғой, ағайын. Мынау Балқыбек пен Бақанастың тұңғыйық қарасуларына күнде қараймын. Мекенім, көрім сендердің түбіңнен табылар! деп қа-

раймын. Сабатарға кеткенше, осы екі судың бір тұңғыйығы бұйырсын! Барым осы-ақ! — деді.

Абай, басын шалқыта көтеріп, үлкен толқынмен, өзгеріп қалды. Қыз тұрып жүруге айналғанда, ол өз ойымен қатып қалғандай. Тек үнсіз ғана бас изеді. Қазір Абайдың көз алдында жаңағыдай сымбатты, сұңғақ бойлы, асыл жастың, терең суға батып бара жатқан суреті, айықпай елестеп тұр. Үнсіз тұңғыйық, терең қара су қатты шалп еткен тәрізді. Соның түбіне қыз денесі кетіп барады. Қабағы лағнет айтып түйілген. Кішкене қолдары өлімді уыстап, қарғыстай жұмылыпты. Суық меңіреулік ішінде жан беріп, жәй тапқандай. Көңілде, ыстық бір ағым, қыял мен ойдан бас кұрады. Бірғақты сөзге ауысады. Уәзінді өлең жолына, өз өзінен кұйылғандай болады.

... Етімді шал сыйпаған кұрт жесін деп,
Жартастан қыз кұлапты терең суға...

Қыздың Абай үйінен тез кеткенін Ербол, Көкбай, Шәкелер қабыл көрмепті. Ербол үйге кіре бере, оңаша отырған Абайға өз ойын айта келді.

— Абай, ұлықтың кеңсесіне жауапқа кіргізгендей, тез жөнелткенің, не қылғаның? — деді.

— Тым кұрса, түстендіріп жөнелтсеңіз болмаспеді, Абай аға! — деп Шәке де қостады.

— Жоқ, жетті! Бара берсін! — деп, Абай қағаз бен қарындаш алып, бірдемені жазып жатыр. Жолдастарымен сөйлескісі келмеді. «Қызды ұзақ ұстап, көп сөйлесіпті» десе, әр нәрседен секем алып отырған Сыбан, оны да бір сідет егуі мүмкін. «Ұлыққа арыз қып айтар сөздерді Абай кұлағына кұйып жіберіпті» деуден де тайынбайтындар болады. Бірақ, бұл ойын да Абай өз ішінде тұтты.

Осыдан кейін тағы үш күндей Салиқа дауының, Керей-Найман ылаңының, тынымсыз тергеуі өтті. Бұл үш күн ішінде, бірталай сөздердің басын қайырып болған Жиренше мен Оразбай, қастарына бес-бестен кісі ертіп, жақын отырған Керей мен Сыбанды, екеуі екі жақтан, аралап қайтты. Талай айғақты жыйып, сүзіп қайтысты.

Енді билік күні жеткен еді. Бар дау, бар шығын, шытырманның көп түйіні, жан-жақтан ағылып кеп, қазір Абай қолына түгел тигендей. Ұлықтар үйінің жанына Абай, Керей-Найманның осы іске қатысы бар кәрі-жасының барлығын жыйғызды.

«Салика кыз дауы», «Керей-Найман пәлесі, бүгін шешіледі, бүгін кесік айтылады» деген хабарды бүкіл Балқыбек бойына шапқылап жүріп таратқан атшабар, старшындар болатын. Билік айтар жерге сыяз басындағы ұлықтар да келмекші еді. Қазір жалтыр түймелі, ақ кительдерін киініп, сарала қылыш асынған урядник, стражниктерін, тілмәштарын қастарына ертіп, көрнекті, окшау шұбар топ болысып келді. Бүгінгі жыйынның айдыны бар. Түсі суық тәрізді.

Дәл осы жыйын алдында, Жиренше мен Оразбай, Абайды оңаша шығарып ап, өзгеше бір сөз салды. Бұны бастаған Жиренше еді.

— Абай, екі тізгін, бір шылбыр сенің қолыңда. Сыналатын сағаға ел де жетті, сен де жеттің. Қалай айтар сырынды әлі, керек десе, мына Оразбай екеуімізге де сездірмей, ішіңе бүгіп кеп отырсың. Уа, жөніңді айт, жарықтығым! Кімді жығып, кімді үстем етпексің?

Абай бұл екеуін барлағандай, көзін сәл қысыңқырап, күліп қойды.

— Өздерің айтшы, кімге бұр дегелі отырсың? Көмейіңе тақап тұрған бір күлкілің бар ғой. Айтшы екеуің, неге ұйғардың? — деп, Жиреншеге қадалды.

Жиренше де бұның жүзінен көзін алмады. Барынша салқын, берік үнмен, қазіргі отырыстың сұмдық бір сырын ашты.

— Абай, «алтын көрсе періште жолдан таяды». Ата жолы, ел жөрелгісі. Соны ұғынған ел — мына Сыбан. Басы Барақ болып, Бәйгөбек, Салпы, мына Оразбай екеуіміз арқылы, билік алдында, саған сәлем жолдап отыр. Керей қызын Сабатарға бұйырып берсін. Тобымнан таңдап, Түкі-Сыбанның қыл құйрықты адалынан дәл қырк ат таңдап беремін! деп отыр. Міні алдыңды алғаным, айтқаным осы! — деді.

Абайға Жиреншенің аузы нәжіс төгіп отырғандай, жиренішті көрініп кетті. «Тоқтат, үніңді өшір!» дегендей қолын қатты сілкіп, үнсіз түйіліп қарап еді. Артынан шұғыл бір қырға мініп, бойын билеп алды. Бұның, сәт ішінде жалт берген өзгерісі, адам жүзін аңдығыш, жүйрік Жиреншенің көзінен қақас қалған жоқ. Басында секем, алып, кейін үміттені бастады. Абай енді Оразбай мен Жиреншеге қарап, сылқылдап күліп отыр. Сәл уақытта сол күлкісін тыймастан:

— Е-е, Оразбай! Сен де осыны айтасын ғой! «Алған

мақұл, Керейді жығып берген мақұл» дейсің ғой? — деп, екеуін тағы арбады.

Өз ойларына қыңыр бекіген Оразбай мен Жиренше, Абайдың бұлардан тәсілқой, қыры биік екенін сезе отырса да, дегендерінен танған жоқ.

— Солай деймін, Жиреншені мен де кұптаймын. Бұлтақ-сұлтақ неме керек? Алмай жатқан әкім, жемей жатқан би жоқ осында. Сенімен басталып, сенімен тынар-деппен! Мекеге келіп отырғам жоқ. Балқыбектің смязына келіп отырмын, сірә! — деді Абай.

— Сөз, сол-ақ қой, — деп, енді жәй ғана шыншыл жүзбен, сабырлы үнмен сөйлегендей болды.

Жиреншелер бұрынғыдан да дәмелене түсті.

— Сол, байлауы сол!

— Дегенін ет Сыбанның! — десті.

Абай осы арада ғана қатты кұбылып, шұғыл ақырып қалды.

— Оттапсың, екі төбет! — деп, боқтап жіберді.

Екеуінің жасы өзінен аз үлкен болса да, Абай кейде қалжың, кейде ашу аралас, бұларды сөге беретін. Екеуінің енелерін шірене сыпап алып, жылдам сөйлеп, қайнаған ашумен, қаптап кетті.

— Өзім деп, сенерім деп, қанат тұтып, қатарыма алғаным сенбісің? Айналып, жүріп-жүріп кеп айтар ақылың: «арам жейік!» болды ма екеуіңнің!? Бұған бет бұрар болсам, екеуіңді ертпей-ақ, Тәкежанды таңдасам болмаспеді? Сендер: «Керей-Найман, әделет таппай, әрекет тапса, өлмесе ома қапсын» десең, мен оларды елім деймін. Үш Жүздің баласының алдында, қалың қазақ қауымына, мені әкеліп, кұлқының үшін кұрбан еткелі отырсың ба? Өлтіріп кеп отырмын десеңші! Жеткен жерлерің осы ғой! Бар аулақ! — деді де, тұрып, жүре берді.

Бұл кезде: «ұлықтар, ұлықтар келді, сені күтіп қалды ғой, Абай!» деп, Тәкежан, Ысқақ Абай алдына аптығып келісіп еді. Абай саспай жүріп барып, жыйын ішіне кірді. Шалғынды, кішкене дөңестің дәл төбесіне шықты. Екі оязбен амандасып, екі жақтағы Керей-Найманның Барақ пен Тойсарыдай екі даугеріне де сәлем берді.

Жиренше арқылы Абайға пара усынған Барақ, қазір көтеріңкі отыр. Ол осы іс жөніндегі арам ойды ерте ойлаған. Осыдан бірнеше күн бұрын, Абай «Жиреншелерді көмекке алам» деп өтілген жерде ойлаған-ды. Сонда Абайға «билікті бір өзің айт» деген сөзді қырмен, әдейі

айтты. «Керей Абайға пара жөнінен сөз салып, жексұрын көріне берсін» деген. «Ал, Жиреншеге параны атап, аузын өзім оңай аламын» деп, оны елеусіз еткен боп, әдейі тасаға тастаған. Жиреншені, бұдан бұрынғы бір жүгіністе де паралап, сырмінез боп қойған-ды.

Ендігі отырыста Абай тек қысқа ғана емеуірін жасап, сөзді өзі бастамай, әуелі даугер би Бараққа сөйлетті.

Бұрын сөйлеген Барақ та, артынан сөйлеген Тойсары да, бұл күндерге шейін екі жақтың айтып келген, қыйғаш-қыя дауларын айтып, тоқтасты. Екі жағы да: «құдайға бердік, өзіңе бердік, әділіңді айт, ара ағайын, ақтық сөзіңді әруағыңа тапсырдык!» десіп тоқтаған.

Абай осыдан ары өзі сөйлеп кетті.

Көңілде қобалжу, қысылу болғандықтан, оның түсі қазір ақшыл тартып, сұрланған. Басындағы тымағын алып, малдас кұрған күйде, тымағымен қоса, мықынын таянып отыр. Кең ақшыл маңдайында, және қырлана түскен ұзынша мұрнының үшінде жіпсіген суық тер білінеді. Бірақ, үні зор, лебі екпінді, батыл. Қатты сөйленгендіктен, әр сөзін жәй айтса да, ойы мен тілі тұтқырланбайды. Еркін ағылғандай.

— Уай, жағалай жұртым! Керей-Найман елім! Ортаңа мені қойыпсың. «Тетігімді тап, тынымымды бер» деп қойыпсың. «Сынға салдым, жарықшағымға жамау бол, сына бол» деп сеніпсін. Арылып өтер жөнім бар. Бір айтарым: Тобықтыдан туғаныммен екі бауыр, екеуіңнің ісіңе Тобықтының тұрғысынан қарар деме. Қолымнан келмесе амалым жоқ. Келер болса, дегеніме жетер болсам, қалың елім, қазағым, қайран жұртым, ойдағы тұрғым — тұтас қамың! демекпін. Тағы бір айтарым бар: қазақта жесір дауы — жеті ықылымнан келе жатқан дау. Кейде бірлігіңді, кейде елдігіңді, ел болар хасиетіңді сол жеті ықылымнан бері қарай жегідей жеп келе жатқан, қарғыс дау. Заман азып, заң тозатыны рас па? Содан ба? Болмаса, дау біреу болғанмен, дауа көп болғандықтан ба! Әйтеуір біздің тұсымызда, дәл осы заманымызда, бұл дау халыққа сын болғандай. Келеге сын, нәсілге сын болғандай деп түсінемін. Міне ағайын, сенің алдында өзім осындай асу қып атаған, екі тұрғым бар. Айтар билігімнің қыбласын осыдан ұқ дер ем. Бұдан басқа, баспалап бағар, өзге есебім жоқ. Барлап барар, сендер қамыңнан өзге бағытым да жоқ. Әуелгі түйін — Салиқа қыз басы. Жақсы жол — елге жора. Мен, баяғың нені

желеу, нені жамау тапқанын білемін. Жаңа ұрпақ, жаңа тілекпен келеді. Жас боп туып, жетпестен күңіреніп өтем деп келмейді. Жаңа күн, өзінің жаңа жорасын, жаңа тілегін, жас көңілімен айтады. Жас ұрпақтың талабымен айтады. Оған құлақ ілмеген ел ағасы, елдіктің дауасын таппай, аласын табады. Бұл қыз болса: тағдыры бір жазалаған қыз. Теңінен айрылып, тілегінен кесілген қыз. Ата-анасы, қайын-жұрты, бір атаған орнынан жас көңілін табжылтпай, табылған-ды. Бірақ, бір өмірге екі өлім бұйырған тәңір тағдыры да жоқ. Сабатар тілегі сол қыз басына екінші өлімді қанды нөқта қып ұсынып отыр. Бұл ақ нөқта емес, қайта айтамын, — қан нөқта. Қыз өлімге бар, бұл өмірге жоқ. Жыйын отырған жұрт, бәріңде де — апа-қарындас, қыз-қыршын бар. Төрт арыстың жыйыны, жора болсын деймін кейінгіге. Бір жанға екі күймек — әделет емес. Бір қыздың екі сатылмағы жол емес. Алғашқыда саған берген еркін, халық енді, қыздың өзіне бересін. Қыз басы, Сыбаннан азат. Бұл — менің бірінші байлауым! — деп, Абай соңғы сөздер тұсында үнін қатайтып, зілмен құлшына түйді. Тоқталмастан екінші сөзіне ауысты. — Сыбанда да жазық жоқ. Өлім — ел жазасы емес, ер қазасы, дауа жоқ. Мал бергені, ақ тілекпен қызығын күткені анық еді. Бірақ, өлім орнын өз олқысымен толтыру керек. Салиқа қыздың қалың малы жеткен, ақы адал мал болатын. Керей оны алдың. Бір алмадың екі алдың. Басында алғаш алған қалың малың да аз емес еді. Елу түйенің пұлы еді. Кейін қызынды ықтиярына қарамай, «қартаң кісіге барады, қатын үстіне барады» деп сылтауратып, тағы алдың, тағы да көп алдың. Бір балаңды, бақыты күйіп отырғанын елемей, екі сатқандай бөлдың. Бұл тұста Сыбан жазықты емес, араныңды ашқан Керей, сен жазықтысын. Ендеше, адал бата, ақ малдың орайына, қыз иесі Керей, Сабатарға екі қыздың қалың малын берсін. Алғаш алғаны елу түйе, кейін еселеп алғаны жыйырма бес түйе екен. Мен әрі Сыбан алдындағы, әрі өзінің қызының алдындағы жазығы үшін Керейге тағы жыйырма бес түйе айып кестім. Сүйтіп, Керей екі қыз қалың малын, жүз түйе қып қайырады. Қожагелді мен Шақантай, Сыбан алдында айыпты екі ата, тең тартады. Бұл екінші түйін. Мен бес күн бойында, осы қыз дауынан туған шығын-шабуылдың екі жағын да, шолып танып, қолыма жыйып отырмын. Барымта, қуғын үстінде Керейден екі

жүз жылқының ақысы Сыбанға ауысқан. Жүз жетпіс жылқының тобы Керейге ауысқан. Сол барымта малы, көзі барының көзі боп, көзі жоғы әр жылқының тұяғы бір бесті боп, екі жаққа ерсілі-қарсылы, қайта ауыссын. Міне ағайын, ел бірлігінің тілегінен туған, менің талабым, тоқтау сөзім де осы! Мен болдым! — деді.

Жыйын, билікті үнсіз қарсы алды. Абайдың байлауын тілмәштар арқылы енді түгел түсініп болған екі ояз, күлісіп, бір-бірімен келісе жарасқандай. Екеуі де Абайға: «дұрыс айттыңыз, осыныңыз мақұл!» дегендей. Бас шұлғысқаны, күлісе жауап қатысқаны байқалды.

Керей-Найманның екі жақтан жарыла отырған қалың жыйынына ояздардың көрсеткен ажары — «бұл билік бітті, тынды» дегендей. «Ырзамын!», «Наразымын!», «Бұл қалай болды, жол емес» деген сыяқты бұндайда кейде дабырлап, жамырап шығатын үндер қазір болған жоқ. Екі елдің жыйынына келіп, «қайтер екен!» дескендей, қалыс тыңдап отырған Тобықты да, қазір түк сыр бермейді. Абайдың билігіне ырза болған қалың жұрт бірте-бірте тарай бастады.

Жириенше, Сыбанның бір аңсағай бойлы, зор келбетті ақсақалының жанында тұр еді. Қазір Жириеншенің әлде қандай бір күбір-жыбыры соны қамшылап жібергендей болды. Қатты, добал үнменен, сол шал, Абайға қарап, айғай салып, ұран тастады:

— Уа, Кеңгірбай! Кеңгірбай! Әруағыңа не боп еді сенің? Осымеді кешегі, азған қызға айтқан сенің жолың? Кеңгірбай, шақырдым әруағыңды! — деп, сырт айналып жүре берді. Кеңгірбайдың Еңлік пен Кебекті осындай жесір дауы үстінде өлімге бұйырғанын айтып еді ол шал.

Бірақ, бұл кезде көпшілік әр түрлі жәй сөздермен жамырасып, тарап кетіп еді. Абай жаңағы шал үніне, жүзіне қатты ойланып, аңыра қарап тұрды да, аздан соң қарқылдап күліп жіберді.

Билік бітіп, ел тараған кезде, Жириенше мен Оразбай Абайға тағы бір келіп, тіл қатты. Бастаған тағы Жириенше.

— Абай, өзгенді өзге дейін. Тап жаңағы Сыбан шал, әкең Кеңгірбайдың әруағын шақырғанда, шіміріктің бетім кұрса? Қабырғаң сонда да қайыспады ма? Ата жолынан өзің де азып, елді де аздырып тұрғаныңда, тым кұрса, соны да аңғармадың ба? Дәліңді айтшы? — деп

сұрланып, қадала сөйледі. Абай әлі де бағанағы бұған көрсеткен суық зілінен қайтқан жоқ.

— Кеңгірбайдың халық қойған аты «Қабан» болатын. Жем үшін, осындайда қарындастың қанын ішкейдіктен «Қабан» атанған. Уқтың ба? Мен Кеңгірбайдың ұлы емеспін. Адамның ұлымын! — деді.

Абайдың осы сөзінен соң, қақ басқа таяқпен бір салғандай болған Жиренше мен Оразбай, үн қатпай, сілейіп тұрысып қалды. Абай кете барды.

Екеуі оңаша қалып, бір-біріне ажырайысып қарасқанда, түстерінде үлкен ыза бар еді. Жиренше жалғыз-ақ сөз айтты.

— Асқан екен мынау! Көрермін!

Оразбайдың да ойындағы сөзі осы екен.

— Кеше Құнанбай бір асып-тасып төгіліп еді. Бұ да тіленген екен! Тәуекел Жиренше, тарт бері! — деп, екеуі бірге кетті.

Кейін, Балқыбек сыязы біткенсоң, Абай бір топ жастармен бірге аттанып, Байқошқарға қарай тартты. Осы кезде Оразбай, Жиреншелер де аттанған екен. Абай тобының алдында, Жиренше мен Оразбай оқ бойы жерде екеуленіп, оқшау кетіп барады екен. Оларды танып, Абай дауыстап, тоқтатайын деп еді. Екеуі артына бұрылып қарасты да, бұны танып алған соң, тоқтамай, ілгері бүлкілдеп, жүре берісті. Абай оларға өзінің айтқан қатты сөздерін еске алып, енді кеңіректе жәй сөйлесіп, кінәласпақ еді. Сонымен көңлінде зілі жоқ, астындағы құла атын тебініп қап, желіп отырып, алдыңғыларды қуып жетті. Өз топтарынан оқшау сытылып, жалғыз озып келген еді. Бірақ, Абай дәл қастарына тақап қалғанда, Жиреншелер мұны көріп алып, бір-біріне қарасып, үндемей «е» дескендей боп, аттарына қамшыны басып-басып жіберіп, жарысып жөнеле берді. Абай бұлардың ісгеп бара жатқан мінезін лезде аңғарып, айғайлап:

— А, солай ма еді? Білдім! — деп еді.

Екеуі естіп қалған екен. Сәл аттарын ірке берді де, қатар бұрылып, тұра қалысып, бір ауыздан:

— Білсең сол!

— Сол, сол-ақ! — десіп, ашулы жүзбен ақыра үн қатысты да, қайтадан жарысып жөнелісті. Осы жарыс үстінде олар Абайға қарсы үлкен ызалы ашу, қатты араздық жыйып бара жатты.

Балқыбек сыязынағ қайтқан Тәкежан, Майбасарлар

да Абайды жамаптап, өсек етіп қайтқан. Жиренше арқылы Барак ұсынған қырық жылқы жәйі бұларға да мәлім еді.

— Әрі аброй алып, әрі мал алып, жұрт істегенді істеп қайтудың орнына, Абай аброй да, мал да таппай, бос қайтты. Орыстың ұлығы айтатын заңды айтып, ел шырқын бұзып қайтты. Атаның абройына келген бақты қор қылғанда, осындай жігерсіздік, намыссыздықпен қор қыламыз ғой! — деп, Тәкежан өз сөзін Майбасарға мақұлдатты.

Бірақ, Тобықты атқамінерлері осылай дегенмен, Керей-Найман Абайды олай мінеген жоқ. Сөзіне тоқтап, екі ұлық кетер алдында: «біттім, тындым» десті. Найманнан Жұмақан мен Барак, Керейден Тойсары мен Бегеш боп келісім жасап, қат мөрлеген «тындым» қағаздарын беріп аттанысты. Абайды олар: «бұрынғы қара қазақ жолынан жолы басқа, үні басқа, лебінде елге ем болайын деп тұрған жақсы ырым бар, сөзі дуалы, беті алмасты, бұл өңірдің абройлы адамының бірі болғалы тұрған жан екен!» деп бағалаған.

3

Үш ат жеккен кең күйме, Ақшоқыдағы қыстаудың тұсынан — Қорықтан шығып, қалаға қарай тартып келеді. Ат ұстаған — қозладағы Баймағамбет. Үш торыны, күз күнінің таңертеңгі қоңыр салқынында, тықсырып айдап, сар желдіреді. Шалқасынан ашылған, қызыл сафиян іші бар күймеде, Абай мен үш баласы отыр. Бұл Әбіш, Мағаш және Күлбадан.

Кең ақ маңдайлы, жіңішке ұзынша кара қасты, жұқалаң қызғылт жүзді Әбіш Абаймен әңгімесін үзбей келеді.

— Аға, біз қалада қайда тұрамыз? Үшеуміз бір үйде тұрамыз ба? Қазақ үйінде тұрамыз ба, орыс үйінде тұрсақ жақсы бола ма? Жоқ әлде мен мына екеуінен бөлек оқып, бөлек тұрам ба? — деп, алдағы жұмбақ күндерін әкесінен тынымсыз сұрайды.

— Ия, мен қызы бар орыс үйінде, өзімдей қызы бар үйде, жалғыз тұрам! Сен екеуіңнен мен өзім бөлек тұрам! — деп, екі туысынан көрі, еркін ерке сөйлейтін Күлбадан күліп қояды. Ол, әкесінің алдынан Мағашты да ысырып жіберіп, шалқия түсіп, Абайға өзін құшақтатып,

жаттып алған. Құлбаданның омыраулығы және шешесі қасынан ең алғаш рет кетіп бара жатқанда, мойымайтыны әкесіне аса ұнайды. Алдында жатқан еркесі қызын иегінен қытықтап, күліп отыр.

— Пәруәйсiзiм, алтынсарым! Осы жұрттың бәрiнен сен ермiсiн, қарағым! Сенi, айтқанындай, бөлек қоям. Өзiңе шеше болатын, ақылды, оқымысты орыс әйелiнiң қолына тапсырып берем. Бәрiндi де жәйлi үйлерге қоям! Сен үшеуiң ауылдан кетiп, қалада тұратын болған соң, менiң де ендiгi уақытымның көбi қалада болады. Сендердiң қастарында жүремiн. Маған үшеуiңнiң оқып адам болғаныңнан үлкен қызық та, мақсұт та жоқ! — дедi. Үлкен кұшағымен үш баласын, кейде бiрдей қысып, кұшақтап қояды.

Абай, бiрауық, үндемей отырған, жұқалаң, ойшыл баласы Мағашқа иле түстi. Оң жақ қолтығына соны көтерiп тартып алды. Күйме iшiндегi қалың көрпе, үлкен жастықтардан оның астын биiктеп, орнық қып салып берiп: «ән сал, сен ән басташы, Мағаш!» — дедi. Үйден шыққанын өзгелерден көрi ауырлап келе жатқан Мағаштың көңiлiн сейiлтпек болды. Құлбадандай емес, әкесiнiң қабағын бұлжытпай бiлетiн Мағаш, қазiр өзiне арналған бейiлге шын ырза болды.

— Аға, қай әндi айтайын? — деп, әкесiнiң мойнынан кұшақтай алды.

Бiр сәтте, қабағынан кейiсiн жойды. Жұқа ерiндерi, шыншыл балалық күлкiсiмен созылып, ақ тiстерiн көрсеттi.

— Бiрақ мен бастамаймын. Жаңылып қалам ғой. Төселiп алғанша әуелi өзiң баста, Аға! — деп тiлендi.

Абай, бұның өтiнiшiн орынды көрiп, тамағын кеней берiп едi. Құлбадан iнiсiн мазақ еттi.

— Ия, ән сал десе болды, Мағаш ылғый кiсiге: «өзiң баста!» дейтiн әдетi! — деп, сықылдап күле отырып, — көткеншегi бар тайдай, үй қасынан шыға алмайды бұл! — деп едi. Абай мен Баймағамбет қосыла, барлық күйме, ұзақ күлiстi.

Мағаш ұялып, айналып түсiп, бетiн басып жатып, өзi де күлдi. Әбiш кiшкене iнiсiн Құлбаданның аямай қылжақ, мазақ қылғанына дау айтты. Ол Құлбаданды сынайды.

— Сен, көткеншек болса, тайды жаман болады деп ойлайтын шығарсың. Өзiң тайға мiнбейсiң, қайдан бiлесiң? — дедi.

Мағаш осы кезде басын жастықтан жұлып алып.

— Тай қайда? Қойға да міне алмайды. Ал, менің жаздыгүнгі көткеншек сар тайым бес рет бәйгеден келді. Со ма? — деді. Енді жадырап күліп: — ал Аға, ән баста! — деп еді.

Абай балаларын тегіс өз айтқанына ертіп қосылды ырып, «Қозыкөш» әнін айтып отырды.

Екі күн үрдіс жол жүргенде, кейде әндетіп, кейде балаларына өзі әңгіме айтып береді. Немесе Әбішке, Күлбаданға олар білген ертектерді айтқызады. Ұйқы келер шақ болса, Баймағамбетке шейін қосылып, түгел қосылып, тегіс ән шырқайды. Сонымен ақыры қалаға жетісті.

Абай Күлбадан мен Мағашты, Михайловтың ақылымен, «Уездная школаға» берді. Бірі еркек, бірі әйел балалар оқыйтын школдарға бөлініп түскенмен, бұл екі баланы, Андреевич тауып берген орыс үйіне бір бөлек қойды. Әбіш туралы Михайловтың мәслихаты басқа болды. Оның мұсылманша жақсы оқуы бар. Ұғымтал, өз талабы зор, ынтасы ашылған бала. Және орысша да тілмәштан бірталай оқып, бірге сөйлесіп, қасынан қалыспай жүріп, тілге жақсы боп қапты. Алғашқы кластарға түсіруге жасы да ересегірек боп қалған. Оны Абай мен Михайлов ана екі баладан бөліп алды. Тіл тәжірибесіне, бар тәрбиесіне үлкен септігі тиетін, оқымысты адамдар үйіне, жалғыз қойды. Және школда оқытпай, өзін жалғыз, үйде оқытатын, байыпты, ысылған, жақсы учительді жеке жалдап берісті.

Әбіштің ажарына, мінез, тәрбиесіне ең алғаш танысқаннан, Михайловтың ықласы басқаша болды. Оны оқу мен пәтерге орналастырып болғаннан кейін, Михайлов Абайға тағы бір ақыл айтты.

— Ибрагим Кунанбаевич! Мынау балаң Әбдірахман, көп оқуға жарайтын бала сыяқты. Аз ересек болғаннан күдіктенбеңіз. Мүмкін тіпті, өзінің анасының тілінде оқып, ашылып, ысылып келгені, жақсы да болар. Бөтен тілдегі оқуға, осы жаста ауысу, тіпті оңайырақ та болар. Бірақ, осы туралы менің бір ақылымды алыңыз. Быйыл қыс бойы Әбдірахман төтенше жолмен, бір ғана оқытушыдан, жақсы әзірленсін. Келесі жыл школға түскенде, Семейде оқымасын. Түменде оқу орындары бұдан артығырақ. Және менің жақсы дос, таныстарым бар. Бұл бала жаз, сахрасына қайтып тұрар. Бірақ қысқы оқуда, таза орыс ортасында болып, шаһарлық орыс тәрбиесін

толық алатын болсын. Дені сау болса, әр жағындағы болашағын Түменнен де ары, Питер деп үміт етейік! — деген.

Абай, өзінің жас балалары туралы, қырдағы жақынының бәрінен де сонауғұрлым тілеулес, аға дос боп отырған Михайловтың мәслихатына үлкен алғыс айтты. Сол арада іркілместен, оның ақылын құп алды.

Бұл сөздер Михайловтың жұмыс істеп отыратын үлкен бөлмесінде болған еді.

Бір кезде осы бөлмеге, ішкі үйлер жақтан, бір жас әйел кірді. Михайлов үйінде бұл әйелді Абайдың алғаш көргені осы еді. Әдетте екі дос үйде кездескенде, өз жұмысын үлкен тынымдылықпен, момын қабақпен атқарып жүретін бірақ бөгде адам болатын. Ол кәрі полицеймен көп ұрысатын Домнушка. Мынау әйел, ала көлеңке тартқан қоңырқай үйге, үлкен жарық лампы алып кірді. Қызғылт, кең жүзді, қою қоңыр шашы бар, тұнжыраған үлкен каракөк көзді әйел. Ол үй ішіне амандаса кірген еді. Сол кірісімен, Михайлов Абай қасынан атып тұрып, жас әйелдің қолынан лампыны рахмет айтып алды. Бір қолымен әйелді Абайға қарай тартып кеп:

— Мынау Ибрагим Қунанбаеч, менің досым! Таныс бол, Лизанька! — деді. Абайдың қатты аңырған жүзіне қарап, өзі де қызарыңқырап, қысыла тұрып күлді де:

— Ибрагим Қунанбаеч, таныс болыңыз; Елизавета Алексеевна, менің әйелім! — деді.

Абай ыңғайсызданып қалды. Бұндайда орыс тілімен «қайырлы босынды» қалай айтатынды білмей, ығысып қалып еді.

— Мен білгем жоқ, Евгений Петрович, сіз неге жасырғансыз? Бақытты болыңыздар! — деп, аз қарбалас көрсетті.

Бұл әйел, Абай көзіне, бұрын ұлық үйлерінде, я Андреевичтің қауымында көретін Петербург, Москвада өскен адам сыяқты емес. Осы Семейдің өзінде көп көрініп жүретін, жәй момын ортаның адамы сыяқты. Жүзінде ұялу, имену көбірек. Күйеуі мен қонағының алдында, әр қозғалысында, қысылу, имену бар. Бұйығылау адамдай. Елизавета Алексеевна отырмай аз тұрып, ақырын басып шығып кеткенде, Михайлов Абайға қарап, өзінің үйленуінің, қысқа ғана бір жәйын айтты.

— Мен осында, жақында үйлендім. Бұрыннан әйлап жүрген қалыңдығым емес. Тіпті ойда жоқтан, оқыс үй-

лендім десем де болады. Бұл осындағы халықтың момын қызы. Оқу, тәрбиесі де жоқ. Сіз Әбішті оқытсаңыз, мен қазір бұл адамды үйден, сол Әбішше, төтенше оқытып жүрмін. Оқытып, өсіріп, жар етуді қарыз білдім! — деді. Өзі де қысыла отырып, бұрынғы сыбай салтаң өміріне кірген үлкен жаңалығын осылайша, жәй ғана айтқан еді. Абай одан арғыны қазған жоқ. Келесі сәтте Михайлов өзінің облыстық кеңсеге қайта кіріп, енді жаңадан қызмет иесі адам боп жүрген жәйін баяндай бастап еді.

Бір кезек, Абай бер жаққа өтіп, көптен бармаған Тінібай үйіне келіп, Мәкіштің отауында конған еді. Сол бір кеште Мәкіш Абайға, бұл үйге көп келмейтінін кінә қып сөйледі. Бірауық ана бір жылда осы үйде Салтанат болғанда, Абайдың көңілді сәттер өткізгенін, жеңіл әзіл етіп, Мәкіш еске алып өтіп еді. Абай, Салтанат аты аталған жерде, оны аса дос көңілмен еске алды. Ойлана созып сөйледі:

— Салта-н-а-ат! Шіркін Салтанат жақсы еді-ау! Өзі көрген қазақ жасының хасиетті бірі еді-ау! — дей түсті.

Мәкішке шұғыл бұрылды да:

— Айтшы, Мәкіш, Салтанат бүгінде қандай екен? Өмірі, күйі-жәйі не халетте екен? Білгенің бар ма? — деді.

Мәкіш, осы тұста, Салтанат туралы Абайға тағы бір қадірлі әңгіме айтып өтті.

Баяғы айттырған күйеуіне Салтанат тиген екен. Бұл күнде еріксіз өмір тұтқыны болыпты. Сонау жылдардан соң қалаға ең алғаш келгені, осы быйыл өткен жаз екен. Қасына бір еркек, бір әйел баласы ере кепті. Солармен Салтанаттың өзін, Мәкіш бұл шәһәр халқының жазды күнгі сейіл-сауығы ретінде, қайыққа мінгізіп, үлкен Ертістен өткізіп, Полковник аралына апарыпты. Сабамен қымыз алғызып, сойысқа қой алып шығып, бір күн бойы аралда, тоғайда екі дос әйел ұзақ бір мұңдар айтысыпты.

Мәкіш, Абайдың күтпеген, ойламаған жәйін осы арада білдірді. Ол соңғы жылдарда Абай шығарған өлеңдердің көбін жатқа біледі екен. Салтанаттың өтініші бойынша, аралда, кейде әнге салып, кейде жаттай оқып, бәрін айтып беріпті. Салтанат, үнсіз сабырмен көп тыңдап, қызыға тындапты. Ең аяғында, қасына еркек баласын шақырып алып, өзгеше бір сөздер айтыпты.

— Менің өмірім, өз басымды ойдағы арманымнан жыраққа әкетті ғой. Үмітсіз де болса, бір арман құшқан жан едім. Жастық тірлігімде Абайды көрген күндерім, осы аралдай бопты. Көлеңкелі, саялы боп, мынадай гүл атып тұрған көрікті шағымның бірі екен. Аз күн, сәтті күнім сол екен. Бүгін, мен ықтыярсыз, басқа өмірге көндім. Басқа жанға берілдім. Енді менің өз басымда тілек те қалған жоқ. Жалғыз-ақ Мәкіш бүгін сені көргенім, Абай сөзін естігенім, тағы баяғы сағынышымды тапқандай, табысым болды. Енді бір сертім болар. Абай қадірін өзім ғана біліп сақтамаспын. Мынау балаларымның да қадірлеп, хасиеттейтін асылы етермін. Осыларды Абайға дос етіп өсіру, ендігі аналық қарызым шығар. Абай алдындағы соңғы достық міндетім болар! — депті.

Абай Салтанатты қадірлеген көңілімен, өз апасы Мәкішке де іштей алғысқа толы, ырзалық білдірді. Оны өзінің сырласы, сенісер досы есебінде ұғынып, аз сөзбен ішін ашты.

— Солай, солай айтар Салтанат! Өз қарызын ғана айтпаған. Менің де міндет қарызымды айтқан да. Оның баласындай жас ұрпақ, жанына азық етер, жақсы көрер қазна болар сөзбен өлең туғызуды, маған міндет етіпті ғой. «Алты қырдың астында жүрсем де, маған тым кұрса, сондай сарының жетіп жатсын» дегені де. Ұқтым, түйсіндім, арманды дос! — деп, салмақты сыр айтты да көңіл шабытына, толқын ойға шомды.

Абай осы жолы қалада көп жатты. Оқуға балаларын орналастырған алғашқы жылында, оларды қыймай жүргені де болды. Күз бойы, қыстың ортасына шейін, Гоголь атындағы кітапханада күнұзын отырады. Ғылым зерттеуші, оқымысты тәрізді боп алған өзінің дағдысына да аса қызығулы еді. Кітап бетінен кете алмайтындай. Жақсы, таза сарылғандық бойын мегдеп алған. Кей кештерде, үй оңашада, өз оқыған романдарының қызықтыларын Баймағамбетке әңгіме етеді. Оның айтуы арқылы, Баймағамбет те көп әңгіме жыйып жүр.

Сембі күн кештерде, Баймағамбет ат-шанамен жаңғыз кетіп, бір пәтерден Әбішті, тағы бір пәтерден Мағаш пен Құлбаданды алып келеді. Олар, екі түн, бір күн әкесінің қасында аунап-қунап, тынығып, қуанысып қалады. Абай ол балаларының қонаққа келетін кештерін, ел қазағына бермеуге, бөлмеуге тырысады. Балаларға өзі әңгіме айтады. Немесе, Баймағамбетке ертегі айтқызып бе-

реді. Тағы бір кез, топ болып, ән салысып, аса бір көңілді, рахат кештер өткізеді.

Абай жұмасына, немесе он күнде бір, Әбіштің пәтеріне барады. Ондағы үлкен тәрбиелі, сұлу жүзді, бурыл шаш Анна Николаевна атты Әбіштің «хозяйкасымен» ұзақ әңгімелесіп қайтады. Тағы бір кез, Мағаш пен Құлбадандай екі еркек, екі әйел баласы бар Екатерина Петровнаың үйіне барады. Өлген офицердің тұл қатыны, көп баланың тәрбиесін өзінің жаңғыз ғана оқытушылық, ұзақ еңбегімен атқарып келе жатқан. Бұл үйге Абай анда-санда балаларының пәтер ақысынан басқа, Баймағамбетке шанаға салдырып, тұтас қойдың етін, қаптаған ұн, кейде отын сыяқтыларды, есептен тыс, апарғызып тастайды.

Осы жолы өз балаларының ғана оқуы емес, тағы бір-неше жетім жастарды, Абай өз талабымен, оқуға бергізді. Бұл балаларды Абай өзінің көршілес жатақтарынан арнаулы кісілермен алғызған. Соның бірі, Ералы жатағындағы Әнет — Молдабай баласы Әнияр деген жетім бала. Бұның оқуға түсуі өзі, бір өрескел күйден туған. Соңғы екі жыл бойында корпус пен Семей жандаралы тарапынан шыққан бір бұйрықта, қазақтан болыс басы бір бала орысша оқуға берілсін делінген. Сол бұйрық Тобықты болыстарына барса, әкесі бар баланы ешбір ауыл қыймаған да, бермеген. Берсе жетім берілсін деп, ол жетімдерге және де иелер табылып, кұнын төлемесе берместей болған. Қысқасы қас надандық, түйсіксіз тоңмойындық етіп жүргенді. Осы жайды бір күн Абайға Михайлов сөз қып еді. Күйінішпен күліп отырып, «бар Семипалат уезі жыйылып, бір баласын оқуға беруге қыймайды. Осының не шарасы бар?» деп сұраған.

Сол хабарды білісімен Абай, Тобықтының өзі білген, тілін алады дейтін адамдарының барлығына, қалада жатып, хат жазған. Шыңғыс болысының есебіне деп, жатақ баласы Әниярды қалаға алғызып кеп, интернатқа бергізді. Молдабайға сәлем айтып, Шағаннан талқаны — сол ел ішінде отырған, аз үйлі қырғыздың жетім баласы, Омарбек еді. Оны да орысша оқуға бергізді. Тәкежанға хат жазып, Қызыл Адырдан және бір жетім баланы, Құрманбай дегенді алғызды. Ералы жатағына бұдан тыс және бір екі баланы оқуға бергізді. Бұлар Абайдың өзінің аталас елі емес, Мамайдан шыққан, жатақ балалары. Екі жетім, Сәдуақас, Қасен деген балалар болатын. Бұл

екеуін Абай мұсылманша оқуға, медресеге бергізді. Жатақ жөнінде: «тым кұрса олардың жас буынына аздықөпті саңлау болсын. Әлде сордан көзі ашылар ма. Көбіне көмегі тиер ме!» деп, Абай осы күз, айрықша бір шұғылданып, ойланған еді. Жатақ жәйы қалада жүрген Абайға да уайым салған.

Анау жылы Балқыбек сыязында Абай әперген мал, жатаққа түгел тимепті. Сыяз басынан Ералыға шейін аман жеткізгенмен, отыз қараның он жуан тұғырын сол күзде бірден, екіден тасымалдап, белгісіз бір ұрылар, тағы тоздырып әкетіпті.

Жатақ жәйін қалада жатып естіп жүрген Абай, «тым кұрса тозбас дәулет — ғылымға бұлардың тобынан да, біреулер қол артсыншы» деп, жаңағы балаларды, бар Тобықты ішінен, әдейі осы ортадан іріктеп алғызған еді.

Қыстың ортасы ауып, енді қаладан елге қайтар кез жеткенде, тағы бір сембінің кешінде, Абай Баймағамбетті жарым күндей жүргізді. Қаланың әр жерінде тұрған жаңағы оқушы балалардың барлығын өз пәтеріне шақырып алды. Соларға өз алдында еркіндетіп, ән салдырды. Асық ойнатып, жаңылтпаш, жұмбақ айтқыздырып, емін-еркін бой жаздырды. Сонымен, кешкі ет алдында, азғана бір толаста: «балалар!» деді. Жас қонақтарын, өз балаларын салмақты үнмен, өзіне қаратып алды. Бүгін күндіз жазып қойған бір табақ қағазды алып отырып, үнсіз аңырған балаларға бір өлең оқып берді.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім...

Бұл жыйында бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес, осы бүгін туған өлеңін оқыды. Арасында:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім...

деген жолдарын, қайталап оқып беріп, балаларға қысқа ғана тіл қатты.

— Міне балаларым, інішектерім. Біз сыяқты аға, әкелерің мезгілінде өсе алмай, қылтанақ жарып, сарғайып қалған шөптейміз. «Ғылымнан махрұм қалдық» деп, енді өкінеміз, опық жейміз. Сол біздің мұң. Ал, сендер үшін тілегім, айтарым жаңағы. Бұл — аға батасы! Сендерден

дәрмен күткен далаңның елінің тілегі! Адам болам деп оқындар! Аймағыма жақсылығым жетеді, адал азамат болам деп, халықтың қамқоры болам деп оқындар! — деді. — Міне осы өсиетті сендерге арнап мынандай өлең жазып отырған, «Көкбай» атты ақын еді! — деді. Көкбай Абайдың бұл күндегі ақын досы, ініден тапқан досы еді.

«Осы отырған балалардан жаңа төл өсірсем, жаңа буынның жаңа азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмаспеді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса — бәрі де, қазақтың мешеу, қараңғы жұртынан жаңа қауым, көзі ашық, оқыған жаңа қауым туғызуға арналсын. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой деп ойлады Абай.

Быйылғы қыс Абай кітаппен қатар, қағаз-қарындашты жиі ұстап, өзі де көп өлеңдерді құлақ күйдей, жан сазындай, күйлей толқып жүрген-ді. Сол өлеңдердегі ой өсиетін арнайтыны, жанағы — «жас төл» еді. Бірақ бұл сөздің иесінің өзінде де, әлі өзіне-өзі сенген ақын ат жоқ. Өз өнеріне шала сенген, сыншыл жанның, көмескілеу айтылатын, «Көкбай» деген ғана аты бар-ды.

БИІКТЕ

Татьянаның сахрадағы әні

1

Бірнеше жылдар өтті. Абай үшін бұл, еңбек жылдары, өнер іздеу жылдары болған. Оқу менен жазу Абайдың ендігі тірлік тынысы тәрізді.

Бұл күндегі Абай, ақын атын анық алған. Сол ақындық еңбегін, енді халыққа етер азамат қарызы деп біледі.

Өмірден, көп кітаптан алған сан-салалы күйлер, оялар бұл шақта өз өлшеуін тауып, ақынның уәзінді, соны жырларына араласқан-ды. Қыс пен жазды кітап соңында, не жазу үстінде өткізген шақтарын, Абай ендігі ең бір бақытты кезіндей санайтын болған. Бұл жылдарда ол, ел бүлігі атқамінерді, жеміт болыс, ұлықсымақты, сан рет, әділ ашумен жазалаған-ды. «Ел мінездері» деген өлеңдер, ел ішіндегі сотқар мен бұзардың талайын таңбалаған. Жазықсыз, момын көптің жоқшысы болған арлы ақын, бейнет елінің ауыр шерін де шіміркене шерткен-ді. Талай саналы жасқа ой саларлық шыншыл сезімді көркем сөздер, сан рет осы Ақшоқыда туып, тарап кететін.

Соның орайына қазіргі заманда Абай айналасына жыйылған жас өнерпаздар да жақсы бір топ боп құра-

лып келе жатқан. Абай ендігі шығарған жырларын, әр дайым жазып айтады. Сол жазғандарын жаттаушы, әнге салып айтушы, жұртқа таратушы, іні достары, жаңағы жас серіктерінің арасынан шыға бастаған.

Осымен қатар, Абай өзі тілемесе де, ауыр көріп бойын алып қашамын десе де, еркіне қоймай, бұған масыл болып, асыла жүретін тағы бір міндет, бейнет бар. Ол ел ішінің дау-шары. Бірақ, бүгін Абай өзінің сүйіп, сүйсініп берілетін еңбегінің соңында.

Таңертеңгі шәйден соң үй іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кеткен. Қыстың бір ашық күні екен. Абай өзінің үлкен бөлмесінде оңаша отырып қап еді. Алдында үлкен дөңгелек, аласа үстел тұр. Абай біресе сол үстелге шынтақтап, біресе үлкен алақанымен мықынын таянып, үнсіз отыр.

Ішінде ой шырағы жанғандай боп, салмақпен қараған көздері анда-санда қарсыдағы терезеге қадалады. Күн түсіп тұрған қарлы адырға, ұзақ-ұзақ қарай түседі. Өзінше бір мығым күшпен, ұғымсыз бір мұңмен жұмырлана бүгілген төбе-төбелер.

Быйылғы қыс, Абайдың ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған қысы еді. Көп өлең жазылған жылдың бірі де осы болатын. Сондай өзімен өзі ғана боп, толғана ойланған уақыттарында, көз алдына көптен көп оралатын — осы адырлар. Бұлар күн райына қарай әр түрлі ажар көрсетеді. Ақындық шабыт, кейде осы адырмен көп сырласқандай болады. Бұлтты сұрғылт күні, ол адыр күн шуағын сағына мұңланады. Ашық күні жылы, жырқын, жазын көксегендей көрінеді. Жеткізбес арман жеңсігі жеңген адыр.

Қазір Абай сол адырдың жадыраңқы бір қабағын көргендей болды. Қоралы қойдың алды солай қарай өріп барады екен. Сарылып, сазарған үнсіз адыр, енді тас басында жүріп, шырқаған қойшы әнінен сертіген сыяқты.

Абайдың осындай боп үндемей ойланып қалған кездерін қабағынан таныйтын жолдасы бар. Ол — мұндай шақтарда үндемей, көп қозғалмай отыратын Баймағамбет. Қазір тіпті қарап отырмас үшін ол Абайдың тобылғы сапты сарбас қамшысына бүлдірге тағып отыр. Анда-санда Абайға қарай түсіп, өз жұмысын істейді.

Бір кезде Баймағамбет Абайға көз тастап еді, оның ерні күбірлеп, қолы да әлдекіммен сөйлескендей қозғала

түседі. Бұрын мұндай әдеті болмаушы еді. Быйылғы қыс жалғыз отырған шақта, анда-санда Абай осылай ететін бір машық тапты. Баймағамбет біледі, осындай күйдің артынан, Абай көбінесе, қағаз, қарындаш алғызады.

Сондай бір нәрсені бұйырар деп күтіп отырғанда, Абай Баймағамбетке шұғыл бұрылып, жалт етіп салқын қарады да, үйдің сол жақ бұрышына қарай қол созып, үн катпастан, бір нәрсені «әкел» дегендей белгі етті.

Баймағамбет, оның нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып, үстелдің үстіне екі үлкен кітапты өкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, сол беттерге қарап, шалқайыңқырап, біраз бөгеліп отырып қалды. Көзі сол беттерден, ана жатқан екінші кітапқа да түсе береді.

Бұл екі кітап — бұл ауыл, бұл өлкенің Абайдан басқа көп жанына әлі тілімен де, сырымен де ұғымсыз кітаптар. Тек Абай көңліне ғана, әрі ұғымды, әрі хұрметті боп алған екі ақынының кітаптары. Ол жатқан Пушкин мен Лермонтов.

Осылармен Абай анық терең танысып, табысқалы әр-алуан «хикметтер», «шейх», «хафиздер», «рауаилар» да сыртта қалды. Кейбір намазқой діндәр кәрілер мен шала сопы молдалар Абай үйіне қонып отырып, осы кітаптарды үй несі, күндегі машығы бойынша, қасына алғызғанда, іштерінен:

«Шариғат жайын оқып отырады екен-ау бұл кісі» деседі.

Кейде біріне бірі:

— Әлде аруақтарға кұран хатым қып жатыр ма екен!? Молдаға аудартпай өзі оқыйды. Оның сауабы мол ғой, — десетін.

Бірақ кітап теріс жағынан ашылып, суретті беттері көрінгенде, және әр харпі кесте бетіндегі жиі шұбартып тұратын арап жазуынан басқарак, бір келкі боп жылып аққандай, орыс жазуын көргенде, әлгі адамдар іштерінен сұктанып, жымдай тынатын. Абаймен арбаса жүрген кейбір ел жуандары болса, сырттай қыжыртады.

— Бұл, теріс оқуды неге сонша қадалып оқыйды екен, ә? — деп кеп, — е, бұл да бір аскандық қой. Қазаққа істеген қыры ғой. Мен ұлыққа сендерден жақынмын деп отырғанын көрмеймісің! — деп кекетісетін.

Абай, өзімен үнсіз тілмен ұзақ-ұзақ сырласатын дос-

тарын, сырт адамның көпшілігі жат жұмбақша бағалай-
тынын біледі. Бірақ оны елеп, ескерген емес.

... Өткен жандар. Бірақ мұндай өлім, өлім бе? Мәңгі бақыт өлместей боп, кейінгі дүниеге өз аттарын ұмытпауды бұйырып кеткендер. Өзгеден жер үстінде қалатын белгі — томпайған мола. Сол белгі, жер бетінде орнағай боз топырақ, мезгіл сайын шөге барып, ақырында мүлдем жермен жер боп тапталады, бітеді. Шамасы, осы мола жер болумен қатар, адам аты да өшеді. Мәңгілікке жұтылады. Ол да бітеді. Мыналар болса, сол өзінен қалған жер үстіндегі белгіні тау өтіп, мәңгі мықты беріктікке бекітіп кеткендер. Олар, анау көрініп тұрған екі Ақшоқы биігіндей... Абай күрсініп ойланады.

— Туған еліңде өнер-білім болуы қандай сый! Әлденеше өнерлі буындардан қалып келе жатқан қазналар болып, соны сақтаған «өнер-білім» атты асыл сандығы болса, арман бар ма? — дейді.

Мынау екі ақын, Абайға көп кезде, бірге туысқан аға, інідей көрініп қалады. Сол теңеу, бұл екі атты, Абайға осы өз ортасы, өз айналасындағы адамның арасындай жақындата көрсетеді.

...Басында, ақылы мен ашуы шарпысып, кезек жеңісіп барып, ақырында сыншы — кемел ой жеңсе де, шерлі көргіш боп алып, тына жанған аға бар. Сол ағаның дертін көріп «тынғаннан не тауып ек?» деп ызасы мен қызуына бой ұрып, жұлысып өлген іні бар. Сол аға — Пушкин. Сол іні — Лермонтов. Кейінгі ұрпаққа, барлық ел, барлық заман, бар қауымдағы ойлыларға атой салып, өмірлері шырақша жанып өткен аға, іні... Абай ойлана отырып, Татьяна хатына үңілді.

— Неткей айтқыш тілі Тіл емес, жүректің лебі. Лүпілдеп соққан ырғағы. Неткей нәзік тереңдік! — деп отырып, кітап бетінен көзі тайқи бере:

Ғашықтың тілі тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішін біл... — де ді.

Татьяна хатының ырғағы мен нәзік үніне өз жанынан үн қосқан бір жолдарды еске алды. Қыз бен жігіт шеріне қызыққаннан шыққан бір сарынның басы еді.

Абайдың өзінен өтіп бара жатқан дәурен «Бірақ сол күнде де осындай боп айтылған тілді естіппедім?» деп, біраз ойланып қалды. Осы сәтте көз алдына екі сәулетті жүз келді. Өз өмірінде, әдейі бұған арнап, ағып

түскен жұлдыздай боп елес берді. Бірі — жас жалынды Тоғжан жүзі, екіншісі — жалынын мұнды жаны жеңген — Салтанат жүзі. Татьяна сөздерін кешелер аударып отырғанда, Абайдың көз алдына осы екі жан кезек келгендей еді. Жалындап сүйсе де, өмір ыркына сабырлы ақылмен амалсыз көнгендер. Осы Татьянадай боп, ғазиз бастарын тағдыр ноктасына, күйзеле жүріп көндірген жастар елестеген-ді. Татьяна хатының ұзақ бойында, Абай ойынша, олар шері де қорғалап, ұялап, орын тауып тұр... Естірлік, мүлгітерлік күй. «Уғарлық сергек жүрек болса, осыған шомып көрсеші. Осы үлгі болар! Сезінетін жас табылар. Үлгі етіп көрсем нетер!» дейтін.

Сондықтан да, соңғы бір екі күн бойында Татьянаны ақын, өз елінің тілімен сөйлете бастап еді. Сөйлеткен сайын Татьяна майда қоңыр үн тауып, бұл тілде де, нәзік көркем күй тауып, ділмар жас, шебер-шерлі боп барады. Қазір ұяң майда қызға Пушкин жазғызған хат пен өзі жаздырған хатты салыстырады. Кей жерлері Пушкинше емес, қатандау. Бірақ ол, оқушының шалалығына, амалсыздан берілген баж. Сонда да ұғынар ма!

Абайдың көз алдына Көкбай, Мұқалар көледі. «Әй, мынандай сөзбен мұндаңған Татьянаны олар да ұғармекен!» деп күдіктенеді.

«Евгений Онегиннің» осы беттерінің арасына салып қойған хат бар еді. Бір нәрсеге ойы ауғандай боп, насыбайын атты да, Абай сол хатты алды.

Семей кітапханасына барып, он шақты кітап әкелген Баймағамбет осы хатты бірге әкелген еді. Білімді досы Михайлов, Абайдың «Евгений Онегінге» сүйсініп жазған хатына жауап айтыпты. Өзінің мынау хатында: «соңғы жылдарда «Евгений Онегин» әңгімесі күйге де түсіпті. Пушкиннің Татьяна, Ленскийлеріне сай күй дейді. Петербург, Москвадағы саналы қауымның бір тынысы сол болғандай деседі. Бірақ керегі не, бізге оны естуге тағдыр жоқ!» деген екен.

Хаттың осы жерін қайта оқып отырып, Абай Көкбай, Мұқаны тағы да еске алды. «Әдемі әнімен әриайдай, бойдай талайды» да бұлдап өткізіп жүрген жазғандар еді» деп күлімсіреп отырып, бас жақта тұрған домбыраны алды. «Сол бишара бақалшылардың қолына, бөз орнына торка беріп көрейінші осы!» дейді. Сенімді шабыт келгендей.

Көзі жасаурай, ерні жыбырлай отырып, Ақшоқының

қос биіктеріне андә-сандә көз тастайды. Бірақ караған нәрсесін бұл халде көріп отырған көз емес. Ол қазір ойдың көзі. Тербеле толқыған ақын толғауының көзі. Қолы ішек пернені термелеп, жебелей береді. Кеше жатарда да, осы бір сарынды, алыс бір ызындай, зейіні шалып қап еді.

Қазір сол саз есіне де, домбырасының шегіне де, тап түсіп, орала кетті. Тағы да тарта отырып, ақырын үн салып, күңіреніп көріп еді, келген екен:

Амал жоқ қайттым білдірмей,
Япырмау қайтып айтамын?

деген екі жол, Татьяна сырының басы, іркіліп тұрып, шешіле бастаған сыяқты. Тағы да, тағы да.. Біресе шын-тақтап жантайып, біресе тез қозғалып, құшырлана, малдасын құрып ап, арлы-берлі тебіренеді. Қос шек бірде баяу басса, біресе шұғыл, қатаң үндерге ауысып, асып қайтып отыр. Соңғы екі жол қымбатқа түсті. Бірақ о да оралды. Татьяна хатының үш ауызын, мүдіртпей айтып өтті. Қуанып отырып, насыбайын алып тастап, лезде тағы айтты. Енді, бірде қатты, бірде баяу тартады, ұмытылмайтын сыяқты. Бір сәтте артына қарай, барлық мол денесімен шұғыл айналып бұрылып қалды. Жүзі, әзіл, мысқыл ажарымен жарқ етіп барып, жылы қарап, Баймағамбетке:

— Әй, сен неғып отырсын, не білдің? — деді.

Баймағамбет Абайдың шұғыл өзгерісінен біраз дағдарып қап, бүлдіргесі тағылып болған тобылғы сапты сарбас қамшыны алақанына салып отырып:

— Мынау еді, Абай аға! — деді.

— Мен не ғып отырмын, оны сездің бе?

— Сіздің ойыңызға бір орыс күйі түсті ме деп отырмын.

— Ә, олай болса, о да білгенің екен. Бар ендеше! Кішкене Молданы шақырып кел! — деді де, өзі тағы да жаңағы ырғағын тарта жөнелді.

Баймағамбет тұрып, есікті ашқанда, ар жағында тыстан қайтып келе жатқан Әйгерім көрінді. Оның артында бөгде кісілер сыяқтанған бірнеше адамның басы байқалды. Қолдарында қамшылары, белдері буулы, беттері біраз аяздаған адамдар. Өңшең тон, шекпен кигендер екен. Алдыңғы бір-екеуі Тобықты үлгісінен бөлек, шошақ төбелі, алты сай Уақ тымағын киген адамдар. Соны Абай

көзі шалып болғанша, Әйгерім де, бұл кісілер де үйге кірді. Абай домбырасының үнінен ойын үзген жоқ еді.

— Ту, аяз келді-ау! — деді.

Әйгерім тіксініп қап:

— Аяз жоқ қой, Абай-ау! Тіпті бүгінгі күн май тоңғысыз! — деп таңдана қарады.

Абай:

— Ә-ә, рас аяз екен десем, сендер ексін! — деді де, шет елдің кісілерімен амандасты.

Әйгерім Абайдың талай жұмбақ сөзінің бірі екенін аңғарды да, күлімсіреп тұрып, түкпір үйге қарай кетті.

Сүйткенше, қарсы үйде бала оқытып отырған Кішкене Молда да келген еді. Абай соған қарап, елең етті.

— Татьянаның хатын көшіріппең? Енді ол ән салатын болды ғой, білдің бе? — деді.

— Онысы афзал болған екен, көшіріп қойып ем.

— Ендеше, Мұқа мен Көкбайға хат жазып жібер. Екеуіне «Татьяна сәлем айтыпты, бізбен де таныс болсын» депті де! Мына Мұхаметжан қалаға бара жатқан шығар, сол сәлемін ала барсын! — деді.

Үй ішінде тымақ, белдігін шешпей отырған бөгде қонақтар бұл сөздер не сөз, кімнің жайындағы сөз екенін ұққан да жоқ, ұғайын деп елең етіп, селт еткен де жоқ. Жалғыз-ақ, осылармен бірге кіріп, Абайдың төменгі жағынан кеп отырған Мұхаметжан бар еді. Кішкене Молдамен қатар, Абайдың жаңағы сөздеріне құлағын түрө тыңдаған сол ғана болды. Сұлу қызыл жүзді, қой көзді Мұхаметжан, расында да қалаға бара жатыр еді.

Ол өзінің жөнін сұрамай сезген Абайға біраз таңданумен бірге, жаңағы хат пен өлең жайын шын білгісі кеп отыр. Мұхаметжан да Көкбай мен Мұқа сыяқты жақсы әншімін деген жігіт болатын. Оның үстіне, бұның өзінің де анда-санда өлең шығаратыны бар еді. Соңғы жылдар Абайдан шыққан өлеңнің бәрін көшіріп алып, жаттап айтып жүретін Абай айналасындағы жас достық бірі еді. Ол қазір сыртқы киімін шешіп жатып:

— Абай аға, бұл ән салып жатқан кім болды? — деді.

Абай домбырасын қайта ұстап, «Татьяна хатының» алғашқы үш ауызын әндетіп айтып берді де, енді қайтып бұл жайдан сөйлеспеді. Әлі күнге үнсіз отырған қонақтардың шаруасын сұрады.

Жаңағы бір айтқаннан Абайдың әнін үйрене алмай қалған Мұхаметжан, ән ішіндегі сөздің төркінін жақсы

сезіп еді. Бұл күнге шейін Абай шығарған өлең мен әннің барлығын білем деп жүрген Мұхаметжан, мына сөзді бұрын естімеген болатын. Абайдың жаңағы аңғарына қарай да бұны білмейді екен. «Маған, жаттап, біліп алып, соларға айтып бар дегені екен ғой» деді де, енді өлеңін де, әнін де әбден білмек болды.

Бұл — Абайдың жақын туысқандарының бірі. Жасы кіші болғандықтан, Абайдың өзі айтып бермесе, «тағы айтып беріңізші» деп сұрай алмайды. Қазбалап тақымдай бергенді Абайдың жақтырмайтынын да біледі. Сондықтан, «бүгін Абай ағамның түстігіне қалайын да, осыны біліп кетейін!» деп, қарсы үйге кеткен Кішкене Молданың артынан жөнелді. Абай болса, қазір ана қонақтардың сөзін тыңдауға кіріскен еді.

Бұларға Абай: «шаруаларың не? неғып жүрсіндер?» дей отырып, бір нәрсеге аса қатты таң қалғандай болды. Осыдан бұрын, әйтеуір осы қыстың ішінде, дәл осы қазір қарсы алдында отырған үш кісі — екі Уақ, бір Көкше осы киімдері, осы түстері, осы отырыстарымен Абайдың алдында тағы бір болып өткен сыяқты еді. Мал дауымен келіскен. Сонда да ана Көкшенің ұрысы — Тұрсын осылай мәліп отырған. Қалғығандай боп, төмен тұқырып, жым боп отыратын. Сонда да мынау жоқшы Уақ — Сәрсеке мықыйып, жұп-жуан боп жалпыя отыратын. Сонда да, дәл қазіргі сыяқты, Тұрсыннан Сәрсеке мал даулайтын. «Бірақ ол жолы малын алып, бітіп тынып кетіп еді ғой!».

Өмірдің, ұдайы айнығыш суреттерінің ішінде, айнымас бір қалыпты ұстанып, әр елден шықса да, бір күйден жазбай жүретін осылар ма? Немесе сол екі жерде көрген бір халдың өзінің бірі шын, бірі түс пе? Бұ неткен айнымаған ұқсастық? Мыналардың анадағы көрінісі мен қазіргі қалпын алғанда, тіпті ешбір мезгіл өтпеген уақыт қатып тұрып қалған сыяқты ғой...

Абай Сәрсекені тыңдай отырғанда, әуелде ішінде осылайша жарысып отырған екінші ой да бар еді. Бірақ бұл ой, Сәрсеке сөзінің бір кезеңіне жеткенде, шешуі табылып барып, үзіліп қалды. Ағаш келі-келсаптай тоңқылдақ үні бар Сәрсеке:

— Әнеугі алған малымды бойыма сіңіртпедің. Абайдың алдына апарып қайта кұстырдың. Ендеше міне, саған қылғаным қылған, қайтесін, тағы да алайын. Көріп алайын сен Уақтың күшінді, — деп әдейі істеп отыр. Еге-

сіп істеген ісі мұның. Ана жолда алғаны үш жылқы еді. Мынада бір кілем, бір танын арттырып, бес жылқы қып алып отыр. Егестің ісі емей немене бұл, Абай жан! — деп аяқтады.

Абай, бар жайды енді аңғарды. Түрінен шынын біліп көрейінші деп ұрыға қарап еді. Ол қызыл сеңсең тымақтың құлағын шарт байлап алған күйінде, төмен қарап тұқырып отыр. Жуан тұмсығының үшімен, шоқша қара сақалының жарымынан артық жерін көрсетпейді. Абайдың қозғалысына көзінің астымен ғана қарап, мелшиіп, тастай боп, түйіліп қапты. Сәрсекке айтып-отырған дауға әлі жалғыз үнмен болса да, жауап қатқан Тұрсын жоқ. Оның сөздерін, өзіне жанасы жоқ бөгде сөздей санап, сырттай қарайды. Сәрсекке сөйледі екен деп қыңқ етер емес. Абайды үлкен би тұтып, тәртіп сақтағаны ма, болмаса, жоқшыға ұрының ірге бермеймін деген қыры ма?

Абай бұның бетін көрмек боп, ызғарлы үн қатты. Ұрының көзін өзіне қаратпақ еді.

— Әй, сен не дейсін? — дегенде ғана, ұрының қызыл сеңсең тымағы жәй ғана қозғалып, қырыс жүзі Абайға енді ғана қарады. Дөңгелек келген, мығым денелі сары ұрының кішкене сұр көздері, Абайға бір-ақ рет жалт етіп қалды да, қайта сөнді. Тағы төмен тұқырды. Қабағының еті қалың, ұрты да біраз салбыраған. Пішіні мен сырты да кескен терек сыяқты бітеу, тұтас, без бұйрек келген. Ол, сәл отырып, бір ырғалып қойып:

— Аб-бай аға, осы ән-неугүні ғана, — деп, тілін шәйнап, әр сөзін салмақтап, — та-қо-с-с-ы Сәрсекке өз алдына әп-п-келіп ба-а-рр-ымды үй-п-п-ап бір алды. Ол жолы т-т-өле дедің, бұйыр-р-дың, бердім. Ал ен-д-ді, ос-сы Уақ малы ұрланс-са, ақ-қай жоқ, ноқ-қай жоқ, әмісе мен төл-лейін де от-тырайын ба ос-сы? — деп бір тоқтады.

Тағы ұзақ сүре дау. Шыны қайсы, жалғаны қайсы? Осындай даулардың, осылар сыяқты даугерлердің таусылары, тынары бар ма, жоқ па? Тағы қағу керек. Сіресіп ұстасқан екі араздың шынына жетем дегеніңше, өзінің де шыңына жетіп боласың...

Тағы бөліп кетті. Жаңағы Пушкин қайда? Анандай боп, жібек талдай шыйратылған Татьяна өзімі қайда қалды? Мөлдір шындығымен, шыншыл жүрегімен жаудырап тыныс алып тұрған Татьяна... Малың қуған даугер, кісі малың жем қылған қыяс ұры. Былыққан өмірдің бітпес ылаңы. Қажытып, талдырасың-ау! Есіліп, ма-

Йысқан үнің қайда, Пушкин сазы?.. Есімдемекен? — деп, алаң көңілмен домбыраны алып, Абай бағанағы күйді қайта іздеп еді.

Қос ішекті домбыра, ол сәтте шешен, тапқыр еді. Енді тұсаулы аттай, күрмеліп қапты. Үні тырым-тырақай. Әлгінде ғана табылған ән, қазір жоқ, ұмытылған. Сәрсекенің жаңағы Тұрсын сөзіне қарсы айтқан дауын тыңдай отырып, бірталай іздеп қарманса да, ән қайта оралар емес, Жылжып кеткен, ұстатпады. Домбыраны қайта тастады. Сәрсекө болса күйіп сөйлейді.

— Малымды тағы да алдың. Урым тағы сенсің, Тұрсын, әдейі егесіп істедің. «Мал қуатын, төлеу алатын нөмесің ғой!» деп істедің де...

— Со-қыр к-к-көргенін жаз-збас. Сен-нен басқа ел, сенік-кінен басқа мал кұры-рыған ғой, т-тегі. Тіп-пті сол бейсем-мбі түгіл, бүк-кіл бір ай атқа мініп-пекен Тұр-рсын әуелі.

Екеуі енді ашылып, шапшаң сөйлесіп, қағысып барды. Бір кезек Сәрсекеден Абай: «айтушың бар ма? із, тоз айғағың бар ма» деп сұрап еді. Ондай дерек Сәрсекедө жоқ екен. Шынына жету соншалық қыйын дау. Абай күрсініп, қабағын шытты да.

— Япырай, ағайын, осы басқа біреудің алдына барып тергетсеңдер қайтеді? Дауларыңда дерек жоқ. Бірің алдың десең, бірің алмадымнан басқаны айтпайсың. Қағу — тергеу керек. Менің боса, мұршам жоқ, уақтым жоқ. Көршілерің ғой, дау қапысыз боп, шыны қазыла түсер еді. Ана Ақылбайға барып, тергетсеңдер қайтеді? — деп өтініп еді.

Бұған Сәрсекө де, Тұрсын да шалқалап, болмады. «Бар болсын, жоқ болсын, ақ болайық, қара болайық, не де болса, дәл осы арада, өз байлауыңыз байлау болсын» десті.

Абай осыдан соң ұрыға ажарлана қарап, қатайып ап:

— Ендеше айт шыныңды, өліп кетсең де айтшы! Алыппең мынаның малын, алмаппек? — деп, ашулы көзбен қадала қарап отыр.

Тұрсын сасқан жоқ, іле жауап қатты. Әдетінше аузын керіп, сөзін салмақтап айтты.

— Аб-бай аға! С-сенің ал-лдың да, өлсем шын-ныммен өл-лем деген сертім бар. Міні кұд-дай, міні кұр-ран..

— Қайта айтшы, әй! — деген Абайға, ұры жалт беріп көзіне көзін қадап, тайсалмай сөйледі.

— Айтқ-қаным айт-тқан, Абай аға, ұр-ры болсам да сер-ртімен өлем деген ұр-рымын. Міне бар-рым, шыным. Бұл жолғы мал-лынан с-сүт-тей ақпын! — деп тоқтады. Сеңсең тымағының маңдайын шапшаң қозғап, қайқайта қайырып ап, бетін ашып салып, Абайға әлі де, тік қарап қапты.

Сөз осы. Ұрының бұл ажарын көрген соң, Абай одан көз аудармай бірталай уақыт тесіле қарап отырды. Ұры да кірпік қақпай, көзін Абай көзінен тайдырған жоқ. Абай енді өз ішінен: «Ұры болса да, мына пішін — шының пішіні ғой» деп, илана бастады. Бұл көзін аударғанша, Тұрсын да сол мыз бақпастан, тастай боп, қыбыр етпей шаншылып отыр. Мұнысы да Абайға әсер етті. Ендігі кесікті Абай, әдеттен тыс, шапшаң айтты.

— Бәсе, бұл ұры болса да, сондай қаныпезер, шыны жоқ ұры емес еді. Адастырсаң, адастым, Тұрсын. Бірақ алда да көрісер күн бар... Өтірік айтсаң, кейін өз обалың өзіңе. Айтпадың деме, білдің бе!? Бұл жолы, сені шынын айтты деп иландым! — деді де, Сәрсекеге бұрылып байлау айтты. — Мынада сенің малың жоқ, Сәрсеке, басқадан ізде! — деді Сәрсекеге көз қырын бір тастады да, сөзді бітірді.

Тұрсын тымағын енді ғана қайтадан оңдап киді. Басқа ләм деген жоқ. Сәрсеке де үн қатпады. Тек енді ол төмен қарап, тұнжырап қалды. Абай бұлардың сөзін бітіре беріп, домбырасын қайта алып, мыналарға.

— Ал, сөздерің бітті. Енді ас-суларыңды ана қонақ үйге барып ішіндер! — деп, өзі домбыра ұстаған бойында, кітаптағы Татьяна хатына қайта үңілді.

Сәрсеке мен Тұрсын орындарынан тұрды. Басында, үйге келгенде Сәрсекені жоғары отырғызып, өзі босаға жақта отырған Тұрсын, қазірде де шет ел адамы деп, жоқшыларды алдымен шығарып, өзі артынан кетті.

Бірақ қонақ үйге қарай беттегенде, бұлар бір ұзынша қараңғы даланмен жүріп өту керек еді. Сонда келе жатқанда Тұрсын, үн шығармастан аузын керіп тұрып, сылқ-сылқ күліп алды. Үндемей, ұзақ күле білетін әдеті бар еді. Өзіне өзі қатты сүйсінген кезінің бірі болды.

Шынында ол бұл жолы үлкен артистік істеп шықты. Күзді күні алысқа аттануға ерініп, көрші отырған Қанайдан үш жылқыны әкеп сойып алғанда, осы Сәрсекелер қуып жүріп, Абайдың алдына алып келген. Сонда қағу үстінде бұл бір байлау жасап еді. Абай: «алдың ба,

шыныңды айт!» дегенде, екі сөзге келместен: «алдым, бұйрығыңды айт, өлдім!» деген еді. Талайдағы ұрыдан Абайдың, оп-оңай шынын айтқан ұры көргені осы болатын. Сол арада:

— Ұрыдан менің алатын парам — шындығы!... — деген еді.

Тұрсын ішіне бір нәрсені түйіп келіпті. Екі ай уақыт өткізіп жіберіп, Сәрсекеден бір-ақ күн ішінде барып, бес жылқы әкеп жайластырып алған болатын. Бұл жолғы ұрлығын маңайдағы жанға сездірмеген.

Және әдейі бір қатты боран боп тұрған түнде барып, із-тоз қалдырмайтын кезде, қағып кеткен болатын. Сәрсекенің ендігісі, кұр сезік болмаса, ізі де, айғағы да жоқ дау болған. Осындай жайларды ойлап, Тұрсын Абай алдына бұл жолы келерде: «енді өлсем де танып өлем!» деп тас түйін бекініп келген. Сол есебі дегеніне жетіп, Сәрсекені де, Абайды да қабат алдап шыққанына күлді Тұрсын.

Бұл қонақтар кетісімен, Абай Татьяна әнін қайта іздеді:

Амал жоқ қайттым білдірмей...

Домбыраға ыңрана қосып көріп еді, бағанағы ән әлі де жоқ, мүлде ұмытылған. Сүйткенше, қарсы үйден шыққан бірталай кісі тағы үстіне кірді.

Бұлар Кішкене Молда, бағанағы Мұхаметжан екен. Және осылардың алдында тоғыз құмалақтың ағашын бір қолына ұстап, тері дорбашадағы тастарын бір қолына алған, Көрпебай кіріп келе жатты.

Келгеніне үш-төрт күн болса да, Көрпебай Абайға тоғыз құмалақтан әлі жөндеп ұтқызған жоқ. Соңғы күндердің бір қатты бәсекесі боп алған ойын еді. Кейде таңертеңгі шәйдан түстікке шейін ойнағанда, бір ойынды тауыса алмай айырылысатын. Кеше, кеш бойы Абай кітап пен жазу үстінде болды да, ойын үзіліп қалған. Ғяді Көрпебай «тоғыз құмалақ» ағашын алып кіргенде, Абай: «тағы алаң кірді, қоя тұрайын» деп, Пушкин томшының беттерін жауып қойды. Көрпебайға:

— Кұр, кешегінің есесі енді қайтпаса, сен ағалап тұрсын! — деді.

Сары сүйектен істелген жылтыр, жұмыр «құмалақтар» ұядан ұяға тоғыз-тоғыздан сырт-сырт түсіп жатты. Абайдың ұяларын да Көрпебай толтырып жатыр еді.

Мұның қолы, ағаш үстінен жүргенде, лыпыл қағып, қалқып жүрген сыяктанады. Ұяларға санап түсіріп жатқан тастарды қандай қозғалыспен, бөгелместен, дәл түсіріп жатқанын байқау қиын.

Абайдың, кейбір қыстарда, үйде отырып қалғанда, әдейі шақыртып алып, жыйырма күн, бір айдай табан аудармай ойнап қалатын кісілерінің бірі — Мақыштың Смағұлы, не Марқабай болса, тағы бірі осы Қөрпобай болатын. Ішінде Абай бар, осы үш-төрт ойыншы бұл атраптағы басқа ойыншылардан озып, ағалап шыққан, және өз ара бәсекесі күшті ойыншылар.

Абай мен Қөрпобай ойынға кірісті. Басында үш-төрт кезекте, машықты бастаулар бойынша екі жағы да тез-тез жүріп барып, екі-екі ұядан тас алысты. Әлі тұздық алысып, беріскендері болған жоқ.

Қазірде бұл ойынға Мұхаметжан, Кішкене Молда, Баймағамбет те қадала қарап отырды. Мұхаметжан бағана қарсы үйге барған бетінде, Абайдың өзі жазған қағаздан Татьяна хатын түгел көшіріп бір алып, артынан Кішкене Молдамен салыстырып, бірге оқып шыққан-ды. Молда бұл өлеңді көшірумен бірге, жаттап та алған екен.

Татьянаның сөзіне кұмартқан Мұхаметжанның қазіргі есі-дерті — жаңағы әнді қайта есту еді. Бірақ Абай кұмалаққа қадалған бетінде, ойын аңғары ашылғанша, басқа нәрсені ойға алатын емес. Сонымен жас әнші қалтасындағы қағазды алып, аузы күбірлеп қайта оқып, басқы жолдарын іштен жаттап отырды.

Жат үн, жат тілді Татьяна, бұрын бұлардың Абайдан да естіп көрмеген зарымен шерленеді.

— Соны сөз деген осындай ақ болат та! — деп қадалады. Абай әлі де үн қатпай, Татьянасын ұмытқандай боп, Қөрпобаймен аңдысуда отыр. Мұхаметжан алғашқы екі ауыз өлеңді жаттап та алды.

Енді, кұмалаққа қарай түсіп, домбыраны қолға алып, ақырындап тартып, ішінен: «Амал жоқ қайттымды» өзі білген әнге қосып көріп еді. Әзірге ол әндерге қосылмай жатыр. Өзінің атақты әні «Ақ қайыңға» салып көрді, «Топай көкпен» де жағалатты. Созылмайды, көнбейді.

Баймағамбет мұның нені іздеп отырғанын ана үйде-ақ естіп кеп еді. Енді Абайды осылай аударып көрем бе деп жағалатып, Мұхаметжанға:

— Немене, Татьяна «Ақ қайыңды» білгісі келмей ме, қалай? — деді.

— «Ақ қайың» ғана емес, тіпті біз білген әнге жуысайын деп тұрған Татьяна көрген емен.

— Бәйіт, терме сыяқты келте — шолақ әнге тез келе ме дейім! — деп, Баймағамбет Абайға тағы қарап қойды.

Абай бұлар сөзіне енді ғана көңіл бөле бастап:

— Солай деймісіндер! Татьяна болса, ол «Ақбала» да болмас: Бағдат, Мысырдан, бәйіт те тілемес! — деп бір қойды да, көңілденіп, көтеріліңкіреп алып, бір рет көшіп кеткенде соңғы тасы тарс беріп Көрпебайдың орта ұясының біріне түсе қалды. Сүйткенде, Абай мәз болып, мол денесі селкілдеп қатты күле жөнелді. Көрпебай сасып, қабағын түйіп, томсарып қалды.

Құмалаққа қарап отырған Қішкене Молда:

— Хәйір, тұзлық бихисап жақсы тұзлық болды... — деп, Абаймен қоса күлді. Көп есептің соңында дәл осы жерде Абай кеп «бел басардан» тұздық алып еді.

Алғашқыдай емес, қасында отырған жігіттердің нені тілеп отырғанын Абай енді аңғара түсіп:

— Баймағамбет-ау, Татьянаның бағанағы салған әнін енді қайта айтпай отырғанын көрдің бе? — деп, Мұхаметжанның домбырасына қол созды. Мұхаметжан домбыраны ұсынып, тізесінде жатқан қағазына үнілді.

Абай бұл жолы тартып жөнелгенде, тәңертеңгі ән қаз қалпында қайтадан шапшаң ғана орала кетті.

— Жок, енді айтқысы келген екен! — деп, сүйсіне күле түсіп, — былай депті ғой! — деді де, үн қосты. Өз аудармасының екі аузын айтып өтті. Сол екінші өлеңі біте бергенде, түкпүр үйден келе жатқан Әйгерім көрінді. Ол Абайды тандана тыңдай кеп, қасына отыра берді.

Мұхаметжан екінші ауыздың тұсында ішінен Абайға қосылып байқады. Дәл осы кезде, өзінің бір мол байын жағалай көшіп келе жатқан Көрпебай, Абайдың артқы ұяларын жағалап, сытырлата тас тастап кеп, дәл «көк-мойыннан» тұздық алып қона түскені...

Абай:

— Өй мынау неғып кетті!? — деп домбыраны Мұхаметжанға бере сап, қайтадан құмалаққа үңіліп қалды. Мұхаметжан Әйгерімге қарай жамбастай беріп, сыбырлаңқырап:

— Қап, мына біреу, бір жапырақ болған неменің қылып кеткенін-ай! — деп, Көрпебайға қатты наразы бола қарады. Әйгерім:

— О не шырақ? Не істеді өзі? — деп құмалаққа үнілді.
— Абай ағамның мына бір жаңа әнін үйреніп кетейін деп, әдейі жолымнан бөгеліп отыр ем!.. «Көкмойыннан» тұздық алдырған кісі енді бізге неғып оралсын! — деп, күбірлей сөйлеп, күйзеліп отыр. Баймағамбет те өкініп, басын шайқап еді. Әйгерім Мұхаметжанға бұрыла қарады да:

— Кәні ол қандай ән екен? Талайдан үнінді естігеміз жоқ, түстік жеп аттанарсың, өз ұққаныңды айтып берші! — деді.

— Ойбай-ау! Өзім де бір-ақ естіп ұстай алмай, «дәт» деп қап отырғам жоқ па, жеңеше-ау, — деп Мұхаметжан домбыраға жаңағы әннің бас қайырмасын тыңқылдатып көрді. Келмей жатыр. Абай бұл кезде өз кезегін жүріп, сәл босап отыр еді.

Жоқ, теріс тартып отырсын, — деп, домбыраны қайта алды. Жаңағы әнін үш-төрт қайрып тартып өтті. Мұхаметжан енді домбыраны қайта алғанда, іркілместен қатасыз тарта жөнелді. Сол арада жаттап алған алғашқы екі ауыз өлеңді әнге де салып жіберді.

— Айта түсі! — деді Абай.

Рұхсат алып алған Мұхаметжан, өзінің зор таза үнімен, енді шырқап айта жөнелді. Тізесінде жатқан жазуына көз қыйығын тастап отырып, барлық Татьяна хатын іркілмей айта берді. Тоғыз құмалақ тоқталып қапты.

Абай мыз бақпай, кірпік қақпай тындайды. Ол қазір Ақшоқы биіктеріне көз жіберіп, Татьянаның наз-наласына ұйығандай. Өңі сұрланып апты. Өзі сөйлеткен сөз, өзі жырлатқан әуен, ең алғашқы рет, әрі жас, сұлу, әрі әсем нақысты әншінің көлденең үнімен айтылғанда, енді Абайдың өзін де қатты толқынтады.

Тағы да Татьяна мұның, соңғы күндер өзінің жадынан шықпай жүрген Тоғжан, Салтанат мұндарымен қоса, бір өмірдей сезінеді. Қазір олар ғана емес, Әйгерім де бұның есінде отыр. Кеше бір күндегі ақыл жары, дүниедегі ең жақын жары да, бұл терең наздан өз тілін тапқандай. Абай, өзі аударған көрікті жырдың кең шындығын, қазір мынау әнді тыңдап отырып, ең алғаш рет қадалып тамашалайды. «Орыс қызы Татьяна, қазақ қыздарынан да өз мұндасын, өзімен тағдыры бір тұрғыластарын тауыпты. Тілі, тәрбиесі, тарихтары бөтен болса да, адам нәсілі көп тұста, ойымен, күйхалімен, сезім жалын-

дарымен, тағдырымен бір-біріне соншалық жақын-ау! Бауырлас, туыс-ау! Мынау әнші, ақын, қазақ жасына соны баян еткелі тұр!» деген ой, Абайдың ішін қуанышты бір сеніммен де жарқыратқандай. Айналадағы жұртты ұмытып, Абай әсем әнмен ілесіп, ой сезіміне бар ынтасымен берілген еді.

Бұның ажарын байқап, үйдегінің бәрі де қыбыр етпей, Мұхаметжанның жүзіне ғана қарап қалыпты. Қазақ әні емес. Бірақ сондай бір мұңлы шермен, ұғымды күймен ырғалған майда қоңыр, назды қоңыр толқып кетті. Мұхаметжан: «енді айрылып қалмайын, жадыма тоқып алайын» дегендей боп, тоқталмай айтады. Өз көңілі де елжірей сүйінгендік танытады. Татьянадай жасты көз, алдында көргендей боп, терең сезініп ұғынған сыяқты. Осы өнінің үстінде ұғынды. Әнін тоқтата бере:

— Тал бойынды ұйытқандай, сорлы шерменде екен, ә! мұны осыншалық күңіренге күйзелткен қандай ғана жан екен, Абай аға?! — деп, Абайға қарады.

— Тыңдаушы өзгелер де бұл сұрауды аса орынды көргендей. Бәрі де Абайдың жауабын күтті. Өзгеден жеңілдеу, шәпшаң сөйлейтін Қішкене Молда:

— Е, оны айтқызып отырған Фошкин ғой! — деді.

Мұхаметжан бұның қазіргі киліккенін жаратпай қалды.

— Қоя тұрыңызшы, молдеке! Фокшин демей. Тіпті сол ақынның аты да сіз айтқандай емес! — деді.

Қішкене Молда тағы да шапшаңдап:

— Е, енді қалай екен? Мен бек дұрыс айтам, солай! — деді.

— Жок, Абай ағам Пушкин дейтін сыяқты еді! — деді де, Мұхаметжан Абайға қарады.

Абай Пушкиннің өмірін, өлімін қысқа баян етіп беріп, «Татьяна хатына» қайта оралды. Мұхаметжанның жазбасын қарап, ойланып, кей жерін түзей отырды.

— Осы да жүрек мұңын жеткізе білген тіл-ау! Шыны керек те, Пушкиндей ақынды қазақ баласы сен де, тіпті иісі мұсылман ғаламы — сен де, әлі көрген жоқсың... Не десең үй де! — деп, ойлана сөйлеп отыр.

— Ия әйтеуір, қыз байғұс шер-шеменін айта білген-ақ! — деп Баймағамбет кұптайды.

Көрпөбай осы кезде кұмалаққа таман тағы үңіле беріп еді. Мұхаметжан байқамаған боп, тізесімен кұмалақ ағашты шетке таман ысырып жіберіп, Абайға қарап:

— Бірақ енді Сол Татьянаның осындай үні жауапсыз қалғаны әділет пе, Абай аға?! Жігіт те бір орай сөзді айтса мақұл болмас па, кеудесінде жаны бар болса еміренбей тұра алар ма? — деді.

— Бек дұрыс айтады Мұхаметжан. Гүмәнсіз дұрыс сөз осы, Абай! — деп, Кішкене Молда да Абайдан тілек сөзген тәрізді. Абай аз ойланып отырып:

— Ол да дұрыс екен. Онегинді сөйлету керек болар! — деп біраз отырды да, — әй бірақ ол өзі опасыз еді-ау, ә! — деп үндемей қалды. Пушкинді қайта оқуға кірісті.

Сол күні Абайдың үйінде түстеніп алып, Мұхаметжан Семейге жүріп кетті. Абай бүгінгі кеш бойы Пушкинді тағы да қайта оқумен болған еді. Бүгінгі күн анда-санда алаң еткен уақ жайлар болса да, Абайдың Пушкинге оқушы ғана емес, ақынша жақындасқан күні еді. Туысын тапқандай боп, шабытты үн қосып, толғана бой ұрған күнінің бірі. Түнде кеш піскен еттің алдында, Пушкин томын жауып жатып, Абай үй ішіне естіртіп бір сыр айтты.

— Дүниеге көзімді аштың-ау, Михайлов, қандай қазналарға мені жетектеп әкелген едің!.. Енді менің қағбам орнынан көшіп, күншығысым — күнбатыс, күнбатысым — күншығыс боп барады! Солай болса, болсыншы! — деді.

Ас ішіп болған соң, үйдің іші жатпай, күндегі әдет бойынша, «Абайдан тағы бір әңгіме шығар ма екен» дегендей боп ұзақ отырып еді. Алдында, шам жаққаннан асқа шейін кітап оқыған Абай, енді үйдегі жыйын көңілін еске алып, әсіресе бұның әңгімелерін телміре күтетін, бүгінде атақты ертекші боп алған Баймағамбетті еске алып және Әйгерімнің де үнемі хұрметпен ден қоятын күйін еске алып, Абай енді бір тың әңгіме айтып бермек болды.

Сонымен, түн оргасына шейін мыз бақпай, қадала қарап, бұны тыңдаған мәжіліске осы кеште Абай француз жазушысы Александр Дюманың атақты романы «Үш мүшкетерді» қызық әңгіме етіп, ұзақ баяндап отырды.

2

Бүгінгі кеште, Семей қаласының күнбатыс жақ шетіндегі Таңжарық деген ұсақ сәудегердің үйінде, бір талай жастың басы қосылып еді. Таңжарық үйі — Абайдың тағы бір туысқаны Қысатай деген жас жігіттің пәтері. Қысатай қырдағы дағдысымен қалада да қонақшыл, көпшіл болатын. Өзі аз сөйлейтін, момын жас болумен бірге, ол

маңайына көп адамды жыйнап, көңілді мәжіліс кұруға әрқашан қуштар болатын.

Бұның бүгінгі қонақтары Абайдың жақын туыстары мен ақын, әнші жас достары, шәкірттері еді. Абай бұларды өзінің ең ыстық көретін дос ортасы деп санайды. Бұлар да қай жерде жүрсе де Абайдың ағалығын өздеріне үлкен бір арқа тірек және жұбаныш, мақтан ететін. Қазірде мәжіліс ағасы сыяктанып, төрде отырған зор үнді, қошқар тұмсық, мол денелі жігіт Көкбай ақын. Бұның Абай жоқ жердегі әдеті — суырыла сөйлейді. Сөйлегенде, тәуір көрген нәрсесін кұлай мақтайды. Унатпаған жәйларды тұқырта, қазымырлай айтады. Әрқашан бейімдеген жағына қарай, ауып түсіп қалатындай боп, асып түсіп отыратын. Сонысымен өзгелерді күлдіре де беруші еді. Көкбай, жолдастары күлгенге өзі де кейде қосыла күлімсірен, өз мінезінің жәйын да айтатын. Ол «аңқылдақ болсам — ақындығым шығар. Шыншыл ақын шығармын. Асқындап қызып отырмаса, ызасы мен қуанышы кезек жаяындап отырмаса, үнемі еті салқын тұратын қапысыз мақардан ақын шықпайды» деп күлетін.

Қысатайдың бұл жыйындағы дағдылы қонағының бірі — қазірде қалың қара сақалды болған Шұбар ақын. Көкбай мұсылманшаға жетік болса, бұл бір жағынан орысшаны да біле бастаған. Абайша өздігінен ізденіп, орыс кітаптарын да қарай жүретін. Абайдан жастары кіші Көкбай да, Шұбар да, оның алдында көп жазылып сөйлемейді. Бірақ, ол жоқ жерде өздерін өзге қазақтың білгіші, ділмәрі дегенінен кем емеспіз деп ойлайтын. Шұбар — сәнді киінетін, сылаған, кербез жігіт. Жаңада сатыш алған алтын сағатының алтын бауы, қара желетінің омырауында жарқырай салбырайды. Ол тартына сөйлейді, бірақ сөйлесе ірге бермей, өзгелерді іле сөйлегіш, мысқылшыл.

Бұлардан басқа, қонақтың бірі — ең жас қонақ, Абайдың ең жақсы көретін баласы қазір 15—16 ға келген Мағауыя. Ол — арықша біткен әппақ сұр, сүйкімді жас. Биік, кең ақ маңдайы да, жоталы келген қырлы сұлу мұрны да, өзге жыйын ішінде бұны бір оқу біліммен ағарған жас сыяқты көрсететін. Жасының кішілігіне қарамай, ол мынандай мәжіліс ішінде қай сөзге болса да батыл кірісіп, тең боп араласып отырады. Бұлардан басқа алты-жеті кісінің ішінде атақты әнші — Мұқа бар. Боздай шығатын зор үнді Мұқа — биік денелі ақшыл

жүзді, келбетті жігіт. Оны осыдан екі жыл бұрын, әрі әнші, әрі домбырашы, скрипкашы болғандықтан, Абай Уақ ішінен көшіріп, өз қолына алған, Мағауыяға жолдас етіп берген болатын. Бұған тақау отырған — Ырсайдың Ысқағы. Оның да өз өнері бар. Көкбай-Мұкалар қазақ өлеңі мен әнін, қазақ шежіресін айналдыратын болса, Ысқақ бір жағы Абай арқылы, бір жағы өз бетімен ізденіп, оқып-тоқуы арқылы ұдайы араб, парсы хикаятарын «жадына жыйған» жас. Ол білмеген «Жәмшит», «Қаһарман Қатран», «Рүстем Дастан», «Бақтажар», «Мың бір түн», «Көр ұғлы Сұлтан» әңгімелері жоқ деуге болады.

Осы жыйын жаңа ғана бастары қосылып, қона жатпақ боп, атшыларын пәтер-пәтерлеріне қайтарысып жіберген. Енді әзіл, әңгімеге кірісе бергенде, ауыз үйдің есігі шаяқасынан ашылды. Таңжарық үйінің үлкен сары самаурыны, екі иінінен буы бұрқырай, төргі үйге кіріп келеді екен. Сәудегердің толық, ақ денелі кербез келіншегі самауырды бір жігітке көтертіп, өзі дастарқан әкеле жатыр. Ұзынша кең бөлмеде есіктен төрге шейін жайылған жұмсақ көрпелер, көп жастықтар бар. Солардың үстінде көсіле, шынтақтай отырған қонақтар енді көтеріліп, малдастарын кұра отырып, дөңгелек үстел мен самауырға орын бөрісті. Үстел үсті жасалумен қатар, Қысатайдың жігіті шкаптан бір бөтелке коньяк пен тағы бір бөтелке зубровканы әкеп қойды.

Ауылдан соғым терісімен келіп, қалада бір ай, екі ай жатып қайтатын бұл жастар, кейбір кештерде осындай жыйын үстінде, арақты мәжіліс, ән-сауық кешін өткізетін. Шәйға арналған тәтті, дәмдімен қатар, тоңазып тұрған қазы-қарта, жал-жая да тураулы күйде, үстел үстіне орнай бастады. Ысқақ мынау көрініске көңілденіп, бір ырғалып қойды.

— Е, бәсе! Мынауың ақыл болды ғой, Қысатай! — дегенде, біраз жұрт қошеметтей күлді. Шұбар Ысқақты әзіл етіп, ол айта беретін бір сөзді іліп, қағытып:

— Осының өзі де «бәзмі Жәмшиди» болып бара ма деймін Ысқақ! — дегенде, Мағауыя, Көкбайлар күлісіп қойды. Ысқақ айтатын ертегі хариялардың ішінде осы отырған жұрттың бәрінің кұлағына әбден қанықты болған сөздің бірін айтқан еді Шұбар.

Үлкен дөңгелек үстелдің айналасына қоралай жыйылған қонақтар ішіп-жей отырып, әралуан көңілді, желікті әңгімелерге кетіп отырысты. Бірін-бірі әзілдей, іле сөйле-

ген күлкі де бар. Шубар, бір көзде Абайдың осындай жас мәжілісті тәуір көретінін еске алып:

— Абай ағам осы жолы қалаға бекер келмей қалды-ау! — деп еді.

— Жоқ, үйінде отырса отырсын. Осы быйыл кітап оқу мен өлең жазуға жақсы бет берген жылы боп тұр! — деді Көкбай.

Шубар қыястана сөйлеп, Мағауыяға қарап:

— Әй білмеймін, сол шынарың өсе берсе, өзіміз ығында қап, өлең жазуға батылымыз бармай қалатын болмасак, — деген еді.

Мұнысы, бір талай жастың, жаңа жазған өлеңдерін Абай сынына беруге қорғанып тартынып жүретінін білдіргендей еді. Оның арғы түкпірінде жатқан. Шубар көңілінде жатқан, қызғаныш та жоқ емес-ті.

Шубар өзі соңғы сайлауда болыстықтан түсіп қалғанды. Іштей дәрежекұмар, менменшіл болғандықтан бұл жігіт Абайдың күнде өсіп келе жатқан ақын-атағын да қызғанатын. Осы күнде Абайдың ілке достарының арасында жүріп, әрі ақын, әрі әнші атанбаққа барын салып жүрген. Бұның жаңағы сөзіне Мағауыя күлді де:

— Ендеше, тәуір өлең шыққанша, көрсетпей тұра тұрамыз да! — деді.

Шубар мұң шаққандай болды.

— Тәуір, жаманын қайдан білейін, әйтеуір быйыл бір жаңа өлшеу, жаңа уәзін ізденіп, бір өлең жазып апарып көрсетіп ем: «бұл өлең бұлай жазылмайды! Осы өлшеумен мен жазамын» деп, сол жаңалығымды алып та қойда-ау, өзі! — деп, қыжалдана күлді.

Мұндай әзіл, мұң Көкбайда да бар еді.

— Маған Наурызбайдың қызыл ауыз аты осы болсын деп, «Шоқпардай кекілі барды» өзіме мінгізгендей етіп, бір беріп еді. Артынан қарап-қарап: «осының өзі мес боп кетті» деп, сылтауратып қайта аударып алғанын білдіңдер ме! — деді. Бүнікі кінәсіз, шын әзілдің өзі еді. Отырған жұрттың бұл жәйді естігені осы болатын, ду күлісті. Мағауыя Көкбайға қарап:

— Көке-ау, оны айтасыз, тіпті бар өлеңін өзі алып қойғанын қайтесіз! — деді. Осының алдындағы жазда Абай «Жазды күн шілде» деген өлеңін жазған соң, бұрын Көкбай атымен шығарып жүрген өлеңдерінің бәрін өз атына алған еді. Сол өлеңін алумен бірге Көкбайға:

«Сен соғым ал, мен өлеңімді өзім алайын» деген-ді. Көкбай енді осыны еске алып:

— Е, оның сыбағасына Көкең жирен биені сойды ғой. Екі елі қазы шығып, телшесін жеген күні, өлеңін өзі алса алсын, қазысына бір тойдым ғой! — деп, жұртты тағы бір күлдіріп алды. — Осы жирен биенің қазысын жеген күнгі сөзімді өнеу күні Абай ағама кеп айтып ем. «Е, сен онда, Тәшкеннің нашақоры сыяқты болған екесін. Тәшкен шаһарын генерал Черняев әскерімен барып, өзіне қаратып алыпты. Енді сырнай-кернейлетіп, жеңілген қаланың ішіне кіргенде, шәйханада ләйліп отырған бір нашақор: «Шү Тәшкәнә алсай әм бопту, әмма гәрнайына жуддә зауҳ еттім» депті ғой. Сенің сол болғаның ғой! деді Абай ағам, — деп, Көкбай сөзін бітіргенде, жұрт тағы ду күлді. Бағанадан үндемей отырған Таңжарықтың келіншегі Көкбайдың тәшкендік сөзін артисше келістіріп, нақыстап айтқанына қатты күлді. Бір талайға шөйін күлкісін тыя алмай, кеселерге шәй да кұя алмай отырды.

Осы күлкінің аяғы басылып бола берген кезде, ауыз үйдің есігі ашылып, қолына камшы ұстаған, бет-аузын қырау басқан, табанының қары шақыр-шұқыр еткен, аяздаған бір жолаушы кіріп келеді екен. Ол кіре бере:

— Ассалаумағалейкүм! — деп, мәжліске даурыға сәлем берді. Отырған жұрт бұның сәлемін тосырқай, жақтырмай, ақырын алды. Күлкіден тыйылып, «кім екен!» десіп, үңіле қарасты. Жолаушыны алдымен таныған Ысқақ болды. Ол жадырай күліп жіберіп: «е, Мұхаметжанбысын?» дегенде, үйдегінің бәрінің шырайы шапшан өзгерді.

Абай ауылынан кеткен бетінен қалаға бүгін жетіп, Мұхаметжан жаңа кеп, ат тұмсығын тіреген жері осы еді. Ол ел-жұрттың амандығын, жапырлай сұрап жатқан жыйынға жауап бере тұрып, саптамасын тастады. Белін шешіп, сыртқы киімін шешіп болып, шоқша сақалы мен қысқалау мұртына қатқан мұзды арылтып, біраз тоқталып тұрды. Енді, отырғандар әр жерден қағылып, «былай шық, былай шық!» дескенге келіп еді. Мұхаметжан саспастан сүртініп, ықшамданып алып, төр жаққа қарады.

— Дәл бүгін осы Мұқа мен Көкбайдың тап ортасынан отыруға рұхсат па қауым! — деді. Мұқа төмен қағыла берді.

Мұхаметжан келіп қасына отырғанда, Көкбайдың

ойына бір сезік кіріп қалды. Әнде де, ақындықта да осы отырған жастардың ешқайсысына жол бермеймін дейтін кеуде Мұхаметжанда анық бар екені күмәнсіз. Бүгін онда бір қыжал бар сыяқты. Мұхаметжан жайланып болмастан, Көкбай соқтыға сөйледі.

— Сақал-мұртына мұз қатып, шақыр-шұқыр басып келген кім десем, ауыл екен ғой, — деді.

Мұхаметжан:

— Ауыл жаман болса, медресені тастап, кұдайдың үйінен қашып, өзің неғып ауылға барып жүрсін? — деді.

Бұрын Көкбайдың молдалық оқуын оқығанын еске алып, жұртты күлдіре кеп, Мұхаметжан:

— Үндеме, береке сол ауылда, неғыласын! — деді.

— Қай берекені айтасын? — деген Көкбайға:

— Қай берекені айтсаң да, тауып беруге мен кепіл болайын. Тек шәйымды ішкізші жаным! — деп таңдана қарады. Осыдан соң Мұхаметжан үндеген жок, шәйға кірісті. Өзгелер ішіп, жеп болған еді. Кейін-кейін шегініп, бұрынғыша әңгіме, әзілдеріне ауысты. Шұбардың тілегі бойынша енді жұрт ән-күйге ауды. Дағдылы әдеттері бойынша, Шұбар:

— Әуелгі ән үлкеннен басталсын, өзгелердің іркілмеуіне жақсы болады. Көке өзінің Наурызбайың мен Тілеуқабак қызының айтысқанын бір еске алып жіберсең нетеді?! — деді.

Бұл — жұрттың бәрінің де қалауы екен.

Көкбай тамағын кеней түсіп, саспай отырып, осы қыста өзі жазған дастананың бір бөлегін, шырқаған кең әнмен, әдемі қып айтып берді. Бұдан соң Мағауыя бастаған тілек бойынша, көпшілік Шұбар ақыннан «Сегіз аяғын» сұрады. Ол өзі айтпай, қасындағы жігіті Өрімбекке айтқызды.

Бұл кездердің бәрінде, Мұхаметжан ашығып, тоңазып келген бетінде үн қатпай, қазы-қартаны жеп, шәйді мейлінше көсіліп, терлей ішіп отыр еді. Жұрттың өлеңін де, әнін де, тіпті тыңдамаған тәрізді. «Өзегімді жылытып алайын» деп қойып, Қысатай ұсынған коньяктан да бір-екі рюмка ішіп алған еді.

Әредікте, бір ретте Ысқақ бұған: «Абай ауылына соқтың ба, дені сауменекен?» деп сұрағанда, кұр ғана: «соқтым, сау, сәлем айтты» деп қана қойған болатын. Ақырында бұл, шәйға әбден қанып болып, кейін шегініп шықты. Дастарқан жыйылды. Осы кезде, боздай шыққан,

басым үнді Мұқа «Топай көкке» сермеп отыр еді. Кейін жұрттың тілеуі бойынша тағы да баска бір-екі әнді айтып шықты. Соңғысы — бір қоңыр ескі ән. Сөзі де «аулым көшіп барады көк қауланға» екен.

Осы әні біте бергенде, Мұхаметжан жұрттың сұрағанын күтпестен, тамағын кенеп ап, Мұканың домбырасына қол созды. Анау да әнін бітіріп, ұстата беріп еді. Мұхаметжан домбыраның құлағын бұрай, күйлей отырып:

— Осынша ақын жыйылып ап, «жабағы арық, тай семіз көп сауғанға» деп отырармысын әлі күнге! Тыңдасаң өлеңнің өлеңін тыңда. Сөз олай емес, былай! — деді де, бөгелместен ән соза жөнелді.

Бұл кеткен, Татьянаның нәзік назы: «Амал жоқ қайттым білдірмейі» еді. Жұрт қалт етпей, тына қап тыңдады. Мұхаметжан әнінің бұларға мәлім бір ерекшелігі — ешбір сөзі шала болмай, анық естілуші еді. Алғашқы бір ауызды естігенде, тыңдаушылар «бәйіт пе, орыс әні ме?» деп, нені тыңдап отырғанын айыра алмалы. Аздан соң бұл әннің өзгеше бір қоңыр мұны бар, шер толқытып шығарған, салмақты, терең ән екені байқалды. Осымен қатар, әсіресе жұртты ұйыта бастаған — өлеңі мен тілі еді.

Барлық жас ақындар мұнды ғашық лебізін ұққан сыяқты болады. Бірақ сонымен қатар, «осылай болса керек еді ғой» деумен бірге, өзіміз естіп көрмеген сыр мен шер екен-ау деп, құлай тыңдайды. Екі-үш ауыздан соң Мұхаметжанның аузына барлық елдің көзі қадалып қапты. Таң-тамаша қалдырған, ғажап саз. Және соншалық нәзік бұралып ырғалған таза сезімімен сондайлық бір ыстық жүрек тіл қатып, үн салғандай. Көзінің жасын іркіп тұрып айтқан, көз алдында дiрiлдеп, тыныс алып тұрған шыншыл көңіл...

Мұхаметжанның қызара нұрланған жүзін көріп, жанағыдай әсем жырына елтіп отырып, ақкөңіл Ысқақ бір әредікте әншіге тіл қатып қалды.

— Ой көмейіңнен айналайын! — дейді. Әншейінде күлерлік те жәй еді. Бірақ мынау халде, ешкім де тыныштықты бұзған жоқ.

Әнші іркілмей отырып, барлық «Татьяна хатын» ақырына шейін жырлап шықты да, күрсініп ап, маңдайының терін сүрте бастады. Үй іші сілкідей тынып қапты.

Көкбай да, Шұбар да үн қатпайды. Бұлар сұрлана томсарғандай боп, Мұхаметжанның түсіне де қарамай-

ды. Оның бетінен ыққан тәрізді. Көкбай Мұхаметжанның келісінен-ақ осындай бірдеме шығарын сезгендей болатын. Ішінен: «астам сөйлеп келіп еді, тегін емес екен» деп, мынау өлең мен әннің жөн-жосығын да сұрауға батпады. Өзге ақын-әншілер де осы сыяқты халде отыр. Жұрттың үндемеген жым-жырттық күйін Мағауыя ғана бұзды. Ол Мұхаметжанға әлі сүйсіне қараған жүзбен:

— Ал, Мұка, енді бұл әннің, бұл өлеңнің жөн-жосығын айтпайсыз ба? — деді.

Шубар мен Көкбай Мұхаметжанға енді қарап еді. Бірақ, екеуі де қатты күдікпен қараған тәрізді. Мұхаметжан бөгелген жоқ. Кішкене Молда жазған хатты Көкбайға беріп жатып:

— Бұл Пушкиннің сөзі емес пе жігіттер! Соны жақында қазақшаға аударып, және мынадай ән шығарып, «осымен айтыңдар» деген Абай ағам. Бәріне жіберген, менен жіберген сәлемдемесі осы! — деді.

Шубар енді ғааа жадырап, күліп жіберді.

— Уһ! Жаным жаңа кірді ғой, Мұхаметжан «өзім шығардым» деп сала ма деп зәрем жоқ еді! — деді.

Көкбай да сүйсіне күлді.

— Бәсе, мынадай көркем саз, көрікті жыр шығарған, Мұхаметжан-ау, сен болсан, сенімен не деп тайталасар едім? Жолды беріп, енді өлеңді жалғыз сен айт, мен қойдым дегеннен басқа нем қалар еді? Тұу, бағымды алып қоя жаздағандай боп шүкшыйып ең, рахмет саған, шын рахмет, Мұхаметжан! — деді.

Жұрт Шубар екеуінің шымшыл әзіліне қатты күлді.

Осы кезде Мұхаметжан сыртта қалған атын есіне алып, тысқа шығып кетті. Күні бойы терлеп кеп, енді далада аязда тоңазып, дірілдеп тұрған атын жылы қораға өз көзімен кіргіздіріп, жәйластырып болып, Мұхаметжан қайта үйге кірген уақытта, қараса, үйдің ішіндегі жәй бір түрлі жат боп, өзгеріп қапты.

Енді үлкен үстелдің ортасына, пеш қырында тұрған лампыны қойысыпты. Бастығы Көкбай мен Шубар, Ыскак боп, бес-алты кісі қағаз, қарындаш алып, үстелге жабысып қапты. Шетінен көшіріп жатқаны — Кішкене Молда Көкбайға жіберген «Татьяна хаты».

Мұхаметжан үндемей кіріп, есік алдында бір аз тұрып, мыре етті.

— Е, мынаның бәрі, менің бұйрығымды көшіріп жатқан песірім бопты ғой. Бәрекелде Пушкин, тіпті әруағың-

нан айналайын! — деді. Ақындардың кұр күлгені болмаса, бұл сөзге жауап қайыра мұршасы да жоқ еді.

Олар тегіс көшіріп болған соң, осы кеш бойында біреу домбырамен, біреу үнмен ылғый «Татьяна хатын» айтуда болды. Тек үйрене алмағандар Мұхаметжанға бастатып, өздері екіден-үштен қосылып отырып айтты. Сонымен, түн ортасы ауғанша, барлығының ден қойғаны — Мұхаметжан әкелген жаңалық сый еді. Көп-көп мезгіл өтіп, жатарманға тақағанда, бұл үйдің ішінде домбыра тартып, өн сала білетін адамның барлығы да Татьяна өнін, мұңын жаттап алып еді.

Осы кештен екі күн өткен соң, қаладағы бір Уақтың қыз ұзататын тойына Мұқаны шақырысқан еді. Сондағы қыз-келіншек, күйеу-жолдастар, қайын-жұрт, жас-кәрінің ортасында «Татьяна хаты», Пушкин үшін өзгеше жаңа бір қауым ортасында, тұңғыш рет топ алдына шықты. Атақты әншінің үнімен, орыс ақыны сазын шертті. Бұнда да барлық мәжілісті шын сезім, шыншыл наз ұйыта мүлгітті.

Мұқа соңғы сөздерін ырғап, қайырып болғанда, әннің басынан-ақ кұлай тындап отырған бір карт сөз қатты.

— Қарағым, көп жаса, бойды балқытудай-ақ өнер айттың. Ал, енді осыны айтқан кім? Соны бір шешіп берсеңші! — деп еді. Әнші жігіт:

— Орыстың баяғыда өткен ақыны Пушкин деген кісі болған екен, соның сөзі. Қазақшаға аударған Абай! — деді.

Осы күндерде қалада, өзі кездескен мәжілісте Көкбай да, Ысқақ та, Мұхаметжанның өзі де үнемі «Татьяна өнін» айтумен болып еді. Қаладан қайтар алдында Көкбай Михайловқа соңғы рет кірді. Абайға досы жазған хатты алып отырып, бұндағы жас арасында қызығы басылмаған, жаңа өннің де жәйын айтып еді. Абайдың Пушкинді аударғанын, әсіресе Татьяна хатын аударғанын естігенде Михайлов, Көкбайға ентелеп, жақындай түсті. Бұл хабарға қызығып сұрастыра бастады.

— Қалай? Ибрагим Кунанбаевич «Татьянаны» қазақ тілінде сөйлеткен бе? Қандай боп шыққан? Маған қазақша болса да айтып шығыңыз. Асықпаңыз! — деді.

Көкбайдың жүруге ыңғайланып қолына ұстап отырған тымағы мен камшысын, Михайлов қос қолымен алды да, үстел үстіне қойды.

— Кәні, Көкбай, айтыңыз, маған айтып беріңіз! Абай аударған сөздерді менің білгім келеді! — деді.

Көкбай, Михайловқа тағы бір жаңалық айтты.

— Сөз ғана емес, әні де бар. Біз «Татьяна әні» деп, қазір осы барлық Семей шәһеріне күнде-күнде айтып, жәйіп жүрміз!

— Әні! Музыкасы ма? Оны кім шығарған?

— Оны да Абай ағам шығарған.

— Айтыңыз ендеше, әнімен айтыңыз.

Көкбай осыдан соң, өзінің зор сұлу үнімен «Татьяна хатын», Михайловтың жүзіне тура қарап отырып, түгел айтып шықты.

Михайлов, бұл кездерде қазақтың тілін көп түсінетін боп қалған-ды. Өзі жаратылысында, ән-күйге де аса бейім адам болатын. Балалық тәрбиесінде музыка сабағын бірнеше жыл оқығаны да бар-ды. Көкбай әні соңғы кезіне жеткенде, ол ыңылдап отырып, бірге қостап, қосыла айтып шықты. Абай әнін о да жадында тез тұтып қалғандай. Айтумен қатар, әнің үезімен өлең жолдың өлшеулерін де санай отырып, Көкбай әнін бітірген кезде, ол орнынан атып тұрды. Көкбайды екі нығынан қысып, аз сілкіте түсіп: «Рахмет, көп рахмет!» деді де, сол арада тез сөйлеп кетті.

— Ибрагим Кунанбаечке сәлем айтыңыз, мен оны құттықтаймын. Бұнысы жақсы, аса жақсы. Пушкинді оның халқы білмек керек. Білмек түгіл, сүймек керек! — деп, қызына сөйлеп алды. Соның артынан ән үстінде өзі байқаған бір жәйін айтты.

— Бірақ, менің ойымша, аударғанда Пушкиннің кей жерін дәл аудармаған екен. Әсіресе, барлық жолдардың өлшеулері Пушкинмен үнемі бірдей шықпаған. Сіз айтқан әнге қарағанда, солай байқалды. Бірақ, мен мұны кемшілік демеймін. Қазақшаны шала аңғардым. Түгел ұққам жоқ. Сондықтан өлеңнің бар жақсылығын біліп алмай, кемшілігін айтып сынау, әделетсіздік болар еді. Өзіңізше, өз білуіңізше, қазақша өлеңі жақсы ма, қалай? Пушкин осы «Татьяна хатына» қарағанда, сізше, өнерлі ақын ба? — деді. Соңғы сұрауына айрықша мағна беріп айтты.

«Татьяна хатын» оқығаннан бері Пушкин турасындағы Көкбайдың ойы тіпті бөлек, аса қадірлеген ой еді.

— О, Евгений Петрович, Пушкин әр өлеңінде осы «Татьяна хатындай» боса, біз, қазақ баласы ондайлық қуатты көрген емеспіз. Мен, арап пен парсы тіліндегі ақындарды да ұғамын. Бірақ шын сырымды айтсам, Пушкиннің, біз білген ортада, теңдесі жоқ па деп ойлаймын.

«Татьяна хаты», бізге Абай аударып берген көркінде, Пушкинді соншалық хасиетпен, сәулетпен танытты! — деді.

Михайлов бұл сөзден аударманың анық ақын аудармасы екенін аңғарып, Абайға тағы да алғысқа толы, қалтқысыз достыққа толы сәлемдерін жолдап жатты.

3

Бүгін, Ақшоқыдағы ауылда қалың думан бар, ауыл өбiгерде. Кешкі шәйден соң, Абай отырған үлкен бөлмеге, қонақтардан басқа, барлық ауыл адамдары да бiрi артынан бiрi кеп, лық толған едi. бөлмеге сыймағандарды Әйгерiм, Ербол, Баймағамбет, және Абайдың жас iнiсi Кәкiтай төртеуi меймандос жүзбен түкпiр үйге орналастырады. Ауыз үйге жайғасқан жастар да бар. Абайдың тату, сыйлас көршiлерi — шал Байторы, қартаң Бүркiтбай, Байқадам сыяқтылар қастарына кемпiрлерiн ертiп кеп, Абайдың өз жанынан орналасқан. Дауысы жiнiшке болса да, аса қатты шығатын Кәкiтай, Әйгерiмге көмектесiп, үш үйдегi жыйынның бәрiне өзi шәй жасатып бергiзген. Қай үйге барса да, ашық жарқын жүзiмен жыйынды ырзалап, үлкеннiң бәрiне әдептi iнi болады. Жеңге кұрбыларға әзiлқой, ақкөйлек, ашық кайын боп, Абай мәжлiсiн, бұл ауылдың барлық жанына еркiн, қызық мәжлiс етiсi келедi.

Кәкiтай — Абайдың Ысқақ деген iнiсiнiң баласы. Жасы Мағауыямен кұрдас. Ол екеуi, достық пен туысқандығы, кұрбылығы қосылып, жан жүзiнде ең бiр тәттi, ыстық жақындар болатын.

Кәкiтай, Мағауыядан қысы-жазы айырылыспайды. Соңғы екi жыл бойында ұдайы Абай ауылында, соның өз тәрбиесiнде жүретiн. Кең, ашық жүздi шошақтау келген сұлу, өткiр көздi Кәкiтайдың мұрны шолақтау болса да, бетiнде бала-бозбалалық, уыз жастық бар. Жуқалау, қып-қызыл ерiндерi мiнсiз, кiнәсiз, тазалықпен тыныс алады. Қандай сұлу қызға бiтсе де, мiндi дегiзерлiк емес. Осындай айнадай ашық, таза мөлдiр жүзi бар және шiңкiлдеп, қатты сөйлейтiн, бар шынымен үнемі ашық сөйлейтiн мiнездерiн Абай ерекше сүйедi. Өз балаларынан, тек Мағаш пен Әбiш болмаса, Кәкiтайды сонауғұрлым артық көредi. Оны әке-шешелерiне жiбермейдi.

— Ысқақ пен Тектiден, Мәнiкеден не тәлiм алушен?

Сенің атаң-анаң осында — өзім боламын. Менің бауырымда, қасымда өс, қарағым! — дейді. Аса мейірленіп, күн сайын айналып, Кәкітайды көңілдендіріп отырады.

Кәкітайға оның ерекше ықласы ауғанының тағы бір үлкен себебі бар. Қалаға барып оқый алмаса да, соңғы екі жыл бойында Кәкітай Абайдың қасында отырып, орысша тіл үйренуге, жеңіл кітаптар оқуға бар ынтасын салып жүр. Жазды күні елге келген Әбіштен, сол жаз бойы оқып қалған еді. Қалада, школда болған Мағауыяның білгенінен де көп пайдаланатын. Өзі Абайдың қасынан екі елі айрылмайды. Ат үсті жүрісте, жай отырған мәжлісте, ас үстінде, қысқасы, Абайдың қалт еткен бос кезінде орыс тілі жөнінен, оқыған кітаптар мәндерінен үнемі сұранып, талмастан тімтініп, түртінуге болатын. Қаладағы орыс мектебін көрген жоқ. Бірақ, қазіргі Кәкітай өзінің тәрбиесімен, тәлім-тәртібімен, ізденуімен анық бір жақсы мектеп оқушысы тәрізді. Қай мектептің болса да ұстаз-тәрбиешілері мақтан етерлік, бар сыпаты сай шәкірт тәрізді.

Сол Кәкітай бүгінгі Абай ауылының қонақтарына да үлкен қызу, қызық желік бітіргендей. Қонақтардың жастары Абайдан кіші болғанмен, қазір Абай алдында Кәкітайдың еркіндігін, ерке иелігін көріп-сезіп отырып, өздері де бүгін Абайға, бір үйдің ішіндей, жанаса, жақындай түскен сыяқты. Бұл қонақтар бөтен емес. Абайдың іні, достары, ақын, әнші, жас қауымы болатын.

Олар барлық тобымен бірнеше ай Семейде жүріп, жаңа қайтып келген. Бүгін күн батар алдында, Абай ауылына, көп шана, көп салт атпен асығып, сағынысып келген: Көкбай, Мұқа, Мағауыя, Ырсай, Шұбар, Мұхаметжандар болатын.

Қонақтар көптен бері Абаймен көріспегендіктен ғана, бүгін қонақша отыр. Болмаса, дағдыда, қыс пен жазда, соңғы жылдарда Абайдың ауылын ұзақ уақыт өз үйлеріндей етіп, кең жайлау, қызық думан, мекен етіп жататын жастар осылар еді. Абайдың да, ендігі бар ел ішінде, көңіліне қымбат, қадірлі қауымы осы жыйын болатын.

Сол жастар келіп, шәйға отырмастан бұрын-ақ, Абай мен Әйгерімнен, Ерболдан бүгінгі кешті өздерінше кең сауықпен өткізуге рұхсат өтінген. Топ атынан бұл жәйді білдірген Көкбай:

— Абай аға, біздің осы тобымыз быйылғы қыста Семей қаласында шегімізден әнші ақын боп атақ алып қайтпадық па! Атақты әнші мына Мұқа былай тұрсын. Қала-

да қыз ұзатылса, күйеу түссе, сүндет тойы болса, ар жақ, бер жақтың барлық үйлері, осы біздің бірде-бірімізді қолға түсіріп, өз мәжлістерінің шырайын ашуға сонша құштар болмады ма! Тіпті, қанымыз жерге тиген жоқ. Қалаңыздың алақанынан түскеміз жоқ деуге болады. Соның көптен көп себебі — сіздің әндеріңіз, әнмен айтқызылған өлеңдеріңіз болды. Әсіресе, мына Мұхамәтжан апарған «Татьяна әніне» тал бойы ұйымаған жыйын көрмедік. Сүйтіп міне, ауылыңызға осы кеп отырған іні-бауырларын, ән-өнердің үлкен бір думаны боп, тың өнер тауып кеп отыр. Бүгін сол тобымызбен алдыңыздан өтейік. Біздің сауығымызды көріңіз! — деген-ді.

Абай Көкбай сөздерін күле отырып, сүйсіне тыңдады.

— Біреуіңнің өзің бір үйдің думаны болсаң, бүгін қауымың боп келгенде, Ақшоқыға қан базарды көшіріп келдік десеңші. Сал! Салыңдар әнің мөн сауығыңды! — деді. Содан кейінгі сөзін, шәй бастала берген кезде, үй іші достарына қаратып айтқан.

— Әйгерім, Кәкітай, Ербол, Баймағамбет! Сен төртеуің, ендеше, ауылдағы анау көрші-малшылар қорасындағы барлық үйлердің шал-кемпірлерін, жас-желеңін түгел жыйып әкеліп, бұлардың ән-сауығын бірге тыңдандар. Олардың көңілі сергіп қалсын. Мына қонақтарың болса, Семейдің қалың қала, мол жыйндарында бәйгеге түсіп, төселіп келгендер, маңдайы ашылғандар көрінеді. Алқыны зор емес пе! Біздің төртеу, бесеу ғана боп тыңдағанымызды азсынар, місе тұтпас. Осылар олқысынып, ұртын шайнап алмасын, үйренген қауымын, халқын қастарына жыйып беріңдер. Бар үйлерге жайғастырып отырғызып оларды да жақсылап қонақ етіндер! — деген.

Ымырт жабылғаннан бері қарай, Кәкітай, Баймағамбет екеуінің, тыным алмай, сарп ұрып жүріп, жұртты жыйғандары, көңілдене күткендері сонан соң басталған еді.

Жұрт жыйылып, думан-сауық бастағанша Көкбай Абайға қаладағы көп жаңалықтарды айтып отырған. Бір уақыт Абайдың сұрауымен Михайлов жәйіне көшті. Өзінің Михайлов үйінде бірнеше рет болғанын айтты. Бұған да кітаптар беріп, көмек еткенін сөйледі. Сонымен бірге, ең соңғы кездесуді есіне алды. «Татьяна әніне» байланысты Михайлов мінездерін, Абайға айтқан жақсы сәлемдерін жеткізді. Және де «Пушкин өлшеуі мен Абай уәзіні дәл бірдей емес пе?» деген күдікті ойы болғанын да жеткізіп берген еді. Абай, Михайловтың танығыштығына таңырқап, сүйсініп сөйледі.

— Михайловтың айтқаны рас, жігіттер. Менің тәржімам Пушкин өлшеуімен үнемі бірдей түсіп отырған жоқ. Дәл тапқан. Одаи басқа, Татьянаның жүрек тілін қазақ тілімен айтқызуда, менің өзімше, өзімдік бір себептермен, кейде дәл шығармағаным да бар! — деді. «Өзімдік бір себеппен» дегенінде, өз қаны мен жанынан туған кейбір шындықтар барын түспалдаған еді. Бірақ, бұл жәйді, бұл отырыста осыдан әрі шешіліп, таратып айтқысы келген жоқ. Михайловқа сүйсінген ойына қайта оралды.

— Япырай, қаншалық хайран қаларлық сергектік, сезгіштік бар Михайловта. Қазақ тілін жете білмейді, бірақ сонда да менің күдікті жерлерімді дәл басып айтқан. Бұ ғылым, адамның бойына сіңіп, бар жаратылысын ағартқан шақта, қандайлық қырағы хасиет бітіреді. Қасымдағы қазақтан да алыста отырған Михайлов менің барымды біліп, болжап отыр ғой! — деді.

Бұл кеш — түн ортасына шейін созылған ән мен өлең, өсем өнер жарысының қызу еркін сауығы болды. Түнгі астан соң көршілерден келген қонақтар, жатар мезгілін ойлап, тарасқан еді. Енді қала қонақтарымен, Абайдың ең жақын айналасы ғана, үлкен үйде, кеңірек, тыныш жайғасып отырысты. Бұл кезге шейін, қонақтар мен ауыл адамдарының ішінде ән айтпағандар аз-ақ еді. Ол тек Абай мен Әйгерім ғана болатын. Бұлардан басқаның барлығы, бір есе жеке айтқан Мұқа, Мұхаметжан, Көкбай болса, бірде екеулеп айтқан Мағауыя мен Кәкітай болды. Кейде Шұбар мен Көкбай бастап, Ысқақ, Ербол, Баймағамбетке шейін қосылып, тобымен, өзінше хор болып та айтысқан.

Ендігі отырыста, Абай мен Әйгерімнің қалауы бойынша, жеке, шебер әншілер ғана ескілі-жаңа әндерді айтып отыр еді. Бір кезекте Көкбай мен Мұхаметжан Әйгерімнің өзі айтуын өтінді.

— Талайдан жеңешемнің өнін естімей кеттік қой!

— Неліктен айтпай кетті! Бір тындайтын шағымыз болмады ма, Абай аға! — дескен еді.

Абай да Әйгерімнің нұрлана балқыған, ақ-қызылы шапақ атып көріктенген жүзіне, аса ынтыққандай, қарап қалған екен.

— Айтпай кетті ғой Әйгерім! Айтады деймісің! — деді.

Үнінде, өкініш тәрізді, бір қыймас қыйналу салқыны да бардай. Шынында, соңғы бірнеше жыл бойында, Абай мен Әйгерім арасы тек бір сыйластық қана сақтасқандай. Көңілдің тоңы жібіп, бұрынғысындай еміреніскен күйді

кайта таба алмаған. Сырт сүйспендікпен, ғана, бір орында тұрып қалғандай еді. Араларында, алғашқы бақыт жылдарындай, ұзақ сыр шешіп, шер айтатын сағаттар үзілген. Ыстық толқын күндері тоқталып, әлде неден, тыйылып қалған болатын. Әйгерім жанағы Абай назы көріп, сол бұрынғы күндердің ерекше нәзік сөзімталдығымен, жүрегі дүр сілкінгендей боп сезінді. Жалт бұрылып, Абайға қараған нәркес қара көздерінде, тұңғыйықтанып тұрған көркем ажармен қатар, бір сұрау да бар сыяқты. Күйлі, нәзік үнімен, ән ырғағын ақырын айтқан сәнді сөздей етіп, сөз қатты:

— Менбедім, Абай-ау! Айтқызбай кеткен өздеріңіз, өзіңіз емеспедіңіз, — деп, сыпайы ғана күліп қойған еді.

Ендеше, айтшы, Әйгерім! Шертші барыңды. Білгенің, ұққаның бар ма, жаңа әніңді айтам! бармеді сондайың? — деп, Абай, өзге емес, енді тек Әйгерімнің айтқанын күтті.

Осы кезде Әйгерім Ерболға сәл ғана қабақ қатып, белгі еткендей еді. Сыр мінез дос, домбыраны Мұканың қолынан алып, Әйгерімнің қасына отырып, Татьяна әнін тартып жөнелді. Сол сәтте, бұл мәжлісте, Абай өзі де көптен естімеген және естімегеніне енді өкінерліктей ететін, жіңішке күміс толқын, нәзік, сыңғыр үн кетті. Абай тыңдай отырып, тандана түседі. Бұл білмесе де, өзі «үйрөн» деп айтпаса да, Әйгерім Татьяна әнін және Татьяна хатын тегіс жақсы біледі екен. Ерболға жаңа белгі еткені — Әйгерімнің соңғы кездегі сырын сол білетін. Әйгерім Ерболға домбыра тартқызып, соның баяу үнімен айтуынан Татьянаның әнін де, барлық хатының ұзақ сөзін де өздігінен жаттап, біліп алған екен. Әйгерім әні шыққанда, Татьяна сазын бұл күнге шейін айтып жүрген жігіт әншінің бәрі «шын Татьяна осы! Ал — гүл жанған ақ жүзді, өзгеше нұрлы Әйгерім» деп, «дәл өзі» деп таныды. Таныды да, қыбыр етпей, сілкідей тынды.

Абай өзі де, алғаш енді шығарған күні, Мұхаметжан айтқанда, бір тамашалап тындаса, сонан соңғы анық бойы еріп тындағаны осы жер еді. Ауылда, Абай қасында, әнші жастан ешкім қалмағандықтан, Татьяна әні тек домбырада болмаса, әзірше көп айтылған жоқ-ты. Әйгерім қаріргі сәтінде, Абай үшін жаңа бір тыныс, туыс тапқандай. Сонау жылдарда, Абай Әйгерімнен көз ала алмай, демі үзіле қыбыр етпей, ұйып тыңдайтын күйін тапты. Қазір Әйгерім өзі де әндегі сөзді, бір дыбысын бұлжытпастан анық етіп, әрбір азғантай нақысын да, бар жанын

салып, жеткізе айтады. Ән емес, бұл сәтте ол, арманын, назды мұңын шертеді. Татьяна назы емес, өз жүрегінің қайнай шыққан ыстық жалын шынын айтады. Жан-иманын, жас мінажатын, кұпия дұғасындай етіп, жалғыз қадірлесіне арнайды. Абайға айтады...

...Өзгеге ешбір дунеден
Еркімен тимес бұл жүрек,
Әуелде тағдыр иеден,
Қожам сенсің не керек.
... Әуелде кірдің түсіме,
Ортақтасып өміріме.
Толғау салып ішіме,
Сол күнде-ақ жақтың көңліме...
Қудайдан болғай деп емі,
Қудайыны мол бердім.
Көрген жерде-ақ мен сені,
«Осы екен ғой сол» дедім...

Тағы да толқынып, назды, мұңды жар шері шыйратылады. Қазір Әйгерім жүзі әппақ бопты, қызыл арай жоғалғандай. Шын шабытты ақын, ыстық толқынына беріліпті. Дауысына, сөзіне бар жаны да өзінің шыншыл тынысымен тұтас еріп қосылғандай. Айтқан сайын нәзіктеніп, нұрлы сырын аша түскендей. Жыйынды ұмытып, бір Абаймен наздана, кінәласқандай. «Жазығым бар ма еді? Болса, кешпесің жол ма! Өзіме өзің ғана болып, барыңменен келмесің жол ма! Тапшы қайта бұрыңғы жарқын, ыстық күніңді. Тапшы өзімді!» дегендей.

... Жатқан сайын ұйқыға
Дұға оқушем шошынып
Унатып мені хұлқыңа
Жүрушедің қосылып...
Шеш көңлімнің жумбағын,
Әлде бәрі алданыс,
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс.

Осыдан соңғы жолдардың жібек талдай нәзік шыйратылған сөзі мен ырғағы Әйгерімнің бар қуатын, ендігі шыдамын, ықтыярдан тыс әлсіретіп, үздіктіріп апара жатқандай.

...Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге налынып,
Толтырып жасқа көзімді
Есірке деймін жалынып... —

деп келді де, Әйгерім тоқтап болмастан, өксіп жылап жіберді, тына қалды. Үй іші де жым-жырт. Абай сұп-

сұр боп, екі көзі шарасынан шығып үлкейіп, бар дөресі тоңазып дірілдегендей боп, қабак шытып қалды. Қатарында отырған Әйгерімді қатты қысып кұшақтай алып, жасты көзінен ұзақ сүйіп алды.

— Әйгерім! Асылым! Әніңмен, жасыңмен қайта таптың ба! Шыншыл жаның еміреніп кеп таптың-ау өзімді! Татьянаның өні, наз-мұңы сенің де жүрегіңнің шыны боп шықты-ау көңліңнен! — деген еді.

Екеуінің айналасындағы жас достар қауымы да, бұлардың күйін соншалық жақсы ұғынды.

— Қайран Татьяна, қазақ қызынан да мұңдасынды таптың ба! Талай шыншыл жасқа тіл бітірерсің-ау! — деген еді Көкбай.

Өзге жұрт үн қатқан жоқ. Бірақ, «анық рас, шын солай» дескендей, ым қаққандай болысты. Жастар Абай мен Әйгерімді енді қайта сөйлете алған жоқ. Ол екеуінің жүрегі қазір сөзді хажет етер еместей. Үнсіз халдерінде, шыншыл көңілдері, қазір-ақ сырласып отырғандай. Қайта оянған қатты ғашықтық енді көлденең бір сөзді де, көлденең бірде-бір көзді де керек етер еместей. Осыны анық аңғарған Мұқа мен Көкбайлар ақырын тұрысып, тараса берді. Аз уақытта Абай мен Әйгерім екеуі ғана қалғанда, біріне-бірі соншалық ыстық жалынмен кұшақ жайып, ұзақ сүйісіп қалған еді.

Бір талай жыл ұғыса алмай, тығылып қалған іштегі түйіндерін ән таратты. Шабытты, тең ақынша, табыстырды. Бұл өмірде енді қайтып қажымастай, айнымас, азбас махаббат табыстырды. Татьянаның мұңлы сазы мен шерлі назы қайта қуантып, өшкендерін жандыра, табыстырды.

Осылайша 1887 жылдың қысында, орыстың данасы Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп кеп, кең қазақ сахрасына ең алғаш рет қадам басып еді.

Өзі тыңдаушысын ұйытқан, қадірлі ақын болды. Татьянасы қазақ жасының жүрек сезіміне бұрын қазақ сөзімен айтылып көрмеген көркем, шебер тіл бітіріп, жаңдай жақын туысы бола келіп еді.

Екінші кітаптың соңы.

ЭПИЛОГ

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән, сан саналы жырлар көшіріліп жатталып, әуендеп толқып, тарап жатты. Алуан сырлы жаңа сөз Арқаның қоңыр желіндей жәй жылжып, бірақ кең жәйіліп тарады. Бұл атрап, бұл сахра бұрын естімеген сарын есті. Ғасырлар бойы жұмбақтай үнсіз сұрақпен мелшиіп, мүлгіп тұрған далаға жел қанатымен жырдай жауап есті. Йгі желдей... Жыл жетерін білдіретін көктем желіндей есті. Ол — тарихтың жаңа бір төлінің үні еді. Арттағы қыстан тумай, алдағы жаз үшін, жаздың жаңа өсім-өнімі үшін, гүл атар тірлігі үшін туған төлдің үн-лебізі. Оның жыры — жаңа дүние көксеуші, жаңа өрісті іздеуші жыр. Барлық сергек ой, сәзімтал жүректер үшін, тынымсыз ойлар үшін, алысар жігер үшін туған жырлар еді ол.

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән, жатталып, көшіріліп, әуендеп толқып Ералыға жетті. Абай қалаға апарып оқытқан жатақтың жетім балалары Хасен мен Сәдуақас кеш сайын өздері көшіріп алған өлеңдерді оқыйды. Құдық басында, кешкі ауыл сыртында, от басында әр кезде Абай сөздерін бұларға оқытып отырып тындайтын Дәркембай бастаған көп кәрі-жас бар.

Абайдың аға досы Дәркембай, насыбайын иіскеп, шіміркене түсіп, хат оқыған жасқа жабыса тақап, ұзақ тындайды.

...Калың елім қазарым қайран жұртым
Устасасыз аузыңа түсті мұртын...

деп, ел мұндары боп кеткен Абайды көз алдына елестетеді. Оның айтқанына сенеді Дәркембай. Ақын мұнына, қарт көңілінің мұңын қосып бас изейді.

Дәндібай, Еренай боп, бір кезек «Күзді» оқытады. Бір емес, қайта оқытады.

Қара қыйдан орта қап урыспай берсе
Ө да қылған кедейге үлкен сыйы...

дегенде, барлық кәрілер кұшырлана күледі. Бұны бекер еді деп ешбір Тәкежан, Майбасар, Оразбайлар да айта алмас... Осы қарттар үй іштерімен бай ауылдардың шетінде талай кешірген күйлер, күндер ғой. Осындай өз күйлеріне дөп тиетін өлеңдерді бұл жыйын әсіресе көп оқытады... Оқытқанды місе қылмай кейде «мақамдап айт», «әндетіп оқы» деп, кей жастарға әнге қосқызып айқызады. Бір кезек бар жастар қосылып жырлап та кетеді. Қоңыр кеште көп жастың үнімен толқыған шындық жыры, тыңдаушы қарттарды қатты таңырқатады. Сүйсінген үндер шығады...

— Сөзі қандай!

— Неткен сөз!

— Алпыс екі тамырды шымырлатқан сөз...

— Айтарсың... Осылай айтарсың... Қазақ баласы айтпағанды сен айтарсың Абай!.. Асылым!.. Шөлімдегі жалғыз алтын терегім. Шөлден шүлен боп туған сергегім! — дейді Дәркембай. Көп үнсіз тыңдаушының сүйсінген жалынын атады...

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән, көшіріліп, жатталып Мұхаметжан әуенімен Ұлжан аулына жеткен еді. Кеше кеш бойы Оспан отауында Мұхаметжан Абай сөздерін әрі оқып, әрі жырлап берген. Ауылдың жас-желеңі, көп көршісі Еркежан мен Оспан отауын іштен кереңеп, тыстан да жапырлай басып, анталап тыңдаған.

Ұлжан Абайды көптен, қыстан бері көрмеген. Ана көңілі сағынышты еді. Тәңертең Мұхаметжанды өз алдына шақыртып, Абай сөздерін көп оқытты. Кірген мен шыққанға, ат үсті жолаушының келгеніне де қараған, мойын бұрған Ұлжан жоқ.

Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел.

Келейін сендерге де енді аяндап...

депті баласы. Анасына да ескерткені де! Бұрынғы кей бір надан ақынды, сатымсақ сөзді, мәнсап мәзді шенепті баласы.

Ел бүлігі Тобықты,
Көп пысыққа молықты!..

депті бір кезек.

Улжанның Абай сөздеріне әрі таңырқап ырза болып, әрі тереңдеп ойланып ұйып қалған қалпын Оспанның қатты күлкісі бұзды. Шешесінен төмен отырған Оспан да, кешеден бергі әдеті бойынша үндемей, қыбыр етпей тыңдап еді. Әлі күнге «жақсы, жаман» деп бір ауыз сөз қатқан жоқ-ты. Кәзір сол үнсіз Оспан шұғыл құбылып, қатты өзгерді. Қарқылдап күліп, құшырлана мәз болады. Анадай жерде қыйыс отырып, қымыз ішіп жатқан Тәкежандарға қарап, иек қағып, соларды мазақтап күліп отыр.

— Әні... Ана отыр! Ойбай-ау тап мыналар ғой сол айтқаны.

«Ел бүлігі Тобықты,
Көп пысыққа молықты!» —

дей түсіп, тағы күледі.

Тәкежанның қасында Оразбай мен Жиренше отыр. Солардың өленді де, кәзіргі Оспанды да жақтырмаған қабағын таный түсіп, бұл енді әсіресе мәз болды. Енді айқын мазақ ете күледі.

Жиреншеге, баяғы тентек, сотқар бала Оспан, енді қайта, балалық қаз қалпымен келіп күліп отырғандай көрінді.

— Немене Оспан, балаша ыржақтап саған не болды? — деді.

Оспан оның сөзін елеген жоқ, екілене түсіп, қатты дауыстап:

— Осы үшеуіңнен бүлік атқамінерді ендігі Тобықтыдан іздесе табар ма кісі деген... Төбелеріңнен түйіп түскен жоқ па Абай, құдайшылығыңды айтшы өзін, ей Жиренше! — деп, әзілдей берді.

Оспанға Абай өлеңінің анық сыры енді танылып еді.

Улжан Оспанды қостап ақырын мырс беріп күлді де, қайтадан ойланып қалды.

Көп өлең оқып берген Мұхаметжанды енді біраз тоқтатып отырып, барлық үйдегілерге анық естіртіп, салмақты бір сөз қатты.

— Туғаныңа... тіпті титтейінен Абайым бір төбе, өзге қалған өрен-жаран бәрі бір төбе еді. Аналық бүйірімді тоқ етіп жатқан бір алтын жамбымдай көрушем. Өзімен бірге туған аналық тілегім, үмітім екен. Бүгін

сол тілек пен үмітім мынадай бәйтерегім бопты. Енді мен өлсем де арманым жоқ ана екемін-ау! Шүкірлік еттім тәңрі... Зор тәңрім! — деді.

Үй іші жым-жырт боп тыңдаған екен. Аналық шымнажат, дұға естігендей еді. Бірақ аз аялдан соң Тәкежан, жаңағы Оспанға ыза болған қалпына қайта келді. Шешесінің сөзін де жақтырмапты.

— Әй апа-ай! — деп, Улжанға бұрылды да: — әйтеуір бар бейліңді бергенің сол болған соң айтасың ғой. Болмаса сенің балаңнан басқа да талай текті, тілді қазақ боп еді ғой. Солар айтпаппа еді: «Кұдайға шүкір, тұқымымыздан бақсы мен ақын шыққан жоқ» деп. Сен, балаң бақсы-кұшнаш болды деп несіне мәз болдың!? — деді.

Жиренше, кейдегі сайқал әдетінше, үнсіз сылқылдап күліп, Оразбайдың санын шымшып, Улжанды бағып қарап қапты.

Улжан Тәкежанның сөзінен жиреніп кетті.

— Е-е, уялас итпін деп отырсың ғой. Уяластың да бірі кұмай болғанда, бірі сендей бөрі ала болады екен-ау хұдауәнда!.. Десең, де! Бірақ сені Абайдың бір сынық кара тырнағына аламбекем мен! — деді.

Түсі ашулы екен. Ажымы қалың кең жүзі әппақ боп, екі көзі жасқа толықырап, қанталай қызара түсіп, Тәкежанды қатты атып қарады.

Тәкежан тымағы мен қамшысын бір қолына шапшаң қымтып алды да:

— Жүр! Жүріңдер түге! — деп, Жиренше мен Оразбайды өзімен қоса тұрғызды.

— Алжыған шешенің айтарын естіп болдық қой! Жүр! — деп адымдап шығып кетті..

Ақшоқыда туған ән жатталып, сол күндердің бір кешінде, ұйқысыз жатқан Құнанбайдың құлағына жетті. Бір ызың ән, түн ішінен үзілмей соғады. Төсекте көп аунап, тыныштығы қашқан кәрі, сол бір ызың сарыннан кұтыла алмайды. Қайта-қайта бір сөз келеді. Ол — күзетші жас жігіт Кәрібжан айтқан ән. Сөзі де Құнанбай құлағына еріксіз қақтығады. Кәрібжан жаңада ұққан, бірақ шала ұғынған ән — «Тәңрі қосқан жар едің сен...» болатын.

Күзетші жас жігіт, осы өлеңнің алғашқы бір-ақ ауызын айтады. Қызыққан сөздерін қайталай береді. Құнанбай құлағына жат сөз, алыстан әсіресе өзгеріп, бұзылып

ұғылады. «Тәңрі соққан», «Тәңрі соққан» боп басталатын сыяқты.

Өлең сарыны мен шала-шарпы сөзінен кұтыла алмаған Құнанбай бір кезде даурығып Нұрғанымды оятты.

— Қалмақ! О, Қалмақ! — дейді. Тоқалын ол Қалмақ деп атайтын.

— Осы анау күзетші «Тәңір соққан», «Тәңір соққан» дей ме, не дейді?.. Кімді қарғап, сілеп жүр сол заржақтанып? Білші! — деді. Нұрғаным күзетші әнін білуші еді.

— «Тәңрі қосқан жар едің сен» дейді ол. Абай шығарған ән деп, жұрт айтып жүрген жоқ па! — деді.

Құнанбай аһ ұра бір күрсінді де, іргеге қарай аунап түсті.

— Айтпасын! Зарламасын! Тый барып! Мазамды алды! — деп, үні өшті.

... Тәңрі қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең...

Нұрғаным Татьяна зарын түгел естіп, алғаш ұққан шағында, қатты мұнмен кеткен еді. Бұл сөзде оның өзінің де шері жүр. Есіне Базаралы кеп еді. Ән басталғаннан, а дегеннен сол сағынышты, өкінішті дос есіне түсіп, іштен тынып, тұлжырап қалған-ды.

Күзетшіні қасына шақырып ап, Нұрғаным оған: «Айтпа, тоқтал» деген жоқ.

— Әнінді ана жақ шетке барып, алыстан айт! Бұл жаққа келгенде ақырын айтпасаң, кәрінің ішін өртейді ыстық өлең. Өлеңің оттан да ыстық боп тұрған жоқ па! Жақпайды бұнда! — деп, сәл ғана күрсінді де, үйге қайтты. Күзетшіге емес, өзіне өзі айтқан іштің, жанның сөзі еді.

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән, жатталып, әуенге қосылып, кең атрапқа тарап жатты. Даланың қоңыр желіндей, жәй соққан самалындай лүпіп-толқып, Тобықты жанлауларын түгел шарпып өтті. Сырттағы Керейге, ойдағы Уаққа, Арқадағы Қаракесек, Қуандыққа да кетті. Аягөз, Тароғатай, Алтай Наймандарына да жетіп жатты.

Сол кезде Машандағы Найман атты шал ауылына да жеткен еді. Ойда жоқ бір шақта ауылдың шеткі үйіне, қалыңдық ойнап жүрген күйеулер кепті: кедей ауылдың жүпіні киімді: екі жігіті. Өздеріндей кедей үйінен қыз айттырған күйеу екен. Сол күйеу Молдабек әнші екен. Көр-

ші шеткі үй Тоғжанды аса сыйлаушы еді. Енді күйеу келген кішкене сауығына момын көрші шақырған соң, Тоғжан әдейі келіп еді. Сонда ойда жоқтан «Татьяна хаты», «Онегин жауабы», «Татьянаның екінші сөзі» толқып кетті. Оңаша тыныштықта, қоңыр кеште, бұрын естілмеген нәзік терең мұң қалқып тұр. Тоғжан жүрегі ән басталған жерден: «Абай» деп, «бұны айтқан тек Абай» деп, нық байлады. Өлеңнің тегін, мәнін сұраған да жоқ.

Татьянаның Онегинге айтқан екінші сөзіне келгенде Тоғжан тақатынан айрылғандай болды. Көптен бері сезінбеген бір жалын, жүзін де, жүрегің де лезде шарпып, жан әбігеріне салды.

«Өз сөзі емес пе мынау?! — «Басқа өмірге ырза болмасам да, көндім» деп тұр. «Сүюден, сағынудан жаңылмасам да, енді екеуімізге қайта бақыт жоқ» деп тұр ғой. «Осы еді-ау!» Жасын жұтып отырып айтса да, ауру досына, арманды досына Тоғжан өзі айтқан сөз еді-ау. Умытылмапты. Өшіп, жоғалмапты сондағы шын жалын. Енді әнге түсіп, мұнды шер мұншалық көрікті сәнге ауысыпты. Ойда жоқта бұған жеткен жан сәлемі сабырын алмай қояр ма! Тоғжан, ыстық жастық шағын тауып кобалжыйды.

Узақ кеш бойында бір жанып, бір тоңазыды. Үзілмесгей үнсіз жастарын қат-қат тамшылатты. Ішімен Татьяна әнін соншалық нақыштап, көп қайырып, құпия қайырып, айтып кетті...

Жаздың бір тыныш кезінде, Қасқабұлақта, биікше тастақ төбенің басында, кешкі ауылдың тірлік тынысын тыңдап Абай отырды. Бұның оқшау ауылы сыртқа шықпай, бауырда қалып, Ойқұдық, Ералыны жатақтармен көрші жайлаған. Қалың ел дырдуынан әдейі жырылып, қалыс қалған еді.

Бүгін таңертең сырт жайлаудан, көп жолаушы жас қонақтар, ақын әнші достар келген еді. Абайға солар жаңа қуаныш хабарлар жеткізген. Абай сөзі халыққа жағып, кең жәйіліп кетіпті. Қарқаралы-Қоянды жәрмеңкесіне жыйналған төрт арыстың бар кәрі-жасы Абай атына қанық бопты. «Абай деген жақсы шығыпты... Сөзі, өсиеті бөлек, бір білгіш шығыпты», «Халыққа қамқор, мұңдыға дос, жуан-содырға қас жан дейді», «Тобықтыда тұса да, бір Тобықты емес, игі ел жақсысы, ел ұлы боп туыпты», «Сөзін тыңдаймыз. Өсиетін ұғамыз» деседі екен жұрт.

Көкбай, Мұқалар, Мұхаметжан, Мағаш, Кәкітайлар осы хабарларды Абайға қуанышпен әкеліп, аға ақын, дос ұстаз жанында масаттанады. Абайды өздеріне мақтан тұтып, мәз болысады. Абай мен Әйгерім бұларды үнсіз ырзалықпен, ұзақ тындап болған еді.

Енді Абай сол топтан жалғыз бөлінің, өз ойымен онаша шығыпты. Қазір ол кешкі дүние көркіне сыр қосады.

Шексіз жайқын боп Ералы, Ойкұдық, Қорық далалары созылады. Кең әлемнің бұдырсыз жазық жүзі жадыраптын алғандай. Батар күннің қыйыс түскен шұғласы даланы қызғылт жарқын нұрға бөлепті. Тегіс, шексіз — рахат нұр. Шабытты ақын көңілі, қазір көз алдында дала емес — теңіз, кең тыныш теңіз жүзін көргендей. Сол теңізге, өмір тарих мол мұхитына бір кеме, жалғыз жалауын көтеріп жол тартты. Алға басты, белгісіз болса да ғажайып шұғлалы бір жағаға, ұзақ сапарға басты ол кеме. Жалауында «Тартыс», «Үміт» деген ұран бар. Халық үмітін үстіне арқалаған сол кеме «келешек» деген жағаға қарай тартты. Бұл «Абай кемесі», кең жайқын әлемде сенімді, түзу жол сызып, маңып барады. Алға барады, ұзап барады. Биіктен қыян, алыс көк жиекке қадалып қараған Абай көзі, ой көзі, сол кемеңі оң сапарға ұзатып, талмастан телміре қарап қалыпты. Бар жазықтан үстін, биік төбеде, шабыты мен өзі боп отырып қалған Абай қуанышты бір мақтаныш сезді. Оның сол мақтанышқа хақы да бар еді.

Осы күй, бір ғана сәт жалт еткен, сәл қуаныш жүзі екен. Енді сонымен ілес, тағы бір толқын ойлар кеп, көңіл жарына қатты соқты. Көшкен бұлыттай, қарауытып ауып келген ауыр ойлар, шындық кескінін танытады. Жаңағы жалтыраған күншуақты қуаныш сәулесін, енді күдік пен дерттей, соңғы ойлар бұлттары бүркеп басып барады.

Алда өмір, тартыс. Сол тартыста бұл жалғыз. Шынға келсе, жапа жалғыз. Рас, оның бір қуаты, бір үміті бар екені рас. Қуаты — ақындық, үміті — халық. Бірақ бірі оянбаған күш болса, бірі танылмай, ұғылмай кетер ме! Жетер ме сабыр, жетерме қайрат Жалғыздықтан жасымас қайрат жетер ме!

Өмірдің беліне шығыпты. Сол арттағы жолда жоғалтқаны көп пе, тапқаны көп пе? Рас, жоғалтқанының көбіне өкінбейді. Жақыннан әке, Құнанбай кетті жат болып. Туыстан Тәкежан, Тәкежандар кетті жауығып. Оразбайлар, Жиреншелер де бірі артынан бірі шұбалып кетіп жа-

тыр. Үзілсін бұдан. Кетері кете берсін. Әлі де кетер табылар. «Бірақ халық қалса, халыққа жолымды, жанымды қосар қолымдағы жарық қалса, жеткені!» деп, өзіне өзі осы отырыста, кұпия бір ант-серт айтқандай бекінеді.

Жаңағы мұхит қайда?!

Абай кең далаға тағы қарап еді. Мұхит емес, күндегі қулазыған дала боп көрінді. Ол, әлсіз жүдеу Ералы жазығы. Сол жазықта енді шаң шығады. Будақ-будақ бүлік шаң. Бұ не? Абайдың қасына дүсірлетіп шауып отырып, асығыс жүрісті бір салт атты жетті. Сырт жағынан келген аттыны Абай енді ғана аңғарды. Жүргіншінің астындағы аты қан сорпа. Жатақтан, Ералы жатағынан, Дәркембайлар тапсыруымен асығып жеткен шапқыншы екен. Жас жігіт, Абай оқытып жүрген шәкірт — Сәдуақас боп шықты.

— Анау шанды көрші, Абай аға! Сол жау! Жатақтың азғантай жылқысына тиген жау. Айдап, қуып әкетіп барады әні. Тағы тиіп әкетіп барады сойқанда! — деп, жігіт жылап жібергендей болды. Теңіз де, қыял да жоқ. Аз алданыш, қуаныш та сөне берді. Тағы өмір шындығы, тағы тірлік тартысы, Абай алдына еселі сыбаға тартты.

Соңы

Мазмұны

	Беті
Тайрақта	3
Жайлауда	52
Еңісте	118
Оқапта	214
Асуда	304
Тарауда	351
Бікте	416
Эпвлог	449

М. Ауэзов

А Б А Й

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН

Книга вторая

(На казахском языке)

Издание КазОГИЗа—1949 г.

*

Редактор *Е. Койшибаев*

Технический редактор *Д. Бекбаулов*

Художник *Б. И. Урманче*

Корректоры *К. Султанкулов* и *К. Каскеев*

*

Подписано к печати 3/1 1949 г. УГО0661.

Издательский № 182. Объем 28,5 п. л.

Уч.-изд. 24,945 л. Ф. б. 84 × 108 ¹/₃₂ л. л.

Тираж 25.000. Цена 17 руб.

*

г. Алма-Ата, Гостипография № 2
Управления по делам полиграфической
промышленности, издательств и книжной
торговли при Совете Министров КазССР.
Зак. № 507.